

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ ศึกษาทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน

โดย

รองศาสตราจารย์ ดร.วรวุฒิ โรมรัตนพันธ์ และคณะ

พฤศจิกายน 2546

กิตติกรรมประกาศ

ด้วยพลังแห่งความรัก ความเมตตา ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลของบุคคลหลาย ๆ ฝ่าย จึงทำให้งานชิ้นนี้สามารถสำเร็จลุล่วงไปได้ ผู้เขียนและคณะใคร่ขอกราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร. อภิชาติ พันธเสน ศาสตราจารย์ ดร. จัตรีทิพย์ นาถสุภา ศาสตราจารย์ ดร. ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ในฐานะคณะกรรมการที่ปรึกษางาน ที่ได้ให้คำชี้แนะที่เป็นประโยชน์ ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้มีโอกาสเกิดขึ้นมาได้ และด้วยความกรุณาของคณะกรรมการที่ปรึกษาทำให้งานสามารถดำเนินต่อไปได้จนสำเร็จในที่สุด ผู้เขียนและคณะใคร่ขอกราบขอบพระคุณท่านผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้เสียสละเวลามาให้คำแนะนำต่าง ๆ ทำให้งานวิจัยชิ้นนี้มีแง่มุมที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ในทางวิชาการมากยิ่งขึ้น ท่านผู้ทรงคุณวุฒิที่ผู้เขียนและคณะใคร่ขอกล่าวถึงในที่นี้ได้แก่ ศาสตราจารย์ นายแพทย์ ประเวศ วะสี ศาสตราจารย์ ดร. อมรา พงศาพิชญ์ รองศาสตราจารย์ ดร. กุศล สุนทรธาดา ดร. วิจิต รัชตตะนันท์ ดร. วิชัย ตรงค์พันธุ์ ครูชบ ยอดแก้ว คุณพรพิไล เลิศวิชา และผู้ทรงคุณวุฒิอีกหลายท่านที่ได้เข้าร่วมให้ความคิดเห็น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานชิ้นนี้จะไม่สามารถเกิดขึ้นมาได้เลย หากไม่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากสำนักงานกองทุนเพื่อการวิจัย (สกว.) และคำแนะนำที่เป็นประโยชน์จาก ดร. สีลาภรณ์ บัวสาย บุคคลอีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นกำลังอันสำคัญที่ช่วยให้งานชิ้นนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ ได้แก่ คุณธำรงค์ มั่นคง คุณกนกวรรณ จินานุวัฒนา ซึ่งทั้งสองเป็นผู้ช่วยนักวิจัยที่ทำงานด้วยความเข้มแข็งและด้วยความอดุสาหะมาโดยตลอด นอกจากนั้น ยังมีศิษย์เก่าและศิษย์ปัจจุบันของภาควิชาการพัฒนาศูนย คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อีกหลายท่านที่ได้เข้ามาช่วยเหลือในการค้นคว้า และค้นหาเอกสาร ทั้งในห้องสมุด และใน Internet รวมทั้งช่วยพิมพ์ ช่วยแปล และช่วยถอดเทป ได้แก่ คุณณัฐกานต์ จิตวัฒนา คุณชาญณรงค์ เอี่ยมสำอางค์ พระมหาธนพล พรหมสูงวงศ์ คุณประพันธ์ แจ่มเอี่ยม พระมหาพนม วงศ์ไทย พระมหาทวีวัฒน์ สุขแจ่ม พระมหาวิเชียร ชาญณรงค์ พระมหาสุทิตย์ อบอุ่น คุณสวัสดิ์ ไหลภรณ์ คุณรัชกร อุษะพัฒน์ คุณสุวิมล ทองกร นางสาวเจตนา แซ่เจีย คุณอมรา จันทรมานะ คุณชัยรัตน์ อินพรหม คุณเกรียงกมล ธีระศักดิ์โสภณ ซึ่งผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณท่านเหล่านี้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย และเห็นสิ่งอื่นใด ต้องขอขอบความดีงามให้แก่ รองศาสตราจารย์ ศุภลักษณ์ โรมรัตนพันธ์ พงศ์พีระ และ ศุภวรรณ โรมรัตนพันธ์ (น้องโอม และน้องอุ้ย) ที่ได้ร่วมเป็นกำลังใจแก่ผู้เขียนมาโดยตลอด

คำนำของผู้เขียน

งานวิจัยชิ้นนี้มีพัฒนาการมาจากความสนใจในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเป็นเบื้องต้น ซึ่งผู้เขียนได้ให้ความสนใจในเรื่องนี้มาก่อน หลังจากทำการศึกษาค้นคว้ารวบรวมแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมาได้ประมาณครึ่งค่อนปี ก็ได้มีการปรึกษาหารือกับคณะกรรมการที่ปรึกษาอันมี ศาสตราจารย์ ดร.อภิชัย พันธเสน ศาสตราจารย์ ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา และ ดร. สีสามรณ บัวสาย เป็นอาทิ ก็ได้ข้อสรุปร่วมกันเป็นเบื้องต้นว่า น่าจะมีการกำหนดจุดสนใจให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น และให้ได้ประโยชน์มากขึ้น โดยการเชื่อมโยงเรื่องของแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนเข้ากับเรื่องของทุนทางสังคม จึงเป็นที่มาของหัวข้อ “ทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน” ซึ่งผู้เขียนก็มีความเห็นด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากขอบเขตเนื้อหาของทั้งสองเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเศรษฐกิจชุมชน หรือเรื่องของทุนทางสังคม ล้วนเป็นเรื่องใหญ่ และเป็นเรื่องใหม่ด้วยกันทั้งคู่ การทำความเข้าใจทั้งสองเรื่องนี้ไปพร้อม ๆ กัน จึงดูเป็นเรื่องที่ต้องใช้ความพยายามและทุ่มเทพอสมควร ผู้เขียนได้ใช้เวลาในการทำงานชิ้นนี้ต่อเนื่องไปอีก 6 เดือน แต่เนื่องจากทุนทางสังคมยังเป็นเรื่องใหม่ในวงวิชาการของไทย การค้นคว้า ศึกษาเอกสารต่าง ๆ จึงต้องศึกษาจากเอกสารและผลงานของต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ สิ่งเหล่านี้ทำให้การทำงานของทีมงานต้องใช้เวลาในการทำงานเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมอีกหลายเท่า ที่สำคัญ การหาความชัดเจน หรือสิ่งที่เป็นรูปธรรมในบริบทของสังคมไทยก็ไม่มีมากนัก ดังนั้น นอกจากการค้นคว้าจากข้อมูลในเอกสารเพื่อนำมาถอดบทเรียนค้นหารูปธรรมของทุนทางสังคมแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะต้องลงไปศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมในพื้นที่ ซึ่งผู้เขียนจึงได้ให้ทุนสนับสนุนแก่นักศึกษาปริญญาโทสาขาการพัฒนาชุมชน จำนวน 3 คนลงไปศึกษารูปธรรมของทุนทางสังคมใน 3 พื้นที่ อันได้แก่จังหวัด นครปฐม น่าน และสุโขทัย ซึ่งผลจากการศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมในพื้นที่ได้ช่วยให้เกิดความก้าวหน้าในการนำเสนอและอธิบายบทบาทของทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าจะเป็นคุณค่ามหาศาลที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการได้ค้นพบองค์ความรู้บางประการจากการวิจัยครั้งนี้ ก็คือความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงของทุนทางสังคมที่จะส่งผลกระทบไปยังเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย ซึ่งผลกระทบที่สืบเนื่องมาจากทุนทางสังคมดังกล่าวจะก่อให้เกิดพลังอันมหาศาลของชุมชนที่จะช่วยขับเคลื่อนและแก้ไขปัญหาในระดับรากหญ้าให้หลุดพ้นไปได้ และที่สำคัญ การขับเคลื่อนและแก้ไขปัญหาโดยใช้พลังที่เกิดจากทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยใช้ปัจจัยภายในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งสามารถสร้างให้เกิดขึ้นได้ในชุมชนเอง โดยมีปัจจัยภายนอกอันได้แก่ความช่วยเหลือจากภาครัฐหรือหน่วยงานอื่น ๆ เป็นตัวเสริม อาจกล่าวได้ว่า มิติมุมมองที่จะนำทุนทางสังคมไปใช้ในการขับเคลื่อนแก้ไขปัญหาของชุมชนนั้น จึงเป็นการนำจุดแข็งที่ชุมชนมีอยู่

มาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด เพราะที่ผ่านมา การขับเคลื่อนแก้ไขปัญหามลพิษมีจุดอ่อนที่สำคัญคือการอาศัยปัจจัยหรือทุนจากภายนอกเป็นปัจจัยหลักในแก้ไขปัญห

แม้ว่างานชิ้นนี้จะเป็นเพียงการเริ่มต้น และการค้นพบก็คาดว่าจะยังเป็นเพียงส่วนเสี้ยวขององค์ความรู้ที่คาดว่าจะมีอยู่ทั้งหมด แต่ผู้เขียนเองก็มีความตั้งใจอย่างมุ่งมั่นที่จะค้นคว้าต่อไป และคาดหวังว่าสิ่งที่มีคุณค่าที่ได้ถูกค้นพบในวันนี้ จะเป็นรากฐานที่มั่นคง และเป็นสิ่งที่ช่วยให้เห็นทิศทางที่ชัดเจนที่จะให้ผู้เขียนได้ก้าวต่อไปอย่างมีความมั่นใจมากยิ่งขึ้น

รองศาสตราจารย์ ดร. วรวิทย์ วัฒนพันธุ์

ภาควิชาการพัฒนาชุมชน

คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

พฤศจิกายน 2546

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

1. หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา

ในการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และเพื่อศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน ขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับ แนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ สำหรับ คำถามในการวิจัยครั้งนี้มุ่งที่จะให้ได้คำตอบเกี่ยวกับความแตกต่างของ นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมระหว่างของประเทศไทยกับต่างประเทศ รูปแบบทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยจะมีลักษณะอย่างไร รวมทั้งต้องการที่จะทราบว่า พลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร การวิจัย ได้ใช้วิธีการค้นคว้า สืบค้น เอกสารทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม อันประกอบไปด้วย ตำรา เอกสารทางวิชาการ งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ และข้อมูลทาง Internet รวมทั้งการลงไปศึกษาในบางพื้นที่ ซึ่งได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

2. ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม

การศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า "ทุน" มาเกือบสี่พันปี แต่คำว่าทุนก็ถูกใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป อาจจะด้วยความเคยชิน มนุษย์มีแนวโน้มที่จะมองคำว่าทุนไปในเชิงมูลค่าที่ช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า ในเวลาต่อมา ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ออกมาใช้ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งในกระบวนการผลิต ที่ไม่ใช่เป็นเรื่องวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทองแต่เพียงอย่างเดียว

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเภทหนึ่ง มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น ความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะมีเพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการร้องหาความเป็นชุมชนที่ได้สูญหายไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับเรื่องของประชาธิปไตย การพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ในประเทศไทย “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏให้เห็นมาช้านานแล้ว องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของไทยได้วิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และหลังจากมีโครงการกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เกิดขึ้นคำ ๆ นี้ เริ่มมีแพร่หลายและเป็นรูปธรรมมากขึ้น เนื่องจาก คำว่าทุนและทุนทางสังคมมีความหลากหลาย เพื่อให้กระชับและเข้าใจได้ง่ายขึ้น การศึกษาได้จัดคำว่าทุนเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น และทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งทุนทางสังคมได้จัดอยู่ในประเภททุนที่มนุษย์สร้างขึ้น

การมีอยู่หรือสูญหายไปของทุนทางสังคม อาจจะพิจารณาได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม และเพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคมอย่างถ่องแท้ชัดเจนตรงกัน การศึกษาได้นำเสนอรูปแบบที่เหมาะสมเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกันในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) กรอบแนวคิดในการศึกษาทุนทางสังคมจึงประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน จะประกอบด้วย ระบบคิด วิธีปฏิบัติ ผลลัพธ์ และส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก หรือปัจจัยแวดล้อม ได้แก่ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม (อาทิ กฎหมาย การปกครอง ฯลฯ) โดยมองว่าการทำงานของทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม และมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน ทุนทางสังคม นอกจากจะทำให้เกิดการขยายของเครือข่ายทางสังคมขึ้นแล้ว ยังช่วยให้งานมีประสิทธิภาพและช่วยลดต้นทุนลง เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาอย่างเหมาะสมและถูกวิธีทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น

ทุนทางสังคมสามารถวัดได้โดยการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม การสำรวจระดับความร่วมมือของประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และวัดไปในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตวิทยาสุขภาพ วิธีการศึกษาอาจทำได้โดยการศึกษาเฉพาะรายกรณี หรือศึกษาจากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม

ทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบททางสังคม อาทิ เรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง อาทิ เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย การบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ

(accountability) เรื่องของประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ อาทิ บทบาทของทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโต

3. แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน มีพื้นฐานมาจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ คือ เป็นระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียง เหลือบริโภคแล้วจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การความเอื้ออาทร และมุ่งการสร้างอำนาจต่อรองของธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถถูกขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งประกอบด้วยพลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัย และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เนื่องจากกระบวนการทุนทางสังคมทำให้มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง “ความเป็นชุมชน” ขึ้นมาได้ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทุนทางสังคมสามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

เท่าที่ผ่านมา พบว่ายังมีปัญหาอุปสรรคบางประการในสังคมไทย ที่ทำให้เกิดความอ่อนแอของสังคมและเกิดการสูญหายไปของทุนทางสังคมที่เคยมีมา การดำรงอยู่หรือการสูญหายไปของทุนทางสังคมไทย เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องต่าง ๆ อย่างน้อย 3 ประเด็น อันได้แก่ ระบบอุปถัมภ์ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบันรวมถึงการเกิดระบบอุปถัมภ์ใหม่ การรับเอาแนวคิดจากตะวันตกเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความทันสมัย รวมทั้งระบบเศรษฐกิจโลกที่เปิดโอกาสให้ทุนขนาดใหญ่เข้าแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศไทยอย่างเสรี

4. พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา

การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่าระบบดังกล่าวจะดูเหมือนว่ามีการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกัน แต่ด้วยอิทธิพลจากศาสนาพุทธและมีเรื่องของศีลธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้สังคมไทยสามารถคงอยู่ได้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ จึงถือได้ว่า ความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ที่มีศีลธรรมเป็นเครื่องกำกับในอดีต เป็นทุนทางสังคมเดิมของไทยที่เคยมีอยู่ ปัจจุบัน สิ่งดีที่มีอยู่เดิมของไทย อาทิ อิทธิพลที่มาจากคำสอนในพุทธศาสนาได้ลดความสำคัญลง ประกอบกับการเข้ามาของแนวคิดจากประเทศตะวันตกมีมากขึ้น ทำให้แนวคิดใหม่เหล่านี้มีอิทธิพลต่อระบบคิดและระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย ด้วยเหตุดังกล่าว ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้คนในสังคมไทยจึงลดลง และการที่สังคมไทยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมากกว่าทุนทางสังคม ระบบเศรษฐกิจโลกทำให้ทุกคนต้องพึ่งพากายนอกมากขึ้น มีการแข่งขันแย่งชิง และเอาวัดเอาเปรียบกัน ทำให้เกิด "ต้นทุนทางสังคม" ขึ้นมาในสังคมไทย ซึ่งส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชน

5. กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมกรณีศึกษาของประเทศไทยและต่างประเทศ

จากกรณีศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาของไทยและของต่างประเทศ ได้แสดงให้เห็นถึง ผลกระทบจากการพัฒนาว่า ได้ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา และทุนทางสังคมในหลายประเด็น

กรณีศึกษาที่ชุมชนบ้านโป่งคำ ทำให้เห็นภาพของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตที่สามารถพึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคม อันได้แก่การมีค่านิยมความเชื่อในเรื่องศาสนาเดียวกัน (พุทธ) ความเป็นคนสืบเชื้อสายหรือชาติพันธุ์เดียวกัน (ลาวพรวน) ทำให้คนในชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น ช่วยเหลือเกื้อกูล เอื้ออาทร สามัคคี รักใคร่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเสริมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และส่งเสริมให้การดำเนินวิถีชีวิตในระบบการผลิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปด้วยดียิ่งขึ้น

หลังจากการเข้ามาของความเจริญทางวัตถุ ไม่ว่าจะเป็น ถนน ไฟฟ้า และสินค้าบริการ รวมทั้งข่าวสารที่กระตุ้นให้เกิดการบริโภคของคนในชุมชน ประกอบกับการเข้ามาส่งเสริมอาชีพ การเกษตรโดยภาครัฐ ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ หรือระบบเศรษฐกิจชุมชน เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการผลิต การบริโภค และการตลาด ทำให้ชาวบ้านต้องเป็นหนี้เป็นสิน ความเจริญทางด้านวัตถุ และความทันสมัย ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมาทำหน้าที่ทดแทนทุนทางสังคมอันได้แก่ความสัมพันธ์ที่อยู่

บนความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน ความสามัคคีกลมเกลียวกันของ คนในชุมชน ระบบทุนนิยมทำให้ชาวบ้านลดการพึ่งตนเอง และลดการพึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่นลง ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจ แบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแอลง

จากปัญหาภัยแล้ง และปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำ และปัญหาหนี้สิน ได้มีแกนนำมา กระตุ้นปลุกจิตสำนึก และเป็นผู้นำจัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติด้วยการใช้โครงการ ทอผ้าย้อมสีธรรมชาติเป็นเครื่องมือ ทำให้ชาวบ้านโป่งคำได้รวมตัวกันตั้งกลุ่มเพื่อช่วยกันแก้ไข ปัญหา ในการดำเนินโครงการดังกล่าว ได้ช่วยฟื้นฟูวิถีชีวิตดั้งเดิมขึ้นมาใหม่ ทำให้เกิดระบบคิด และวิถีชีวิตที่พอเพียงเรียบง่าย อยู่ร่วมกับธรรมชาติ บนพื้นฐานของความเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกัน และร่วมมือร่วมใจกัน

ความสำเร็จของโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำ เป็นผลมาจากปัจจัยภายใน (แกนนำที่มี ความรู้และเสียสละ ความเป็นเครือญาติ ภูมิปัญญาเรื่องการทอผ้า) ประกอบกับปัจจัยภายนอก อันได้แก่การให้การสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในรูปเงินทุนและวิชาการ สิ่งเหล่านี้มีส่วน ช่วยให้การดำเนินกิจกรรมของโครงการสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีมากยิ่งขึ้น ทุนทางสังคมใน ฐานะปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนที่ปรากฏในหมู่บ้านโป่งคำ ได้สอดแทรกอยู่ในหลาย ๆ ขั้นตอนของการผลิต ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการนำเข้า (input) ขั้นตอนกระบวนการ (process) หรือขั้น ของผลผลิต (output) รวมทั้งปัจจัยแวดล้อม ที่เป็นตัวสนับสนุนให้การผลิตเป็นไปด้วยความมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การศึกษาที่หมู่บ้านคลองกระเจง ทำให้เห็นความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่มีการ เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและสถานการณ์แวดล้อม ในอดีต ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้าน คลองกระเจงสามารถดำรงอยู่ได้ เป็นเพราะปัจจัยภายใน (ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกัน ความเป็นเครือญาติกัน และการยึดมั่นในศาสนา รวมทั้งการมี ทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์) ในเวลาต่อมา เมื่อมีระบบตลาดภายนอกเข้ามา ทำให้ทุนทาง สังคมหมดไป (ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเองและต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ความสามัคคี หายไป อำนาจในการต่อรองกับพ่อค้าคนกลางหมดไป) และกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ ชาวบ้านเคยพึ่งพาตนเองได้ ต่อมาเมื่อแกนนำได้ริเริ่มทำกิจกรรมกลุ่ม และได้รับการส่งเสริมจาก หน่วยงานภายนอกมากขึ้น ทำให้สมาชิกกลุ่มเริ่มเติบโตขึ้นบนความสามัคคี เอื้ออาทร และช่วย เหลือเกื้อกูลกัน จนในที่สุด ภายใต้การดำเนินธุรกิจชุมชนเกี่ยวกับการผลิตไวน์และการแปรรูป อาหาร ทำให้ทุนทางสังคมได้รับการสร้างเสริมให้กลับคืนมาอีกครั้งหนึ่ง

สำหรับกรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร ชุมชน ปลักไม้ลาย พบว่า มีปรากฏการณ์หลายอย่างชี้ให้เห็นว่า มีทุนทางสังคมเดิมอยู่ (ความเป็นเครือ

ญาติ การนับถือศาสนาเดียวกัน (ศาสนาพุทธ) การมีแกนนำที่เป็นผู้นำทางจิตใจอันได้แก่พระสงฆ์) และสิ่งเหล่านี้ได้นำไปสู่ความสำเร็จของโครงการฯ นอกจากนี้ปัจจัยภายในดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ความสำเร็จของโครงการฯ ยังได้อาศัยปัจจัยจากภายนอกอีกด้วย (การสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ) ทำให้ทุนที่เป็นความรู้ ทุนที่เป็นเงินทุน ทุนทางด้านกายภาพอันได้แก่วัสดุอุปกรณ์ ได้ถูกแปลงมาเป็นทุนของชุมชน และก่อให้เกิดพลังของชุมชนขึ้นมา

กรณีศึกษาของ "ทุ่งกระเจ็ด" ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชาวบ้าน จากเดิมเคยพึ่งพิงธรรมชาติ และพึ่งพิงกันเอง (จับปลา หาของป่า) เปลี่ยนมาเป็นการพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น (ทำสวนยาง) ในอดีตชาวบ้านมีความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในลักษณะที่ช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง (การเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากป่าพรุ) แต่ในเวลาต่อมา เมื่อชุมชนได้รับผลกระทบจากปัจจัยแวดล้อมจากภายนอก (กฎหมายสัมปทานป่าที่กระทบกับสิทธิชุมชนในการใช้สอยประโยชน์จากป่าพรุ และการทำลายทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน) จนเป็นเหตุให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศของชุมชน และระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง แรงกดดันที่เกิดจากสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติถูกทำลาย และราคายางตกต่ำ ทำให้ชาวบ้านต้องเปิดใจ หันหน้าเข้าหากัน มีการระดมความคิดเห็นเพื่อหาทางช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งถือว่าการเกิดของกระบวนการทุนทางสังคม และจากการเกิดกระบวนการทุนทางสังคมดังกล่าว ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งมากขึ้น

กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พบว่า จุดกำเนิดของกระบวนการทุนทางสังคมได้เริ่มจากการเรียนรู้การผลิตในเชิงธุรกิจของเกษตรกรที่ประสบกับการขาดทุนและปัญหาหนี้สินที่เกิดจากการผลิต แรงกดดันดังกล่าวทำให้แกนนำชุมชนหลายแห่งได้เกิดความคิดที่จะช่วยกันแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนสมาชิกในชุมชน ลักษณะเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า แม้จะมีระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย แต่ระบบดังกล่าวก็มีความยืดหยุ่นไม่ได้เป็นอุปสรรคในการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มผู้อุปถัมภ์กับกลุ่มผู้รับการอุปถัมภ์มากนัก เพราะด้วยวัฒนธรรม ประเพณี และอิทธิพลของหลักศาสนาที่ทำให้ผู้ที่เหนือกว่าและผู้ที่ย่อยกว่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสมานฉันท์

จากความตั้งใจจริงของกลุ่มแกนนำที่เสียสละ ทำให้กลุ่มสมาชิกเกิดความเชื่อถือศรัทธา ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสามัคคีระหว่างสมาชิก และเกิดความภักดีต่อกันและองค์กร ดังจะเห็นได้จากกลุ่มสามารถพัฒนาขยายกิจการออกไปได้อย่างหลากหลาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินงานของเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชนของกลุ่มใน 4 ชุมชนของภาคใต้เกิดพลัง และมีความเข้มแข็งในการดำเนินธุรกิจเพิ่มมากขึ้น

กรณีศึกษาของสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย มุ่งเน้นที่ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม หลังจากสิ้นสุดยุคโซเวียต รัสเซียได้หันมาให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระดับครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม มากขึ้น โดยเฉพาะประเด็นที่เป็นเรื่อง

ที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของครัวเรือน ทุนทางสังคม ผลผลิตและรายได้รวมถึงสุขภาพจิตของประชาชน ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว จะทำให้เกิดทุนทางสังคม และส่งผลดีต่อสุขภาพจิตของสมาชิกในครอบครัวเป็นเบื้องต้น และส่งผลถึงระบบการผลิต และรายได้เป็นอันดับต่อมา ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น อันได้แก่สุขภาพจิตที่ดี ผลผลิตที่เพิ่มขึ้น และรายได้ที่เพิ่มขึ้น จะเป็นฐานที่ก่อให้เกิดพลังทางสังคม ซึ่งก็จะส่งผลย้อนกลับทำให้สมาชิกในครอบครัวสามารถสร้างผลผลิตให้เพิ่มมากขึ้นได้

6. สรุปบทเรียน

การศึกษาได้พบว่า แนวคิด ทฤษฎี หลักการ นิยามความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่พบในประเทศไทยมีลักษณะเป็นองค์รวม ถึงแม้จะดูเหมือนเน้นไปในเชิงสังคม (ความเข้มแข็งของชุมชน การสร้างพลังเพื่อแก้ปัญหาต่าง ๆ) แต่สุดท้าย พลังและความเข้มแข็งเหล่านี้ก็เพื่อนำไปแก้ปัญหาในเชิงเศรษฐกิจด้วย (ความยากจน รายได้ อาชีพ ฯลฯ) ในขณะที่ประเทศตะวันตกจะเน้นในเรื่องสังคม และการเมืองมากกว่าเรื่องอื่น ๆ

การศึกษาได้ค้นพบว่า แนวทางในการฟื้นฟูทุนสังคมเดิมที่สูญหายไปให้กลับคืนมาและการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่นั้น สิ่งที่สำคัญจะต้องเริ่มต้นจากปัจจัยภายใน (แกนนำที่มีความรู้ เสียสละต่อส่วนรวม มีระบบเครือข่ายที่เหนียวแน่น มีค่านิยม ความเชื่อ หรือศาสนาเดียวกัน และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ) และการสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก (ความรู้ เงินทุน เครื่องมืออุปกรณ์ และบุคลากร) โดยเฉพาะ แกนนำที่ถือว่าเป็นทุนที่สำคัญที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม

การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม (ความเชื่อทางศาสนา และระบบเครือข่าย) ยังมีอิทธิพลต่อการเกิดทุนทางสังคมในชุมชนชนบทค่อนข้างสูง ดังนั้น การหารูปแบบแนวทางในการบูรณาการเพื่อที่จะนำหลักธรรมในศาสนา หรือเรื่องของระบบเครือข่ายมาประยุกต์ใช้กับการดำเนินงาน หรือกับระบบเศรษฐกิจชุมชน คิดว่าจะก่อให้เกิดผลดีทั้งในระยะสั้นและระยะยาว

การศึกษาพบว่า การสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก (ความรู้ เงินทุน และอุปกรณ์ ฯลฯ) จากหน่วยงานภายนอกที่กระทำด้วยความเข้าใจ (ดูความพร้อมของชุมชน ไม่เร่งรัด ครอบงำ สั่งการ หรือลงมือทำให้กับชุมชนทั้งหมด) และยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน จะมีส่วนช่วยให้เกิดทุนทางสังคม

การศึกษาพบว่า ปัจจัยภายนอก (แนวความคิดใหม่ ๆ ที่เน้นการเจริญเติบโตทางด้านวัตถุ รายได้ และระบบคิดที่เน้นการบริโภคเกินความจำเป็น) เป็นต้นเหตุสำคัญของการเสื่อมสลายของทุนทางสังคม เพราะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดเดิมของชุมชนที่เน้นความพอดีและความพอเพียง (ทำให้เกิดการสูญหายไปของระบบคิดที่มีการแบ่งปัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่สะสมกักตุน หรือไม่เห็นแก่ตัว) และเห็นว่าสื่อมวลชนต่าง ๆ มีอิทธิพลเป็นอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดของชุมชน

7. ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษาว่า ข้อดีข้อด้อยของการมองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม และการมองแบบแยกส่วนเป็นอย่างไร
2. ควรศึกษาว่า แก่นนำที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ จะมีบทบาทมากขึ้นในงานพัฒนาได้อย่างไร
3. ควรมีการศึกษาแนวทางการฟื้นฟูทุนทางสังคม โดยศึกษาปัจจัยภายในอันได้แก่ แก่นนำระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรม และทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อเปรียบเทียบกันระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท
4. ควรมีการศึกษาถึงบทบาทของวัฒนธรรมไทย ที่มีอิทธิพลต่อระบบคิด และวิถีชีวิตของคนไทย และสังคมไทย โดยเฉพาะในเรื่องของศาสนา ทั้งนี้ เนื่องจากเชื่อกันว่า ความอ่อนแอของสังคมไทยในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากระบบคิดของคนในสังคมไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานคิดของหลักศาสนา
5. ควรมีการศึกษาในเรื่องของระบบคิด ทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ของสังคมไทย ว่ามีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงและส่งผลกระทบต่อกันอย่างไร รวมทั้งการหาแนวทางที่จะสร้างความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อหนุนระหว่างประเด็นทั้ง 3 อย่างไร
6. ควรมีการศึกษาถึงรูปแบบแนวทางที่การยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน โดยดูการทำงานที่สอดคล้องกันระหว่างภาครัฐและภาคประชาชน และดูว่าบทบาทการทำงานของภาครัฐควรจะต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในเรื่องอะไรบ้าง และอย่างไร

Abstract

This study of social capital as a factor of production of community economy that has three objectives - - to survey concepts and theories of social capital in Thailand and other Developed countries, to search for concrete evidence of the community economy that relate to social capital in Thailand, and to investigate the extent to which social capital drives community economy. Concepts, theories and bodies of knowledge about social capital in both Thailand and other countries including a concrete evidence of social capital in community economy are the focus of the study. Data from documents, research papers and field surveys in three areas (Pongkum community in Nan province, Khlong Garjong community in Sukhothai province and Plug-mai-lai community in Nakhon Pathom province) will be used in this study.

The study showed that people were familiar with the word “capital” a long time ago, but the current understanding of this term seems to be different. The majority of people were more familiar with the notion of “capital” in the sense of economic value more than social values. Since social capital is coordination and a relationship between a person or institute which based on trust and reciprocity, it is sometime viewed as a public goods that is accessible by the general public. In the developed countries, social capital grew because people tried to rekindle a spirit of community as well as strengthen democratic. Social capital was also linked to the issue of sustainable development. In Thailand, social capital was linked to the concept of community culture, the principles of Buddhism and the king’s concept of sustainable economy. This word was more popular after the year establishment of the Social Investment Fund project (SIF). Evidence of social capital includes observations of a good quality of life among the people or stronger social networks. There are many ways to study social capital such as observing or surveying, and social capital can be analyzed at different levels. For instance, a study could examine individual, community, city and country levels. Because the meaning, the concept and the theories of social capital were different from place to place, in order to make it easy to understand, the study introduces a pattern of system and process of social capital. Using this pattern, the study is comprised of 2 parts. The first part emphasizes internal factor such as a description of a thinking system, a practical system

and the related out put. The second part emphasizes external factor such as an explanations of socio-economic, political, cultural and environmental aspects. Social capital makes many contributions to societies, and other essential benefits of social capital include establishing networks, increasing efficiencies and decreasing costs.

The concept of community economy used in this study was based on sufficiency economics and Buddhist economics. Moreover, this concept is also based on moral and cultural aspects. The notion of community economy emphasizes a minimum quality of life and self reliance. Basic concepts of community economy includes participation among people in thinking, working cooperatively, receiving benefits as well as priority use of local resources and starting to work at the family level. According to the study, social capital was regarded as a power of knowledge; use of collective intelligence and thinking helped drive the community economy in the direction of progress. In the past, 3 things seemed to work against the effectiveness of social capital - - the dominations of a neo-patronage system, westernized concepts and the global economic system.

The analyses of 3 case studies in Thailand also determined that Thai local wisdom, social capital and community economy seemed to be affected by previous development. Additionally, the main factor that could revitalize the development of social capital was community leadership or a leader who made sacrifices himself for public benefit. Moreover cultural factors like kinship, beliefs, religion and the additional external factor of support from an external organization were also important. These 3 case studies in Thailand indicate that social capital could play an important role in increasing efficiency in all processes step of community economy. The results of a case study focused on the family level of rural societies in Russia shows the social capital linkage among the structure of the household, the increasing production and household income and healthy relationships among household members.

The major lesson of the study was that the western approach to studying social capital that largely relies on public sector and socio-political aspects, prevents a more holistic appreciation of the nature and functions of social capital . The current study in Thailand integrated socio-economic, cultural, political and environmental aspects into a more holistic analytical framework. Internal factors like a popular leader, beliefs, religion, and kinship significantly contributed to the development and effective use of social

capital. Moreover, government agencies' commitments to support people in the villages significantly strengthened social capital as well. Finally, the concept of materialism and consumerism from outside also affected social capital. Six suggestions for future research emerged from this study. First, studies should compare the sectoral and holistic approaches to understanding social capital. Second, studies should focus on the role of leadership in building social capital in communities. Third, researches should compare factors in urban and rural settings that affect social capital. Fourth, the role of religion in building social capital should be investigated further. Fifth, researches should analyze the relationships among the thinking system, social capital and the learning process in Thai society. Sixth, studies should explore a community center model through which potentially more effective patterns of coordination among government agencies in supporting and building social capital in communities could be achieved.

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชน มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน โดยมีขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาเกี่ยวกับแนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ รูปธรรมทุนทางสังคมของเศรษฐกิจชุมชน โดยศึกษาจากเอกสาร งานวิจัย และการสำรวจใน 3 พื้นที่ ได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม

ผลการศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักคำว่า“ทุน” มานาน ในความหมายที่แตกต่างกัน แต่ส่วนใหญ่มักจะมองทุนไปในเชิงมูลค่าที่ช่วยในการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า ทุนทางสังคมเกิดจากความร่วมมือร่วมใจ และความสัมพันธ์ ระหว่างคน หรือสถาบัน บนความไว้วางใจ ความเอื้ออาทร และความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ ในประเทศที่พัฒนาแล้ว ทุนทางสังคมเกิดขึ้นเพราะคนต้องการเรียกร้องความเป็นชุมชนที่สูญหายไปให้กลับคืนมา และต้องการเสริมสร้างระบอบประชาธิปไตย รวมทั้งเรื่องของการพัฒนาที่ยั่งยืน ทุนทางสังคมของไทยได้พัฒนามาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน หลักคำสอนในพระพุทธศาสนา และแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง และคำคำนี้เป็นที่รู้จักแพร่หลายมากขึ้นหลังจากมีโครงการกองทุนเพื่อสังคมเกิดขึ้น ในการศึกษาทุนทางสังคม สามารถศึกษาได้จากคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม ส่วนการวัดทุนทางสังคมทำได้หลายวิธีและหลายระดับ วิธีวัดทำได้โดยการการสังเกต หรือการสำรวจ ส่วนระดับการวัด สามารถวัดได้ในระดับ ปัจเจก ชุมชน เมือง และประเทศ เพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจร่วมกัน ได้มีการพิจารณานำเสนอทุนทางสังคมในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ซึ่งประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน ได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ และส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก ซึ่งมีด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่าย ทำให้เกิดประสิทธิภาพและช่วยลดต้นทุน

สำหรับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีฐานคิดมาจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ที่เน้นความพอมีพอกิน และการพึ่งพาตนเอง เศรษฐกิจชุมชน เกิดจากการร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมรับผลประโยชน์ และใช้ฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มจากครอบครัว ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่มีคุณธรรมและวัฒนธรรมเป็นฐาน ผลการศึกษาพบว่า ทุนทางสังคมสามารถใช้พลังความรู้/ความคิด และพลังปัญญาช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจชุมชนได้ ที่ผ่านมา

พบว่ามียุทธศาสตร์ 3 ประการที่ทำให้พลังของทุนทางสังคมอ่อนแอลง คือ ระบบอุปถัมภ์ใหม่ การถูกครอบงำจากแนวคิดตะวันตก และการครอบงำจากระบบเศรษฐกิจโลก

การศึกษาได้เสนอผลจาก 3 กรณีศึกษาของไทย ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงผลกระทบอันเนื่องมาจากการพัฒนาที่ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา ความเสื่อมถอยของทุนทางสังคม และความอ่อนแอของระบบเศรษฐกิจชุมชนอย่างชัดเจน ข้อค้นพบจากการศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการฟื้นฟูทุนทางสังคมให้กลับคืนมาได้แก่ ผู้นำที่เสียสละ เห็นแก่ส่วนรวม นอกจากนี้ ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม อันได้แก่ ความเป็นเครือญาติ ความเชื่อ ศาสนา และปัจจัยภายนอกอันได้แก่การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกที่ทำไปอย่างเข้าใจ ชุมชน ก็มีผลสำคัญในการฟื้นฟูทุนทางสังคม ผลการศึกษายังได้พบว่า ในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิต ทุนทางสังคมได้มีบทบาทเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตให้แก่ระบบเศรษฐกิจชุมชนในทุกขั้นตอน สำหรับกรณีศึกษาของต่างประเทศซึ่งได้ศึกษาสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย พบว่ามีจุดเน้นที่แตกต่างไปจากของไทย คือการศึกษาได้ให้ความสำคัญที่ระดับครัวเรือน ผลการศึกษาได้แสดงถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย

บทเรียนที่ได้จากการศึกษาพบว่า สังคมตะวันตกยังมองทุนทางสังคมแบบแยกส่วน และให้ความสำคัญกับมิติทางสังคมและการเมือง ในขณะที่สังคมไทย มองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม มีการบูรณาการทั้งมิติทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมเข้าด้วยกัน การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยภายใน อันได้แก่ แก่นนำที่ชาวบ้านศรัทธา ความเชื่อ ศาสนา และความเป็นเครือญาติ มีส่วนช่วยให้การฟื้นฟูทุนทางสังคมกระทำได้ง่ายขึ้น นอกจากนี้ ยังได้พบว่า การทำงานของหน่วยงานภายนอกที่สนับสนุนชาวบ้าน ด้วยความเข้าใจถึงความพร้อมของชุมชนจะมีส่วนช่วยให้ชุมชนเข้มแข็งและเกิดทุนทางสังคมขึ้นมา และที่สำคัญ การศึกษาได้พบว่า ปัจจัยภายนอกได้แก่แนวคิดใหม่ ๆ ที่ให้ความสำคัญแก่วัตถุ และการบริโภคมากเกินไป มีส่วนทำให้ทุนทางสังคมในชุมชนอ่อนแอลง การศึกษาได้มีข้อเสนอแนะให้มีการศึกษาเพิ่มเติมถึงจุดด้อยระหว่างการศึกษาทุนทางสังคมแบบแยกส่วนและแบบองค์รวม และให้มีการศึกษาอย่างลึกซึ้งถึงบทบาทของผู้นำในการสร้างทุนทางสังคม รวมทั้งให้มีการศึกษาเปรียบเทียบถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมระหว่างชุมชนเมืองและชุมชนชนบท นอกจากนี้ ยังไม่มีการเสนอแนะให้ศึกษาถึงบทบาทของศาสนาต่อการเกิดทุนทางสังคม และการศึกษาถึงความเชื่อมโยงระหว่างระบบคิด ทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ในสังคมไทย สุดท้าย ได้มีการเสนอแนะให้ศึกษาถึงรูปแบบการทำงานของหน่วยงานภายนอกที่จะยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลาง เพื่อช่วยสร้างเสริมให้เกิดทุนทางสังคมในชุมชน

สารบัญ

บทที่ 1	1
บทนำ	1
1.1 หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา	1
1.2 ผลที่ได้จากการศึกษา	3
บทที่ 2	6
ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม	6
2.1 บทนำ	6
2.2 ความหมายของคำว่าทุน (Capital)	6
2.3 ทุนทางสังคม (Social Capital)	14
2.4 องค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม”	38
2.5 ความเชื่อพื้นฐาน และประโยชน์ของทุนทางสังคม	46
2.6 การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ	50
2.7 ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ	53
2.8 การวัดทุนทางสังคม	57
2.9 กรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม	60
2.10 การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททาง การเมือง และเศรษฐกิจ	64
2.11 สรุป	66
บทที่ 3	70
แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน	70
3.1 บทนำ	70
3.2 แนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน	70
3.3 นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน	72
3.4 ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน	77
3.5 วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน	82
3.6 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน	89
3.7 การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ	91

3.8	ทุนทางสังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน	93
3.9	สรุป	95
บทที่ 4		97
	พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา	97
4.1	บทนำ	97
4.2	ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย	98
4.3	ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)	105
4.4	ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)	109
4.5	เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ	116
4.6	สรุป	119
บทที่ 5		122
	กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
	กรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ	
	ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน	122
5.1	บทนำ	122
5.2	พัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำ (ช่วงปี พ.ศ.2440 – 2515)	123
5.3	การพัฒนาทุนทางสังคมของบ้านโป่งคำ	126
5.4	พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้า	130
5.5	จุดกำเนิดของกลุ่มทอผ้าสีธรรมชาติ	132
5.6	การบริหารจัดการกลุ่ม	134
5.7	การพัฒนาการผลิตโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	136
5.8	ผลผลิตจากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	139
5.9	การตลาดของโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	141
5.10	รายได้จากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	142
5.11	การสร้างทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายสมาชิกในโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	144
5.12	การพัฒนาเครือข่าย ด้วยกระบวนการเรียนรู้การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ	146
5.13	ผลที่ได้จากการขยายเครือข่ายด้วยกระบวนการเรียนรู้	148

5.14 ปัจจัยแวดล้อมที่มีส่วนสนับสนุนทุนทางสังคมในโครงการทอดผ้าอ้อมสี่ธรรมชาติ	149
5.15 สรุป	152
บทที่ 6	155
กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนบ้านคลองกระเจง	
ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณคโลก จังหวัดสุโขทัย	155
6.1 บทนำ	155
6.2 พัฒนาการของหมู่บ้านคลองกระเจง	156
6.3 การพัฒนากับการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของบ้านคลองกระเจง	159
6.4 พัฒนาการ ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง (พ.ศ.2541-2542)	161
6.5 แนวทางในการแก้ไขปัญหาในเชิงธุรกิจของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง (พ.ศ.2543-2545)	165
6.6 บทบาทของหน่วยงานภายนอกในการสนับสนุนกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง	166
6.7 สรุปการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง	167
6.8 พัฒนาการของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด (กลางปี พ.ศ.2545-ปัจจุบัน)	171
6.9 การดำเนินงานในรูปแบบที่เป็นทางการและผลกระทบต่อทุนทางสังคมของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด	173
6.10 สรุป	175
บทที่ 7	178
กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพรชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม	178
7.1 บทนำ	178
7.2 ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของชุมชนปลักไม้ลาย	178
7.3 สภาพทั่วไปของวัดปลักไม้ลาย	181
7.4 สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน	182
7.5 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะแรก	183
7.6 การจัดการป่าชุมชนไพรของวัดและชุมชน และการทำงานของพระสงฆ์กับชุมชน	184
7.7 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะที่สอง	186

7.8 การทำงานของพระสงฆ์กับหน่วยงานภายนอก	187
7.9 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะที่สาม	190
7.10 กระบวนการทุนทางสังคมกับการจัดการป่าสมุนไพรวัดปลักไม้ลาย	191
บทที่ 8	193
กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม	
กรณีศึกษาจากงานพัฒนาทั่วไปของประเทศไทยและต่างประเทศ	193
8.1 บทนำ	193
8.2 กรณีศึกษาชุมชนทุ่งกระเจ็ด ต. ท่าสะท้อน จ.สุราษฎร์ธานี	194
8.3 กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้	199
8.4 กรณีศึกษา	205
ทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย	205
(SOCIAL CAPITAL AND ADAPTATION TO SOCIAL CHANGE IN RUSSIAN VILLAGES)	205
8.5 สรุป	213
บทที่ 9	215
สรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะ	215
9.1 สรุปผลการศึกษา	215
9.2 สรุปบทเรียน	224
9.3 ข้อเสนอแนะ	229
บรรณานุกรม	231
<u>ภาษาไทย</u>	231
<u>หนังสือทั่วไป</u>	231
<u>เอกสาร</u>	235
<u>บทความ</u>	235
<u>วิทยานิพนธ์</u>	235
<u>ภาษาอังกฤษ</u>	236
<u>Books</u>	236
<u>Website</u>	237

การเกิดคำว่า ทูททางสังคม ขึ้นถือว่าเป็นมิติใหม่ในวงการพัฒนาที่นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะในอดีตที่ผ่านมา เมื่อเรานึกถึงคำว่าทุน ก็ให้นึกถึงแต่ทุนที่เป็นตัวเงิน หรือทรัพย์สินอื่น ๆ ดังนั้น การเกิดขึ้นของคำว่า ทูททางสังคม จึงมีส่วนที่ช่วยเสริมสร้างระบบคิดของมนุษย์ให้มีมุมมองที่กว้างขึ้น (ถึงแม้จะไม่ถึงกับทำให้เกิดการเปลี่ยนกระบวนทัศน์ก็ตาม) คือทำให้มนุษย์สามารถคิดและมองเห็นมิติทางด้านสังคม ที่มีความสำคัญต่อความเป็นไปของสังคม ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ามิติทางด้านอื่น ๆ โดยเฉพาะมิติทางด้านเศรษฐกิจ

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้เกิดความคาดหวังไปว่า นับต่อแต่นี้ไป เมื่อมนุษย์นึกถึงเรื่องของทุน มนุษย์จะมีมิติของคำว่าทุนกว้างขวางครอบคลุมไปทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นทุนทางด้านเศรษฐกิจ หรือทุนทางด้านสังคม ในลักษณะเช่นนี้ จึงเท่ากับว่า การเกิดขึ้นของคำว่าทุนทางสังคม เป็นเสมือนการสร้างอนุสติให้เกิดขึ้นกับมนุษย์ในสังคม ที่สามารถช่วยกระตุ้นให้มนุษย์เกิดจิตสำนึกเห็นคุณค่าและความสำคัญของเหตุปัจจัยที่เกิดจากด้านสังคมมากขึ้น

1.1 หลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษา

ข้อสรุปจากบทเรียนได้พิสูจน์ตัวเองให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ทางรอดของสังคมไทยนั้น ไม่ใช่สิ่งที่จะต้องพึ่งพิงในเรื่องของเงินทอง หรือความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ หรือความล้ำหน้าทางเทคโนโลยีแต่เพียงอย่างเดียว แต่สังคมไทยต้องการ ปัญญา และการระลึกรู้ของทุกคนในชาติ ต่อตนเอง รวมทั้งความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ดังนั้น จึงอาจจะกล่าวได้ว่า สิ่งที่น่าจะทวีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ก็คือภูมิปัญญาที่เป็นกระแสทางเลือกที่ได้ชี้ นำให้ผู้คนได้หันกลับมาทบทวนตนเองมากขึ้น รู้จักตนเองมากขึ้น ยอมรับความเป็นจริงมากขึ้น ยอมรับรวมถึงเคารพในธรรมชาติมากขึ้น รวมทั้งการที่จะใช้ปัญญาเพื่อปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตให้เกิดความสมดุล (ยุค, 2541:277-282) อยู่บนพื้นฐานความจำเป็นพึ่งพาตนเองมากขึ้น และหนึ่งในภูมิปัญญาที่ถือว่าเป็นทางเลือกที่สำคัญในสังคมไทยในขณะนี้ ได้แก่ เศรษฐกิจชุมชน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นการพัฒนาแบบบูรณาการ ซึ่งมีความเชื่อมโยงทั้ง เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง สุขภาพ การเรียนรู้ (ประเวศ วะสี) ดังนั้น

การขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนจำเป็นต้องอาศัยปัจจัยในการผลิตหลายมิติ ทั้งมิติที่เป็นรูปธรรม เช่น เงินทุน เทคโนโลยี วัตถุดิบ การจัดการ และแรงงาน เป็นต้น และมิติที่เป็นนามธรรม เช่น ระบบความคิด พฤติกรรม ความรู้ ภูมิปัญญา ที่ถูกสั่งสมมา เป็นต้น หรือเรียกได้ว่าเป็น “ทุนทางสังคม” (Social Capital)

ทุนทางสังคมเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของประชาชนทั้งในระดับตัวบุคคล (Individual) และในระดับสาธารณะ (Public) เป็นสิ่งที่เกิดจากการสะสมและถ่ายทอดประสบการณ์ ภูมิปัญญา ของชุมชน/สังคม รวมทั้งลักษณะของภูมิประเทศ และทรัพยากรในท้องถิ่น จนทำให้มีพฤติกรรม จารีต และวัฒนธรรม ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของชุมชนเอง โดยผ่านการกลั่นกรองจากอดีตสู่ปัจจุบัน แต่ทุนทางสังคมมีทั้งข้อดีและข้อเสียในตัวเองเช่นกัน ดังนั้นการนำทุนทางสังคมมาใช้จึงเอาจุดแข็งมาปรับให้เหมาะสมกับลักษณะของเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งทำให้มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิต และกลมกลืนกับวัฒนธรรมความเป็นอยู่

อย่างไรก็ตาม จากการสำรวจเอกสาร ผลงานทางวิชาการ และผลการวิจัยที่เกี่ยวข้องในเบื้องต้นได้พบว่า องค์ความรู้เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมของประเทศไทยมีอยู่อย่างกระจัดกระจาย ขาดการประมวล รวบรวมให้เป็นหมวดหมู่ และนำมาสังเคราะห์ให้เป็นระบบ เพื่อให้เกิดความชัดเจนในตัวเององค์ความรู้ และได้เห็นสถานการณ์ที่แท้จริงขององค์ความรู้ว่า ยังมีส่วนใดที่เป็นส่วนที่ต้องการการพัฒนาเพิ่มเติมให้มีความเข้มแข็งและมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ดังนั้น จึงเป็นเรื่องที่จำเป็นและเป็นประโยชน์อย่างมากที่จะได้มีการรวบรวม และประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ และได้มีการนำมาสังเคราะห์ให้มีความชัดเจน รวมทั้งได้มีการสำรวจถึงความเข้มแข็งและความอ่อนด้อยของแนวคิดดังกล่าว อันจะทำให้เกิดความชัดเจนว่า มีประเด็น และเนื้อหาอะไรบ้างขององค์ความรู้ดังกล่าวที่ยังต้องการการพัฒนาเพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเข้มแข็ง สามารถเป็นทางเลือกให้แก่สังคมไทยในอนาคตได้อย่างแท้จริง ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงนำมาสู่วัตถุประสงค์ของการศึกษาค้นคว้าที่มุ่งศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ และศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย รวมทั้งศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน

สำหรับขอบเขตของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้แบ่งออกเป็นสองส่วนได้แก่ ส่วนที่เป็นแนวคิด ทฤษฎี และองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้งของไทยและต่างประเทศ ในส่วนที่สองนั้น จะเป็นการรวบรวมปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นรูปธรรมของทุนทางสังคมซึ่งส่วนใหญ่จะได้จากเอกสาร และงานวิจัยจากแหล่งต่าง ๆ รวมทั้งการลงศึกษาในบางพื้นที่ซึ่งพื้นที่ที่ได้ดำเนินการศึกษาในครั้งนี้ ได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม จากหลักการเหตุผล และมูลเหตุจูงใจในการศึกษารวมทั้งวัตถุประสงค์ของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ได้นำไปสู่การตั้งคำถามทางการวิจัยขึ้นว่า นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของประเทศไทยกับต่างประเทศ มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร รูปแบบทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยมีลักษณะอย่างไร และพลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร เพื่อตอบคำถามดังกล่าว ผู้ศึกษาได้ใช้วิธีการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศเป็นหลัก นอกจากนั้น ได้มีการรับฟังข้อคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิเป็นการเพิ่มเติม รวมทั้งมีการศึกษาข้อมูลจาก 3 พื้นที่ ซึ่งช่วยให้ผลที่ได้จากการศึกษาในภาพรวมมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

1.2 ผลที่ได้จากการศึกษา

ภาพรวมของการศึกษาค้นคว้านี้ ประกอบด้วยเนื้อหาสาระที่มีการแบ่งเป็นบทต่าง ๆ ทั้งหมด 9 บทด้วยกันอันได้แก่

เนื้อหาในบทที่ 1 เป็นการเกริ่นนำเพื่อให้ทราบถึงที่มาและเหตุผลของการศึกษา ซึ่งก็รวมถึงวัตถุประสงค์ และวิธีการศึกษา

เนื้อหาในบทที่ 2 3 และ 4 เป็นการนำเสนอถึงคำและความหมายของทุน และทุนทางสังคม โดยมีเนื้อหาที่กล่าวถึงที่มาหรือจุดกำเนิดของคำว่าทุน (capital) ซึ่งมีทั้งในมิติที่เป็นความหมายโดยทั่วไป ความหมายในเชิงปรัชญาและศาสนา และความหมายในเชิงเศรษฐศาสตร์ ส่วนทุนทางสังคมนั้น ผลการศึกษาได้นำเสนอที่มาของคำว่า ทุนทางสังคม ทั้งในบริบทของไทย และต่างประเทศ ความหมายของคำว่าทุนทางสังคม ทั้งที่ได้มีการกล่าวไว้โดยนักวิชาการตะวันตก และตามหลักฐานทางวิชาการที่ปรากฏในประเทศไทย นอกจากนั้น เนื้อหาในส่วนนี้ ยังได้นำเสนอแนวโน้มในการเกิดทุนทางสังคม องค์ประกอบของทุนทางสังคม ความเชื่อพื้นฐาน ประโยชน์ และความสำคัญของทุนทางสังคม การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ การวัดทุนทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาได้นำเสนอกรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยให้ผู้ที่มีความสนใจที่จะศึกษาในเรื่องของทุนทางสังคมทั่วไป สามารถศึกษา ติดตาม และมีความเข้าใจแนวคิด และเนื้อหาสาระเกี่ยวกับทุนทางสังคมได้ดียิ่งขึ้น เนื้อหาในบทที่ 3 ประกอบด้วยเรื่องเกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งได้มีการนำเสนอแนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ รวมทั้งการนำเสนอเรื่องทุนทาง

สังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน การศึกษายังได้นำเสนอเนื้อหาอีกส่วนหนึ่งในบทที่ 4 ที่ได้กล่าวถึงพลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา ซึ่งในบทนี้ ได้นำเสนอประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรม ทั้งในช่วงก่อนและหลังการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) รวมทั้งประเด็นเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ จึงอาจกล่าวได้ว่า เนื้อหาสาระในบทที่ 2 3 และ 4 นี้ โดยภาพรวมจึงเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิด ทฤษฎี และองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของทุน ทุนทางสังคม และเศรษฐกิจชุมชน และพลวัตของทุนทางสังคมอันเนื่องมาจากการพัฒนาเป็นสำคัญ

เนื้อหาสาระในบทที่ 5 6 7 และ 8 นั้น จะประกอบด้วยกรณีศึกษาทั้งของต่างประเทศ และของประเทศไทย โดยเนื้อหาส่วนหนึ่งที่ปรากฏในบทที่ 5 จะเป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน บทที่ 6 เป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย บทที่ 7 เป็นกรณีศึกษาทุนทางสังคมของหมู่บ้านปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม และในบทที่ 8 เป็นกรณีศึกษาในงานพัฒนาทั่วไปในประเทศไทย อันได้แก่ กรณีศึกษาบ้านทุ่งกระเจด และ กรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน 4 ตำบล ของ 4 จังหวัดภาคใต้ และกรณีศึกษาของต่างประเทศซึ่งได้นำกรณีศึกษาในประเทศรัสเซียมานำเสนอ โดยภาพรวมของบทที่ 5 6 7 และ 8 นี้ จะเป็นการนำเสนอให้เห็นทั้งในส่วนที่เป็นพลวัตของทุนทางสังคม เพื่อที่จะตอบคำถามว่า ทุนทางสังคมเกิดขึ้นได้อย่างไร สู่หายไปได้อย่างไร ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในสังคมคืออะไร และจะสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาได้อย่างไร โดยประเด็นเหล่านี้จะได้จากกรณีศึกษาที่ได้ลงไปศึกษาในพื้นที่โดยตรงจาก 3 กรณีศึกษาซึ่งอยู่ในบทที่ 5 6 และ 7 นอกจากนั้น การศึกษายังได้นำเสนอในประเด็นทั่ว ๆ ไป ซึ่งจะอยู่ในบทที่ 8 อาทิ เนื้อหาที่แสดงถึงพัฒนาการและปรากฏการณ์ของทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเป็นผลงานที่มาจากงานพัฒนาทั่ว ๆ ไปที่ผู้ศึกษาไม่ได้มีวัตถุประสงค์ที่จะตอบเรื่องทุนทางสังคมโดยตรง ดังนั้น การนำเสนอแง่มุมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับทุนทางสังคม จึงมีความสมบูรณ์ในระดับหนึ่ง แต่ประโยชน์ที่ได้จากบทนี้ อย่างน้อยก็จะเป็นตัวอย่างในการสังเคราะห์กรณีศึกษาเพื่ออธิบายเรื่องทุนทางสังคม ซึ่งมีความจำเป็น เพราะท่ามกลางความหลากหลาย และความขาดแคลนในตัวอย่างเนื่องจากมีผู้ศึกษาน้อย การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมด้วยการสังเคราะห์จากกรณีศึกษาทั่วไบนับว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาเรื่องนี้เป็นอย่างมาก ส่วนที่ได้นำกรณีของประเทศไทยมาศึกษานั้น ก็พบว่าได้ประโยชน์เพราะให้มุมมองที่แตกต่างออกไปจากกรณีศึกษาของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นการศึกษาที่เน้นความสำคัญของรูปแบบครอบครัว และการศึกษาโดยใช้ข้อมูลเชิงปริมาณอันได้แก่ตัวเลขและสถิติต่าง ๆ มาประกอบการศึกษา สำหรับบทที่ 9 เป็นบทสรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะนั้น การศึกษาได้พยายามนำเสนอภาพรวมโดยการสรุปเชื่อมโยงเนื้อหา

สาระทั้งหมดที่ได้จากการศึกษา จากนั้นก็นำเสนอในส่วนที่เป็นบทเรียนที่ได้จากการศึกษา รวมทั้งข้อเสนอแนะที่คาดว่าจะประโยชน์ต่อการศึกษาค้นคว้าในเรื่องของทุนทางสังคมในอนาคตต่อไปให้มีความกว้างขวางลึกซึ้งมากยิ่งขึ้นด้วย

บทที่ 2

ที่มา ความหมาย แนวคิดเกี่ยวกับทุนและทุนทางสังคม

2.1 บทนำ

"ทุน" เป็นคำที่มนุษย์ได้รู้จักกันมาช้านาน แต่ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของคำนี้ยังมีความหลากหลายและแตกต่างกันออกไป แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาโดยภาพรวม ดูเหมือนว่า มนุษย์จะมีความเข้าใจในความหมายของคำว่า " ทุน " ไปในมิติทางเศรษฐศาสตร์มากกว่ามิติอื่น ต่อมาได้มีการนำคำว่า "ทุนทางสังคม" มาใช้ในวงการพัฒนาเพิ่มขึ้นอีก ก็ยังเป็นเหตุทำให้ผู้คนมีความเข้าใจในความหมายของคำนี้แตกต่างกันมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเข้าใจที่แตกต่างกันระหว่างผู้คนที่อยู่ในประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศที่กำลังพัฒนา สำหรับการใช้คำว่า "ทุนทางสังคม" ในประเทศไทย เพิ่งจะมีมาได้ไม่นาน แต่หากพิจารณาโดยข้อเท็จจริงจะพบว่า ได้มีปรากฏการณ์ที่เรียกว่า **“ ทุน ท า ง สັ ง ค ม ”** เ กิ ด ขี น ในสังคมไทยมาช้านานแล้ว เนื่องจากที่ผ่านมา ทุนทางสังคมได้ถูกนำเสนอในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป การสร้างความเข้าใจร่วมกันในเรื่องนี้ นับว่ามีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะ การสังเคราะห์และนำเสนอเนื้อหาสาระของทุนทางสังคมในรูปแบบที่เหมาะสม อย่างไรก็ตาม ในการศึกษารุ่นนี้ นอกจากจะนำเสนอถึง ที่มา ความหมาย และแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมแล้ว การศึกษายังได้พยายามชี้ให้เห็นคุณประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคม รวมทั้งรูปแบบวิธีการวัดเพื่อให้ทราบถึงการมีอยู่ของทุนทางสังคมในแต่ละพื้นที่อีกด้วย

2.2 ความหมายของคำว่าทุน (Capital)

คำว่าทุน (Capital) เป็นคำที่ใช้กันมานาน หากมองย้อนไปในประวัติศาสตร์จะพบคำว่า ทุน ได้ถูกนำมาใช้พร้อมกับการกำเนิดอักษรของจีน ซึ่งตรงกับคำในภาษาจีน ว่า " ปิ่ง " หรือ " ปิ่ง " หรือ เป็น (สำเนียงภาษาจีนกลาง) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า จีนได้มีการประดิษฐ์อักษรออกมาใช้ ตั้งแต่สมัยโบราณก่อนพุทธกาลประมาณ 1200 ถึง 600 ปี โดยมีการตรวจพบอักษรโบราณของจีนในสมัยราชวงศ์เซียง (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2539, น. 25) ส่วนทางด้านซีกโลกตะวันตก การใช้คำว่า ทุน ก็คาดว่าจะมีมานานแล้วเช่นกัน จากหลักฐานที่ได้พบในคำกล่าวของ ฟิธากอรัส เมื่อก่อนพุทธศักราชที่ 27 - ปิพุทธศักราชที่ 46 ที่ได้บรรยายถึงสภาพของประชาชน

ที่มาร่วมชุมนุมในงานโอลิมปิกว่า บางกลุ่มจะเป็นพวกแสวงหาผลประโยชน์โดยการเปิดร้านจำหน่ายสินค้าในบริเวณงาน (พระราชวรมณี, 2542, น.46) ซึ่งลักษณะของกิจกรรมที่มีการซื้อขายกันดังกล่าว พอที่จะอนุมานได้ว่า ประชาชนด้านซีกโลกตะวันตกโดยเฉพาะใน "กรีก" ได้รู้จักกับคำว่าทุนมานานแล้ว

อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาความหมายของคำว่า ทุน จากหลักฐานที่มีอยู่ในทางประวัติศาสตร์ จะพบว่า มีความหมายที่หลากหลาย อาทิ ทุน ในความหมายของจีนนั้น อาจจะหมายถึงสิ่งที่มีอยู่เดิมที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งอาจจะหมายถึงความรู้ ความสามารถ และอาจจะรวมไปถึงทรัพย์สินเงินทองด้วย ในสมัยพุทธกาล สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเรื่องเกี่ยวกับทุน โดยตรัสถึงเรื่องของโกณฑัญญะ ซึ่งประกอบไปด้วยทรัพย์ภายนอก อันได้แก่ ทรัพย์เงินทอง ข้าทาส ไพร่ นา บ้านเรือน ฯลฯ และทรัพย์ภายใน อันได้แก่จิตใจ ความดีงาม ความขยันหมั่นเพียร ฯลฯ ดังเช่น อริยทรัพย์ 7 ประการ คือ ศรัทธา ความเชื่อที่มีเหตุผล ศีล การรักษากายวาจาให้เรียบร้อย หิริ ความละอายใจต่อการทำชั่ว โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว พหุสัจจะ ความเป็นรู้หรือมีความรู้ในการดำเนินชีวิต จาคะ ความเสียสละ เอื้ออาทร และปัญญา ความรู้ ความเข้าใจในเหตุผล ชั่วดี ผิดถูก คุณโทษ รู้คิด พิจารณา ธรรมทั้ง 7 ประการนี้ เป็นทรัพย์อันประเสริฐอยู่ภายในจิตใจประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอกเพราะไม่มีผู้ใดแย่งชิง ไม่สูญหายด้วยภัยต่างๆ ทำให้ใจไม่อ้างว้างยากจน และเป็นทุนสร้างทรัพย์ภายนอกได้ เป็นกำลังหนุนเสริมในการทำ ความดี ความงาม ยังประโยชน์ของตนเองและผู้อื่นให้สำเร็จอย่างดียิ่ง เปรียบเหมือนคนมีทรัพย์มากย่อมสามารถใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงตนเองและผู้อื่นให้มีความสุข (พระราชวรมณี {ประยุทธ์ ปยุตโต}, 2528, น. 250)

สำหรับคำว่า “ทุน” ที่ใช้กันในปัจจุบันมีความหมายที่หลากหลาย และส่วนใหญ่ การสื่อความหมายของคำว่า ทุน จะมีความโน้มเอียงไปในเชิงเศรษฐศาสตร์

สำหรับคำว่า “ทุน” (Capital) ที่ใช้ในเชิงเศรษฐศาสตร์ นั้น เป็นคำที่ได้มีทฤษฎีแนวคิดทางเศรษฐศาสตร์มากมายมารองรับ และเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ได้มีนักวิชาการให้นิยามความหมายของคำว่า “ทุน” ที่พอจะประมวลได้ดังนี้

นักเศรษฐศาสตร์ในยุคแรก ๆ ได้มีแนวคิดที่แตกต่างกันในการให้คำจำกัดความของคำว่า “ทุน” อาทิเช่น อดัม สมิธ (อ้างใน สุธน หิณทุระนันท์, 2545) ได้ให้บรรณานิยามว่า “ส่วนของมูลภัณฑ์ (stock) ของมนุษย์ ที่เขาคาดว่าจะให้รายได้แก่เขา เรียกว่าทุนของเขา” โดยที่อดัม สมิธ ได้แจกแจงออกเป็นข้อๆ ว่า ทุนของประเทศหรือสังคมหนึ่ง ๆ ประกอบด้วย (1) เครื่องจักรกล และเครื่องมือในการประกอบอาชีพ ซึ่งช่วยอำนวยความสะดวกแก่แรงงานและทำให้ใช้

แรงงานน้อยลง (2) อาคารซึ่งไม่ใช่ที่พักอาศัยแต่ที่อาจถือได้ว่าเป็นเครื่องมือในการประกอบอาชีพ (3) สิ่งปรับปรุงที่ดินซึ่งทำให้ที่ดินเหมาะแก่การเพาะปลูกยิ่งขึ้น (4) ความสามารถของพลเมืองทั้งหลายที่ชวนขายหาใส่ตนและเป็นประโยชน์ (5) เงินตรา (6) เสบียงอาหารในมือของผู้ผลิตและผู้จำหน่ายซึ่งหวังว่าจะได้กำไรจากการขาย (7) วัสดุสำหรับทำสิ่งประดิษฐ์หรือสิ่งประดิษฐ์ที่สำเร็จเพียงบางส่วน ซึ่งยังอยู่ในมือของผู้ผลิต หรือผู้จำหน่าย (8) สิ่งของที่ทำสำเร็จแล้วแต่ยังอยู่ในมือของผู้ผลิต หรือผู้จำหน่าย ซึ่งใน 4 ข้อแรก ถือเป็นทุนประจำ และ 4 ข้อหลังถือเป็นทุนหมุนเวียน

ส่วนคำจำกัดความของคำว่า “ทุน” ในความหมายของริคาร์โดนักเศรษฐศาสตร์ว่า ทุน หมายถึง เศรษฐทรัพย์ของประเทศชาติส่วนที่ใช้ในการผลิตและประกอบด้วย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม เครื่องมือ วัตถุดิบ เครื่องจักรกล ฯลฯ อันจำเป็นที่จะทำให้เกิดผล ขณะที่ แม็คคัลลอคให้คำจำกัดความว่า ทุนของชาติหนึ่ง ๆ ย่อมหมายถึงทุกส่วนของผลิตผลจากอุตสาหกรรมซึ่งมีอยู่ในชาตินั้น ๆ และอาจนำมาใช้ได้โดยตรง เพื่อสนับสนุนการดำรงชีพของมนุษย์หรือเพื่ออำนวยความสะดวกในการผลิต

จากความหมายด้านเศรษฐศาสตร์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า อัดัม สมิท ได้หมายรวมถึงความสามารถของพลเมืองหรือแรงงาน ว่าเป็นทุนด้วยเช่นกัน ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดของริคาร์โด และแม็คคัลลอค ขณะที่ริคาร์โดไม่ถือว่า สิ่งที่ไม่สามารถจะช่วยการผลิตได้ทุกสิ่งเป็นทุน ซึ่งขัดแย้งกับแนวความคิดของแม็คคัลลอคที่รวมเอาสินค้าที่นำมาใช้ได้โดยตรงมาอยู่ในนิยามของทุน

ศาสตราจารย์ Wayland ได้กล่าวถึง ทุน ไว้ในหนังสือที่เป็นที่นิยมกันมานานในสถาบันทางการศึกษาของอเมริกัน คือ หนังสือเรื่อง “Elements of Political Economy” โดยให้คำจำกัดความที่เข้าใจได้ง่ายว่า “คำว่าทุนนั้นใช้กันเป็น 2 ความหมายในด้านที่เกี่ยวกับผลิตผล คำนี้หมายถึงวัตถุดิบ ๆ ที่จะมีการใช้ความพยายามกระทำต่อวัตถุนั้นในด้านอุตสาหกรรม คำนี้หมายถึงวัสดุที่อุตสาหกรรมกำลังจะทำให้มีมูลค่าขึ้น สิ่งที่อุตสาหกรรมได้ทำให้มีมูลค่าขึ้นแล้ว เครื่องมือที่ใช้สำหรับทำให้เกิดมูลค่าขึ้นแก่สิ่งอื่น ๆ รวมทั้งเครื่องยังชีพ หรือปัจจัยสี่ ซึ่งคำจุนชีวิตในขณะที่เขากำลังปฏิบัติงาน”

แนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องทุนของศาสตราจารย์ Wayland ได้แสดงถึงความคล้ายคลึงกันกับ N.A. Nicholson ในหนังสือ The Science of Exchanges, 1873 โดยได้ประกาศในวรรคหนึ่งว่า “ทุนนั้นย่อมจะต้องสะสมไว้ด้วยการออม” และ “ที่ดินซึ่งก่อให้เกิดพืชผล คันไถซึ่ง

พลิกดิน แรงงานซึ่งเก็บเกี่ยวผลิตผล และตัวผลิตผลเอง ย่อมเป็นทุนเช่นเดียวกันทั้งสิ้น ถ้าการใช้สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดผลกำไรเป็นเงินทองขึ้นมา”

โดยนักเศรษฐศาสตร์ทั้งสองท่านนี้ ตีความหมายของ ทุน โดยเน้นไปที่มูลค่าเพิ่มที่เกิดขึ้นจากตัวของทุนนั่นเอง

ส่วน คาร์ล มาร์กซ (เมธี เยี่ยมวรา, 25 น.) ซึ่งเป็นผู้นำความคิดของระบบสังคมนิยม ได้ใช้เวลาอันยาวนานศึกษาความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างทุนกับแรงงานในมิติที่มีปฏิสัมพันธ์ในลักษณะที่นำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างชนชั้นในสังคม กล่าวคือ เป็นความไม่ลงรอยกันระหว่างการผลิตเอาเปรียบของนายทุน ในฐานะที่เป็นเจ้าของทุน และแรงกดดันจากการถูกกดขี่โดยอาศัยความจำเป็นทางสังคมเศรษฐกิจของแรงงาน จนในที่สุด มาร์กซ ได้ทำนายว่าจะทำให้เกิดการต่อสู้ทางชนชั้นนายทุน และชนชั้นกรรมาชีพ โดยเหตุหลักแห่งความขัดแย้ง เกิดจากการที่นายทุนได้ดูดซับมูลค่าส่วนเกิน โดยเอาเปรียบบรรดาผู้ใช้แรงงานให้ทำงานเกินกว่าค่าจ้าง และต้องอยู่ในสภาพการจ้างงาน สภาพแวดล้อมในการทำงาน ตลอดจนชีวิตความเป็นอยู่อันเลวร้าย ทั้ง ๆ ที่แรงงานเป็นผู้นำปัจจัยการผลิตทุกอย่าง ผ่านกระบวนการผลิตจนกระทั่งสินค้าเกิดมูลค่าเพิ่ม แต่สินค้าที่ผลิตเหล่านั้นกลับเป็นของฝ่ายนายทุน โดยสาเหตุเพียงเพราะแรงงานมิได้เป็นเจ้าของทุนที่นำมาใช้ในการผลิต ความสำคัญของทุนจึงมีบทบาทในการแบ่งแยกกรรมสิทธิ์ของสินค้าขั้นสุดท้าย ตลอดจนมีส่วนสำคัญซึ่งขาดไม่ได้ในกระบวนการผลิต มาร์กซ ได้ให้ความกระจ่างชัดของคำว่า “ทุน” โดยแบ่งแยกเป็นทุนไม่เปลี่ยนแปลง กับทุนที่เปลี่ยนแปลงได้ ดังที่มาร์กซ ได้กล่าวว่า

“ทุนในส่วนที่กลายเป็นปัจจัยการผลิต นั้น ก็คือ วัตถุดิบ วัสดุเสริม เครื่องมือแรงงานในช่วงวิถีของการผลิตนั้นหาได้เปลี่ยนแปลงขนาดปริมาณมูลค่าของตนเองแต่ประการใดไม่ ดังนั้น ข้าพเจ้าได้เรียกมันว่าส่วนของทุนที่ไม่เปลี่ยนแปลงหรือเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า ทุนไม่เปลี่ยนแปลง”และกล่าวต่อไปว่า “ตรงกันข้าม ทุนในส่วนที่กลายเป็นกำลังแรงงานนั้น ในช่วงวิถีของการผลิตจักเปลี่ยนแปลงมูลค่าของตน มันจักทำการผลิตของมีค่าทัดเทียมของตนเอง และจำนวนเกินกว่าของมีค่าทัดเทียมได้ก่อให้เกิดขึ้น (นั่นก็คือ) มูลค่าส่วนเกินตัวของมูลค่าส่วนเกินดังกล่าวนี้ สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงได้จะใหญ่ก็ได้จะเล็กก็ได้ทุนในส่วนนี้จะเปลี่ยนแปลงเป็นปริมาณที่เปลี่ยนแปลงได้จากปริมาณที่เปลี่ยนแปลง ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเรียกมันว่าส่วนของทุนที่เปลี่ยนแปลงได้ หรือเรียกสั้น ๆ ว่าทุนที่เปลี่ยนแปลงได้”

สำหรับนักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบัน ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับเรื่องทุนไว้หลากหลายมิติเช่นกัน ดังเช่น

กำหนด อยู่เอี่ยม (2522) ได้กล่าวถึงทุนในความหมายตามธรรมดา ซึ่งสามารถเข้าใจได้ง่ายในหนังสือเศรษฐศาสตร์การเมืองโดยกล่าวว่าทุนมีความหมาย อยู่ 3 ประการ คือ

1. หมายถึงปัจจัยการผลิต, เครื่องมือ, เครื่องจักร, บ้านเรือน, โรงงาน, บ่อเหมือง, การบุกเบิกที่, อาหารและการสะสมวัตถุดิบ ฯลฯ

2. หมายถึงจำนวนเงินตราอันมหาศาล อาจจะใช้ไปซื้อเครื่องมือการผลิต, จ่ายค่าจ้าง หรือซื้อวัตถุดิบ แต่อย่างไรก็ตาม หมายถึง เงินทองที่ใช้ในการประกอบการ

3. พันธบัตรของรัฐ ตัวแลกเงิน และใบหุ้นของบริษัท ตัวแลกเงินและใบหุ้นเหล่านี้จะใช้แทนหรือไม่ใช้แทนเครื่องมือการผลิตอันแท้จริงก็ได้ หรือใช้แทนเงินตราที่ใช้ซื้อหุ้นและตัวแลกเงินก็ได้

พิสมัย จารุจิตติพันธ์ (2525) ได้ให้ความหมายว่า ทุน หมายถึง เครื่องมือที่ถูกผลิตขึ้นมาเพื่อนำไปใช้ในการเพิ่มผลผลิตต่อไป และเป็นสิ่งที่ถูกผลิตโดยมนุษย์ ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ นอกจากนั้นยังได้แบ่งประเภทของทุน ซึ่งจะเป็นการแสดงให้เห็นตัวอย่างของทุนอย่างเป็นรูปธรรมโดยทุนแบ่งออกเป็น 3 ประเภทคือ

1. ทุนถาวร (Fixed Capital) หมายถึง สิ่งหรือเครื่องมือที่มีความคงทนถาวร สามารถใช้ในการผลิตได้ตลอดไป เช่น โรงงาน เครื่องจักร ถนน ทางรถไฟ รถแทรกเตอร์ ฯลฯ การใช้ทุนประเภทนี้มาก ๆ จะทำให้เกิดความเสื่อม หรือทรุดโทรมได้ ต้องมีการซ่อมแซม เพื่อให้ได้อยู่ในสภาพเดิมอยู่ตลอดเวลา

2. ทุนดำเนินงาน (Working Capital) หมายถึง ทุนประเภทวัตถุดิบต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในรูปยาง ดินเหนียว น้ำมัน ฯลฯ ซึ่งสามารถเปลี่ยนแปลงรูปร่างจากเดิมได้โดยผ่านกรรมวิธีของการผลิตขั้นตอนต่าง ๆ เป็นทุนประเภทที่ใช้แล้ว ต้องนำของใหม่มาทดแทนตลอดเวลา บางครั้งจึงเรียกว่า “ทุนหมุนเวียน” (Circulating capital)

3 ทุนสังคม (Social capital) เป็นทุนที่ไม่ได้ถูกนำไปใช้ในการผลิตโดยตรง แต่อยู่ในลักษณะที่เป็นสิ่งที่ช่วยส่งเสริมให้การใช้ทุนสองประเภทข้างต้น มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล สวนสาธารณะ สวนเด็กเล่น ฯลฯ เป็นสิ่งที่จำเป็นและมีความสำคัญในการให้ความรู้ ทั้งทางด้านวิชาการ การทำงาน การรักษาสุขภาพอนามัย ทำให้บุคคลในสังคมนั้นมีคุณภาพ และสภาพความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น

อย่างไรก็ตามนักเศรษฐศาสตร์บางกลุ่มได้นับเงินและหลักทรัพย์ต่าง ๆ ว่าเป็นทุนประเภทหนึ่งด้วย โดยการแบ่งทุนออกเป็น 2 ประเภท คือ **ทุนที่เป็นทรัพย์สิน** และทุนที่เป็นตัวเงิน โดยทุนที่เป็นทรัพย์สิน (Property หรือ Physical assets) ประกอบด้วย ทุนประเภท fixed capital working capital และ social capital ส่วนทุนที่เป็นตัวเงิน (Financial assets) ประกอบด้วย เงิน และหลักทรัพย์ (securities) ประเภทต่าง ๆ (พิสมัย จารุจิตติพันธ์, 2525, น.)

ฤทธิ์ ศิริมาตย์ (2520) ได้ให้ความชัดเจนว่า ทุนไม่ใช่สินค้าในขั้นสุดท้ายที่จะนำมาสนองความพอใจโดยตรง ซึ่งได้ให้คำอธิบายว่า สิ่งของทุน (Capital goods) คือ สิ่งของซึ่งใช้ผลิตสิ่งของอื่น ๆ สิ่งของทุนไม่ได้ให้ความพอใจโดยตรง (Direct Satisfaction) ด้วยสิ่งของเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น ขวานไม่ทำให้เกิดความพอใจโดยตรงแก่ความต้องการ นอกจากจะใช้ขวานนั้นทำสิ่งอื่น เช่น ฝ่าฟันเพื่อหุงข้าว หรือตัดไม้เพื่อทำรั้วบ้าน เป็นต้น เพื่อดำรงไว้ซึ่งสิ่งของทุนจะต้องมีเงิน หรือใช้เงิน เพราะฉะนั้นในการพูดกันทั่ว ๆ ไป เงินหรือมูลค่าเป็นเงินของสิ่งของทุนจึงมักจะเรียกว่าทุนด้วย

แนวความคิดของทั้ง กำแหง อยู่เอี่ยม พิสมัย จารุจิตติพันธ์ และฤทธิ์ ศิริมาตย์ ต่างเห็นพ้องต้องกันว่า ทุน คือ สิ่งที่เราเรียกว่าเป็นปัจจัยการผลิต โดยรวมความหมายทั้งที่เป็นปัจจัยการผลิตโดยตรง อันเกี่ยวข้องการกระบวนการผลิต หรือการแปรสภาพวัตถุดิบต่าง ๆ ไปสู่ผลผลิต และปัจจัยการผลิตโดยอ้อม ซึ่งได้แก่ เงิน ที่จะนำไปสู่การเป็นวัตถุดิบต่าง ๆ ต่อไป โดยเฉพาะพิสมัย ได้ให้คำนิยามเรื่องทุนที่น่าสนใจ โดยได้กล่าวถึงคำว่า ทุนทางสังคม (Social Capital) ด้วย

นอกจากนี้ นิยามและความหมายอื่นๆ อื่นที่น่าสนใจ ที่ได้แบ่งแยก ทุน ออกเป็น ความหมายใน 2 มิติ คือทุนในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ และทุนในความหมายทางธุรกิจ

ทุน ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์ หมายถึง สิ่งที่สามารถใช้ได้คงทน เช่น เครื่องมือ เครื่องจักร อาคาร โรงงาน และที่ดิน นอกจากนี้ยังรวมถึง เมล็ดพันธุ์พืชต่าง ๆ และปุยอีกด้วย และการวัดค่าของทุน จะวัดออกมาเป็นจำนวนเงิน

ทุน ในความหมายทางธุรกิจ หมายถึง เงินสด หรือเงินที่ใช้ในการดำเนินงาน เช่น การกำหนดเงินสดไว้เพื่อดำเนินกิจการ เป็นต้น

โดยความหมายแล้ว ทุน ก็ยังมีความแตกต่างไปจากแรงงาน เพราะทุนจะต้องใช้เงินจัดซื้อมาเตรียมไว้ก่อน ที่จะทำการผลิตสินค้า และสามารถใช้ได้เป็นระยะเวลานาน ส่วนค่าจ้างแรงงาน และค่าวัตถุดิบต่าง ๆ นั้น จะใช้จ่ายเงินเพื่อซื้อ ก็ต่อเมื่อทำการผลิต และไม่สามารถจะเก็บรักษาไว้ได้นาน (มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2533)

ชูศักดิ์ จุฑาธุช (2545) ได้สร้างความแตกต่างอย่างชัดเจนในการนิยามความหมายของทุน ซึ่งได้นิยามทุนโดยปฏิเสธที่จะนำเงิน เข้ามาอยู่ในขอบข่ายของการให้ความหมายของทุน โดยกล่าวว่า ทุน (Capital) หรือ สินค้าเพื่อการลงทุน (Investment goods) หมายถึง สิ่งทั้งหลายที่ช่วยก่อให้เกิดการผลิต ดังนั้น เครื่องมือ เครื่องจักร โรงงาน โกดัง ฯลฯ รวมทั้งสิ่งอำนวยความสะดวกทางการค้าด้านการจำหน่ายแจก ซึ่งถูกนำมาใช้ในการผลิตสินค้า และบริการ รวมทั้งจัดส่งไปถึงมือของผู้บริโภคจึงล้วนอยู่ในความหมายของคำว่า “ทุน” ส่วนกระบวนการผลิต และการสะสมสินค้าทุน เรียกว่าการลงทุน (Investment goods) แต่ทุนในที่นี้ มิใช่เงิน หรือสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์ เรียกว่า เงินทุน (Money capital) เพราะเงินเป็นเพียงสิ่งที่ใช้ในการซื้อเครื่องมือ เครื่องจักร และสิ่งๆ ที่ช่วยในการผลิตทั้งหลาย ดังนั้น เงินจึงมิได้ก่อให้เกิดการผลิต และไม่นับเป็นทรัพยากรในทางเศรษฐกิจ แต่ช่วยในการอำนวยความสะดวกในการแลกเปลี่ยนสินค้า และบริการมากกว่า โดยแนวความคิดดังกล่าวก็ได้สอดคล้องกับการให้ความหมายของทุนในงานเขียนที่ชื่อว่า “การพัฒนาเศรษฐกิจ” ของ สมพงษ์ ฝ้ายจำปา

ส่วน นราทิพย์ ชูติวงศ์ (2545) กล่าวว่า แนวคิดที่ไดรรวมมนุษย์หรือแรงงานเข้าไว้ในความหมายของทุน ในลักษณะของอุปสงค์และอุปทานของทุนว่า ทุนสำหรับนักเศรษฐศาสตร์ คือ สินค้าประเภททุน (Capital goods) ที่มีส่วนร่วมในการผลิตหรือกล่าวได้ว่านักเศรษฐศาสตร์นึกถึงทุนในฐานะปัจจัยการผลิต เช่น เครื่องจักร เครื่องมือ โรงงาน รวมตลอดถึง แรงงานมนุษย์ที่มีคุณภาพ ที่เรียกว่า “ทุนมนุษย์” มิใช่เป็นเพียงแผ่นกระดาษ เช่น ธนบัตร หรือใบหุ้น ปัจจัยการผลิตประเภทนี้จะแตกต่างจากที่ดินที่มีอยู่โดยธรรมชาติ โดยทุนเป็นปัจจัยการผลิตที่มนุษย์สร้างขึ้นในรูปของสิ่งที่ใช้ในการผลิตสินค้าอีกทอดหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นทุนมนุษย์ที่ใช้แรงงานและทักษะในการทำงานจัดเป็นทุนประเภทหนึ่ง ไม่รวมถึงทุนมนุษย์ที่ใช้ความรู้ สถิติปัญญาในการเพิ่มผลผลิตในการทำงานต่างๆ

ดังนั้น ในการอธิบายคำศัพท์ทางเศรษฐศาสตร์ได้ให้ความหมายของทุนว่า “ทุน” หมายถึง ทั้ง เงินทุน (Money capital) ที่ใช้ในการดำเนินงานและปัจจัยในการผลิตต่างๆ โดยกล่าวถึง คำว่า ทุน ที่มีลักษณะต่าง ๆ ดังนี้

1. ทุนเป็นความมั่งคั่ง (Wealth) ที่มนุษย์สะสมขึ้นมา ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่จะต้องใช้เวลาในการสร้าง และสะสม

2. ทุนเป็นความมั่งคั่งที่สร้างและสะสมไว้ เพื่อสร้างความมั่งคั่งต่อไป นั่นคือ ทุนจะเป็นปัจจัยการผลิตที่เรียกว่าทุนที่แท้จริง (real capital) ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ ทุน

คงที่ (fixed capital) ได้แก่เครื่องจักร เครื่องมือ โรงงาน เป็นสิ่งที่มีอายุการใช้งานยาวนาน และ
ทุนหมุนเวียน (circulating capital) ได้แก่วัตถุดิบ สินค้ากึ่งสำเร็จรูป

3. ทุนยังรวมถึงสินค้าคงเหลือ (inventory) ซึ่งหมายถึงสินค้าที่สังคมผลิตขึ้นเหลือ
จากการบริโภคในปัจจุบัน เพื่อสำรองไว้ใช้ในการบริโภคในอนาคต

4. ทุนเป็นสิ่งที่หมดเปลือง หรือเสื่อมค่าได้ ถ้าใช้ไปเรื่อย ๆ โดยไม่ซ่อมแซมหรือ
สร้างขึ้นใหม่

จากการให้ความหมายข้างต้น นอกจาก ทุน จะมีความหมายในฐานะที่เป็นปัจจัย
ในการผลิตสินค้าแล้ว ทุน ยังหมายถึงและได้ครอบคลุมถึงสินค้าคงเหลือ ซึ่งเป็นสินค้าขั้นสุดท้าย
อันเกิดจากการผ่านกระบวนการผลิตแล้ว สุธน หิณชิระนันท์ ได้อธิบายความหมายที่น่าคำว่า
“ทุน” เข้าไปอธิบายร่วมกับคำว่า “เศรษฐกิจ” โดยกล่าวว่า “สิ่งใด ๆ ก็ตามจะเป็นทุนมิได้ถ้ามิ
ใช่เศรษฐกิจ” และให้คำจำกัดความว่า ทุน คือ เศรษฐกิจที่อยู่ในระหว่างปริวรรตกรรม
(Wealth in course of exchange) โดยให้ความเข้าใจของคำว่า “ปริวรรตกรรม” มิได้หมายถึง
เพียงแต่การผ่านจากมือหนึ่งถึงอีกมือหนึ่งเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น เมื่อ
ใช้ประโยชน์จากพลังธรรมชาติ ในการขยายพันธุ์หรือแปลงรูปเพื่อเพิ่มเศรษฐกิจ ทั้งนี้สุธนได้
ให้ความหมายของเศรษฐกิจว่าเป็นสิ่งที่เมื่อผลิตมาแล้วจะเพิ่ม หรือเมื่อทำลายไปแล้วจะลด
เศรษฐกิจส่วนรวม ในการเพิ่มราคาที่ดินมิได้หมายถึงการเพิ่มเศรษฐกิจของส่วนรวม
เพราะว่าสิ่งที่เจ้าของที่ดินได้รับจากการที่ราคาสูงขึ้น ก็คือสิ่งที่ผู้ซื้อซึ่งเป็นผู้จ่ายให้แก่เจ้าของที่ดิน
จะต้องสูญเสียไป หรือเช่น การทำให้ที่ดินกลับเป็นทรัพย์สินของส่วนรวมร่วมกันของพลเมือง มิ
ได้ทำให้เศรษฐกิจส่วนรวมลดลงไปเลยแม้เพียงนิดเดียว เพราะว่าสิ่งที่บางคนจะสูญเสียไปนั้น
คนอื่น ๆ ก็จะได้มา

นอกจากนั้น สุธน หิณชิระนันท์ ยังได้แสดงแง่คิดเกี่ยวกับการนิยามความ
หมายของทุนว่า “ความคิดว่า ทุน คืออะไรนั้น ได้ทำการนิยามมาจากความคิดที่มีอยู่เดิมก่อนแล้ว
ว่าทุนช่วยในการผลิตอย่างไร แทนที่จะกำหนดว่า ทุน คืออะไร แล้วจึงสังเกตดูว่า ทุนทำหน้าที่
อะไร กลับมีการกำหนดหน้าที่ของทุนไว้ก่อนแล้วจึงให้คำจำกัดความของคำว่าทุน ซึ่งการแสดง
ความคิดดังกล่าวสะท้อนถึงการนิยามความหมายของคำว่า ทุน ในความหมายที่หลากหลาย และ
การใช้ประโยชน์จากทุนที่จะทำหน้าที่ต่อการผลิตและการสร้างมูลค่าเพิ่มในทางเศรษฐศาสตร์

อาจกล่าวสรุปได้ว่า มนุษย์รู้จักคำว่า " ทุน " มานาน อย่างน้อยก็เกือบสี่พันปีล่วงมา
แล้ว แต่ทุนก็ถูกใช้ในความมุ่งหมายที่แตกต่างกันไป บ้างก็ใช้แทนวัตถุดิบของเงินทองโดยมองทุน
เป็นเรื่องของมูลค่า บ้างก็ใช้แทนสิ่งที่เป็นนามธรรมโดยมองทุนเป็นเรื่องของคุณค่า อันได้แก่เรื่อง

ของจิตใจ และความดีงามต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม คนส่วนใหญ่เมื่อได้ยินคำว่า " ทุน " ก็มักจะมีความเข้าใจและนึกถึงเรื่องของวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทอง ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องทางเศรษฐศาสตร์ ซึ่งส่วนหนึ่งก็เป็นเรื่องที่ต้องต้องเช่นกัน เพียงแต่ว่า หากจะพิจารณาคำว่าทุนไปในเชิงเศรษฐศาสตร์อย่างแท้จริงแล้ว คำว่าทุนอาจมีความหมายมากกว่าเรื่องของทรัพย์สินเงินทอง ซึ่งจะครอบคลุมไปถึงเรื่องอื่น ๆ อาทิ วัตถุดิบ แรงงาน หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ช่วยในการผลิต หรือช่วยให้เกิดกำไรขึ้นมา ถึงแม้ว่า ในความคิดเห็นของนักเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่จะมองว่า "ทุน" เป็นปัจจัยที่ช่วยให้เกิดการผลิตรก็ตาม ก็ยังมีนักเศรษฐศาสตร์บางคนที่ได้มองทุนไปในมิติทางสังคมมากขึ้น คือได้มองถึงเรื่อง ทุนทางสังคม (social capital) ซึ่งเป็นทุนที่ไม่ใช่ตัวเงิน แต่เป็นปัจจัยอื่นที่ช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิต

2.3 ทุนทางสังคม (Social Capital)

นับตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าเราจะพิจารณาทุนในมิติที่เป็นมูลค่าอันได้แก่เรื่องของวัตถุสิ่งของเงินทอง ฯลฯ หรือจะพิจารณาทุนในมิติของคุณค่าอันได้แก่เรื่องของจิตใจ หรือคุณความดีต่าง ๆ ฯลฯ ก็ตาม ก็ดูเหมือนว่า คำว่าทุนจะถูกพันวนเวียนอยู่กับเรื่องของการเติบโต งาม ซึ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงกับเรื่องของการผลิต ดังนั้น คำว่า “ทุนทางสังคม” ที่จะนำมากล่าวในที่นี้ จึงถือเป็นทุนประเภทหนึ่งที่จะมีความเกี่ยวข้องโดยตรงหรือโดยอ้อมกับการเพิ่มประสิทธิภาพและประสิทธิผลของการผลิต รวมทั้งเป็นทุนที่มาจากความร่วมมือร่วมใจ หรือมาจากการสร้างความพึงพอใจต่อการดำเนินกิจกรรมในทุกประเภท ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคม สามารถทำลายกำแพงที่กีดขวางความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับสถาบัน หรือระหว่างสถาบันกับสถาบัน ทำให้ทุกฝ่ายทุกส่วนสามารถทำงานร่วมกันได้ดียิ่งขึ้น ดังนั้น เมื่อใดก็ตามที่คนได้มองเห็นผลประโยชน์ร่วมกัน มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มองเห็นคุณค่า มีความคาดหวัง และเป้าหมายร่วมกัน (common purpose) ก็จะทำให้คนหรือสถาบันสามารถทำงานร่วมกันให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้

นักปรัชญาทางสังคม เช่น Albert O. Hirschman เปรียบเทียบ ทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นเสมือนทรัพยากรทางศีลธรรม (moral resource) และเป็นทรัพยากรประเภทที่ใช้ไม่มีวันหมด อย่างไรก็ตาม ทรัพยากรประเภทนี้จะไม่มียุทธประโยชน์อะไรเลย ถ้าไม่ถูกนำมาใช้ ซึ่งต่างไปจากทุนทางกายภาพ (physical capital) และทุนอื่น ๆ ที่ทั่วไปที่เคยมีมา (conventional capital) เพราะทุนเหล่านั้นจะหมดไปเมื่อถูกนำมาใช้ Hirschman ได้เปรียบทุนทางสังคมว่า เป็นเสมือน สินค้าสาธารณะ (public good) ที่ไม่ใช่ของใครคนใดคนหนึ่งเป็นการเฉพาะ (ใครคนใดคนหนึ่งไม่

สามารถใช้ประโยชน์แต่เพียงคนเดียวหรือกีดกันไม่ให้ผู้อื่นได้เข้ามาใช้) ทุนทางสังคมจึงเป็นเหมือนกับสินค้าสาธารณะอื่น ๆ เช่น อากาศที่สะอาด และความปลอดภัยจากท้องถนน อย่างไรก็ตาม ตาม ทุนทางสังคม ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยภาคเอกชน และจะต้องมาจากกิจกรรมทางสังคมอื่น ๆ อันประกอบไปด้วย ความผูกพันกัน จารีตประเพณี และความไว้วางใจกัน (ties, norms, and trust) ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมทางสังคมที่แตกต่างกัน (social setting)

ในที่นี้ ทุนทางสังคมจึงเป็นทุนประเภทหนึ่งที่แตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ เป็นทุนที่มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างกันของคน หรือสถาบันที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเหมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากมันได้ตลอดเวลา และเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น ไม่มีวันหมดสิ้น

2.3.1 ความเป็นมาของคำว่า “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” (Social Capital) ได้แพร่หลายมากขึ้นหลังจากที่ได้มีการถกเถียงเกี่ยวกับเรื่อง ประชาสังคม (Civil society) จากแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ชื่อ Robert Putnam และนักวิชาการคนอื่นที่ต้องการอธิบายถึงการนำวิถีชีวิตที่เหมาะสมของสังคมกลับคืนมา (reclaim public life) และธนาคารโลก (World Bank) ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ไปใช้อย่างกว้างขวางในด้านเศรษฐกิจและการพัฒนาสังคม รวมทั้งการจัดการที่เป็นแนวทางการพัฒนาองค์กร

จากศึกษาพบว่า คำว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏขึ้นครั้งแรกในการอภิปรายของ Lyda Judson Hanifan ในหนังสือ rural school community centres (Hanifan 1920) ซึ่งได้อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถพบเห็นได้ในชีวิตประจำวันของคน อาทิ สิ่งที่เกี่ยวข้องกับการสร้างภาพลักษณ์ที่ดี (good will) การสร้างมิตรภาพ (fellowship) ความเห็นอกเห็นใจ (sympathy) และการติดต่อสัมพันธ์กันทางสังคมระหว่างบุคคลหรือครอบครัวที่ทำให้เกิดหน่วยทางสังคมขึ้นมา Hanifan ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า การสร้างทุนทางสังคมในชุมชน ก็เช่นเดียวกันกับองค์กรทางธุรกิจ คือจะต้องมีการสะสมทุนก่อนการดำเนินธุรกิจ การสร้างทุนทางสังคมโดยองค์กรทางสังคมนั้น ปัจเจกบุคคลจะต้องสร้างมิตรภาพ และจะต้องเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มซึ่งมีขนาดใหญ่กว่าครอบครัว เพราะปัจเจกบุคคล หากอยู่โดยลำพังอาจจะไม่ได้รับการช่วยเหลือทางสังคม แต่ถ้าเขาเริ่มมีการติดต่อกับเพื่อนบ้าน ทุนทางสังคมก็จะมีการสะสมขึ้นมา ความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวอาจจะช่วยให้ปัจเจกสามารถบรรลุถึงความต้องการทางสังคมที่ตนเองต้องการ และยังสามารถสนับสนุนให้เกิด

ศักยภาพของทุนทางสังคมจนมีความพอเพียงต่อการปรับปรุงการดำเนินชีวิตของคนทั้งชุมชนให้ดีขึ้นได้ อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเช่นนี้ ชุมชนเองโดยภาพรวมก็จะได้รับประโยชน์จากการร่วมมือของสมาชิกทุกคนซึ่งถือว่าต่างคนก็เป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ในขณะที่ปัจเจกบุคคลเองก็จะได้รับประโยชน์จากการคบค้าสมาคมกันอันจะนำมาซึ่งความช่วยเหลือ ความเห็นอกเห็นใจ และมิตรภาพจากเพื่อนบ้าน

Robert D. Putnam (2000, p. 288-300) กล่าวถึงคำว่า“ทุนทางสังคม” ในงานของเขาที่เป็นการศึกษาถึงทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการปกครองระบอบประชาธิปไตยในประเทศอิตาลี เมื่อปี 1970 ซึ่งได้พบว่า ทุนทางสังคมมีส่วนส่งเสริมการปกครองในรูปแบบประชาธิปไตย Robert ได้ยกตัวอย่างการปกครองระหว่างแคว้นต่าง ๆ ของอิตาลี โดยนำมาเปรียบเทียบกัน เพื่อชี้ให้เห็นถึงปรากฏการณ์อันเนื่องมาจากทุนทางสังคมที่ก่อให้เกิดการปกครองระบอบประชาธิปไตยที่ดี โดยยกตัวอย่างของแคว้น Emilia-Romagna and Tuscany และได้ชี้ให้เห็นว่า แคว้นดังกล่าวมีการจัดองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง ประชาชนมีความสนใจในประเด็นที่เป็นสาธารณะร่วมกัน และทำให้เกิดการรวมกลุ่ม (ไม่ใช่ร่วมกันเพราะระบบอุปถัมภ์) ประชาชนมีความไว้วางใจกัน มีการปฏิบัติต่อกันอย่างตรงไปตรงมา รวมทั้งมีการเคารพต่อกฎหมายอย่างเคร่งครัด ผู้นำในชุมชนมีความซื่อสัตย์ และมีการปฏิบัติต่อบุคคลต่าง ๆ อย่างเท่าเทียมกัน เครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายทางการเมืองของแคว้นเหล่านี้มีลักษณะเป็นไปในแนวราบมากกว่าแนวตั้ง ประชาชนในชุมชนมีค่านิยมเกี่ยวกับเรื่องความสามัคคี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การมีส่วนร่วม และความซื่อสัตย์

นอกจากนี้ Robert D. Putnam ยังได้ยกกรณีตัวอย่างของแคว้นบางแคว้นที่มีลักษณะตรงกันข้าม อันได้แก่ Calabria และ Sicily นำมาเปรียบเทียบ ซึ่งพบว่า ประชาชนในแคว้นดังกล่าวขาดความเคารพในกฎหมาย แต่ในขณะเดียวกันประชาชนส่วนใหญ่ก็ต้องการกฎระเบียบที่เข้มงวดมากขึ้น Robert พบว่า สังคมที่อยู่ในภาวะเสมือนไร้กฎหมายนั้น ได้ทำให้ทุกคนรู้สึกเหมือนไร้อำนาจ และยังได้พบว่า มีการแสวงหาประโยชน์ส่วนตัว และประชาชนมีชีวิตรอยู่อย่างขาดความสุข และ Robert ได้ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเกิดของทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคม นั้นมีระบบคิด และค่านิยมที่ดี โดยได้เน้นให้เห็นว่า ระบบคิดที่ประชาชนเกิดความตระหนักถึงปัญหาสาธารณะร่วมกัน ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกัน หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน อาทิ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ชอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์ ซึ่งระบบความคิดและค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชนทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไปใน

ทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี

นอกจากนี้ ยังมีผลงานเกี่ยวกับทุนทางสังคม จากนักคิดคนอื่น ๆ อีก เช่น Jane Jacobs (1961) ได้ศึกษาในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนในเมืองกับความไม่เป็นเพื่อน Pierre Bourdieu (1983) เขียนเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคม (social theory) James S. Coleman (1988) ได้ทำความเข้าใจของกรอบทฤษฎี โดยได้นำแนวคิดของ Putnam มาอธิบายว่าเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำ (actors and among actors) ที่จะส่งเสริมให้เกิดผลดีแก่กิจกรรม (productive activities) โดยพิจารณาในมิติของกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างและองค์กรของแต่ละปัจเจกชนที่ได้นำไปใช้ (structure and organisation act) ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความสนใจของแต่ละบุคคลและมีการศึกษาทุนทางสังคมในบริบทที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา

ส่วน World Bank (1999) ได้กล่าวถึง ทุนทางสังคม และนำแนวคิดทุนทางสังคมไปใช้ในรูปของทุนแบบหนึ่งที่เป็นต่อการพัฒนา โดยพยายามที่จะตอบคำถามว่า อะไรเป็นทุนทางสังคมและจะทำไมอย่างใดเพื่อที่จะให้เกิดการพัฒนาที่ยั่งยืนสูงสุดต่อประเทศหรือชุมชน ซึ่งนับว่าเป็นแนวคิดที่ก่อให้เกิดการสร้างองค์กรที่เป็นประโยชน์ ทุนทางสังคม ในความหมายของ World Bank ได้แสดงหลักฐานที่ชี้ให้เห็นว่า การเพิ่มขึ้นของความยึดเหนี่ยวกันในสังคม สามารถนำไปพัฒนาเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้

ต่อมา Francis Fukuyama (1999) ได้เขียนผลงานเรื่อง Social Capital and Civil Society โดยให้ทั้งความหมายและบทบาทของคำว่า ทุนทางสังคม ที่มีต่อระบบตลาดเสรีและประชาธิปไตย ในแง่ความหมายของทุนทางสังคม Francis Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นถึงรูปธรรมของชนบทธรรมเนียมที่ไม่เป็นทางการว่า สามารถสนับสนุนให้เกิดความร่วมมือระหว่างบุคคลสองคนหรือมากกว่านั้นขึ้นไปได้ นับตั้งแต่เรื่องของธรรมเนียมต่างตอบแทนระหว่างพวกพ้อง ไปจนถึงเรื่องที่มีความซับซ้อน ดังเช่น คำสอนในหลักศาสนา จึงจะเห็นได้ว่า โดยนัยของความหมายนี้ เรื่องเกี่ยวกับความไว้วางใจกัน ความเป็นเครือข่าย ความเป็นประชาสังคม และปรากฏการณ์ในลักษณะเดียวกัน เป็นเสมือนสิ่งที่เป็นผลมาจากทุนทางสังคม มากกว่าจะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคมด้วยตัวของมันเอง

นอกจากนี้ Francis Fukuyama ได้กล่าวถึงบทบาทของทุนทางสังคมเกี่ยวกับระบบตลาดเสรีและทางด้านเศรษฐศาสตร์ไว้ว่า เป็นการลดต้นทุนในการดำเนินงาน เป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับกลไกในการประสานงาน อาทิ การทำสัญญา การประสานงานที่มีสายบังคับบัญชาเป็นลำดับชั้น กฎระเบียบของทางราชการ และการดำเนินงานอื่น ๆ ที่มีลักษณะเช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะมี

ความเป็นได้ที่การประสานงานโดยไม่มีเรื่องของทุนทางสังคมเข้ามาเกี่ยวข้องอาจจะประสบความสำเร็จลงได้เช่นเดียวกัน แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่า การประสานงานดังกล่าวจะต้องมีค่าใช้จ่ายในเรื่องต่าง ๆ ตามมา อาทิ ค่าใช้จ่ายในการตรวจสอบเพื่อติดตามผลงาน ค่าใช้จ่ายในการเจรจาตกลงกัน ค่าใช้จ่ายในการขึ้นศาลเพราะเป็นความคืดกัน และค่าใช้จ่ายในการบังคับคดี

นอกจากนั้นแล้ว การศึกษายังได้พบว่า มีนักวิชาการคนอื่น ๆ ที่ได้นำเอาเรื่องเกี่ยวกับทุนทางสังคมมาประยุกต์ใช้กับงานด้านธุรกิจและการพัฒนาองค์กร อาทิ Cohen and Prusak (2001) ได้มีผลงานที่เน้นทุนทางสังคมที่เกี่ยวกับการดูแลรักษาและพัฒนาองค์กร (organizational maintenance and development) เช่นเดียวกับผลงานของ Wayne E. Baker (2001) ที่ได้นำเอาทุนทางสังคมไปใช้ในงานที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจและการพัฒนาองค์กร

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งได้สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตและระบบการจัดการที่มีความสมดุลเหมาะสมที่ได้เริ่มสูญหายไปจากสังคม ดังนั้น คำว่าทุนทางสังคม ที่นักวิชาการได้นำเสนอต่อสังคม ส่วนหนึ่งเป็นการเรียกร้องเพื่อให้สังคมเกิดความตระหนักต่อเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ คำว่าทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้วได้เชื่อมโยงไปสู่เรื่องของกรอบระบอบประชาธิปไตย โดยมองเห็นว่า การเมืองการปกครองที่เข้มแข็งและประชาชนสนใจในประเด็นสาธารณะ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย และมีการดำเนินการที่ไม่เป็นทางการแบบตรงไปตรงมา จะมีส่วนส่งเสริมทำให้การปกครองในระบอบประชาธิปไตยเข้มแข็ง

นอกจากนี้ สิ่งที่นักวิชาการตะวันตกให้ความสนใจ ถึงการมองเกี่ยวกับบทบาทของทุนทางสังคมต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ โดยเฉพาะการลดต้นทุนการผลิต เช่นเดียวกับธนาคารโลก ซึ่งเป็นองค์กรนานาชาติ ก็ได้นำเสนอบทบาทของทุนทางสังคมในรูปของความยืดหยุ่นกันทางสังคมที่มีต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ทุนทางสังคมในประเทศไทย สำหรับคำว่า ทุนทางสังคม ที่ปรากฏในประเทศไทยในระยะแรก ๆ ยังไม่ชัดเจนมากนัก แต่ได้พบผลการศึกษาจากนักวิชาการทั้งที่เป็นชาวไทยและชาวต่างชาติที่ได้ศึกษาถึงโครงสร้างของสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ และได้สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความสัมพันธ์บางประการของประชาชนในชุมชนไทยที่พอจะกล่าวอ้างได้ว่า เป็นเรื่องที่ใกล้เคียงกับความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับหลักการและวิถีชีวิต

นักวิชาการไทยท่านแรกที่ได้กล่าวถึง และให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก ในความสัมพันธ์ของประชาชนในชุมชน/สังคม คือ ปรีดี พนมยงค์ (อ้างใน จิตติพิทย นาถสุภา และคณะ 2541, น. 243-244) โดยท่านได้อธิบายไว้ในกฎหมายปกครองเกี่ยวกับลัทธิสหกรณ์ที่จัดตั้งขึ้นเป็น

ชุมชนขนาดย่อม ซึ่งมีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือซึ่งกันและกันของสมาชิกของชุมชน โดยไม่ต้องมีรูปแบบการปกครองมาก และใช้หลักความช่วยเหลือซึ่งกันและกันโดยสมัครใจในกิจกรรมต่าง ๆ ที่เรียกว่า “สามัคคีธรรม” โดยในปี พ.ศ. 2500 อาจารย์ปรีดี ยังได้เขียนเกี่ยวกับประเพณีของชาวนาในเรื่องการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในหนังสือชื่อ “ความเป็นอนิจจังของสังคม” โดยได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ความเป็นอยู่ชนิดที่มีความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในสังคมน้อย ๆ นั้น ยังเป็นประเพณีตกทอดมาถึงชาวชนบทในปัจจุบัน ที่มีการร่วมมือกันในการทำนา เช่น การลงแขก ไถนา ดำนา เกี่ยวข้าว ฯลฯ”

จากข้อความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า อาจารย์ปรีดี ได้สะท้อนถึงปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย ทั้งในส่วนที่เป็นหลักการและที่เป็นวิถีชีวิตของคนไทย โดยทั้งสองส่วนที่ถูกนำเสนอสามารถพิจารณาได้ในรูปของกระบวนการทางสังคม อาทิ ในส่วนที่เป็นหลักการของ สหกรณ์ โดยท่านได้นำเสนอให้เห็นถึงขั้นตอนของระบบคิดที่เป็นเรื่องของแนวคิดสหกรณ์ ที่เน้นการรวมคนมากกว่าการรวมเงิน เน้นความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน ซึ่งระบบคิดนี้ จะมีผลต่อขั้นตอนการปฏิบัติ ทำให้เกิดกลุ่มสหกรณ์ เกิดความร่วมมือกันทำกิจกรรมของสมาชิก และส่งผลถึงผลลัพธ์อันได้แก่ ความเป็นปึกแผ่นของสมาชิกกลุ่มสหกรณ์ และความสามารถในการแก้ไขปัญหาของกลุ่มสหกรณ์ ในส่วนที่เป็นวิถีชีวิต ท่านได้นำเสนอถึงขั้นตอนที่เป็นระบบคิดที่เกี่ยวกับค่านิยมอันเป็นประเพณีที่มีการสืบทอดกันมาจากบรรพชน ที่เกี่ยวกับการลงแขกในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งส่งผลถึงขั้นตอนปฏิบัติทำให้สมาชิกในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และส่งผลต่อผลลัพธ์ คือทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้

ในช่วง พ.ศ. 2520 ได้มีนักวิชาการของสำนักคิดที่เรียกว่า “สำนักวัฒนธรรมชุมชน” โดยผู้นำทางความคิดของสำนักนี้คนหนึ่ง คือ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีข้อโต้แย้งด้วยการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาประเทศว่า พยายามดึงให้สังคมไทยต้องผ่านพบประสบการณ์ที่ขัดแย้งกับคุณค่าของสังคม (Anan 1993; Thongchai 1995; และ Kitahara 1996) โดย ดร. ฉัตรทิพย์ สนับสนุนให้คนท้องถิ่นศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนของตนเองในฐานะที่เป็นการวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก ช่วยให้ตระหนักถึงคุณค่าขององค์กรส่วนรวม (Chatthip 1991, p.120)

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการไทยอีกหลายท่านที่ได้พูดถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนในรูปแบบของการผสมกลมกลืนกัน (Harmony) ของชุมชน ได้แก่ บาทหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร (1947) เสรี พงศ์พิศ กาญจนา แก้วเทพ และบำรุง บุญปัญญา ซึ่งอาจถือได้ว่าท่านเหล่านี้เป็นผู้นำคนสำคัญที่ทำให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีการเผยแพร่อย่างกว้างขวางในสังคมไทย ถึงแม้ว่าแนวคิดดังกล่าวจะไม่ได้กล่าวถึงคำว่าทุนทางสังคมโดยตรง แต่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนก็ได้ให้สำคัญ

แก่คน ให้คุณค่าและความสำคัญกับวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่ ว่าจะมีผลต่อการร่วมมือในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านได้อย่างไร

นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนที่สำคัญอีกท่านหนึ่ง ที่เป็นที่ยอมรับของสังคมไทยอย่างกว้างขวาง ได้แก่ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ วะสี ซึ่งได้ผนวกแนวความคิดและหลักการทางพระพุทธศาสนาเพิ่มเติมในแนวคิดการพัฒนาดังกล่าว โดยได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับพุทธเกษตร สังคมมานุษยภาพ และยุทธศาสตร์สามเหลี่ยมเขยื้อนภูเขา โดยเน้นสาระสำคัญที่เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนาว่า การพัฒนาที่สมบูรณ์จะต้องพัฒนาจิตใจควบคู่ไปกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม รวมทั้งกระบวนการบริหารจัดการที่มาจากฝ่ายต่างๆ นอกจากนี้ ศาสตราจารย์นายแพทย์ประเวศ ยังได้เสนอให้ประชาชนรวมกลุ่มกัน เป็นกลุ่มย่อย และเครือข่ายเพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้แก่ตัวสมาชิกเองในลักษณะของชุมชนเข้มแข็ง (อ๋างใน จักรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541, น. 249)

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่ได้มีการกล่าวถึงและให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ และการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันของคนในชุมชน ที่มีมาก่อนแนวคิดในเรื่องของทุนทางสังคม

นอกจากนี้ นักวิชาการสำนักแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ได้สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย โดยชี้ให้เห็นถึง ระบบคิดที่อยู่ในรูปของคุณค่า วัฒนธรรม ประเพณีของชุมชน โดยระบบคิดดังกล่าวได้ส่งผลถึงความสัมพันธ์ของสมาชิกในรูปแบบของความร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา ซึ่งส่งผลถึงความเข้มแข็งของชุมชน ที่จะเห็นได้ในรูปของการรวมกลุ่มของประชาชน และการเกิดมีเครือข่ายของชุมชน

ในขณะเดียวกันก็มีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่ง ที่ได้มีการพูดถึงความสัมพันธ์ของคนในสังคมหรือในชุมชนไทยรวมทั้งความสัมพันธ์ของคนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีลักษณะความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง โดยนักวิชาการกลุ่มนี้ได้ใช้แนวคิดในเรื่องของระบบอุปถัมภ์มาใช้ในการอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว อาทิ Hans-Dieter Bechstedt (1992) ได้พูดถึงตัวแบบของความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยว่า สามารถวิเคราะห์แนวคิดหรือทฤษฎีที่ยืนยันว่าลักษณะหมู่บ้านตามประเพณีของไทยค่อนข้างอิสระในการปกครองตนเองมีลักษณะเป็นสังคมปิด ไม่มีการเปลี่ยนแปลงและเป็นหน่วยของการร่วมมืออย่างเหนียวแน่น

โดย Bechstedt (1992, p. 266 - 272) ได้เสนอแนวคิดและได้แสดงหลักฐานเป็นจำนวนมากที่บ่งชี้ว่า สังคมชนบทของไทยในอดีตเป็นหมู่บ้านที่เลี้ยงตัวเองได้อย่างเพียงพอ (self-sufficient villages) รวมทั้งได้กล่าวถึงบทบาทหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์

ไทยว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างผันแปรไปตามช่วงระยะเวลาในแต่ละยุคสมัย โดยในเขตที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางของประเทศ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์จะมีลักษณะรูปแบบของความเป็นสถาบันน้อยลง มีการใช้อำนาจบังคับควบคุมน้อยลง แต่มีการแลกเปลี่ยนผลตอบแทนในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกันมากขึ้น และอำนาจที่แท้จริงเป็นของท้องถิ่นจะมีลักษณะค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลาง แต่จำต้องแสวงหาความชอบธรรมและการยอมรับในฐานะผู้นำท้องถิ่นจากชุมชนของตนเองอันมีผลทำให้ชาวนาสามารถสร้างความแข็งแกร่งให้แก่ฐานะของตนเองได้

เช่นเดียวกับ James C. Scott (1977) ที่ได้พยายามพูดถึงการเมืองในระบบอุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์และการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรณีของประเทศพม่า ฟิลิปปินส์ และไทยว่า ในสังคมประเพณีของชาวนา ได้มีการพัฒนากลไกที่จะช่วยให้เกิดความมั่นคงแก่ครอบครัวและช่วยให้เกิดการจัดสรรที่เหมาะสม เพื่อรักษาระดับของการยังชีพของแต่ละครอบครัว กลไกดังกล่าวนี้ เกี่ยวพันกับการควบคุมบังคับสมาชิกในชุมชน โดยกำหนดว่าใครก็ตามที่สะสมทรัพย์สินสมบัติได้มาก ก็ให้จัดสรรหรือกระจายส่วนหนึ่งไปให้กับคนอื่นในสังคม ดังนั้น บุคคลที่ร่ำรวยมักจะถูกบังคับให้อยู่ในตำแหน่งที่ต้องจัดพิธีกรรมที่มีค่าใช้จ่ายสูง โดยจะต้องบริจาคให้กับงานศาสนามากกว่าคนอื่น หรือให้กู้ยืมเงินหรือบริจาคและอื่นๆ จะเห็นได้ว่า บุคคลที่ร่ำรวยเหล่านี้จะใช้ทรัพยากรเพื่อเกียรติยศและความมีหน้ามีตาของตนเอง และด้วยการทำงานของกลไกทางสังคมดังกล่าว ทำให้ผู้ที่มีมากกว่าได้ช่วยเหลือผู้ที่ขาดแคลน อย่างน้อยก็ช่วยให้คนอื่น ๆ ในสังคมพอที่จะดำรงชีวิตอยู่ได้ (minimum well-being of others) ความสำคัญของระบบกลไกที่ช่วยให้เกิดการกระจายรายได้เช่นนี้ คือ กฎเกณฑ์ที่ทำงานภายใต้ระบบคุณธรรมของอำนาจในท้องถิ่น ซึ่งก็หมายถึงว่า ชาวนาไม่จำเป็นต้องพึ่งพาอำนาจจากภายนอกหรือพึ่งพากฎหมายเพื่อปกป้องตนเอง ตรงกันข้ามความร่ำรวยและฐานะของเขาได้รับการรับรองโดยความชอบธรรมที่เขาได้รับภายในชุมชนท้องถิ่นของเขาเอง

Bechstedt และ Scott ได้ให้ข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึงความเหนียวแน่นของชุมชนชาวนาไทยในอดีตที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจที่มีการพึ่งพาตนเอง มีการพึ่งพาซึ่งกันและกันภายในชุมชนมากกว่าการพึ่งพาภายนอก ถึงแม้จะมีระบบอุปถัมภ์ภายในชุมชน แต่ก็ยังเป็นระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่นถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน และไม่เป็นทางการมากนัก นอกจากนั้นยังมีการพัฒนากลไกขึ้นมาทำหน้าที่จัดสรรและกระจายทรัพยากรไปยังสมาชิกคนอื่น ๆ ให้สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ ซึ่งภาพทั้งหมดที่ถูกลำเลียงมานี้ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีความ

เชื้ออาหารต่อกันภายใต้ระบบคุณธรรมของชุมชน โดยBechstedt และ Scott ได้สะท้อนให้เห็นภาพของ “ทุนทางสังคม” ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยมาก่อน ด้วยการชี้ให้เห็นถึงระบบคิดที่เกี่ยวกับระบบคุณธรรมของชุมชน และระบบอุปถัมภ์ที่มีความยืดหยุ่นและไม่เป็นทางการในสังคมไทย ที่ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย และรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้เกิดผลลัพธ์ อันได้แก่ ความเอื้ออาทรระหว่างกันของคนในสังคม การจัดสรรและการกระจายทรัพยากรไปยังบุคคลอื่น ๆ รวมทั้งการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน และความสามารถพึ่งตนเองได้ของชุมชน ซึ่งระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ดังกล่าวได้ส่งผลกระทบถึงความพออยู่พอกินของคนในชุมชน และการกระจายรายได้อย่างเป็นธรรมในชุมชน

แนวคิดและคำว่า “ทุนทางสังคม” ที่ถูกนำมาใช้ในสังคมไทย ได้เริ่มมีความชัดเจนและมีการนำมาใช้แพร่หลายมากขึ้นเมื่อปี 2540 โดยหลังจากที่ได้มีการจัดตั้งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น.23-24) โครงการของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมดังกล่าว ได้พยายามทำให้สังคมไทยหันกลับไปมองคุณค่าที่เคยมีอยู่ ซึ่งถือว่าเป็นทุนเดิมแต่อาจถูกมองข้ามไป ซึ่งสิ่งเหล่านั้นอาจเป็นสิ่งที่อยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นต้น หรือเป็นสิ่งที่อยู่ในชุมชนและได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพชน เช่น ภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อและวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน รวมทั้งสิ่งที่เป็นศักยภาพในการพัฒนาของชุมชน เช่น ผู้นำ กลุ่ม องค์กรประชาชน เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการในโครงการดังกล่าว ได้เกิดการฟื้นฟูทุนทางสังคมที่มีอยู่หรือบางที่เริ่มจะสูญหายไป ให้มีการนำกลับมาประยุกต์ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนา ในระดับชุมชน ซึ่งหลังจากการดำเนินการของโครงการดังกล่าว คำว่า ทุนทางสังคม ก็ได้ถูกนำมาใช้ในประเทศไทยอย่างต่อเนื่อง

จึงอาจกล่าวได้ว่า คำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย ที่ได้มีการกล่าวถึงอย่างชัดแจ้ง และถูกนำมาใช้อย่างเป็นทางการ ก็เพิ่งจะเมื่อไม่นานมานี้เอง แต่ถ้าจะพิจารณาถึงปรากฏการณ์ที่แสดงถึงความช่วยเหลือเกื้อกูลกันของผู้คนในสังคมไทย ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้ออาทรกัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน ก็อาจจะกล่าวได้ว่า สิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้เคยมีปรากฏในสังคมไทยมาช้านานแล้ว

อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาจากผลงานด้านวิชาการที่ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมในประเทศไทย จะเห็นได้ว่า มีผลงานทางวิชาการหลายชิ้นที่ได้มีวิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาและแนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่ประเทศไทยได้ประสบกับวิกฤตทางเศรษฐกิจและที่ได้มีโครงการกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เกิด

ขึ้นในสังคมไทย คำว่า “ทุนทางสังคม” ก็ได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวาง โดยมีความหมายที่ครอบคลุมไปในหลายบริบท เช่น เรื่องของวัฒนธรรม ได้แก่ เรื่องของภูมิปัญญา ประเพณี ความเชื่อ หรือเรื่องของความเป็นชุมชน ได้แก่ ความมีน้ำใจ ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน รวมทั้งในเรื่องขององค์กรภาคประชาชน ผู้นำ เครือข่าย เป็นต้น ซึ่งโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่า นักวิชาการไทยหรือแม้แต่ผลการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสังคมไทยของนักวิชาการต่างชาติ ได้สะท้อนให้เห็นภาพของทุนทางสังคมไทยที่เคยมีมาในอดีตอย่างชัดเจน รวมทั้งการชี้ให้เห็นถึงระบบคิดในสังคมไทย ที่เกี่ยวกับคุณธรรมของชุมชนซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากหลักคำสอนในพุทธศาสนา ค่านิยม ประเพณีอันดีงามที่สืบทอดมาจากบรรพชน รวมทั้งระบบอุปถัมภ์โดยเฉพาะในชุมชนที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ ที่มีความยืดหยุ่นไม่เป็นทางการ สิ่งต่างๆ เหล่านี้ ได้ส่งผลถึงรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และส่งผลถึงความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรระหว่างกัน ความเป็นกลุ่มเป็นก้อนและความเป็นเครือข่ายระหว่างกันของคนในสังคมไทย ซึ่งมีผลต่อสภาพความเพียงพอหรือความพออยู่พอกินของคนในชุมชน รวมทั้งความสามารถพึ่งพาอาศัยกัน และการพึ่งพาตนเองของชุมชนไทยด้วย

จากการศึกษาดังกล่าว นอกจากจะทำให้ทราบถึงความเป็นมาในเชิงประวัติศาสตร์หรือในเชิงวิวัฒนาการของทุนทางสังคมแล้ว ยังทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการ (process) และในรูปของระบบ (system) โดยจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคม มีการเปลี่ยนแปลงในขั้นตอนต่าง ๆ นับตั้งแต่ขั้นของระบบคิด ที่ส่งผลถึงขั้นตอนของวิถีปฏิบัติ และขั้นของการเกิดผลลัพธ์ และผลกระทบต่อชุมชนหรือสังคม

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างทุนทางสังคมของประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศที่กำลังพัฒนา ได้แก่ การมีอยู่และการสูญหายไปของทุนทางสังคม สิ่งที่น่าจะเป็นภารกิจหลักของการศึกษา ก็คือการตั้งคำถามว่า ทุนทางสังคมหายไปได้อย่างไร อะไรเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ทุนทางสังคมของแต่ละสังคมหายไป และจะมีวิธีการสร้างหรือเรียกเอาทุนทางสังคมกลับคืนมาสู่สังคมต่าง ๆ ได้อย่างไร การที่จะสามารถสร้างหรือเรียกเอาทุนทางสังคมกลับคืนมาได้ นั้น สิ่งแรกที่สำคัญเห็นจะเป็นเรื่องของความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคม อย่างถ่องแท้ชัดเจน แต่จากการศึกษาผลงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับเรื่องของทุนทางสังคมในอดีตที่ผ่านมา จะเห็นได้ว่า มีการนำเสนอในรูปแบบต่าง ๆ ที่มีความแตกต่าง ทำให้การรับรู้ ความเข้าใจ ที่จะนำมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ให้เป็นระบบทำได้ค่อนข้างยาก อย่างไรก็ตาม จากการรวบรวมผลการศึกษาทั้งของนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างชาติ พบว่า สิ่งที่ได้ถูกนำเสนอทั้งหมดอาจจะนำมาอธิบายใหม่ โดยการจัดให้อยู่ในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process)

กล่าวคือ ทุนทางสังคม เป็นทั้งแนวคิดที่มาจากความเอื้ออาทร การไว้วางใจซึ่งกันและกัน วิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม และผลที่เกิดขึ้นคือการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ดังนั้น สิ่งที่เป็นเป้าหมายเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่งของการศึกษา ก็คือการพัฒนากรอบความคิดเพื่อใช้ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม ซึ่งกรอบความคิดดังกล่าว จะได้นำเสนอให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้นในตอนต่อไป

2.3.2 ความหมายคำว่า “ทุนทางสังคม”

คำว่า “ทุนทางสังคม” เป็นสิ่งหนึ่งที่หลายฝ่ายพยายามอธิบายและให้ความหมายที่หลากหลาย ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม ที่ไม่อาจนับออกมาว่ามีมูลค่าเท่าใด แต่มีความรู้สึกว่ามีอยู่ในสังคม ซึ่งน่าจะมีหลายประเภทและมีรายละเอียดมากมาย สิ่งที่เราเรียกว่า ทุนทางสังคมนั้น มีอยู่ในทุกสังคมแต่มีมากน้อยต่างกัน และเป็นทุนที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกว่า “มีพอ” “มีคุณธรรม” “รู้จักแบ่งปัน” ฯลฯ (นพ.ชาติวี เจริญศิริ, 2543, น. 6-7)

การให้ความหมายของทุนทางสังคมนั้น จึงมีความแตกต่างตามนัยและบริบทที่แตกต่างของผู้ให้ความหมายและประสบการณ์ในการทำงาน ซึ่ง Fukuyama (1997) นักวิชาการทางตะวันตกได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า หากจะกล่าวในความหมายทั่ว ๆ ไปหรือให้กินความหมายอย่างกว้างขวางแล้ว ทุนทางสังคม เป็นเสมือนธรรมชาติพื้นฐานที่มีอยู่ในแต่ละสังคมที่จะก่อให้เกิดการกระทำที่เป็นประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งได้แก่ ข้อมูลข่าวสาร การไว้วางใจกัน และจารีตที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งพิงอิงกัน หรือการต่างตอบแทนกัน (information, trust, and norms of reciprocity inhering in one's social networks)

Robert D. Putnam (1993, p. 83-116) กล่าวถึงความหมายทุนทางสังคมว่า เป็นส่วนที่เอื้อประโยชน์ต่อทางเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกันและกัน ที่ส่งผลให้เกิดความสะดวกต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

James Coleman (1994) ได้อธิบายและให้ความหมายทุนทางสังคมว่า เป็นชุดของความสัมพันธ์ (set of relationships) ระหว่างคน เป็นความสัมพันธ์ที่มีผลมาจากความตั้งใจบนพื้นฐานของความคาดหวังในสิ่งที่ต้องใช้ร่วมกัน (common) เป็นชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน (set of shared values) และการมีสำนึกของความไว้วางใจ (sense of trust) ระหว่างกัน สิ่งเหล่านี้ถือเป็นโครงสร้างของความสัมพันธ์ระหว่างคนสองคนหรือมากกว่าที่ได้แสดงออกมาและส่งผลต่อกิจกรรมที่ได้กระทำในมิติดังกล่าว ทำให้เห็นได้ว่า ทุนทางสังคมนั้น เป็นโครงสร้างทางสังคมที่เกิดขึ้นกับปัจเจกบุคคลในองค์กรและในทางตรงกันข้ามในที่ที่มีทุนทางสังคมอ่อนแอ ก็จะมีปรากฏ

การณ์ของความขัดแย้งกันในค่านิยมและการขาดซึ่งความไว้วางใจระหว่างกัน(conflicting values and lack of trust)

Gary G. Wehlage (อ้างใน Anne Turnbaugh Lockwood, 2000) ได้ยกตัวอย่างและอธิบายความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมภายใต้แนวคิดของ Coleman ว่า โรงเรียนที่ขาดทุนทางสังคมจะเห็นได้จากการที่บุคลากรขาดความร่วมมือในการทำงานเป็นทีม แต่ละคนมีวัตถุประสงค์และเป้าหมายส่วนตัวที่ปราศจากการคิดถึงผลประโยชน์ส่วนรวม ความสัมพันธ์ของเจ้าหน้าที่ที่เป็นอยู่จะเป็นไปอย่างผิวเผินขาดความเต็มใจ ขาดความยึดเหนี่ยวซึ่งกันและกันอย่างลึกซึ้ง ขาดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และขาดการแบ่งปันแนวความคิดในสิ่งที่จะมีการดำเนินงานร่วมกัน และว่า ทุนทางสังคมในมุมมองของวิถีชีวิตในสังคม (social life) คือ การมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย จารีต และความสัมพันธ์ที่ทำให้คนทำงานร่วมกันได้ สร้างพลังร่วมกัน และสร้างความภาคีระหว่างกัน

Robert D. Putnam (1999) ได้เพิ่มเรื่องความไว้วางใจเข้าไปด้วย ซึ่งถือว่าเรื่องของความไว้วางใจเป็นสิ่งที่จะช่วยเชื่อมโยงระหว่างส่วนย่อย ๆ ของชุมชนเข้าด้วยกัน รวมทั้งการเชื่อมต่อรอยแยกของสังคมเข้าด้วยกันในลักษณะดังกล่าว ทุนทางสังคมจึงเป็นเสมือนสะพานเชื่อมที่จะทำให้เกิดความร่วมมือเพิ่มขึ้นระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ที่หลากหลายในชุมชน และเป็น การเปิดกว้างสำหรับทุก ๆ คน อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ทุนทางสังคมจะเปิดกว้างสำหรับกลุ่มผลประโยชน์ทั่ว ๆ ไป แต่ทุนทางสังคมก็คงจะไม่รวมถึงกลุ่มหรือแก๊งค์วัยรุ่นที่จะทำอะไรก็ได้ตามอำเภอใจ ทุนทางสังคมจึงมีทั้งเครือข่ายและธรรมเนียมปฏิบัติที่สมาชิกสามารถร่วมมือกันได้อย่างดี เป็นการกระทำที่มีการคาดหวังภายใต้เป้าหมายทางเศรษฐกิจ รวมทั้งพฤติกรรมที่ค้นหาเป้าหมายของสมาชิกร่วมกัน

จากความหมายของทุนทางสังคมดังกล่าว Putnam ได้หมายถึงเรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน และความไว้วางใจระหว่างกัน เช่นเดียวกับ Coleman ก็ได้ให้ความหมายของทุนทางสังคมไว้ว่า เป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน รวมทั้งการมีสำนึกในความไว้วางใจระหว่างกันด้วย นอกจากนั้น Coleman ยังได้มองทุนทางสังคมเพิ่มเติมในมิติของวิถีชีวิตในสังคมว่า คือการมีเครือข่าย สถาบัน นโยบาย และจารีต ซึ่งนอกจากมิติในแง่ของความหมายแล้ว ทั้ง Putnam และ Coleman ยังเสนอมิติในแง่ของระบบ และกระบวนการของทุนทางสังคม โดยชี้ให้เห็นว่า ระบบคิดที่อยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน และจารีต จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระเบียบเศรษฐกิจ สังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม

Robert D. Putnam (1991) ได้พยายามนำเสนอทุนทางสังคมด้วยการเชื่อมโยงมิติในปัจจุบัน อนาคต กับมิติในอดีต โดยอธิบายว่า ทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยความไว้วางใจกัน การต่างตอบแทนหรือการพึ่งพาอาศัยกัน การมีข้อพันธะกรณีร่วมกันของประชาชน ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรมนั้น สิ่งเหล่านี้เป็นรูปแบบของทุนทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นในอดีต และพยายามที่จะนำมาใช้ในปัจจุบันหรืออนาคต ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าว จึงเป็นความสัมพันธ์ที่มีการเชื่อมโยงระหว่างกันของสมาชิกในวัฒนธรรมเดียวกัน เป็นการสร้างความสำนึกในหน้าที่ร่วมกัน (sense of mutual obligation) และการทำให้รู้สึกปลอดภัยร่วมกันของหมู่สมาชิก

นอกจากนั้น Putnam (อ้างใน Carmen Sirianni and Lewis Friedland) ยังได้สรุปถึงทฤษฎีทางสังคมที่ทำให้มองเห็นเรื่องของทุนทางสังคมที่มีการสะสมหรือสำรองอยู่ในชุมชน ซึ่งลักษณะดังกล่าวทำให้ชุมชนเพิ่มขีดความสามารถในการแก้ปัญหาของชุมชนเองได้มากขึ้น จึงอาจสรุปได้ว่า ทุนทางสังคมที่สะสมและสำรองอยู่ในชุมชน จะเป็นตัวช่วยหล่อเลี้ยงสังคม โดยใช้จารีตหรือธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกันหรือการต่างตอบแทน และความไว้วางใจกันของคนในสังคม สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคมที่ลดการเอาเปรียบผู้อื่น ผู้คนในสังคมจะเกิดการรวมตัวกัน มีการสร้างสำนึกร่วมกัน มีการเปลี่ยนจาก ตัวฉัน (I) เป็นพวกเรา (we) และทำให้เกิดค่านิยมในเรื่องของประโยชน์ส่วนรวมระหว่างคนในสังคม

นอกจากนี้ นักวิชาการคนอื่นๆ ได้พยายามให้ความหมายทุนทางสังคมในแง่มุมที่กว้างขวางออกไป อาทิ Pretty and Ward (2001) ได้อธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่มีประเด็นหลักอยู่ 4 ประเด็น อาทิ 1) ความสัมพันธ์ของความไว้วางใจ (relations of trust) 2) การต่างตอบแทนและการแลกเปลี่ยน 3) กฎระเบียบของส่วนรวม จารีต และการลงโทษ (common rules, norms and sanctions) และ 4) การติดต่อ เครือข่าย และกลุ่ม (connectedness, networks and groups)

New Hampshire Charitable Foundation (1998) ได้ให้ความหมายและอธิบายว่า ทุนทางสังคมเป็นความสัมพันธ์ของสมาชิกที่มีความไว้วางใจระหว่างกัน ทำให้เกิดจิตสำนึก เกิดการติดต่อกัน (connection) มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ (belonging) และความเป็นชุมชน (community) ร่วมกัน โดยสิ่งเหล่านี้อยู่บนพื้นฐานของความเคารพซึ่งกันและกัน (mutual respect) ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) และมีการต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน (reciprocity) จึงอาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสิ่งที่เชื่อมโยงให้มีการติดต่อ (bridge) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ด้านชาติพันธุ์ ศีลธรรม อายุ หรือรายได้ และสร้างความผูกมัด

กระชับแน่น (bond) ระหว่างคนที่มีความแตกต่างหลากหลายในชุมชนให้มีจุดที่ร่วมกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงระบบและกระบวนการของทุนทางสังคม โดยชี้ให้เห็นถึงระบบคิด ว่าเริ่มจากความสำนึก ร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน ระบบคิดเหล่านี้จะส่งผลถึงวิถีปฏิบัติในรูปของความ สัมพันธ์และความเชื่อมโยงของสมาชิกในชุมชนให้มีความเหนียวแน่นมากยิ่งขึ้น

World Bank (1999) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า เป็นสถาบัน (institutions) ความสัมพันธ์ (relationships) และบรรทัดฐาน/จารีต (norms) ซึ่งมีลักษณะที่เป็นทั้งคุณภาพและ ปริมาณของการปฏิสัมพันธ์กันของคนในสังคม ทุนทางสังคมไม่ใช่เกิดได้ในสถาบันทั้งหมดของ สังคม แต่มันเป็นภาพที่เชื่อมสถาบันเหล่านั้นเข้าด้วยกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความสัมพันธ์ใน สังคมเป็นสิ่งที่ฝังอยู่ในโครงสร้างของสังคมซึ่งสามารถทำให้ผู้คนเกิดความร่วมมือเพื่อเป้าหมายที่ปรารถนาสูงสุด นอกจากนั้น ทุนทางสังคมอาจจะถูกมองในลักษณะที่เป็นเจตคติและคุณค่าที่เกิด จากการดำเนินงานระหว่างคนภายในชุมชนและความช่วยเหลือในด้านเศรษฐกิจ และการพัฒนา จากภายนอกชุมชน

ทุนทางสังคมในมิติของ World Bank นั้น อาจจะไม่ใช้ระบบคิดและวิถีปฏิบัติที่ เกิดขึ้นในองค์กร ชุมชนหรือสังคมเสมอไป ทุนทางสังคมสามารถเกิดจากภายนอกองค์กร ชุมชน หรือสังคมได้ด้วย โดยที่ World Bank ได้ยกตัวอย่างความช่วยเหลือหรือการรับการพัฒนาจากภายนอกชุมชน

นอกจากนี้ World Bank ได้เสนอแตกต่างไปจากความหมายอื่น ๆ คือการมองว่า ถึงแม้ว่าบางองค์กร หรือบางสถาบันจะไม่มีทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ทุนทางสังคมอาจจะมาจาก ภายนอกองค์กรหรือสถาบันนั้น ๆ และทำหน้าที่เชื่อมโยงให้เกิดความสัมพันธ์ หรือความร่วมมือ ระหว่างกันขององค์กรหรือสถาบันดังกล่าวได้

Cohen and Prusak (2001) ได้อธิบายว่าทุนทางสังคมประกอบด้วย สิ่งที่เอื้อให้ การติดต่อกันระหว่างบุคคลเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ (stock of active connections) ซึ่งก็ได้แก่ เรื่องของความไว้วางใจ (trust) และความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (mutual understanding) การมี ค่านิยมร่วมกัน (shared values) การมีพฤติกรรมของสมาชิกที่อยู่ในรูปของเครือข่ายระหว่างคน (human networks) หรือระหว่างชุมชน ซึ่งจะก่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน ความหมายของ ทุนทางสังคมที่ Cohen and Prusak เห็นเหมือนคนอื่น ได้แก่การมองว่า ทุนทางสังคมเป็นระบบ และกระบวนการที่ประกอบด้วยระบบคิดอันได้แก่ ความไว้วางใจระหว่างกัน การมีค่านิยมร่วมกัน รวมทั้งความเข้าใจอันดีระหว่างกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะส่งผลถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลให้

เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ และเห็นว่า ทุนทางสังคมประกอบไปด้วยความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (understanding) ทั้งนี้เพราะว่า ความเข้าใจอันดีระหว่างกันนั้น น่าจะเป็นสิ่งที่เกิดได้จากการเรียนรู้ระหว่างบุคคล ในขณะที่ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) อาจจะได้ทั้งจากการเรียนรู้และความเชื่อมั่นศรัทธาของบุคคล ซึ่งแสดงให้เห็นว่า มิติที่ Cohen and Prusak ได้นำเสนอนี้ ทำให้สามารถมองได้ว่า ในระบบหรือกระบวนการทุนทางสังคมนั้น ระบบคิดของบุคคลหรือองค์กรอาจจะได้เกิดจากความเชื่อ ความศรัทธา หรือเกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลก็ได้

Francis Fukuyama (1997) ได้อธิบายทุนทางสังคมว่า เป็นชุดของค่านิยมที่ไม่เป็นทางการ และบรรทัดฐาน/จารีตร่วมกัน (norms shared) ของสมาชิกกลุ่ม ซึ่งทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างกัน อย่างไรก็ตาม การมีค่านิยมและบรรทัดฐาน/จารีตร่วมกันก็ไม่ได้หมายความว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมทั้งหมด เพราะว่าคุณค่าเหล่านั้นอาจจะเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องก็ได้ ดังนั้น ค่านิยมและบรรทัดฐาน/จารีต ที่เป็นทุนทางสังคมนั้นจะต้องเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม (virtues) และกล่าวว่า ครอบครัวยุคใหม่เป็นแหล่งทุนทางสังคมที่สำคัญ และทุนทางสังคมในระดับครอบครัวสามารถสร้างได้ง่ายกว่าในระดับสังคม เพราะในสังคมมีความแตกต่างกันมากกว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติจะมีความไว้วางใจและการตอบแทนกันมากกว่าที่ไม่ใช่ญาติ ถึงแม้ว่าเครือญาติที่มีความแตกต่างกัน เช่น คนที่แข็งแกร่งกับคนที่อ่อนแอก็ยังสามารถส่งเสริมให้เกิดทุนทางสังคมได้เช่นกัน ดังนั้น ทุนทางสังคม จึงเป็นทรัพยากร (resources) ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ของคนในสังคม ทรัพยากรในรูปของทุนทางสังคมได้แก่ ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความเป็นเครือข่ายที่ได้ปรากฏขึ้น สำหรับในองค์กร/กลุ่มที่มีวัตถุประสงค์เพื่อส่วนรวมและมีทุนทางสังคมมาก ซึ่งจะเห็นได้จากการมีทรัพยากรที่อยู่ในรูปของบรรทัดฐาน/จารีตมาก ก็จะพบว่า คนในสังคมมีการพึ่งพาอาศัยกันหรือต่างตอบแทนกันมาก ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ จะส่งเสริมให้มีการต่อรองหรือการประนีประนอมและการกำหนดนโยบายที่ครอบคลุมความเชื่อและความเห็นที่หลากหลายของประชาชนในกลุ่มและองค์กรได้มากขึ้น

นอกจากนี้ Fukuyama ยังได้นำเสนอเพิ่มเติม ซึ่งได้แก่ ค่านิยมที่ไม่เป็นทางการและความสอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงาม ประเด็นดังกล่าวทำให้ความหมายของทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้นว่า จะต้องเป็นเรื่องที่สอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามเท่านั้น ดังนั้น ถึงแม้ว่าความสัมพันธ์ของสมาชิกจะมีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีการมุ่งประโยชน์ร่วมกัน และเป็นความสัมพันธ์กันอย่างไม่เป็นทางการก็ตาม แต่ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับศีลธรรมหรือความดีงามแล้ว ก็ไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม

ส่วนการมองว่าครอบครัวเป็นแหล่งทุนทางสังคมที่สำคัญและสามารถสร้างได้ง่ายกว่าระดับสังคมนั้น ได้สะท้อนให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ใกล้ชิด และค่านิยมความเชื่อเกี่ยวกับการสืบทอดเชื้อสายและเครือญาติ มีส่วนเป็นอย่างมากที่จะทำให้บุคคลเกิดความเชื่ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไว้วางใจกัน หรือต่างตอบแทนกัน ถึงแม้การต่างตอบแทนนั้นจะเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียมกัน หรือคนหนึ่งอาจได้รับประโยชน์มากกว่าอีกคนหนึ่งก็ตาม

ส่วนการมองว่า ทุนทางสังคมเป็นทรัพยากรที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความเป็นเครือข่ายที่ปรากฏอยู่ในองค์กร/กลุ่มที่มุ่งประโยชน์ส่วนรวมนั้น ทำให้การพิจารณาเรื่องทุนทางสังคมมีความชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการมองว่า สังคมที่มีทุนทางสังคมมาก จะต้องมีสถาบันทางสังคมมาก มีกลุ่มหรือองค์กรที่ทำประโยชน์เพื่อสังคมมาก ซึ่งการมองเช่นนี้อาจจะมองในเชิงปริมาณมากเกินไป ดังนั้น การที่จะสรุปว่า สังคมใดมีทุนทางสังคมมาก นอกจากจะมองการมีอยู่ของสถาบันทางสังคม หรือกลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ ในเชิงปริมาณแล้ว ก็จะต้องพิจารณาในเชิงคุณภาพด้วยว่า สถาบันฯ กลุ่มหรือองค์กรเหล่านั้น มีทรัพยากรที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจกัน บรรทัดฐาน/จารีต และความเป็นเครือข่ายมากน้อยเพียงใดประกอบด้วย

การศึกษาข้างต้นได้ชี้ให้เห็นว่าทรัพยากรที่เกี่ยวกับจารีต การต่างตอบแทนกันซึ่งจะช่วยให้สมาชิกในสังคมมีการต่อยอดกัน หรือประนีประนอมได้ง่ายยิ่งขึ้น และมีการกำหนดนโยบายที่ครอบคลุมความเชื่อและความเห็นที่หลากหลายของประชาชนได้มากขึ้น สิ่งนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า สังคมที่มีทรัพยากรเกี่ยวกับจารีตการต่างตอบแทน จะมีการคำนึงถึงความแตกต่างหลากหลายของประชาชน และจารีตดังกล่าวก็ทำให้ประชาชนมีความขัดแย้งกันน้อยลง เพราะต่างคนต่างก็มีสำนึกในการพึ่งพาอาศัยกันอยู่แล้ว

Social Capital Interest Group (SCIG) ได้มีการนิยามทุนทางสังคมอย่างเป็นทางการว่า เป็นศักยภาพหรือความสามารถที่เป็นไปได้ที่จะพัฒนาให้เกิดเป็นผลประโยชน์ได้ (the potential benefits) เป็นความได้เปรียบของกลุ่มคนหรือชุมชน เพราะทุนทางสังคมสามารถทำให้เกิดประโยชน์ได้โดยการกระทำที่ติงามของคนหรือกลุ่มคนที่มีความเห็นอกเห็นใจกัน และมีความสำนึกร่วมกันที่จะก้าวไปข้างหน้า ซึ่งคำนิยามดังกล่าวได้สอดคล้องกับ Lindon Robison และ Marcelo Siles ซึ่งได้ให้ความหมายเพิ่มเติมไว้ว่า ทุนทางสังคม คือ คนหรือกลุ่มคนที่มีความเกี่ยวข้องกัน ดูแลเอาใจใส่ซึ่งกันและกัน มีความเคารพต่อกัน และมีจิตสำนึกผูกพันกัน จึงจะเห็นได้ว่าทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าว เป็นเสมือนสิ่งดี ๆ ที่ถูกคาดหวังขึ้นในการแลกเปลี่ยนกันระหว่างคนหรือกลุ่มคนที่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งการมองว่าทุนทางสังคมเป็นศักยภาพหรือความสามารถที่

เป็นไปได้ที่จะพัฒนาให้เกิดเป็นผลประโยชน์ได้นั้น (the potential benefits) ทำให้มองเห็นภาพของชุมชนแต่ละแห่งว่า มีศักยภาพไม่เท่ากัน และขึ้นอยู่กับทุนทางสังคมที่มีอยู่

อย่างไรก็ตาม ทั้ง SCIG, Lindon Robinson และ Marcelo Siles ต่างก็มองทุนทางสังคมในมิติของระบบคิด และวิธีปฏิบัติรวมกันไป ซึ่งสามารถจำแนกได้ว่า ในส่วนที่เกี่ยวกับระบบคิด ต่างก็มองว่าทุนทางสังคมประกอบด้วยความสัมพันธ์กันที่จะก้าวไปข้างหน้า หรือมีจิตสำนึกผูกพันกันของคนในสังคม รวมทั้งการมีค่านิยมในการเคารพต่อกัน และค่านิยมต่างตอบแทนหรือแลกเปลี่ยนระหว่างกัน ซึ่งระบบคิด และค่านิยมดังกล่าวทำให้คนในสังคมมีวิธีปฏิบัติต่อกันด้วยความเห็นอกเห็นใจ รวมทั้งการเอาใจใส่ดูแลซึ่งกันและกัน

ดังนั้น ทุนทางสังคม จึงหมายถึงเรื่องของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจระหว่างกัน และเป็นชุดของความสัมพันธ์ที่อยู่บนความคาดหวังและค่านิยมร่วมกัน ทุนทางสังคมอาจมองในมิติที่กว้างขึ้น เป็นการมองสังคมที่นอกเหนือจากตัวองค์กร สถาบัน หรือชุมชน ซึ่งการมองทุนทางสังคมในมิติระหว่างองค์กร ระหว่างสถาบัน และระหว่างชุมชนนี้ จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมจึงเป็นเรื่องของการเชื่อมโยงกันระหว่างองค์กร สถาบัน หรือเครือข่ายชุมชน ที่เป็นเรื่องนอกเหนือจากระบบคิดและวิธีปฏิบัติที่เกิดขึ้นในองค์กร ชุมชน หรือสังคมเท่านั้น ซึ่งหมายความว่าทุนทางสังคมสามารถเกิดจากภายนอกองค์กร ชุมชน หรือสังคมได้ด้วย ทุนทางสังคมอาจหมายถึงความเข้าใจอันดีระหว่างกัน (understanding) ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดได้จากการเรียนรู้ระหว่างบุคคล ในขณะที่ความไว้วางใจระหว่างกัน (trust) อาจจะได้ทั้งจากการเรียนรู้และความเชื่อมั่นศรัทธาของบุคคล ทำให้สามารถมองได้ว่า ในระบบหรือกระบวนการทุนทางสังคมนั้น ระบบคิดของบุคคลหรือองค์กรอาจจะเกิดจากความเชื่อ ความศรัทธา หรือเกิดจากการเรียนรู้ของบุคคลก็ได้

จากความหมายต่างๆ ดังกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมจึงหมายถึง ค่านิยมที่ไม่เป็นทางการที่มีความสอดคล้องกับศีลธรรมอันดีงามและทำให้เกิดความชัดเจนว่า ถ้าความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่สอดคล้องกับศีลธรรมความดีงาม ก็ไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคม เพราะทุนทางสังคมเน้นความสัมพันธ์ใกล้ชิดและค่านิยมความเชื่อที่มีส่วนทำให้บุคคลเกิดความเอื้ออาทรช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไว้วางใจกัน หรือต่างตอบแทนกัน ในบรรทัดฐานและจารีตประเพณีที่ดีงาม และมีความเป็นเครือข่ายที่ปรากฏอยู่ในองค์กร/กลุ่มที่มุ่งประโยชน์ต่อส่วนรวม

ความหมายคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย ได้มีนักวิชาการกล่าวถึงทุนทางสังคมกันมากขึ้น หลังจากเกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจของประเทศไทย ปี 2540 และหน่วยงานที่ทำให้คำว่า “ทุนทางสังคม” แพร่หลายมากที่สุดได้แก่ กองทุนเพื่อสังคม (SIF) ที่ได้มองว่า ทุนของชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง ซึ่งประกอบด้วย (ทุน) ฐาน

ทรัพยากรธรรมชาติ และฐานวัฒนธรรม ความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ การหลอมจิตใจหลอมความคิดและการผนึกกำลัง การสร้างทักษะในการจัดการ รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ซึ่งทั้งหมดจะส่งเสริมให้เกิดความเอื้ออาทรและความสามัคคี ที่ทำให้คนมีความเสียสละที่จะทำงานร่วมกัน โดยมี การรวมกำลังความคิด ความรู้ สติปัญญา และความชำนาญที่มีอยู่ไปใช้ในการจัดการแก้ไขปัญหา ร่วมกัน

เอนก นาคนบุตร (2544) กล่าวถึงทุนทางสังคมในลักษณะของความเข้มแข็งของชุมชนว่า มิใช่เป็นเรื่องที่เพิ่งเกิดขึ้นในประเทศไทย แต่หากเป็นคุณค่าเดิมที่สังคมไทยมีอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นความมีน้ำใจต่อกัน การแบ่งปันซึ่งกันและกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน การเกาะเกี่ยวกันทางสังคม การรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน เป็นต้น ทุนทางสังคมนี้ คือพลังสำคัญที่จะขับเคลื่อนชุมชนต่าง ๆ ให้มีความสามารถในการเพิ่มมูลค่าและทุนทางสังคมให้กับชุมชนตนเองมากขึ้น มีความเท่าทันต่อปัญหา และมีความสามารถในการจัดการกับปัญหาได้มากขึ้น และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงในระยะยาว

ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม (2544) ได้อธิบายว่า ทุนทางสังคมเป็นนามธรรม หมายถึง ความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่น ความสามัคคี รวมพลัง การมีองค์กร มีหน่วยที่จะจัดการ จัดระบบต่าง ๆ ในชุมชน มีศิลปวัฒนธรรม มีจิตรวมใจ มีศีลธรรม มีความสมัครสมานรักใคร่กลมเกลียวกัน สิ่งต่างๆ เหล่านี้เรียกว่า เป็นทุนทางสังคม ซึ่งจะเป็นพื้นฐานในท้องถิ่นและชุมชนให้มีการพัฒนาที่เข้มแข็งจริงจังและยั่งยืน

ประเวศ วะสี (2542) ได้มองว่า ทุนทางสังคมเป็นพลังทางสังคมในการแก้ปัญหาวิกฤตของสังคมได้ โดยให้ความหมายทุนทางสังคมว่า “การที่คนมารวมกัน เอาความดีมารวมกัน เอาความรู้มารวมกันเพื่อแก้ไขปัญหาของสังคม”

อัมมาร สยามวาลา (2543) ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า “เป็นการใช้ทรัพยากรของชุมชนในการแก้ปัญหา ทรัพยากรที่สำคัญ คือ สติปัญญา และความเอื้ออาทรต่อกัน สิ่งเหล่านี้คือ ทุนทางสังคม” โดยนัยนี้ ทุนทางสังคมก็นับเป็นมิติในรูปแบบของทรัพยากรของชุมชน อันประกอบด้วยเรื่องของค่านิยม ความเอื้ออาทรต่อกัน รวมทั้งเรื่องของสติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชนที่สมควรนำออกมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคม

อมรา พงศาพิชญ์ (2543) กล่าวถึงทุนทางสังคมใน Thailand Social Monitor: Social Capital and the Crisis ว่า คือความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน และ/หรือองค์กรต่าง ๆ ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และเครือข่าย ทั้งนี้ค่านิยมบรรทัดฐาน

ที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึง ทุนทางสังคมโดยเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ ที่มีค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณซึ่งเป็นการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งการมีเครือข่ายการตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน และได้กล่าวถึงการนำแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมไปขยายใช้กับงานพัฒนาในปัจจุบัน

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544, น.20) กล่าวถึงทุนทางสังคมว่า ทุนทางสังคม คือ วิถีคิด และระบบความรู้ในการจัดการวิถีของความเป็นชุมชน เช่น การจัดการทรัพยากร การจัดการระบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมชุมชน ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ หรือมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องอาศัยวิถีคิดเชิงซ้อนและเกี่ยวข้องกับเรื่อง ระบบความรู้/ภูมิปัญญา อีกทั้งต้องอาศัยกฎเกณฑ์มากำกับการใช้ความรู้ นั้น ซึ่งอาจเป็นในรูปของจารีต กฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ทางสังคม พร้อมกันนั้นก็ต้องมีองค์กรที่เข้ามาทำหน้าที่จัดการเรื่องนั้น ๆ เช่น การใช้ทรัพยากรต่าง ๆ การจัดการทุน เป็นต้น

นอกจากนี้ อานันท์ ยังกล่าวถึงทุนที่เป็นเสมือนทุนทางสังคมเดิมของสังคมไทย ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อที่ดีในการนำไปประยุกต์ใช้ความหมายของเรื่องต่างๆ คือ มิติทางวัฒนธรรม โดยมิติทางวัฒนธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ชุมชนพยายามจะรื้อฟื้นขึ้นมาเพราะมีนัยสำคัญทางสังคม เพื่อประโยชน์ของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของการปลูกจิตสำนึก หรือรักษาสำนึกของชุมชนและเครือข่ายของชุมชนที่ต้องสัมพันธ์กันในการดำรงชีวิต และมักเกี่ยวข้องกับฐานทรัพยากรที่ชุมชนต้องอิงอาศัย ไม่ว่าจะเป็น แม่น้ำลำคลอง ป่าต้นน้ำ ทะเล โดยจะเห็นได้จากมิติของความสัมพันธ์ผ่านงานบุญ ประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่เตือนให้รู้ว่า ชีวิตเราที่อยู่มาได้ก็เพราะสำนึกในคุณค่าของทรัพยากรและร่วมกันรักษา อีกทั้งยังมีความหมายในแง่ที่เป็นการยืนยันในคุณค่าหรือกฎเกณฑ์ทางสังคมบางอย่าง เช่นกฎเกณฑ์ข้อห้ามเกี่ยวกับการใช้ทรัพยากรส่วนรวมร่วมกัน เป็นต้น

ส่วนการระดมทุนเพื่อสังคม อานันท์ กล่าวว่า ทุนทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานทางความคิดและอุดมการณ์ของระบบสวัสดิการในสังคมไทยนั้น อยู่ภายใต้หลักการที่สำคัญ 2 ประการคือ การต่างตอบแทนกัน (reciprocity) และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality) ดังนั้น จะเห็นได้ว่า อานันท์ ได้เสนอทุนทางสังคมในมิติที่เป็นระบบคิด หรือวิถีคิด กับวิถีปฏิบัติ หรือระบบความรู้ในการจัดการกับวิถีชุมชนไว้อย่างชัดเจน และได้นำเสนอมิติทางวัฒนธรรมว่ามีความเกี่ยวข้องกับเรื่องทุนทางสังคมอย่างใกล้ชิด

ชัยวัฒน์ ธีระพันธ์ (2542) ได้แสดงความสัมพันธ์ ระหว่างประชาสังคม กับทุนทางสังคมว่า “ประชาสังคม” ไม่ใช่เป็นเพียงแค่การที่คนมาอยู่รวมกันเท่านั้น แต่คนเหล่านั้นต้องมีความ

ปฏิสัมพันธ์ต่อกัน พุดจาสื่อสารในจุดมุ่งหมายที่ไปด้วยกัน จนเกิดคุณภาพใหม่ การที่คนแต่ละคน มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันจะทำให้เกิดคุณภาพใหม่ที่แต่ละคนไม่มี ยิ่งมีการปฏิสัมพันธ์ดีเท่าใดก็ยิ่งก่อให้เกิดคุณภาพสูงขึ้น จนทำให้เกิดทุนทางปัญญา - ทุนทางสังคม และก่อให้เกิดประชาสังคมขึ้น นั่นคือ ประชาสังคมที่ดี จะต้องก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ นำไปสู่การเกิดปัญญา และก่อให้เกิด ทุนทางสังคม อาจกล่าวได้ว่า “ประชาสังคม” เป็นเพียงแค่สื่อ แต่เนื้อหาของมัน คือ ทำให้เกิด ปัญญา เกิดทุนทางสังคม ที่ทำให้คนฉลาดขึ้นนั่นเอง

นอกจากนี้ยังมีนักวิชาการอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เสนอในแนววัฒนธรรมว่าวัฒนธรรม เป็นทุนทางสังคมอีกประการหนึ่ง เช่น ชัยอนันต์ สมุทรวานิช (2538, น. 16-24) ได้เสนอแนวคิด เกี่ยวกับวัฒนธรรมว่า “วัฒนธรรมคือทุน” ที่จะเป็นรากฐานในการพัฒนาประเทศที่มีความสำคัญ ต่อสังคมไทย วัฒนธรรมที่เป็นทุนมีลักษณะเป็น Culture Stock และการเปลี่ยนแปลงใน Culture Stock น่าจะถือได้ว่า เกิดการลงทุนหรือทำให้ทุนเดิม (มรดกทางวัฒนธรรม) สามารถรักษาคูณค่า ไว้ได้ ซึ่งความมั่งคั่งและความมั่นคงทางจิตวิญญาณที่เน้นความมั่งคั่งทางวัฒนธรรม ก็คือจุด หมายของความเป็นมนุษย์ที่มีใช้เพียงมนุษย์เศรษฐกิจหรือเทคโนโลยีเท่านั้น โดย ชัยอนันต์ มองว่า วัฒนธรรมเป็นทุนของสังคมหนึ่งๆ ที่มีมาอย่างต่อเนื่อง แต่ถ้าไม่มีการสืบสาน ขาดการเอาใจใส่ดูแล สืบสาน ทุนทางสังคมก็ลดลงและหมดไป และในที่สุดคนในสังคมก็ขาดทุนทางชีวิตและเมื่อ วัฒนธรรมเป็นทุนอย่างหนึ่ง วัฒนธรรมก็มีผลผลิตหรือ Productivity แต่เป็นผลผลิตทางด้านการ สร้างคนที่มีความรอบด้านท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลง และการลงทุนในทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรมที่เป็นทุนเท่านั้นจึงจะช่วยรักษาสันติสุขของสังคมไทยไว้ได้ ดังนั้น ความหมายของ “ทุน ทางวัฒนธรรม” ของชัยอนันต์ น่าจะหมายถึง ทุนที่ก่อให้เกิดประโยชน์กับการพัฒนาประเทศโดย อาศัยพื้นฐานของสิ่งที่มีอยู่ในสังคมนั้น และพัฒนาไปสู่การยกระดับมาตรฐานทางสังคมที่จะส่งผล ไปสู่การพัฒนาในด้านอื่นๆ ในลักษณะของการเลือกใช้ที่เหมาะสม

ส่วน รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ (2539) กล่าวถึงทุนวัฒนธรรม ในเชิงเศรษฐศาสตร์ ว่า เป็นการนำวัฒนธรรมมาแฝงในรูปของสินค้าและบริการเพื่อเพิ่มมูลค่าในการผลิต ที่สร้างความพึง พอใจร่วมกัน โดยผ่านความร่วมมือในลักษณะของการสร้างสรรค์

นักวิชาการบางท่านกล่าวว่า “ทุนทางสังคม คือ เรื่องที่เกี่ยวกับขนาดหรือความ สัมพันธ์ของผู้คนที่อยู่ในลักษณะของเครือข่ายหรือชุมชน มีทรัพยากรที่สะสมไว้และมีความพร้อมที่ จะนำพลังเครือข่ายและทรัพยากรทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์”

จากนัยดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ความหมายของคำว่า ทุนทางสังคม ของนักวิชาการ ไทยได้มีการนำเสนอในมิติที่หลากหลาย เริ่มจากการเสนอว่า ทุนของชุมชนเป็นทุนทางสังคมอย่าง

หนึ่ง ซึ่งประกอบด้วย (ทุน) ฐานทรัพยากรธรรมชาติ ฐานวัฒนธรรม ความเอื้ออาทร ความสามัคคี ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ที่ทำให้คนมีความเชื่อเพื่อเผื่อแผ่ต่อกัน มีการรวมพลังความคิด ความรู้ สติปัญญา และความชำนาญที่มีอยู่ไปใช้ในการจัดการแก้ไขปัญหา รวมทั้งมีกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกันอีกด้วย

ทุนทางสังคมเป็นคุณค่าเดิมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย ทุนทางสังคม สามารถก่อให้เกิดพลังที่จะขับเคลื่อนชุมชนได้ พลังในที่นี้ได้แก่พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ ซึ่งเป็นพลังที่จะช่วยให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้อย่างจริงจังและยั่งยืน นอกจากนี้ยังมีการนำเสนอทุนทางสังคมที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ค่านิยมเกี่ยวกับความสามัคคี ความมีศรัทธาที่นำไปสู่การรวมจิตใจ และการรวมพลังของผู้คน รวมทั้งได้นำเสนอเรื่องของวัฒนธรรม ความมีศีลธรรม และการมีองค์กรในการจัดการกับระบบต่าง ๆ โดยมีความเชื่อว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมและจะทำให้ชุมชนมีการพัฒนาที่เข้มแข็งอย่างจริงจังและยั่งยืนได้ต่อไป

ทุนทางสังคมในความหมายทั้งของนักวิชาการไทยและต่างประเทศ ยังมองในมิติที่เป็นพลังทางสังคม โดยเป็นพลังที่เกิดจากทุนทางสังคมนี้ จะเป็นพลังที่มาจากการรวมคน รวมความดี รวมความรู้และปัญญา เพื่อนำมาแก้ไขปัญหาของสังคม และมองในแง่ของทรัพยากรของชุมชน อันประกอบด้วยเรื่องของค่านิยมความเอื้ออาทรต่อกัน รวมทั้งเรื่องของสติปัญญาที่มีอยู่ในชุมชน

นอกจากนี้ ก็มีมุมมอง ทุนทางสังคม ในเรื่องของความสัมพันธ์ของคนที่มีทั้งในแนวราบและแนวตั้ง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ และค่านิยมในการตอบแทนบุญคุณ รวมถึงค่านิยมและบรรทัดฐานที่สังคมยึดถือที่มีผลต่อวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน เครือข่าย และประชาสังคม

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาแล้วจะพบว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในแต่ละสังคม เป็นเรื่องของระบบคิดของคนในสังคม ที่จะส่งผลถึงวิถีปฏิบัติในหมู่ประชาชนที่จะสร้างประโยชน์ร่วมกันในด้านต่างๆ ทุนทางสังคม จึงมีประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านเศรษฐกิจ เช่นการลดต้นทุน หรือสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนได้

ทุนทางสังคมอาจมองในมิติของระบบ และกระบวนการทางสังคมได้ โดยทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องของระบบคิดและอยู่ในรูปของค่านิยม วัฒนธรรมของประชาชน ความไว้วางใจกัน ความสำนึกร่วมกันในความเป็นเจ้าของ และความเป็นชุมชนเดียวกัน มีความเคารพต่อกัน มีความไว้วางใจกัน มีจารีต และมีค่านิยมต่างตอบแทนซึ่งกันและกัน จะมีผลต่อความสัมพันธ์ของคน ซึ่งจะส่งผลต่อการจัดระเบียบเศรษฐกิจสังคม ความเป็นชุมชน และเกิดผลดีต่อการดำเนินกิจกรรม

การที่จะพิจารณาว่า ทุนทางสังคมที่เกิดจากการมีสิ่งเอื้อที่ดีในชุมชนมีหรือไม่ (good 'stock' of social capital) อาจดูได้จากสถิติและตัวเลขต่าง ๆ อาทิ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นว่ามีอัตราการเกิดอาชญากรรมต่ำ การมีสุขภาพดี การมีการศึกษาดี และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่ากลุ่มหรือองค์กรที่มีทุนทางสังคมสูง มักจะใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือในการทำงาน โดยจะใช้ทั้งในที่ทำงานและใช้เพื่อทำงานอื่น ๆ ด้วย มิติของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของความหนาแน่นของเครือข่ายทางสังคมนั้น (density of social networks) อาจพิจารณาได้จากการที่มีคนมารวมกันในที่เดียวกันด้วยความตั้งใจที่จะต่อสู้ร่วมกับคนอื่นในกิจกรรมทางสังคมแบบไม่เป็นทางการ (informal, social activities) ในฐานะที่เป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบัน

ศักยภาพของทุนทางสังคม เป็นสิ่งที่สามารถสร้างได้จากความสัมพันธ์ระหว่างคน ทุนทางสังคมสามารถละลายสิ่งที่กีดกันระหว่างสถาบันได้ ดังนั้น เมื่อชุมชนมีทุนทางสังคม ชุมชนก็สามารถทำงานให้มีความก้าวหน้าได้ ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับข้อตกลงที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เป็นผลประโยชน์ของส่วนรวม (common good) อย่างไรก็ตาม เมื่อคนมีความไว้วางใจผู้อื่น และได้แบ่งปันคุณค่า มีความคาดหวังและมีเป้าหมายร่วมกัน เพื่อทุกคนจะได้รับผลประโยชน์สูงสุดร่วมกัน

ทุนทางสังคมได้ถูกยอมรับว่า เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย และถูกนำมาใช้ในมิติที่หลากหลาย ซึ่งมีทั้งมิติที่กว้างขวางครอบคลุมในสิ่งที่เป็นรูปธรรมอันได้แก่เรื่องของทรัพยากรธรรมชาติ และมิติที่เป็นนามธรรมอันได้แก่เรื่องของวัฒนธรรม ความรู้ สถิติปัญญา และจิตใจ ทุนทางสังคมอาจจะมองในมิติของระบบคิด และวิถีปฏิบัติ ที่เป็นกระบวนการ ส่วนระบบความสัมพันธ์ของคนที่ถูกมองว่าเป็นเรื่องของทุนทางสังคมนั้น อาจจะมีความสัมพันธ์ในแนวราบหรือแนวดิ่งก็ได้ รวมทั้งความสัมพันธ์จะเป็นระดับปัจเจก กลุ่มองค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่ายก็ได้เช่นกัน การมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนอาจจะดูได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงควมมีคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน (ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม) หรือการเติบโตเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม มีความเชื่อว่า ทุนทางสังคมสามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้

2.3.3 สาเหตุสำคัญของการเกิดทุนทางสังคม

จากนิยามและความหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่าในหลายๆ ประเทศ รวมทั้งองค์กรระดับโลกอย่างเช่น ธนาคารโลก (World Bank) ได้นำแนวคิดและวิถีปฏิบัติเกี่ยวกับ ทุนทางสังคม ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาองค์กร ชุมชน และการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งการ

นำทุนทางสังคมดังกล่าวไปประยุกต์ใช้เท่ากับเป็นการยอมรับถึงความสำคัญในแนวคิดของทุนทางสังคมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลง จากการศึกษาพบว่า การเกิดขึ้นของทุนสังคมมาจากสาเหตุ 2 ประการใหญ่ๆ คือ

1. เกิดขึ้นจากการเรียกร้องและความต้องการที่จะพลิกฟื้นสิ่งที่มีคุณค่า ซึ่งได้แก่ ระบบคิด ค่านิยม ความไว้วางใจและความสัมพันธ์ในสังคมที่แต่ละสังคมมีอยู่ให้กลับคืนมา โดยมองหาทุนเหล่านั้นจากตัวบุคคลหรือผู้นำ องค์กร เครือข่าย และระบบการจัดการของชุมชน ฯลฯ มาประยุกต์ใช้ โดยคาดหวังว่า ทุนทางสังคมที่ได้พลิกฟื้นคืนมาจะสามารถทดแทนทุนเดิมที่กำลังสูญหายให้กลับคืนมาดังเดิม

Robert D. Putnam (1993) ได้ชี้ให้เห็นว่า กระบวนการเกิดของทุนทางสังคมนั้น เริ่มจากประชาชนในสังคมนั้นมีระบบคิดและค่านิยมที่ดี โดยได้เน้นให้เห็นว่า ระบบคิดที่ประชาชนเกิดความตระหนักถึงปัญหาสาธารณะ ทำให้ทุกคนได้หันมาให้ความร่วมมือกัน หรือการที่ประชาชนมีค่านิยมที่ดีร่วมกัน อาทิ มีความไว้วางใจกัน มีการเคารพกฎหมาย ผู้นำมีความซื่อสัตย์ มีความโปร่งใส มีความเป็นธรรม รักความเสมอภาค มีความสามัคคี ชอบมีส่วนร่วม และมีความซื่อสัตย์ ซึ่งระบบความคิดและค่านิยมดังกล่าวในหมู่ประชาชน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมนั้นเป็นไปในทางที่ดี และนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญในการส่งเสริมให้เกิดระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยที่ดี ซึ่งก็หมายถึงว่า เป็นการนำสิ่งที่มีคุณค่าในสังคมมาพลิกฟื้นให้กลับคืนมา และสิ่งที่มีคุณค่าอันได้แก่ทุนทางสังคมเหล่านั้นจะก่อให้เกิดความสามัคคีและการพัฒนาในด้านต่างๆ

Fukuyama (1995) ได้กล่าวถึงกระบวนการของทุนทางสังคมว่า เริ่มจากค่านิยมเกี่ยวกับธรรมเนียมที่ไม่เป็นทางการที่ก่อให้เกิดการต่างตอบแทนกันระหว่างบุคคล รวมไปถึงเรื่องของคำสอนในหลักศาสนา ที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือระหว่างบุคคล ผลที่เกิดจากค่านิยมและความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้น ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกันระหว่างบุคคลมากขึ้น เกิดเป็นเครือข่ายมากขึ้น และมีความเป็นประชาสังคมมากขึ้น ซึ่ง Fukuyama ได้ชี้ให้เห็นผลกระทบในทางเศรษฐกิจที่อาจจะเกิดขึ้นจากกระบวนการดังกล่าวด้วยว่า เมื่อบุคคลมีความไว้วางใจกันมากขึ้นมีความเป็นเครือข่ายกันมากขึ้น ก็จะทำให้เกิดการลดต้นทุนในการดำเนินงานได้ในที่สุดด้วยทุนทางสังคม ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดจากคนที่มีความปรารถนาจะร่วมมือกันบนพื้นฐานของความไว้วางใจ

สรุปว่า สาเหตุสำคัญประการหนึ่งของการเกิดแนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมขึ้นมาก็เพื่อเรียกร้องให้สังคมฟื้นฟูระบบคิดและค่านิยมที่เหมาะสม ด้วยการสร้างค่านิยมแบบไม่เป็นทาง

การเพื่อให้เกิดระบบการต่างตอบแทนระหว่างบุคคล และการยึดมั่นในศาสนาเพื่อให้เกิดความไว้วางใจระหว่างบุคคล อันจะนำไปสู่ความมีประสิทธิภาพทางเศรษฐกิจและความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนในสังคมที่ดี ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้มแข็งขององค์กรในรูปของประชาสังคม และความเป็นประชาธิปไตย

2. เกิดจากความพยายามในการปลุกจิตสำนึกเพื่อเสริมสร้างพลังร่วมกัน (synergy) โดยให้ทุกคนทุกฝ่ายได้ตระหนักถึงปัญหาและหล່หลอมจิตใจร่วมกัน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาองค์กร สถาบัน ชุมชนและสังคม ทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ดังนั้น กระบวนการปลุกจิตสำนึกเพื่อสร้างพลังร่วม จึงเป็นเสมือนปัจจัยที่จะก่อให้เกิด ทุนทางสังคม ที่มีอยู่แล้วในแต่ละบุคคล แต่ละองค์กร/สถาบัน หรือแต่ละชุมชน และสิ่งนี้ก็คือว่ามีส่วนที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมขึ้น

Hanifan (1993) ได้เสนอในรูปของกระบวนการ (process) และการเกิดขึ้นของทุนทางสังคมว่า เริ่มจากการที่ปัจเจกบุคคลได้ตระหนักถึงความสำคัญของการสร้างพลังด้วยการร่วมมือระหว่างกันในการแก้ไขปัญหา จากนั้นปัจเจกบุคคลก็จะสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น โดยอาศัยมิตรภาพและความเห็นอกเห็นใจกัน และผลจากความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าว ทำให้สมาชิกทุกคนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมกันในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ทำให้เกิดพลังในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน และขยายไปสู่กลุ่ม องค์กร เครือข่ายอื่นๆ ในลักษณะของความร่วมมือ ซึ่งก็หมายถึง กระบวนการสร้างพลังร่วม (synergy) นั่นเอง

Robert D. Putnam (1993) ได้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างค่านิยมของประชาชนกับการดำเนินงานทางด้านเศรษฐกิจการเมืองโดยมีการศึกษาในประเทศอิตาลี ผลการศึกษาได้เชื่อมโยงให้เห็นถึงวัฒนธรรมของประชาชน (civic culture) ซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของทุนทางสังคมและการพัฒนาเศรษฐกิจสังคม โดยในการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ Putnam ได้เปรียบทุนทางสังคมว่าเป็นเสมือนสนามแม่เหล็กที่เหนี่ยวนำให้เกิดการจัดระเบียบของเศรษฐกิจสังคม และก่อให้เกิดความเป็นชุมชนอย่างแท้จริง (civic community) และนั่นก็เป็นกระบวนการสร้างพลังร่วมที่ค้นหาปัจจัยร่วมที่ให้ทุกฝ่ายมาร่วมมือกันในการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและสังคม

สำหรับสังคมไทย กระบวนการสร้างพลังร่วมเพื่อพลิกฟื้นทุนทางสังคม ได้เกิดขึ้นจากโครงการเพื่อการลงทุนทางสังคม (SIF) โดยโครงการดังกล่าว เน้นกระบวนการมีส่วนร่วมของภาคประชาชนในรูปแบบขององค์กรชุมชนและเครือข่าย ที่เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนต่างๆ ของการพัฒนาชุมชน กระบวนการสร้างพลังร่วมก่อให้เกิดการตั้งคำถามถึงสิ่งที่ชุมชนได้มีอยู่ในอดีตว่ามีอยู่และสูญหายไปอย่างไร และจะนำกลับมาใช้ใหม่ได้อย่างไร ซึ่งกระบวนการดังกล่าวก่อให้เกิด

เกิดการสร้างสรรค์ทุนทางสังคม และได้พยายามอธิบายว่า ทุนทางสังคมที่แต่ละบุคคล แต่ละชุมชน แต่ละสถาบันมีอยู่นั้นได้แก่ อะไรบ้าง เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ ผู้นำชาวบ้าน ระบบการจัดการในด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นต้น

สรุปได้ว่า ความพยายามที่จะปลูกจิตสำนึกเพื่อให้เกิดพลังร่วมในหมู่ประชาชน องค์กร สถาบัน ชุมชนและสังคม ในอันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมือง ร่วมกัน เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดทุนทางสังคม

อาจกล่าวได้ว่า แนวโน้มและการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม จึงเกิดขึ้นจากการที่สังคมได้สูญเสียสิ่งดีงามที่เคยมีมาในอดีตไป อันได้แก่ระบบคิด ค่านิยมที่เหมาะสม ความยึดมั่นในศาสนา และความเป็นปึกแผ่นของสังคมที่มาเรียกชื่อภายหลังว่า ความเป็นประชาสังคม นอกจากนั้น ความสูญเสียไปในเรื่องของจิตสำนึกที่ดีของประชาชนอันเป็นเหตุให้ชุมชนขาดพลังร่วมในการแก้ไขปัญหาาร่วมกัน ก็เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ต้องเรียกหาทุนทางสังคมเช่นเดียวกัน

2.4 องค์ประกอบของ “ทุนทางสังคม”

บทความหลากหลายของนิยามความหมาย และมิติในการมองทุนทางสังคม ทำให้มีความยากลำบากในการที่จะสรุปว่า แล้วในที่สุดทุนทางสังคมประกอบไปด้วยองค์ประกอบอะไรบ้าง อย่างไรก็ตาม เท่าที่ได้มีการค้นพบจากเอกสาร ได้มีการกล่าวถึงทุนทางสังคมในมิติต่าง ๆ ที่มีความแตกต่างกันออกไป แต่ก็พอจะจัดเป็นหมวดหมู่ และสรุปลักษณะที่สำคัญ ๆ ของทุนทางสังคมไว้ได้อย่างน้อย 2 กลุ่มด้วยกัน กล่าวคือ กลุ่มแรก จะเป็นทุนทางสังคมที่ระบุถึงเรื่องของโครงสร้างและหน้าที่ของทุนทางสังคม โดยจะมีการอธิบายในรูปของระบบหรือกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม ในกลุ่มที่สอง จะเป็นทุนทางสังคมที่นำเสนอถึงผลลัพธ์หรือปรากฏการณ์ของทุนทางสังคม การนำเสนอทุนทางสังคมในกลุ่มที่สองจะมีลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เกิดขึ้น ดังนั้น รายละเอียดขององค์ประกอบของทุนทางสังคม อาจมีกล่าวได้ดังนี้

2.4.1 การมองในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ (Structural/functional based)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า องค์ประกอบของทุนทางสังคมสามารถมองได้ในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ โดยการอธิบายในรูปของระบบและกระบวนการทำงานของทุนทางสังคม ผู้ที่ศึกษาแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่มีลักษณะใกล้เคียงกับเชิงโครงสร้างและหน้าที่ได้แก่ Bain and Hicks กรอบแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่นำเสนอโดย Bain and Hicks นั้น สามารถ

ใช้เป็นเครื่องมือในการศึกษาและใช้เป็นเครื่องมือในการตัดสินใจเกี่ยวกับสาระของทุนทางสังคมได้ชัดเจนมากขึ้น (Social Capital Assessment Tool: SCAT) ในความเห็นของ Bain and Hicks ทุนทางสังคมสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับมหภาค (macro) และระดับจุลภาค (micro)

ในระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริบทขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย (Bain and Hicks: 1998).

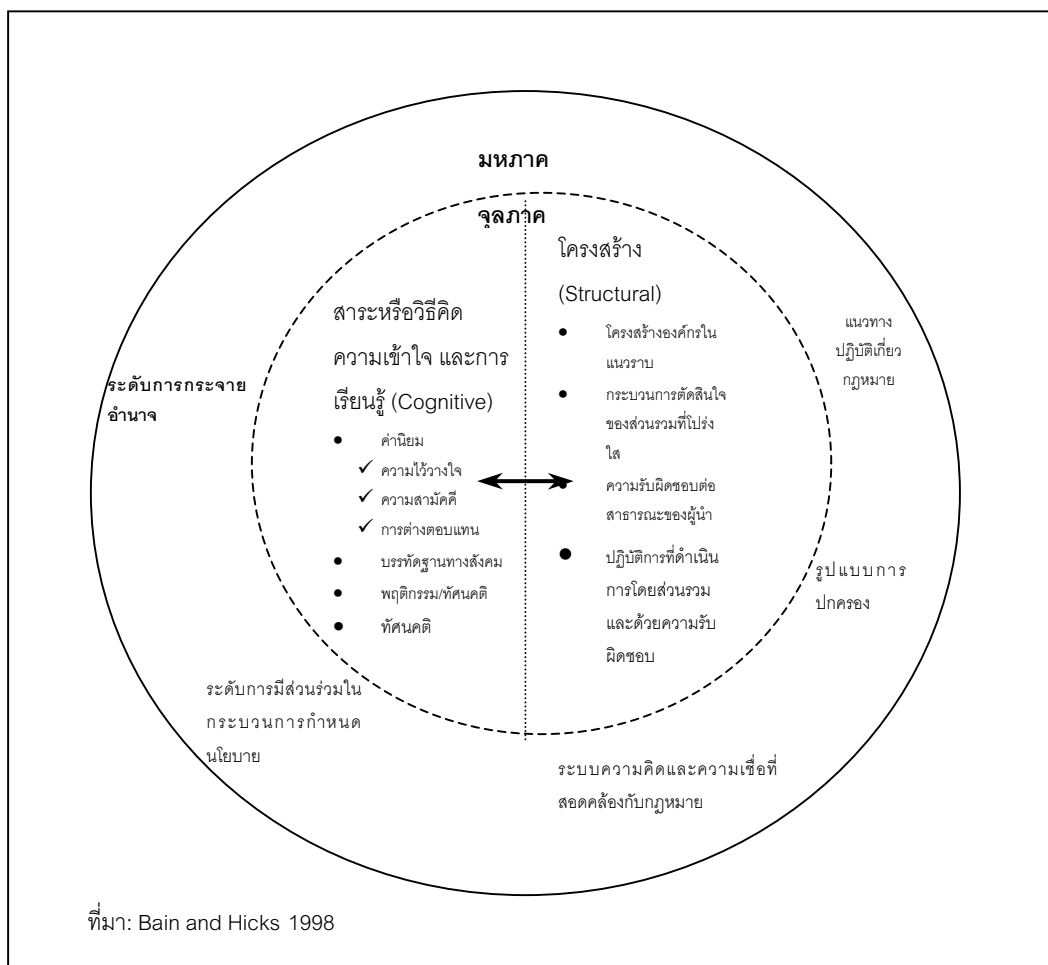
ในระดับจุลภาค ทุนทางสังคม ถือเป็นศักยภาพของการรวมตัวขององค์กรในแนวนอน รวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ อันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน (cognitive) และ เรื่องของโครงสร้าง (structural) (Uphoff, 1996) จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีการคิด (cognitive) นั้น เป็นสิ่งที่จับต้องยาก เพราะจะอยู่ในรูปของการให้คุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) ทศนคติ (attitudes) พฤติกรรม (behavior) และบรรทัดฐานทางสังคม (social norms) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับการให้คุณค่า ซึ่งจะประกอบด้วยเรื่องของความไว้วางใจ (trust) ความสามัคคี (solidarity) และการต่างตอบแทน (reciprocity) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่านิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น

ส่วนทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับโครงสร้างนั้น การศึกษาได้สะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบและระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนองตอบต่อการทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนา ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวมักจะเกิดในองค์กรแนวราบและมีความเป็นเครือข่าย และสิ่งที่มักจะเห็น หรือเกิดขึ้นตามมาในองค์กรแนวราบและเครือข่ายดังกล่าว ก็คือกระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และมีการปฏิบัติโดยผู้คนในชุมชนเอง เพื่อสนองตอบต่อประโยชน์ของส่วนรวม (Bain and Hicks 1998)

โดย Bain และ Hicks ได้พยายามชี้ให้เห็นถึงมิติต่าง ๆ ของทุนทางสังคม โดยเฉพาะในระดับจุลภาค ได้มีการนำเสนอถึงระบบคิดที่อยู่ในรูปของสาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ของประชาชน หรือสมาชิกในองค์กร ในขณะเดียวกัน ก็ได้นำเสนอถึงวิธีปฏิบัติที่อยู่ในรูปของโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ของสถาบันท้องถิ่นทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ซึ่งทั้งสองส่วนนี้ (ระบบคิด และวิธีปฏิบัติ) มีความสัมพันธ์ต่อกัน

นอกจากนั้น Bain และ Hicks ยังได้นำเสนอทุนทางสังคมในระดับมหภาค ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบเป็นทางการขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งอาจจะถือได้ว่าเป็นเสมือนสภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อระดับจุลภาคด้วย

ดังนั้น ในการศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม หากประยุกต์ใช้กรอบแนวคิดดังกล่าว โดยประยุกต์ระบบคิดและวิธีปฏิบัติในระดับจุลภาคไปใช้กับระดับบุคคล ครอบครัว กลุ่ม องค์กร และชุมชน รวมทั้งเครือข่าย ในขณะเดียวกัน ก็ประยุกต์เอาความสัมพันธ์แบบเป็นทางการขององค์กรและสถาบันต่าง ๆ ในระดับมหภาคให้เป็นเสมือนสภาพแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อบุคคล ครอบครัว กลุ่ม องค์กร ชุมชน หรือเครือข่าย ก็จะทำให้การศึกษาทุนทางสังคมมีความชัดเจนและเป็นระบบมากขึ้น

ภาพที่ 1 แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม

ผู้ศึกษาอีกท่านหนึ่งได้แก่ Thomas Ford Brown ท่านผู้นี้ได้นำเสนอว่า ทุนทางสังคมเป็นกระบวนการวิเคราะห์ระบบในการจัดสรรทรัพยากรทั่วทั้งเครือข่ายทางสังคม (allocating resources) ที่มีความสอดคล้องกับรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างการยึดติดกับความเป็นตัวตนของปัจเจก (individual egos) ที่อยู่ภายในเครือข่าย แนวคิดเกี่ยวกับระบบจะมีการวิเคราะห์ที่ครอบคลุมทั้ง 3 มิติ ซึ่งได้แก่ องค์ประกอบ โครงสร้าง และสิ่งแวดล้อม (components, structure, and environment) ในการวิเคราะห์ระบบของทุนทางสังคม จะต้องคำนึงถึงส่วนประกอบที่สำคัญคือการยึดติดกับความเป็นตัวตนของปัจเจก ที่มีอยู่ในเครือข่าย โครงสร้างของระบบที่อยู่ในรูปแบบของความสัมพันธ์ที่เชื่อมระหว่างการยึดติดความคิดของตนเองในปัจเจก กับสิ่งแวดล้อมของระบบที่เกิดขึ้นจากระบบนิเวศของสังคม (social ecology) ที่มีอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม ในระบบความคิดรวบยอดของทุนทางสังคมจะเป็นเสมือนแผนที่ที่บอกถึงองค์ประกอบ โครงสร้าง และสิ่งแวดล้อม ในการวิเคราะห์ระดับ micro, meso, and macro ได้

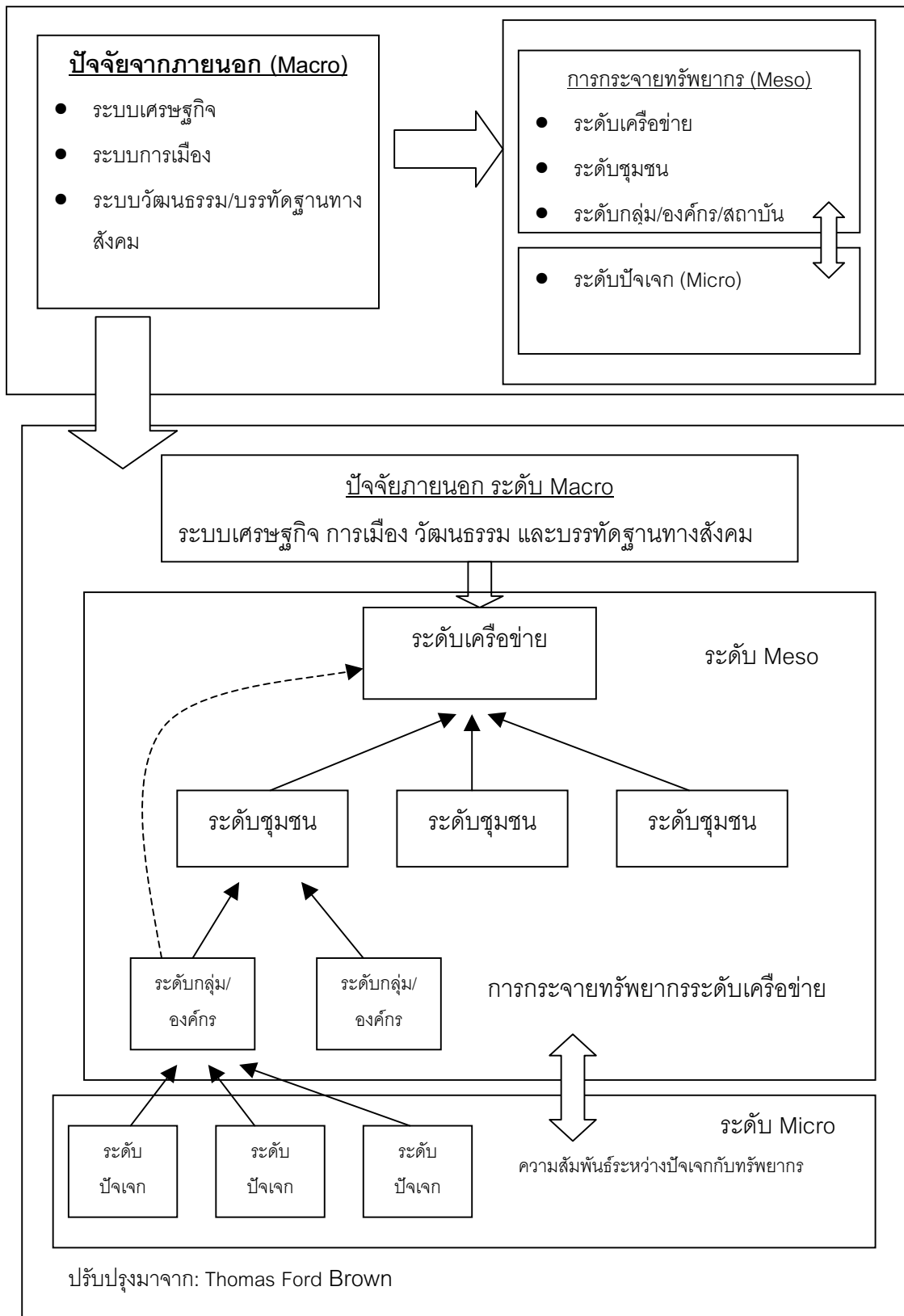
การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ micro นี้ จะพิจารณาถึงการยึดติดกับความเป็นตัวตน (embedded ego) ซึ่งจะเป็นการวิเคราะห์ทั้งในส่วนที่เป็นศักยภาพในการจัดสรรทรัพยากร ที่เกิดจากความเป็นตัวตนในระดับปัจเจก (individual ego) รวมถึงความเป็นตัวตนที่มีอยู่ในเครือข่ายทางสังคม (social network) สำหรับในการวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ micro นี้ จะมุ่งเน้นพิจารณาถึงความเกี่ยวพันระหว่างปัจเจกชนกับผลลัพธ์สุดท้าย (individual nodal outcomes) ภายใต้โครงสร้างสังคมที่เป็นอยู่

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ meso จะพิจารณาถึงแนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างหรือความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในเครือข่าย (structural perspective) โดยจะพิจารณาถึงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่หลากหลายในเครือข่าย รวมทั้งพิจารณาถึงรูปแบบการไหลเวียนของทรัพยากรในเครือข่ายนั้นด้วย จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาทุนทางสังคมในระดับ meso นั้น จะมุ่งเน้นพิจารณาที่กระบวนการสร้างเครือข่าย และผลลัพธ์สุดท้ายที่จะเกิดจากการกระจายทรัพยากร ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับความยึดติดกับความเป็นตัวตนที่มีอยู่อย่างหลากหลายในเครือข่าย

การวิเคราะห์ทุนทางสังคมในระดับ macro เป็นการศึกษาถึงแนวคิดของทุนทางสังคมที่แฝงตัวอยู่ในโครงสร้าง (embedded structure perspective) ซึ่งการศึกษาในระดับนี้ จะพิจารณาจากเครือข่ายเฉพาะแห่งที่มีทุนทางสังคมแฝงตัวอยู่ในระบบเศรษฐกิจการเมือง และแฝงตัวอยู่ในระบบวัฒนธรรมหรือบรรทัดฐานของสังคม โดยที่การศึกษาจะมุ่งเน้นพิจารณาถึงอิทธิพลของวัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจในระดับมหภาคที่มาจากภายนอก (external cultural,

political, and macroeconomic) ที่เป็นเงื่อนไขผูกมัดกับเครือข่าย โครงสร้างหรือความสัมพันธ์ในสังคมรวมทั้งความเป็นพลวัตของโครงสร้างการเปลี่ยนแปลง และการเคลื่อนย้ายของเครือข่ายด้วย อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจทุนทางสังคมได้อย่างชัดเจน และสามารถมองทุนทางสังคมเป็นเสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคมมากขึ้น (social capital as a dynamic process of social structuration) ผู้ศึกษาได้นำเสนอแผนภูมิที่ได้มาจากการจำลองความคิดของ Thomas Ford Brown ไว้ดังภาพที่ 2

ภาพที่ 2 แสดงถึงกระบวนการของทุนทางสังคม

2.4.2 การมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ (Integration/result based)

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า องค์ประกอบของทุนทางสังคมสามารถมองได้ในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ โดยการนำเสนอทุนทางสังคมในลักษณะเป็นภาพรวมหรือมีการบูรณาการของสิ่งต่างๆ ที่ได้เกิดขึ้น จากการศึกษาได้พบว่า ผลการศึกษาทุนทางสังคมของไทยที่ดำเนินการโดยสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม (2545, น.22-23) ได้มีลักษณะการนำเสนอภาพรวมของทุนทางสังคมในเชิงบูรณาการหรือเชิงผลลัพธ์ โดยได้กล่าวถึงลักษณะรวมของทุนทางสังคมในแง่มุมต่างๆ ที่ได้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. **ศาสนาธรรม** หรือหลักธรรมในศาสนา ที่เป็นเครื่องชี้แนะบุคคลให้มีความรัก ความห่วงใย ความเอื้ออาทรต่อกัน และใช้หลักการทางศาสนานั้นๆ มาสร้างความเป็นปึกแผ่นของสังคม เช่น ในพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนให้คนละเว้นความชั่ว ไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น การทำความดีด้วยการให้ทาน เสียสละ รักษาศีล และมีจิตใจที่สงบ มีความเมตตาต่อสรรพสิ่ง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ เป็นทุนที่สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับสังคมได้

2. **สำนึกในท้องถิ่น** ได้การที่บุคคลในชุมชนมีจิตสำนึกต่อชุมชนและท้องถิ่นของตน บรรดาคนที่เห็นการพัฒนาชุมชนที่ตนเองอาศัยอยู่เป็นไปอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบ จึงมีความตั้งใจและร่วมแรงร่วมใจในการทำงานร่วมกัน โดยยึดส่วนรวมเป็นใหญ่

3. **ภูมิปัญญาท้องถิ่น** ได้แก่ การใช้ความรู้และภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมของชุมชน และที่ประยุกต์ขึ้นมาใหม่ในการสร้างและจัดการเกี่ยวกับการพัฒนาในด้านต่างๆ ทั้งทางเศรษฐกิจและสังคม

4. **ทรัพยากรบุคคลและเครือข่ายบุคคล** ได้แก่ การนำบุคคลที่เป็นผู้นำ ปราชญ์ท้องถิ่น พระสงฆ์ ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่มีความรู้ความเข้าใจในปรากฏการณ์และศาสตร์ต่างๆ มาให้ความรู้และถ่ายทอดความรู้นั้น แก่ชุมชน ซึ่งเป็นการสร้างทุนทางสังคมในระดับบุคคล

5. **ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ** หมายถึง ทรัพยากรในท้องถิ่นทั้งดิน น้ำ ป่า ภูเขา ที่สามารถนำมาใช้สอยให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด พร้อมมีกระบวนการจัดการทรัพยากรชุมชนอย่างเหมาะสม

6. **วิถีชีวิตทางวัฒนธรรม เอกลักษณ์ อัตลักษณ์ของชุมชน** ที่จะนำเสนอในรูปแบบที่สร้างความภูมิใจให้กับชุมชนและเป็นวิถีชีวิตที่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างแท้จริง

7. **ความเอื้ออาทร** นับว่าเป็นความสำคัญอย่างยิ่ง ที่คนในสังคมจะต้องมีความเอื้ออาทรต่อกัน ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ซึ่งความเอื้ออาทรนี้ เป็นพลังที่สำคัญยิ่งของทุนทางสังคม

โดยองค์ประกอบของทุนทางสังคมดังกล่าวข้างต้น มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับทุนทางสังคมประเภทต่าง ๆ ที่ทางกองทุนเพื่อสังคมได้กำหนดไว้ อาทิ ทุนปัญญา (Spiritual Capital) ทุนมนุษย์ (Human Capital) ทุนทางวัฒนธรรม (Culture Capital) กองทุนสาธารณะ (Public Fund) และพื้นที่สาธารณะหรือพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Public Space or Culture Space)

เช่นเดียวกับผลการศึกษาของนักวิชาการจากกรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข (กรมอนามัย สำนักงานสาธารณสุข จ. เพชรบุรี, 2543, น. 2-14) ได้มีการศึกษาถึง ทุนทางสังคม ที่สร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนท้องถิ่นในลักษณะของปัจจัยที่เสริมสร้างทุนทางสังคม โดยพบว่า มีองค์ประกอบต่าง ๆ ดังนี้

1. **ระบบคุณค่า อุดมการณ์ ความเชื่อ** ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เช่น ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกป้องธรรมชาติ ที่ทำให้ชุมชนท้องถิ่นหลายแห่งดำรงรักษาธรรมชาติอย่างแน่นแฟ้น ความสมณะ สันโดษ ที่เป็นรากฐานทางพระพุทธศาสนา จิตสำนึกเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น

2. **ภูมิปัญญาท้องถิ่น** และกระบวนการเรียนรู้ ที่ชุมชนสรรค์สร้างและสั่งสมมาเพื่อการดำรงชีพ เช่น ภูมิปัญญาด้านเกษตรกรรม แพทย์พื้นบ้าน การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ศิลปหัตถกรรม การอยู่อาศัย เป็นต้น ภูมิปัญญาของชุมชนมีแง่มุมรายละเอียดที่ไม่หยุดนิ่ง (Living Knowledge) และใช้ฉันทานวิทยาที่แตกต่างจากการแสวงหาความรู้แบบตะวันตก นอกจากนี้ประสบการณ์ผ่านร้อนผ่านหนาวของชุมชนก็จัดเป็น ทุนทางสังคมเช่นกัน

3. **ผู้นำทางปัญญาของชุมชน** หรือปราชญ์ชาวบ้าน ที่มีภูมิปัญญาในการดำรงชีพด้านต่าง ๆ อันได้แก่ ผู้อาวุโส พระสงฆ์ หมอพื้นบ้าน ผู้นำเกษตร เป็นต้น ปราชญ์ชาวบ้านเหล่านี้จะมีบทบาทที่สำคัญในกระบวนการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

4. **โครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ** ที่เอื้อให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูล เช่น ระบบครอบครัว สถาบันผู้อาวุโส ระบบการเอื้อมือเอื้อแรงในทุกภาค การผูกเสี่ยว เป็นต้น

5. **ระบบบรรทัดฐานและการจัดการร่วมกัน** เช่น สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรอันเป็นสิทธิการใช้การดูแลรักษาสิ่งที่เป็นทรัพย์สินร่วมของชุมชน

6. **สถาบันชุมชน** ได้แก่ จารีตประเพณี วัฒนธรรม จิตสำนึกร่วม รวมถึงองค์กรชุมชนที่ควบคุมให้ชุมชนดำเนินไปตามระบบคุณค่าและระบบคิดที่เป็นอยู่

7. **ความหลากหลายทางวัฒนธรรม** อันเป็นที่มาของภูมิปัญญา วิธีคิดที่แตกต่างกันไปตามระบบนิเวศและเงื่อนไขทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ก่อให้เกิดความเข้มแข็งของสังคมโดยรวม

8. **กลุ่ม องค์กรและเครือข่าย** ที่จะดำเนินการกิจกรรมสาธารณะในภาคประชาชน ประชาสังคม เช่น องค์กรชาวบ้าน เครือข่ายภาคประชาชน องค์กรพัฒนาเอกชน กลุ่มวิชาชีพ นักวิชาการที่ดำเนินการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนในประเด็นต่างๆ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคมนั้น จำเป็นที่จะต้องมีการพิจารณาทั้งสองมิติ เพราะในการมองเชิงโครงสร้างหน้าที่จะทำให้สามารถแยกแยะระดับต่างๆ ของทุนทางสังคมได้ รวมทั้งสามารถเข้าใจได้ว่าในระดับต่าง ๆ ของทุนทางสังคมนั้น ประกอบไปด้วยเนื้อหาสาระอะไรบ้าง แต่ละส่วนหรือแต่ละระดับมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงสัมพันธ์กันอย่างไร เช่นเดียวกันกับการมองในเชิงบูรณาการหรือผลลัพธ์ ก็ถือว่ามีประโยชน์เช่นกัน เพราะในที่สุดแล้ว การศึกษาทุนทางสังคมก็ต้องบอกให้ทราบว่า ทุนทางสังคมทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอะไรขึ้นมาบ้าง ซึ่งปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่อาจจะจะเป็นผลมาจากการทำงานของทุนทางสังคม หรือบางปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นใหม่ในตัวของมันเองก็เป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ และสามารถที่จะส่งผลกระทบให้เกิดปรากฏการณ์ใหม่ (ที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชนหรือสังคม) ได้อีกต่อไป ดังนั้น ในการมองเชิงโครงสร้างหน้าที่อาจจะไม่สามารถอธิบายหรือให้ภาพที่เป็นไปในเชิงบูรณาการในลักษณะนี้ได้เสมอไป

2.5 ความเชื่อพื้นฐาน และประโยชน์ของทุนทางสังคม

การที่จะศึกษาทุนทางสังคมให้เข้าใจอย่างทอ่งแท้นั้น อาจ会有ความจำเป็นที่จะต้องมีความเข้าใจความเชื่อพื้นฐานบางประการเกี่ยวกับทุนทางสังคม เพราะการเข้าใจในเรื่องดังกล่าวอาจมีส่วนช่วยให้สามารถเข้าใจรูปแบบของสังคมในอนาคตได้ เนื่องจากทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องกับสังคมทุกระดับ และเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติ ดังนั้น การทำความเข้าใจในหลักการ เป้าหมาย และกระบวนการของทุนทางสังคม น่าจะมีส่วนช่วยให้การรักษารหรือพัฒนาเพิ่มเติมทุนทางสังคมเพื่อให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาให้แก่สังคมมีความเป็นไปได้มากยิ่งขึ้น

โดยหลักการพื้นฐาน ทุนทางสังคมช่วยให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น การเข้าใจถึงประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคมจึงน่าจะช่วยให้ผู้เกี่ยวข้องสามารถประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมเพื่อประโยชน์ในด้านต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น ทำให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ดี ที่ช่วยให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น เกี่ยวกับความเชื่อพื้นฐานของทุนทางสังคมนั้น ได้มีการศึกษาซึ่งได้ระบุไว้ดังนี้

1. ทุนทางสังคมนั้น เป็นเสมือนกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตของการสร้างรูปแบบทางสังคม หมายความว่า รูปแบบทางสังคมจะเป็นอย่างไร ขึ้นอยู่กับกระบวนการของทุนทางสังคม

2. กระบวนการของทุนทางสังคมนั้น สามารถเกิดขึ้นได้ในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์การ สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย

3. กระบวนการของทุนทางสังคมนั้น มักจะได้รับอิทธิพลจากปัจจัยภายนอก อาทิ ปัจจัยด้านการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม ข้อมูลข่าวสาร และเทคโนโลยีอยู่เสมอ ไม่น้อย

4. กระบวนการของทุนทางสังคมสามารถเริ่มต้นได้ในหลายรูปแบบ อาทิ การเริ่มต้นกระบวนการด้วยอิทธิพลของวัฒนธรรม ประเพณี ค่านิยม และความเชื่อ ดั้งเดิม หรืออาจจะเริ่มต้นด้วยการได้เรียนรู้จากสิ่งใหม่

5. จุดเริ่มต้นของกระบวนการทุนทางสังคมจะเริ่มจากการปรับเปลี่ยนระบบคิด และวิถีปฏิบัติของปัจเจก สมาชิกกลุ่ม/องค์กร/สถาบัน และชุมชน ระบบคิด และวิถีปฏิบัติที่สอดคล้องกับศีลธรรมเท่านั้นจึงจะถือว่าเป็นกระบวนการของทุนทางสังคม

6. เป้าหมายสุดท้ายของกระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสู่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรให้แก่สมาชิกในชุมชนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม กระบวนการของทุนทางสังคมจะมุ่งสร้างเสริมทรัพยากร/ทุนให้แก่ชุมชนและสังคม และมีความมุ่งหวังว่า ทรัพยากรและทุนที่เป็นของชุมชนและสังคมเหล่านี้ จะช่วยให้ชุมชนและสังคมเกิดพลังที่จะขับเคลื่อนงานต่าง ๆ หรือช่วยในการแก้ไขปัญหาที่มีอยู่ในชุมชนหรือสังคมนั้น ๆ

ส่วนประโยชน์และความสำคัญของทุนทางสังคมที่ปรากฏในผลการศึกษาทั้งในและต่างประเทศ มีดังนี้

Robert D. Putnam (2000) ได้กล่าวถึงประโยชน์ของทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายที่เกิดจากความเห็นพ้องต้องกันของประชาชนว่า มีอยู่หลายประการ อาทิ

1. ทำให้เพิ่มศักยภาพในการทำงานและช่วยลดต้นทุนในการทำงานได้มากกว่าที่จะปลีกตัวไปทำแบบปัจเจกชน

2. ทำให้เกิดจารีตประเพณีที่เกี่ยวกับการพึ่งพาอาศัยกัน หรือการต่างตอบแทน (reciprocity) ซึ่งทำให้องค์กรชุมชนแข็งแรงและมีพลังมากขึ้น ทั้งนี้ ก็ขึ้นอยู่กับกระบวนการรักษาชื่อเสียงและการยอมรับจารีตประเพณี ของชุมชนนั้น ๆ ด้วยว่ามีอย่างน้อยเพียงใด

3. เกิดความไว้วางใจระหว่างกันของคนในเครือข่าย ทำให้การติดต่อและระบบข้อมูลข่าวสารมีความสะดวกรวดเร็ว

4. มีการนำความสำเร็จร่วมกันในอดีต มาใช้ให้เป็นประโยชน์เพื่อสร้างความร่วมมือในอนาคต

Robert D. Putnam มองว่า การทำงานร่วมกันในชุมชนเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากสิ่ง quee ให้เกิดทุนทางสังคมยังคงมีอยู่ในชุมชน (stock of social capital) อาจกล่าวได้ว่า ในอีกแง่มุมหนึ่งนั้น ทุนทางสังคมจะทำให้ชุมชนมีพลังเพียงพอที่จะทำในเรื่องต่าง ๆ ได้มากยิ่งขึ้น โดย Putnam ได้อธิบายว่าทุนทางสังคมมีความสำคัญอย่างน้อยอีก 2 ประการคือ

ประการแรก ทุนทางสังคมทำให้คนสามารถแก้ปัญหาได้ง่ายขึ้น ผู้คนอาจจะดีขึ้นถ้าพวกเขามีความร่วมมือกัน และมีการแบ่งปันกัน

ประการที่สอง ทุนทางสังคมช่วยลดสั่นคลอนการทำงานในชุมชน ทำให้ชุมชนอยู่กันอย่างสันติและมีความสงบมากขึ้น ทั้งนี้ เมื่อคนในชุมชนมีความรู้สึกไว้วางใจกัน ก็จะทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ที่มีการทำเป็นกิจวัตรประจำวันของประชาชน ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางสังคมที่ประชาชนไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ

นอกจากนี้ Putnam (2000, 288-290) ได้กล่าวว่า ความเป็นเครือข่ายได้ช่วยสร้างทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการติดต่อสื่อสารระหว่างกัน แต่การติดต่อสื่อสารดังกล่าวก็ไม่ใช่เป้าหมายสุดท้าย เพราะการสื่อสารที่ดีต้องมีข้อมูลที่ดีด้วย ทุนทางสังคมได้ช่วยสร้างกระบวนการที่เกี่ยวกับด้านจิตใจและชีวิต (psychological and biological) เป็นทางเลือกใหม่ที่จะปรับปรุงและพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล อย่างไรก็ตาม การติดต่อสื่อสารกับผู้อื่นจะทำให้ตัวผู้ติดต่อเองเกิดความตระหนักในเรื่องที่เกี่ยวกับผู้อื่นมากขึ้น คนที่ทำงานและไว้วางใจในการติดต่อกับคนอื่น (เช่น สมาชิกในครอบครัว และเพื่อนร่วมชมรม) จะช่วยให้เขาผู้นั้นเกิดการพัฒนาและเกิดความรู้สึกที่อยากจะรักษาลักษณะที่ดีของสังคมนั้นเอาไว้ ซึ่งก็รวมทั้งการเกิดความรู้สึกเวทนามกับผู้อื่นโดยโอกาสคนอื่น ๆ ในสังคมนั้นด้วย ในทางตรงกันข้ามเมื่อคนขาดการติดต่อกับผู้อื่น เขาจะไม่สามารถตรวจสอบความเป็นจริงของตัวเองได้

ส่วน Fukuyama (1995, p. 149-255; Coleman, 1990, p.91-116) กล่าวว่า ทุนทางสังคมถือเป็นค่านิยมอย่างหนึ่งที่มีอยู่ในหมู่ประชาชน (civic values) ซึ่งถือเป็นกลไกที่ทำให้วิถีชีวิตของประชาชนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเศรษฐกิจสังคม สามารถดำเนินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพหลายอย่าง อาทิ ในระดับกว้าง ถ้าพลเมืองในสังคมมีความน่าเชื่อถือ (citizen trust exist) จะสามารถช่วยลดต้นทุนในการดำเนินงานในวงการธุรกิจลงได้มาก (transaction costs in the

market economy) ช่วยให้อัตราการเติบโตที่ต้องทำด้วยการบังคับและควบคุมลดความยุ่งยากลง (the deadweight burdens of enforcing and policing agreements) รวมทั้งช่วยในการยับยั้งการฉ้อโกงและการโจรกรรมที่ไม่เอื้อต่อเศรษฐกิจให้ลดลง (holds down the diseconomies of fraud and theft) ดังนั้น จึงได้มีการกล่าวขวัญถึงทุนทางสังคมในส่วนที่เอื้อประโยชน์ต่อทางเศรษฐกิจมากขึ้น โดยเฉพาะในประเด็นของความสัมพันธ์กันทางสังคมที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน และส่งผลให้เกิดความสะดวกต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจ

โดย Fukuyama ได้พยายามชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่มีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในแต่ละสังคม และเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับค่านิยมของความไว้วางใจกัน การพึ่งพาอาศัยกันหรือต่างตอบแทนกัน รวมทั้งค่านิยมในการรวมกลุ่มของประชาชนในการแก้ไขปัญหา สิ่งที่ Fukuyama ได้พยายามนำเสนอเป็นเรื่องของระบบคิดของคนในสังคมซึ่งระบบคิดดังกล่าว จะส่งผลถึงวิธีปฏิบัติในหมู่ประชาชนที่จะสร้างประโยชน์ร่วมกันในด้านต่าง ๆ ดังนั้น ประสิทธิภาพในการดำเนินงานด้านเศรษฐกิจ เช่นการลดต้นทุน หรือความเข้มแข็งของชุมชน ล้วนเป็นผลอันเนื่องมาจากระบบคิด และวิธีปฏิบัติของคนในชุมชนในแนวทางดังกล่าวข้างต้นทั้งสิ้น

สำหรับสังคมไทย ผลจากการดำเนินการของกองทุนเพื่อสังคม (SIF) (สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545, น.20-21) ก็พบเช่นเดียวกันว่า ชุมชนมีทุนในแต่ละด้านเพิ่มขึ้น ทั้งในด้านทุนมนุษย์ ทุนปัญญา เนื่องจากบุคคลมีความเอื้ออาทรกันมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็สามารถเพิ่มทุนทางเศรษฐกิจได้ด้วย ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ทุนความรู้ ทุนปัญญานั้น บุคคล และชุมชนมีกระบวนการแลกเปลี่ยนในการทำงานแบบมีส่วนร่วม เกิดผลเพิ่มพูนทั้งในด้านทักษะการจัดการ การรวมกลุ่ม ตลอดจนมีเทคนิคเฉพาะทาง เช่น การจัดการกองทุน กองทุนข้าว เป็นต้น

ทุนมนุษย์ เกิดผู้นำใหม่ที่มีความสามารถ เกิดการพัฒนากระบวนการทำงาน และมีการถ่ายทอดจากจากผู้นำเก่าสู่คนรุ่นใหม่ ที่สำคัญทำให้คนรุ่นใหม่เกิดสำนึกต่อสาธารณะเพิ่มขึ้นอย่างมาก

ส่วนทุนทางวัฒนธรรมนั้นมีการรื้อฟื้นวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นมาเป็นเครื่องมือในการทำงาน รวมทั้ง ทุนทางเศรษฐกิจที่ประชาชนที่เข้าร่วมโครงการส่วนใหญ่ ยอมรับว่ามีรายได้เพิ่มขึ้น ลดค่าใช้จ่ายลงและมีการออมทุนเพิ่มขึ้น

กล่าวโดยสรุป การเข้าใจในกระบวนการทุนทางสังคมมีส่วนช่วยในการคาดคะเนถึงความเป็นไปได้ในรูปแบบของสังคมในอนาคต การก่อให้เกิดทุนทางสังคมมีความยืดหยุ่นสูง เพราะสามารถเริ่มได้ในทุกระดับ (ระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย) ทุนทางสังคมสามารถต่อยอดจากสิ่งเดิมที่มีอยู่ (ความเชื่อ ค่านิยม วัฒนธรรม) หรือ

เป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่ การเกิดทุนทางสังคมแม้จะเริ่มจากปัจจัยภายในแต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ที่สำคัญทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิถีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้ลุล่วงไปได้

สำหรับประโยชน์ที่เกิดจากทุนทางสังคมนั้น อย่างน้อยที่สุดทุนทางสังคมซึ่งมีอยู่แล้วโดยธรรมชาติในสังคมช่วยให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ทำให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ดีที่ช่วยให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น ทุนทางสังคมช่วยให้บุคคลมีทางเลือกมากขึ้นในการพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล หรือในส่วนของเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ ในกรณีของประเทศไทยจากการทำงานของกองทุนเพื่อสังคมพบว่า หากสังคมได้รับการพัฒนา ทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนปัญญา ทุนวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ทุนเหล่านี้ช่วยให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ชุมชนบนความเอื้ออาทร และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

2.6 การเปรียบเทียบทุนทางสังคมกับทุนประเภทอื่น ๆ

หากพิจารณาความเชื่อพื้นฐานและประโยชน์เกี่ยวกับทุนทางสังคม จะเห็นได้ว่าทุนทางสังคมมีลักษณะและคุณสมบัติที่ความแตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ได้มีนักวิชาการได้มีการจำแนกและเปรียบเทียบระหว่างทุนประเภทอื่น ๆ กับทุนทางสังคมเพื่อให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้นไว้ดังนี้

James Coleman (1990) ได้อธิบายถึงรูปแบบของทุนทางสังคมว่ามีลักษณะเหมือนและต่างจากทุนอื่น ๆ ดังนี้

1. ทุนทางสังคมเหมือนกันรูปแบบของทุนอื่น ๆ คือเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดผลดี ทำให้งานมีความเป็นไปได้ที่จะบรรลุเป้าหมายสูงสุด

- ทุนทางสังคมเหมือนกับทุนทางกายภาพ และ ทุนมนุษย์ (physical & human capital) แต่อาจจะไม่สามารถทดแทนกันได้อย่างสมบูรณ์ (completely fungible) และอาจใช้ได้กับงานบางอย่าง

- บางรูปแบบของทุนทางสังคมอาจจะสะดวกในการนำไปใช้ แต่มันจะไม่มีประโยชน์หรือบางครั้งอาจเป็นอันตรายต่อการปฏิบัติ

2. ทุนทางสังคมไม่เหมือนกับทุนทางกายภาพ และ ทุนมนุษย์ ซึ่งทุนทางสังคมจะอยู่ในรูปแบบโครงสร้างความสัมพันธ์ระหว่างผู้กระทำด้วยตนเอง (actors and actors)

- ทุนทางสังคมจับต้องไม่ได้ เหมือน สิ่งก่อสร้าง ถนน
- ทุนทางสังคมไม่ใช่คุณสมบัติส่วนบุคคล เช่น การศึกษา ทักษะ
- ทุนทางสังคมเป็นการเปลี่ยนความเชื่อ ท่าทีของคน

นอกจากนี้ Coleman ยังได้อธิบายลักษณะทุนอื่น ๆ ที่มีความหมายและลักษณะที่ใกล้เคียงกัน คือ

1. ทุนทางกายภาพ (Physical Capital) สามารถจับต้องได้ วัดได้และมีความคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงไปมาง่ายเหมือนทุนอื่น ๆ (stable) เมื่อลดลงก็สามารถวัดได้

2. ทุนมนุษย์ (Human Capital) สามารถจับต้องได้น้อยกว่าทุนทางกายภาพ แต่ก็ยังสามารถวัดได้ ค่อนข้างคงรูปไม่เปลี่ยนแปลงไปมาง่ายเหมือนทุนอื่น ๆ และสามารถทำให้เพิ่มหรือลดได้

3. ทุนทางสังคม (Social Capital) ไม่สามารถจับต้องได้ สามารถทดแทนกันได้ (Fungible) โดยขึ้นอยู่กับว่าบริบทเป็นอย่างไร และจะวัดอย่างไร

Anne Turnbaugh Lockwood ได้อธิบายลักษณะที่แตกต่างระหว่างทุนทางสังคมกับทุนอื่น ๆ ว่าทุนทางสังคมนั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคุณภาพของความสัมพันธ์ระหว่างคน มากกว่าที่จะมองถึงความเป็นเจ้าของ ความรู้ หรือตัวเงิน ดังนั้น ทุนทางสังคมจึงเป็นการให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ระหว่างคน และความสัมพันธ์นี้จะนำไปสู่ชุดของความคาดหวังระหว่างกัน ชุดของการมีค่านิยมร่วมกัน และสำนึกของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (set of expectations, a set of shared values, and a sense of trust)

Will Phillips ได้กล่าวถึงทุนทางสังคมในหนังสือ Social Capital: The Soft Technology that Enables You to Create Value at Work โดยสรุปว่า ทุนทางสังคมเป็นเครือข่ายที่มีความละเอียดอ่อน (soft network) ใช้ติดต่อระหว่างสมาชิกในองค์กรหรือโครงการ และติดต่อกับบุคคลภายนอก ได้แก่ ผู้ค้า ลูกค้า ผู้เกี่ยวข้อง และพันธมิตร ทุนทางสังคมที่เข้มแข็งจะเกิดขึ้นเมื่องานนั้นได้มุ่งเน้นที่การขยายตัวของเครือข่าย การเข้ามาร่วมงานอย่างเต็มใจของเหล่าสมาชิก ความมีอิสระ การทำงานอย่างโปร่งใส และการไว้วางใจกันระหว่างสมาชิก

อย่างไรก็ตาม Phillips ได้ชี้ให้เห็นว่า ในความเป็นจริงแล้ว บทบาทและความสำคัญของทุนทางสังคมนั้น ไม่ได้ยิ่งหย่อนไปกว่าทุนที่เป็นตัวเงินเลย ในทัศนะของ Phillips แล้ว ทุนทางสังคม (SC) เป็นการแสดงออกถึงคนที่มีเจตนารมณ์และศีลธรรมร่วมกันที่จะคบค้าสมาคม

กัน โดยนำเอาเรื่องที่เป็นประสบการณ์ส่วนบุคคลและแนวคิดของแต่ละบุคคลมาเชื่อมต่อกับทุนทางปัญญา (Intellectual Capital: IC) หรือความรู้และเมื่อรวมเอาทุนเหล่านี้เข้ากับเงินทุนแล้ว (Financial Capital: FC) ทุนทั้งหมดก็สามารถสร้างมูลค่าทางธุรกิจได้ (Business Value = BV)

Will Phillips ได้เขียนสรุปสมการเกี่ยวกับมูลค่าทางธุรกิจ โดยกำหนดว่า มูลค่าทางธุรกิจ = ทุนที่เป็นตัวเงิน x ทุนที่เป็นความรู้หรือปัญญา x ทุนทางสังคม ($BV = FC \times IC \times SC$) จากผลการศึกษาของ The Brookings Institute ได้รายงานไว้ว่า เงินทุนทั้งหมดที่คิดเป็นมูลค่าของบริษัทขนาดใหญ่หรือบริษัทสาธารณะนั้น มีเพียง 25% เท่านั้นที่เป็นสัดส่วนของเงินทุน จึงจะเห็นได้ว่าถึงแม้จะเป็นเรื่องของธุรกิจก็ตาม ทุนส่วนใหญ่ที่ทำให้บริษัทอยู่ได้เป็นเรื่องของทุนทางสังคมและทุนทางปัญญาหรือความรู้

จากการศึกษาดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมมีความแตกต่างไปจากทุนประเภทอื่น ๆ ค่อนข้างชัดเจน โดยเฉพาะ Lockwood และ Phillips ได้เน้นให้เห็นว่า ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือเป็นเครือข่ายที่ใช้ติดต่อระหว่างสมาชิกภายในองค์กร หรือติดต่อกับบุคคลภายนอกองค์กร และสิ่งที่นักวิชาการทั้งสองคนเห็นเหมือนกันก็คือ ทุนทางสังคมเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการไว้วางใจระหว่างกันของสมาชิก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง Phillips ได้ให้ความสำคัญแก่ทุนทางสังคมว่าไม่น้อยไปกว่าทุนประเภทอื่น ๆ เลย โดยเฉพาะทุนที่เป็นตัวเงิน (financial capital)

ดังนั้น สรุปได้ว่า ผลจากการศึกษาข้างต้นที่เกี่ยวกับความหมายของทุนทางสังคม ได้พบว่ามีภาระบ่งถึงทุนประเภทต่าง ๆ ไว้อย่างหลากหลาย เช่น ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จารีต ประเพณี ค่านิยม ทุนที่อยู่ในรูปของภูมิปัญญาความรู้ ซึ่งนักวิชาการได้นำเอาทุนต่าง ๆ เหล่านี้มาเปรียบเทียบกับทุนทางสังคม

อย่างไรก็ตาม เพื่อป้องกันความสับสนว่า ทุนทางสังคมควรจะอยู่ในหมวดหมู่ใด ก็อาจจะจำแนกทุนประเภทต่าง ๆ ออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้คือ

1. ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ
2. ทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จารีต ประเพณี และค่านิยม ทุนทางกายภาพ และทุนที่เป็นภูมิปัญญาความรู้

2.7 ทุนทางสังคม และทุนของชุมชนหรือทุนสาธารณะ

จากการศึกษาที่ผ่านมาได้พบว่า การให้ความหมายคำว่าทุนทางสังคมยังมีความหลากหลายและมีมิติต่าง ๆ มากมาย เพราะในความหมายที่เฉพาะเจาะจง ทุนทางสังคมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความคาดหวังและค่านิยม วัฒนธรรม จารีต ประเพณีร่วมกัน มีความไว้วางใจกัน และมีการตอบสนองแทนกัน อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมในความหมายที่กว้าง อาจมองครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ ทั้งที่เป็นในระดับปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร ชุมชนและเครือข่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการให้ความหมายทุนทางสังคมไปในทิศทางที่เป็นความหมายทุนของชุมชนหรือทุนของสาธารณะ อาทิ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนวัฒนธรรม ทุนที่เป็นพลังขับเคลื่อนชุมชน อันได้แก่พลังแห่งปัญญาหรือความรู้ และพลังแห่งความสามัคคีเหล่านี้เป็นต้น ทุนทางสังคมในความหมายแบบกว้างนี้ จะมุ่งเน้นที่ทรัพยากรหรือทุนประเภทอื่น ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน หรือสามารถนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน สามารถสร้างพลังให้เกิดแก่ชุมชน หรือทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งได้ ซึ่งการมองทุนทางสังคมในมิติดังกล่าวนี้นั้น ก็น่าจะได้ประโยชน์และเกิดผลดีแก่สังคมโดยรวม เพราะหากเราสามารถสร้างหรือจัดหาทุนประเภทต่าง ๆ ที่สามารถทำให้ชุมชนมีพลังและมีความเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างจริงจังและยั่งยืน เพียงแต่ที่เราจะสามารถสร้างทุนประเภทต่าง ๆ ได้อย่างไรหรือจัดหาทุนดังกล่าวได้จากแหล่งใด

ดังนั้น จึงนับว่าเป็นประโยชน์ที่จะมีการจำแนกให้มีความชัดเจนว่า ทุนทางสังคมที่จะสามารถก่อให้เกิดพลังแก่ชุมชน หรือสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมได้นั้น คืออะไร มีกระบวนการขั้นตอนในการทำงานให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน สังคมส่วนรวมได้อย่างไร และอะไรคือทุนอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ทุนทางสังคม และทุนเหล่านั้นเป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะที่สามารถก่อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชน และสังคมโดยรวมได้อย่างไร หรือเมื่อใดที่ทุนเหล่านั้น ไม่ได้อยู่ในสถานะที่เป็นทุนของชุมชน และไม่สามารถเอื้อให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนได้

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจในประเด็นเหล่านี้ได้ง่ายขึ้น อาจจะต้องมีคำอธิบายเกี่ยวกับทุนทางสังคมเพิ่มเติมดังนี้

1. การที่จะกำหนดให้ทุนประเภทต่าง ๆ อาทิ ทุนที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติ ทุนที่เป็นวัฒนธรรม ทุนที่เป็นภูมิปัญญาความรู้ ทุนที่เป็นตัวเงิน วัสดุอุปกรณ์ หรือความช่วยเหลือทางวิชาการที่มาจากภายนอก เป็นทุนทางสังคมนั้น อาจเกิดความสับสนขึ้นได้ในกรณีที่บางครั้งบางพื้นที่ ทุนที่กล่าวมานี้ ไม่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้อย่างแท้จริง อาทิ มีทรัพยากรป่าไม้ แต่ชุมชนไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ มีทุนทางวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ แต่ชุมชนนำมาใช้ประโยชน์ไม่ได้ ในลักษณะเช่นนี้ ก็จะทำให้บางคนสงสัยว่า แล้วเมื่อใดที่ทุนเหล่านี้จะเป็นทุนทางสังคม หรือไม่ใช่ทุนทางสังคม ดังนั้น เพื่อให้เกิดความชัดเจน หากจะมีการนิยามศัพท์ขึ้นมาเพื่อ

รองรับกับปรากฏการณ์ดังกล่าวโดยเพิ่มคำว่า "ทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม" ก็อาจจะทำให้เห็นภาพได้ชัดเจนว่า ทุนทั้งหลายทั้งปวงที่เข้ามาสู่ชุมชน และสามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้ สมาชิกทุกคนหรือส่วนใหญ่ในชุมชนสามารถเข้าถึง หรือสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ก็จะได้ถือว่า ทุนนั้นเป็นทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม แต่หากไม่ใช่ในเงื่อนไขดังกล่าว ทุนเหล่านั้น ก็ไม่ใช่ทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม

2. ส่วนคำว่าทุนทางสังคมนั้น ก็ให้จำกัดอยู่ในความหมายเฉพาะเหมือนเดิม นั่นก็คือ เป็นความสัมพันธ์ของบุคคลที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ต่างตอบแทนกัน เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน มีความสามัคคีกัน และจะต้องเป็นความสัมพันธ์ที่สอดคล้องกับหลักศีลธรรมและความดีงามของสังคมมารองรับด้วย เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุนทางสังคมจึงเป็นกระบวนการที่จะก่อให้เกิดทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม เพราะหากความสัมพันธ์ของคนเป็นไปด้วยดี คนก็จะสามารถใช้ความสัมพันธ์ระหว่างกันปรับเปลี่ยนเอาทุนต่าง ๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชุมชนได้ อาทิ เปลี่ยนเอาเงินทุนของแต่ละคนมาเป็นทุนของกลุ่มออมทรัพย์ที่สามารถให้สมาชิกที่เดือดร้อนกู้ยืมได้ เปลี่ยนเอาป้าธรรมชาติมาเป็นป้าชุมชนที่สมาชิกทุกคนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์พร้อม ๆ กับมีการดูแลรักษาได้ มีการเปลี่ยนเอาแรงงานของแต่ละคน มาเป็นการเอาแรงช่วยเหลือกันได้ เปลี่ยนเอาความรู้ความสามารถในตัวมนุษย์แต่ละคน มาเป็นคณะกรรมการชุมชนช่วยเหลือแก้ไขปัญหาให้แก่ชุมชนได้ อย่างนี้เป็นต้น

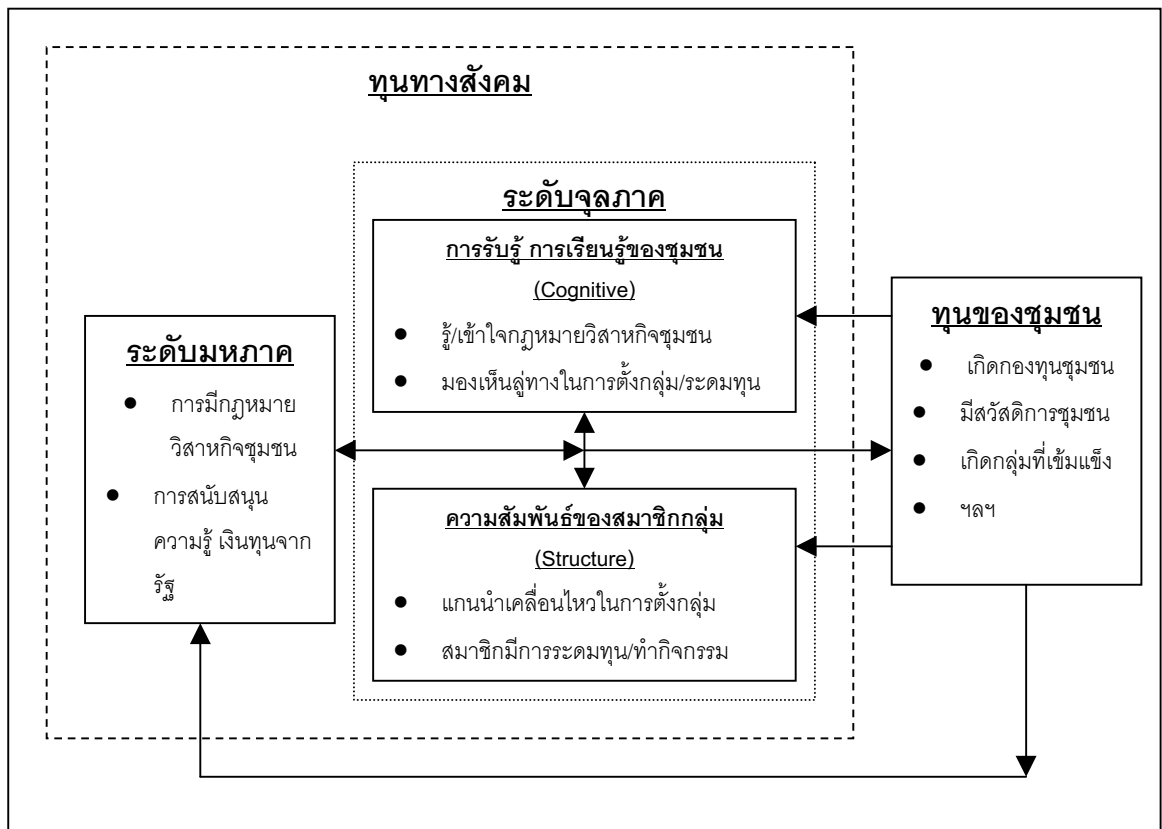
อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้น ใคร่ขอนำแนวคิดของ Bain and Hicks มาอธิบายพร้อมยกตัวอย่างดังนี้

ในระดับมหภาค ทุนทางสังคมจะครอบคลุมบริบทขององค์กรหรือสถาบันต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่ภายใต้โครงสร้างแบบเป็นทางการ อาทิ รูปแบบของการปกครอง แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับกฎหมาย ระบบความคิด ความเชื่อที่สอดคล้องกับกฎหมาย ระดับของการกระจายอำนาจ และระดับการมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย ในตัวอย่างนี้ ในระดับมหภาคจะสมมติให้เป็นเรื่องของกฎหมายวิสาหกิจชุมชน นั่นหมายความว่า เมื่อภาครัฐได้ออกกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมา ทำให้เอื้อต่อการรวมกลุ่ม การระดมทุน รวมทั้งการสนับสนุนที่กลุ่มจะได้รับจากภาครัฐมีมากขึ้น ดังนั้น ในกรณีนี้ จะถือว่าปัจจัยแวดล้อมภายนอกในระดับมหภาคอันได้แก่การมีกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมาทำให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนากลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนที่จะมีการระดมทุนเพื่อการทำธุรกิจชุมชน

ส่วนในระดับจุลภาค ทุนทางสังคม ถือเป็นศักยภาพของการรวมตัวขององค์กรในแนวนอน รวมทั้งเครือข่ายในการพัฒนา ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะ อันได้แก่ เรื่องเกี่ยวกับ

สาระหรือวิธีคิด ความเข้าใจ และการเรียนรู้ในเรื่องต่าง ๆ ของประชาชน (cognitive) และ เรื่องของ โครงสร้าง (structural) (Uphoff, 1996) สำหรับทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับสาระหรือวิธีการ คิด (cognitive) นั้น เป็นเรื่องของการให้คุณค่า (values) ความเชื่อ (beliefs) ทศนคติ (attitudes) พฤติกรรม (behavior) และบรรทัดฐานทางสังคม (social norms) ซึ่งจะประกอบด้วยเรื่องของ ความไว้วางใจ (trust) ความสามัคคี (solidarity) และการต่างตอบแทน (reciprocity) คุณค่าเหล่านี้ถือเป็นค่านิยมร่วมกันระหว่างสมาชิกในชุมชน และถือเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ชุมชนสามารถทำงาน ร่วมกันได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อให้ส่วนรวมมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น เนื่องจากในระดับมหภาคได้เกิดการกำหนดกฎหมายวิสาหกิจชุมชนขึ้นมา ทำให้สมาชิกในชุมชนได้เรียนรู้และ เกิดความรู้ความเข้าใจเพียงพอที่จะนำไปเป็นประโยชน์ในการดำเนินกิจการของกลุ่มได้

ส่วนทุนทางสังคมที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับโครงสร้างนั้น ถือว่าเป็นองค์ประกอบ และระดับการปฏิบัติของสถาบันท้องถิ่น ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ ที่สามารถสนองตอบ ต่อการทำให้ชุมชนเกิดการพัฒนา ทุนทางสังคมในลักษณะดังกล่าวมักจะเกิดในองค์กรแนวราบ และมีความเป็นเครือข่าย และสิ่งที่มีมักจะเห็น หรือเกิดขึ้นตามมาในองค์กรแนวราบและเครือข่ายดังกล่าว ก็คือกระบวนการตัดสินใจที่มีความโปร่งใส การมีผู้นำที่รับผิดชอบ และมีการปฏิบัติโดยผู้คน ในชุมชนเอง เพื่อสนองตอบต่อประโยชน์ของส่วนรวม (Bain and Hicks 1998) จากกรณีตัวอย่าง ที่ยกมาประกอบการอธิบาย ทำให้พบว่า เนื่องจากผลของการออกกฎหมายวิสาหกิจชุมชน ที่มีผล ทำให้สมาชิกในชุมชนได้รับรู้ เรียนรู้ และเกิดความรู้ความเข้าใจอย่างดี มีความพร้อมที่จะนำไป ปฏิบัติได้ ดังนั้น เมื่อสมาชิกได้รับการกระตุ้นจากเจ้าหน้าที่ภาครัฐ ประกอบกับการเคลื่อนไหวไป ในทางตอบรับของแกนนำ ทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาได้ และสามารถกำหนด กฎระเบียบของกลุ่มที่เอื้อต่อการระดมเงินทุนของกลุ่ม หลังจากที่ได้รับการสนับสนุนทั้งทางด้าน วิชาการ วัสดุอุปกรณ์ และเงินทุนจากภาครัฐ ทำให้กลุ่มสามารถระดมเงินทุนได้อย่างเพียงพอ สามารถดำเนินกิจกรรมให้เกิดผลกำไร สร้างความมั่นคงให้แก่ฐานะทางการเงินของกลุ่ม และสามารถนำดอกผลที่ได้ไปจัดเป็นสวัสดิการให้แก่สมาชิกอย่างทั่วถึง อันมีผลทำให้คุณภาพชีวิต ของสมาชิกดีขึ้น ดังภาพที่ปรากฏอยู่ด้านล่าง

ภาพที่ 3 ทุนทางสังคมและทุนของกลุ่มหรือทุนสาธารณะ

จึงจะเห็นว่า จากปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่เป็นมหภาคอันได้แก่เรื่องของกฎหมายและการสนับสนุนจากภาครัฐ ทำให้แกนนำและสมาชิกในชุมชนเกิดความรู้ความเข้าใจและมองเห็นประโยชน์ในการจัดตั้งกลุ่มและการระดมทุนร่วมกัน การมีค่านิยมและการเล็งเห็นประโยชน์ร่วมกันทำให้เกิดความสามัคคี ร่วมมือร่วมใจในการทำกิจกรรมของกลุ่ม ซึ่งก็หมายถึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เกื้อกูล ความสามัคคีของคนในกลุ่ม ลักษณะดังกล่าวถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และด้วยความสัมพันธ์ดังกล่าว ทำให้เกิดผลดีในการดำเนินงานของกลุ่ม คือเกิดกลุ่มที่เข้มแข็ง เกิดกองทุนของชุมชนที่สมาชิกสามารถได้รับประโยชน์ เกิดระบบสวัสดิการของชุมชนที่สมาชิกได้ประโยชน์อีกเช่นกัน สิ่งที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเหล่านี้ ถือว่าเป็นทุนของกลุ่ม หรือทุนสาธารณะ

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ยังเป็นประเด็นที่จะต้องมีการพิจารณากันอีกต่อไป เพราะว่า ในระยะยาว ความเข้มแข็งของกลุ่มก็ดี การมีเงินทุนเพียงพอที่จะสนับสนุนการดำเนินงานต่าง ๆ ของชุมชนให้ก้าวหน้าก็ดี หรือการที่ชุมชนสามารถจัดสวัสดิการให้คนในชุมชนได้อย่างพอเพียง ทำให้คนในชุมชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี และสามารถมีเวลาที่จะทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม

มากขึ้นก็ดี ปัจจัยเหล่านี้ล้วนก่อให้เกิดความสัมพันธ์ที่เอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และความสามัคคีของคนในชุมชนทั้งสิ้น ซึ่งปัจจัยที่ก่อให้เกิดลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าว ก็ไม่ต่างไปจากปัจจัยแวดล้อมภายนอกที่ชุมชนเคยได้รับจากภาครัฐในอดีต ดังนั้น ในระยะยาว สิ่งที่เป็นทุนของชุมชน หรือทุนสาธารณะจะสามารถปรับเปลี่ยนไปเป็นทุนทางสังคมได้หรือไม่ จึงเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปพิจารณากันต่อไป

2.8 การวัดทุนทางสังคม

การวัดทุนทางสังคม เป็นส่วนหนึ่งที่จะบอกได้ว่า ทุนทางสังคมที่มีอยู่นั้นมีจำนวนเท่าใด และผลจากการนำทุนทางสังคมมาช่วยในการดำเนินงาน ได้ก่อให้เกิดผลสำเร็จมากน้อยเพียงใด การวัดทุนทางสังคมนี้ ก็คล้ายกับการวัดหรือการประเมินผลความสำเร็จของโครงการหรือการประเมินผลทางสังคมทั่วไป โดยใช้ดัชนีตัวชี้วัดและวัดในรูปแบบที่หลากหลาย

John D. and Catherine T. Macarthur (2000) ได้อธิบายวิธีการวัดทุนทางสังคมว่ามี 2 วิธี ได้แก่

1. ทางตรงคือการสังเกตจากสังคมและรวบรวมจากการสำรวจ เพราะว่า ทุนทางสังคมนั้นมีหลายรูปแบบ เช่น ระดับของความไว้วางใจ บรรทัดฐานและการคว่ำบาตร ความร่วมมือในหมู่ของประชาชน ในรายงานตัวชี้วัดจากเอกสารที่รวบรวมได้จากการสำรวจข้อมูลที่เน้นเกี่ยวกับความไว้วางใจระหว่างบุคคล อาทิ ร้อยละของการตอบในชุมชนที่เห็นด้วยว่า “คนส่วนมากไว้วางใจได้”

2. ระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชน ซึ่งรวมทั้งกลุ่มต่าง ๆ เช่น กลุ่มผู้ไปโบสถ์ กลุ่มผู้เล่นกีฬา กลุ่มผู้ทำงานอดิเรก องค์กรที่สมาชิกทุกคนมีความรู้สึกเหมือนพี่น้องกัน และกลุ่มสหภาพผู้ใช้แรงงาน (church groups, sports groups, hobby groups, fraternal organizations, labor unions)

โดยมีผลการศึกษาจากนักวิชาการหลายคนที่ได้พยายามสะท้อนให้เห็นถึงระดับของความสัมพันธ์ของทุนทางสังคม ซึ่งตัวชี้วัดที่บอกถึงระดับความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมดังกล่าว จะมีประเด็นในการวัดในด้านต่างๆ เช่น

1. ด้านการศึกษาและสุขภาพของ (Smith, Beaulieu, and Seraphine, 1995)
2. ความเชื่อมั่นในสถาบันการเมือง (confidence in political institutions) (Brehm and Rahn, 1997)

3. ความพอใจในรัฐบาลและยึดมั่นในการเมืองของประชาชน (satisfaction with government and political engagement) (Putnam, 1993).

ปัจจุบัน มิติทุนทางสังคมอาจขยายขอบเขตให้กว้างออกไปโดยครอบคลุมในเรื่องจิตวิทยาสุขภาพ (health psychology) โดยข้อมูลที่บอกว่าเป็นผลมาจากการบูรณาการทางสังคม (social integration) ได้ถูกวัดจากสิ่งที่ปรากฏขึ้น เช่น เครือข่ายทางสังคม การสนับสนุนทางสังคม และ ความสามารถในการเข้าสังคม (social networks, social support, และ sociability) ซึ่งสามารถจะวัดได้อีก โดยอาศัยตัวชี้วัดที่เหมาะสม

ตัวชี้วัดของทุนทางสังคม แบ่งวิธีการวัดได้เป็น 2 วิธีการ ได้แก่

1. ศึกษาเฉพาะเจาะจงรายการกรณี โดยมีกรอบกว้าง ๆ พิจารณาเรื่องความสัมพันธ์ของคนกับคน คนกับชุมชน คนกับองค์กร โดยขึ้นอยู่กับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น

2. ศึกษาโดยการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมือง และประเทศ ซึ่งจะมีทั้งลักษณะที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ดังนี้

2.1 ตัวชี้วัดจะจำแนกเป็นประเด็นย่อย ๆ จากประเด็นที่เป็นลักษณะ/รูปแบบของความสัมพันธ์ที่ได้ โดย Putnam, Coleman กล่าวถึงตัวชี้วัดที่เน้นในเรื่องของจารีตประเพณี ความไว้วางใจกัน ความเป็นเครือข่าย การมีส่วนร่วมของประชาชน (norms, trust, networks, civic participation) เป็นต้น โดยมีการนำเสนอตัวอย่างของบางตัวชี้วัด อาทิ ความไว้วางใจกัน ก็จะเป็นตัวชี้วัดที่แสดงถึงความไว้วางใจในเพื่อนบ้าน ความไว้วางใจในกลุ่ม หรือสถาบันองค์กร สื่อรัฐบาล เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ลักษณะตัวชี้วัดดังกล่าวมีความเป็นนามธรรม เพราะส่วนใหญ่จะอยู่ในรูปของทัศนคติ และความรู้สึก

2.2 ส่วนตัวชี้วัดอีกกลุ่มหนึ่งจะมีลักษณะเป็นรูปธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นผลที่เกิดจากทุนทางสังคม เช่น จำนวนคนที่เข้าเป็นสมาชิกและจำนวนกลุ่ม จำนวนผู้มีสุขภาพดี จำนวนผู้มีการศึกษาดี จำนวนผู้เข้าถึงแหล่งทุนและข้อมูล เป็นต้น

2.3 ตัวชี้วัดที่มีทั้งลักษณะเป็นรูปธรรมและนามธรรม ส่วนใหญ่จะเป็นการวัดจากพฤติกรรมที่นำไปสู่ความสัมพันธ์และก่อให้เกิดทุนทางสังคม เช่น การทักทายเพื่อนบ้าน การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน การเยี่ยมเพื่อนบ้าน และการต้อนรับแขก เหล่านี้เป็นต้น

ส่วน Paul Bullen & Jenny Onyx, (1998) ได้นำเสนอประสบการณ์ในการวัดระดับปัจเจกซึ่งมาจากแต่ละครอบครัวในการสัมภาษณ์ และระดับครัวเรือนซึ่งสมาชิกครัวเรือนทั้งหมดถูกสัมภาษณ์ ในการศึกษาเอกสารเกี่ยวกับทุนทางสังคม มีหัวข้อดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในเครือข่าย (Participation in network) เป็นความสัมพันธ์ของเครือข่ายที่ยึดติดแน่นภายในระหว่างบุคคลและกลุ่ม คนจะยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในองค์กรที่ต้องเป็นทั้งลักษณะสมัครใจและมีความเท่าเทียม

2. การต่างตอบแทน (Reciprocity) จะเป็นการรวมตัวกันที่เกิดจากความไม่เห็นแก่ตัวในระยะแรก และกลายเป็นความสนใจส่วนตัวในระยะยาว การต่างตอบแทนจะทำให้บุคคลมีการแบ่งปันการบริการกับผู้อื่น หรือทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้กับคนอื่น อย่างไรก็ตาม การต่างตอบแทนนั้น บุคคลจะมีความคาดหวังที่จะได้รับการเอื้ออาทรกลับคืนมาในอนาคตเป็นการตอบแทนและพบว่าในชุมชนที่การต่างตอบแทนได้รับการตอบแทนกลับคืนมา ผู้คนในชุมชนจะมีความสนใจที่จะดูแลผู้อื่นมากขึ้น

3. ความไว้วางใจกัน (Trust) จะเป็นการต้องการของบุคคลที่จะลดความเสี่ยงในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ในสังคม ความไว้วางใจกันเป็นสิ่งที่อยู่บนพื้นฐานของความเชื่อใจในผู้อื่น โดยมีความคาดหวังว่าผู้อื่นจะตอบสนองด้วยการกระทำกลับมาในวิธีเดียวกัน อย่างน้อยที่สุดความไว้วางใจกันก็จะช่วยให้บุคคลสบายใจว่าคนอื่นจะไม่มาทำอันตรายตนเอง

4. บรรทัดฐานทางสังคม (Social Norms) จะเป็นรูปแบบการควบคุมที่ไม่เป็นทางการ หรือเป็นการควบคุมทางอ้อม ซึ่งถือว่าการควบคุมแบบนี้มีความจำเป็นมากกว่าแบบที่เป็นทางการ หรือการใช้กฎหมายของสถาบัน บรรทัดฐานทางสังคมมีความจำเป็นสำหรับการตรวจสอบพฤติกรรมที่ถูกคาดหวังในสังคม รวมทั้งการกำหนดพฤติกรรมที่มีคุณค่าที่สังคมยอมรับ เพราะบรรทัดฐานทางสังคมเป็นข้อตกลงที่บุคคลในสังคมได้ทำร่วมกันและเป็นที่ยอมรับและเข้าใจร่วมกัน

5. สิ่งที่เป็นสาธารณะ/สิ่งที่ทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน (The Commons) จะเป็นการสร้างทรัพยากรที่ใช้ร่วมกันในชุมชน ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ทุกคนสามารถใช้ร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่มีบุคคล หรือกลุ่มคนเข้าไปยึดครองสิ่งที่เป็นสาธารณะ สังคมก็จะใช้วิธีการป้องกันอย่างไม่เป็นทางการโดยการต่อต้าน หรือคว่ำบาตร (social sanctions)

จากแนวทางการวัดทุนทางสังคมดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด และเท่าที่ผ่านมา ได้มีการค้นหาวิธีการวัดแบบต่าง ๆ นับตั้งแต่การวัดทางตรงที่ได้จากการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม และการรวบรวมจากการสำรวจ การวัดจากระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และมีการขยายขอบเขตในการศึกษาออกไปครอบคลุมในวิทยาการสาขาอื่น ๆ อาทิ เรื่องจิตวิทยา สุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการบูรณาการทางสังคม ดังนั้น จึงทำให้วิธีการวัดและตัวชี้วัด

ทุนทางสังคมมีความละเอียดครอบคลุมในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น การวัดที่มาจากการศึกษาเฉพาะรายกรณี การวัดที่ได้จากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกที่ทำให้เห็นประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวชี้วัดที่ชัดเจน เช่น การมีส่วนร่วม การต่างตอบแทน ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐานทางสังคม เป็นต้น

2.9 กรอบความคิดและกระบวนการทุนทางสังคม

จากข้อค้นพบข้างต้น อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยระบบคิดและวิธีการปฏิบัตินั้น อาจจะนำมาพิจารณาในมิติที่เป็นกระบวนการได้เช่นกัน และการศึกษาทุนทางสังคมในรูปของกระบวนการดังกล่าว ก็มีความเหมาะสมและน่าจะก่อให้เกิดประโยชน์หลายประการ ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้ มีเหตุผลอย่างน้อย 3 ประการที่สามารถนำมาสนับสนุนได้ คือ

1. เพื่อเป็นการจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่ที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น จากที่เคยมีความหลากหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรม และเป็นนามธรรม หรือจากเดิมที่บางครั้งพูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นเหตุ หรือบางครั้งก็พูดถึงทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นผล การพิจารณาทุนทางสังคมในมิติที่เป็นกระบวนการจะทำให้การอธิบายสามารถครอบคลุมความหมายของทุนทางสังคมได้ทั้งในส่วนที่เป็นเหตุและส่วนที่เป็นผล รวมทั้งในส่วนที่เป็นกระบวนการ

2. เพื่อเป็นจุดเริ่มต้นในการบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่ยังอยู่อย่างกระจัดกระจายให้มีจุดร่วมกันในการอธิบาย เพราะทั้งความหมายและแนวความคิดที่มีมิติที่ต่างกัน อาทิ การมองในมิติของทรัพยากร หรือทรัพยากรธรรมชาติ การมองในมิติของวัฒนธรรม ภูมิปัญญา ความรู้ การมองในมิติที่เป็นพลังในการขับเคลื่อนสังคม การมองในมิติของค่านิยม จารีตประเพณี การต่างตอบแทน การเกื้อกูล ความเอื้ออาทร ความไว้วางใจ ความสามัคคี และการมีส่วนร่วม ฯลฯ ดังนั้น การบูรณาการให้ความหมาย และแนวความคิดที่อยู่ในมิติต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในระบบเดียวกัน เพื่อให้สามารถอธิบายให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ก็จะช่วยให้ภาพของทุนทางสังคม และความเข้าใจในทุนทางสังคมเป็นไปในทิศทางที่ดีขึ้น

3. การจัดระบบความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นหมวดหมู่อยู่ในรูปของกระบวนการ การบูรณาการความหมาย และแนวความคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้เป็นระบบเดียวกัน จะช่วยให้การอธิบายถึงเหตุผลว่า ทุนทางสังคมคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร หรือจะสร้างให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ด้วยวิธีการใด ภายใต้เงื่อนไขอะไร และผลที่เกิดจากการมีทุนทางสังคมได้ส่งผลกระทบ

หรือสร้างพลังให้แก่สังคมหรือชุมชนได้อย่างไร สิ่งเหล่านี้ล้วนจะเป็นประโยชน์ต่อวงวิชาการและการพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมให้มีมากยิ่งขึ้น

กรอบความคิดดังกล่าว จะเป็นกรอบความคิดในการศึกษาและวิพากษ์ทุนทางสังคม ที่สามารถมีมุมมองในมิติที่หลากหลาย ทั้งนี้ เพื่อความชัดเจนในการพัฒนาและการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคม ที่มีแนวโน้มจะได้รับการประยุกต์ใช้มากขึ้น

กรอบความคิดของกระบวนการทุนทางสังคมที่จะนำมาใช้ศึกษากระบวนการทุนทางสังคมนี้ จะแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ 1) ส่วนที่เป็นกระบวนการ และ 2) ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ

1. ส่วนที่เป็นกระบวนการทุนทางสังคม ประกอบไปด้วย 3 ส่วน อันได้แก่

1.1 ส่วนที่เป็นระบบคิด จะเป็นส่วนที่มีความเป็นนามธรรมสูง ระบบคิดดังกล่าว จะมีทั้งส่วนที่มีมาแต่ดั้งเดิม อันได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม ภูมิปัญญา ที่ปัจเจกชน กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนได้สืบทอดมาจากบรรพชนในอดีต นอกจากนั้น ระบบคิดอีกส่วนหนึ่งอาจจะมาจากสิ่งที่ได้เรียนรู้ในปัจจุบัน ซึ่งก็รวมทั้งความเชื่อ ศรัทธา ค่านิยม หรือธรรมเนียมปฏิบัติแบบใหม่ สำหรับสาระหลักที่อยู่ในระบบคิดดังกล่าวได้แก่ ระบบคิดที่เกิดจากค่านิยมที่มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการต่างตอบแทนกัน มีความไว้วางใจระหว่างกัน และมีความสามัคคีกัน ฯลฯ เหล่านี้ เป็นต้น

1.2 ส่วนที่เป็นวิธีปฏิบัติ จะเป็นส่วนที่มีความสัมพันธ์กับส่วนที่เป็นระบบคตินั้นหมายความว่า เมื่อปัจเจก กลุ่ม องค์กร สถาบัน หรือชุมชนมีระบบคิดเกี่ยวกับค่านิยมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบคิดดังกล่าวก็จะส่งผลให้สมาชิกมีการปฏิบัติต่อกันด้วยความเอื้ออาทร และมีความร่วมมือกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นต้น

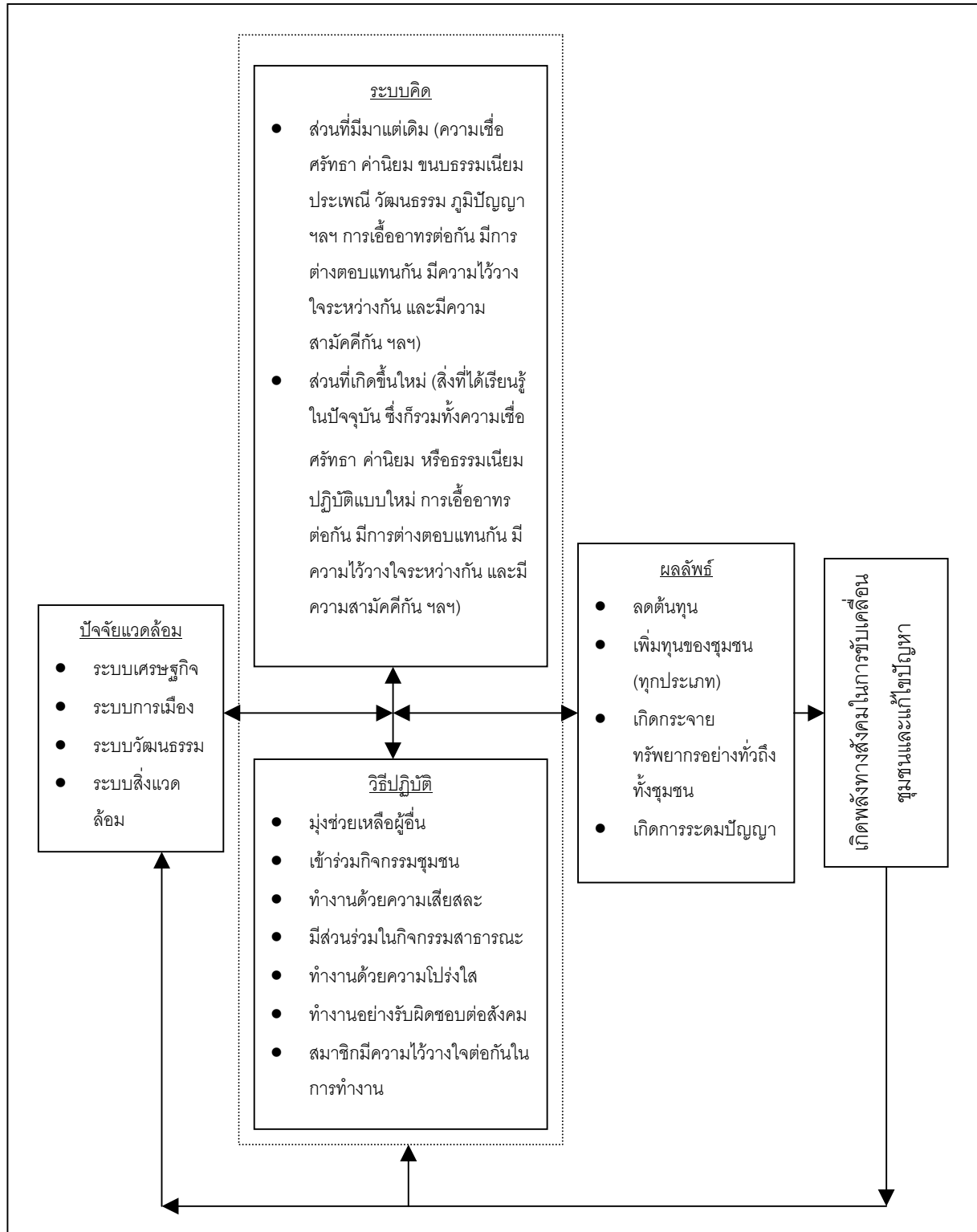
1.3 ส่วนที่เป็นผลลัพธ์ จะเป็นส่วนที่เกิดจากผลของการที่สมาชิกมีระบบคิดและวิธีการปฏิบัติอย่างไร ซึ่งผลลัพธ์ดังกล่าวอาจจะอยู่ในรูปของทรัพยากรที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม หรือเป็นทุนในรูปแบบต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม อาทิ ทุนที่เป็นตัวเงิน (ทุนในรูปของกองทุนชุมชน) ทุนมนุษย์ (แรงงานที่มีการลงแขกเอาแรงช่วยเหลือกัน) ทุนทรัพยากรธรรมชาติ (มีป่าไม้ที่เป็นป่าของชุมชน) ทุนภูมิปัญญา (มีความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน) โดยที่ทรัพยากรหรือทุนต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นของชุมชน หรือเป็นของสาธารณะที่สมาชิกในชุมชนสามารถเข้าถึงและมาใช้ประโยชน์ได้

2. ส่วนที่เป็นปัจจัยแวดล้อมของกระบวนการ อันได้แก่ปัจจัยภายนอกต่าง ๆ ที่เป็นทั้งรูปธรรม (เงินทุนจากภายนอก เครื่องมือที่ได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก บุคลากร หรือ

นักวิชาการจากภายนอก) และนามธรรม (ความช่วยเหลือทางวิชาการจากภายนอก ข้อมูลข่าวสาร ความรู้ ต่าง ๆ จากภายนอก) รวมทั้งผลที่เกิดจากระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองการปกครอง วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีจากภายนอกที่มีผลกระทบต่อระบบคิด และวิธีปฏิบัติภายในกลุ่ม องค์กร สถาบัน และชุมชน

การวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมจะวิเคราะห์ในหลายระดับ อาทิ ระดับปัจเจก ระดับครัวเรือน ระดับกลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน และเครือข่าย โดยจะพิจารณาว่า การกระจายของทรัพยากร หรือทุนประเภทต่าง ๆ ในแต่ละระดับเป็นไปในลักษณะใด มีการกระจายอย่างทั่วถึงหรือไม่ รวมทั้งการวิเคราะห์เชื่อมโยงหาความเกี่ยวพันระหว่างระดับต่าง ๆ ด้วยว่า มีความเกี่ยวพันหรือมีอิทธิพลต่อกันมากน้อยเพียงใด ดังในภาพที่ 4

ภาพที่ 4 กรอบความคิดกระบวนการทุนทางสังคม

จากภาพที่ 4 ได้แสดงการเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบในการศึกษาและวิเคราะห์ถึงทุนทางสังคม ที่ทำให้ทราบถึงกระบวนการของทุนทางสังคมในระดับต่างๆ

จะเห็นได้ว่า เหตุผลที่สำคัญในการสร้างกรอบความคิดในการศึกษาทุนทางสังคม ในรูปของกระบวนการได้แก่ การมุ่งจัดระบบความคิดที่มีความหลากหลายให้เป็นหมวดหมู่ชัดเจน และครอบคลุมคำอธิบายทั้งในส่วนที่เป็นเหตุและเป็นผลของการเกิดทุนทางสังคม และเพื่อบูรณาการมิติและความหมายที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมให้มีความเชื่อมโยงและเป็นระบบเดียวกัน ซึ่งจะทำให้การอธิบายคำว่าทุนทางสังคมมีความชัดเจนเป็นระบบมากยิ่งขึ้น สำหรับกระบวนการทุนทางสังคมประกอบด้วย 2 ส่วน อันได้แก่ ส่วนที่ 1 เป็นกระบวนการ ซึ่งมีส่วนย่อยด้วยกัน 3 ส่วน ได้แก่ ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ และส่วนที่ 2 เป็นปัจจัยแวดล้อม ในการวิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมสามารถวิเคราะห์ได้หลายระดับนับตั้งแต่ระดับปัจเจกจนถึงระดับเครือข่าย

2.10 การประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททาง การเมือง และเศรษฐกิจ

เนื่องจากทุนทางสังคมเป็นคำใหม่ที่ได้ถูกนำมาใช้ได้ไม่นาน ความชัดเจนในคำและความหมายก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่มาก อย่างไรก็ตาม เท่าที่ผ่านมา ได้พบว่าคำว่าทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ แม้แต่ในบริบททางสังคมเอง คำว่าทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน เหล่านี้เป็นต้น สำหรับการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบทอื่น ๆ อาทิ บริบททางการเมือง และบริบททางเศรษฐกิจ อาจพอสรุปได้ดังนี้

2.10.1 ทุนทางสังคมในบริบททางการเมือง

จากประสบการณ์ในต่างประเทศโดยเฉพาะประเทศทางตะวันตก จะเห็นได้ว่า ได้มีการใช้คำว่าทุนทางสังคมในการอธิบายเชื่อมโยงกับบริบททางการเมืองในหลาย ๆ เรื่อง อาทิ ได้มีการพูดถึงทุนทางสังคมกับเรื่องของประชาสังคม (civil society) ทุนทางสังคมกับการยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย หรือการพูดถึงทุนทางสังคมกับเรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่การเชื่อมโยงคำว่าทุนทางสังคมกับเรื่องของความเป็นประชาธิปไตย เหล่านี้เป็นต้น จึงเป็นที่คาดหวังว่า ในอนาคต เมื่อองค์ความรู้เกี่ยวกับคำว่าทุนทางสังคมได้มีการพัฒนา และแพร่หลายเป็นที่รู้จักและเป็นที่ยอมรับมากขึ้น ก็อาจจะได้พบเห็นว่า การประยุกต์ใช้คำว่าทุนทางสังคมในบริบททางการเมืองจะมีให้เห็นมากขึ้น

2.10.2 ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจ

โดยความเป็นจริงแล้ว ที่มาของคำว่าทุนทางสังคมนั้น มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจมาตั้งแต่ต้น นับตั้งแต่ได้มีการพบว่า ความมุ่งหวังที่จะพัฒนาให้มนุษย์ในสังคมมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นนั้น จะอาศัยทุนทางด้านเศรษฐกิจอย่างเดียวไม่ได้ ดังนั้น นับตั้งแต่หน่วยงานองค์กรทั้งที่เป็นภาครัฐและภาคเอกชนได้ประจักษ์ชัดว่า ความล้มเหลวของการพัฒนาในอดีตที่ผ่านมา นั้น เกิดจากการให้ความสำคัญในการพัฒนาด้านเศรษฐกิจมากเกินไป ในขณะที่ละเลยการพัฒนาด้านสังคม ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้หน่วยงานองค์กรทั้งภาครัฐและภาคเอกชน โดยเฉพาะสถาบันทางวิชาการได้หันมาให้ความสำคัญแก่บริบททางสังคม โดยเฉพาะในเรื่องของ "ทุน" ที่เป็นทุนทางสังคมมากขึ้น

สำหรับในการศึกษาครั้งนี้ อาจจะมีคามมุ่งหมายเฉพาะ และความมุ่งหมายโดยทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจ ในความมุ่งหมายเฉพาะนั้น การศึกษาครั้งนี้ได้คาดหวังเพื่อจะทราบว่า บทบาทของทุนทางสังคม จะเป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโตได้อย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ จะได้มีการนำเสนอในบทต่อไป โดยการศึกษาได้นำเสนอให้เห็นว่า ในความหมายของเศรษฐกิจชุมชนคืออะไร และทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร นอกจากประเด็นดังกล่าวแล้ว การศึกษายังได้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่เคยมีมาในสังคมไทยมีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไร มีปรากฏการณ์อะไรบ้างที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยเคยมีทุนทางสังคมอยู่ และด้วยเหตุผลอะไรที่ทำให้ทุนทางสังคมของไทยที่เคยมีอยู่สูญหายไป นอกจากนั้น ในบทท้าย ๆ การศึกษาได้นำเสนอผลการศึกษาจากภาคสนามที่ได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการของพลวัตของทุนทางสังคมได้ให้คำอธิบายว่า ทุนทางสังคมเหล่านั้นเป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร

สำหรับความมุ่งหมายทั่วไปในการประยุกต์ใช้ทุนทางสังคมในบริบททางเศรษฐกิจนั้น การศึกษานี้ได้นำเสนอเป็นเพียงบางส่วน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับธุรกิจขนาดใหญ่หรือที่เกี่ยวกับการทำธุรกิจของบริษัทข้ามชาติ ซึ่งการนำเสนอในส่วนนี้อาจจะไม่ได้เน้นถึงความสมบูรณ์หรือความครอบคลุมในสาระต่าง ๆ มากนัก เหตุผลในการนำเสนอเนื้อหาส่วนนี้ เพียงแต่ต้องการจะชี้ให้เห็นจุดที่มีความเชื่อมโยงและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันระหว่างเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นเศรษฐกิจระดับรากหญ้ากับระบบธุรกิจขนาดใหญ่

2.11 สรุป

นับตั้งแต่ที่มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า " ทุน " มาเกือบสี่พันปี คำว่าทุนก็ถูกใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป คำว่าทุนอาจจะถูกมองไปในเชิงมูลค่าที่เกี่ยวกับวัตถุดิบทอง หรืออาจจะถูกมองไปในเชิงคุณค่าที่เกี่ยวข้องกับจิตใจ ความดีงาม แต่คงจะเป็นเพราะความเคยชินที่คนส่วนใหญ่มีความคุ้นเคยกับคำว่าทุนไปในเชิงเศรษฐศาสตร์ ทำให้ความเข้าใจเกี่ยวกับคำว่าทุนเท่าที่ผ่านมาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับวัตถุดิบของทรัพย์สินเงินทอง หรือ วัตถุดิบ แรงงาน หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ช่วยในการผลิต จนกระทั่งในเวลาต่อมา ได้เกิดมีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ออกมาใช้ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิต แต่ไม่ต้องการให้เป็นเรื่องของวัตถุดิบของทรัพย์สินเงินทอง

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเภทหนึ่ง ที่มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติสาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นการรื้อหาความเป็นชุมชนที่ได้สูญหายไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับความเข้มแข็งในระบอบประชาธิปไตย อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา ประเด็นทุนทางสังคมได้ถูกเชื่อมโยงไปสู่เรื่องของการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

สำหรับคำว่า “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย เพิ่งจะมีมาเมื่อไม่นาน แต่ถ้ามองพิจารณาจากปรากฏการณ์จะเห็นได้ว่า สิ่งที่ถูกเรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏให้เห็นในสังคมไทยมาช้านานแล้ว โดยจะอยู่ในรูปของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้ออาทรกัน หรือความมีน้ำใจต่อกัน อย่างไรก็ตาม หากจะพิจารณาในเชิงพัฒนาการขององค์ความรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทุนทางสังคมของไทยได้มีวิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวข้องกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง คำว่าทุนทางสังคมของไทยเริ่มมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้นหลังจากที่มีการดำเนินงานของโครงการกองทุนเพื่อสังคม และภายใต้โครงการดังกล่าว คำว่าทุนทางสังคมได้ถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวางครอบคลุมทุนประเภทต่าง ๆ อาทิ ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนทางปัญญา ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ การมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนอาจจะได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน (ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง หรือสิ่งแวดล้อม) หรือการเติบโตเข้มแข็งของเครือข่ายทางสังคม มีความเชื่อว่า ทุนทางสังคม

สามารถก่อให้เกิดพลังเพื่อใช้ขับเคลื่อนชุมชนให้สามารถพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งได้ อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความกระชับ ทุนทางสังคมอาจจะจัดออกเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติ และ ทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น อันได้แก่ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ ทุนที่เป็นตัวเงิน ทุนที่อยู่ในรูปของวัฒนธรรม จารีต ประเพณี และค่านิยม ทุนทางกายภาพ และทุนที่เป็นภูมิปัญญา ความรู้

เมื่อกล่าวถึงทุนทางสังคม สิ่งหนึ่งที่เหมือนกันระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วและประเทศที่กำลังพัฒนา ได้แก่ การมีอยู่และการสูญหายไปของทุนทางสังคม การที่จะตอบคำถามเหล่านี้ได้ สิ่งแรกที่สำคัญคือจะต้องมีความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคม อย่างถ่องแท้ชัดเจน เนื่องจากที่ผ่านมา ทุนทางสังคมถูกนำเสนอในรูปแบบที่แตกต่างกันออกไป การที่จะสร้างความเข้าใจร่วมกันได้จำเป็นต้องมีการสังเคราะห์และนำเสนอในรูปแบบที่เหมาะสม โดยในที่นี้ ได้มีการนำเสนอในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ในรูปแบบดังกล่าว ทุนทางสังคม จะมีลักษณะที่เป็นทั้งแนวคิดที่มีอยู่เดิมหรือเป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่บนพื้นฐานความเอื้ออาทร การไว้วางใจซึ่งกันและกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และเป็นทั้งวิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในรูปของการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ในการศึกษาครั้งนี้ จึงเป็นการประมวลเนื้อหาสาระ แนวคิด และหลักการต่าง ๆ ดังกล่าว มาพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดในอธิบายและทำความเข้าใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม การเข้าใจในกระบวนการทุนทางสังคมมีส่วนช่วยในการคาดคะเนถึงความเป็นไปได้ในรูปแบบของสังคมในอนาคตได้ เนื่องจากทุนทางสังคม สามารถเกิดได้ในทุกระดับ (ระดับปัจเจก ครอบครัว เครือญาติ กลุ่ม องค์กร สถาบัน ชุมชน หรือเครือข่าย) และแม้ว่าทุนทางสังคมจะเริ่มจากปัจจัยภายในแต่ก็ไม่ได้ปฏิเสธปัจจัยภายนอก ที่สำคัญทุนทางสังคมเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิถีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนให้ลุกล่วงไปได้ดียิ่งขึ้น

ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ช่วยให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง ช่วยให้เกิดจารีตประเพณีที่ช่วยหนุนเสริมให้ชุมชนมีพลังและเข้มแข็งสามารถแก้ไขปัญหาได้ง่ายขึ้น อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมมีส่วนช่วยให้บุคคลมีทางเลือกมากขึ้นในการพัฒนาชีวิตส่วนบุคคล หรือในส่วนของเศรษฐกิจ ในกรณีของประเทศไทย ได้พบว่า เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะเป็นทุนมนุษย์ ทุนความรู้ ทุนปัญญา ทุนวัฒนธรรมและภูมิปัญญา ซึ่งทุนเหล่านี้ช่วยให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เป็น

ประโยชน์แก่ชุมชนบนความเอื้ออาทร และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน (ประสบการณ์จากกองทุนเพื่อสังคม)

การวัดทุนทางสังคม เท่าที่ผ่านมา ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด โดยได้มีการค้นหาวิธีการวัดแบบต่าง ๆ นับตั้งแต่การวัดทางตรงที่ได้จากการสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม และการรวบรวมจากการสำรวจ การวัดจากระดับความร่วมมือของสมาชิกในหมู่ประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ และมีการขยายขอบเขตในการศึกษาออกไปครอบคลุมในวิทยาการสาขาอื่น ๆ อาทิ เรื่องจิตวิทยาสุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการบูรณาการทางสังคม ดังนั้น จึงทำให้วิธีการวัดและตัวชี้วัดทุนทางสังคมมีความละเอียดครอบคลุมในมิติต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น เช่น การวัดที่มาจากการศึกษาเฉพาะรายกรณี การวัดที่ได้จากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกที่ทำให้เห็นประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับตัวชี้วัดที่ชัดเจน เช่น การมีส่วนร่วม การตอบสนอง ความไว้วางใจกัน บรรทัดฐานทางสังคม เป็นต้น นอกจากนี้ การวัดเพื่อทราบว่า มีทุนทางสังคมอยู่หรือไม่ อาจดูได้จากสถิติและตัวเลขต่าง ๆ อาทิ ตัวเลขที่แสดงให้เห็นว่ามีอัตราการเกิดอาชญากรรมต่ำ การมีสุขภาพดี การมีการศึกษาดี และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ว่ากลุ่มหรือองค์กรที่มีทุนทางสังคมสูง มักจะใช้ทุนทางสังคมเป็นเครื่องมือในการทำงาน โดยจะใช้ทั้งในที่ทำงานและใช้เพื่อทำงานอื่น ๆ ด้วย มิติของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของความหนาแน่นของเครือข่ายทางสังคมนั้น (density of social networks) อาจจะพิจารณาได้จากการที่มีคนมารวมกันในที่เดียวกันด้วยความตั้งใจที่จะต่อสู้ร่วมกับคนอื่นในกิจกรรมทางสังคมแบบไม่เป็นทางการ (informal, social activities) ในฐานะที่เป็นสมาชิกกลุ่มหรือสถาบัน

ทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ อาทิ ในบริบททางสังคม ทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง ทุนทางสังคมได้ถูกนำมาอธิบาย เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย เรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่เรื่องของความเป็นประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมถูกประยุกต์ใช้เพื่อศึกษาถึงบทบาทของทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโตได้อย่างไร โดยการศึกษาได้ครอบคลุมไปถึง ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนคืออะไร และทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร นอกจากนี้ประเด็นดังกล่าวแล้ว การศึกษายังได้ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่เคยมีมาในสังคมไทยมีความเป็นมาและเป็นไปอย่างไร มีปรากฏการณ์อะไรบ้างที่ชี้ให้เห็นว่า สังคมไทย

เคยมีทุนทางสังคมอยู่ และด้วยเหตุผลอะไรที่ทำให้ทุนทางสังคมของไทยที่เคยมีอยู่สูญหายไป นอกจากนั้น ในบทท้าย ๆ การศึกษาได้นำเสนอผลการศึกษาจากภาคสนามที่ได้แสดงให้เห็นถึง กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชน และปรากฏการณ์ที่เป็นกระบวนการ ของพลวัตของทุนทางสังคมที่ได้ให้คำอธิบายว่า ทุนทางสังคมเหล่านั้นเป็นปัจจัยการผลิตของ เศรษฐกิจชุมชนอย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ รายละเอียดจะได้นำเสนอในบทต่อไป

บทที่ 3

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน

3.1 บทนำ

ในขณะที่กระบวนการทุนทางสังคมช่วยให้สมาชิกในชุมชนได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในทุกเรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ ยิ่งไปกว่านั้น ในกระบวนการทุนทางสังคมซึ่งจะประกอบไปด้วยปัจจัยภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชน ซึ่งช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ รวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชนด้วย และปัจจัยภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเหล่านี้มีความเป็นไปได้ที่จะช่วยสร้างให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่จะช่วยขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้นมาได้

3.2 แนวคิดพื้นฐานของเศรษฐกิจชุมชน

ในท่ามกลางกระแสหลักและระบบทุนนิยมที่ครอบงำระบบและการดำเนินชีวิตของผู้คนในสังคมอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยงมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนานนี้ ได้มีนักคิด นักเศรษฐศาสตร์ ที่สำคัญหลายท่านได้ตั้งคำถามกับระบบเศรษฐศาสตร์ทุนนิยมว่า จะสามารถสร้างความมั่งคั่งและความสุขให้กับมนุษย์ในโลกนี้ได้จริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงระบบที่เอื้อและให้โอกาสกับกลุ่มนายทุนที่มีอิทธิพลสามารถชี้นำและกอบโกยผลประโยชน์ให้กับตนเอง หรือกลุ่มของตนเองได้มากที่สุด ในบรรดานักคิดเหล่านั้น E.F. Schumacher (ใน มนุญ มุกข์ประดิษฐ์, 2545, น.113) ได้เสนอแนวคิดใหม่ในหนังสือ Small is beautiful ซึ่งมีความหมายที่สอดคล้องกับเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐกิจในระดับชุมชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ และมีการกล่าวถึง Buddhist Economics หรือพุทธเศรษฐศาสตร์เป็นครั้งแรก ทำให้เกิดมีความตื่นตัวและสนใจกันอย่างกว้างขวางในเรื่องของพระพุทธศาสนาในด้านที่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ โดยข้อเสนอแนะชี้ให้เห็นถึงจุดอันเป็นหัวใจของหัวข้อ

ของการพัฒนาในโลกว่า ศาสตร์และวิชาการทั้งหลายทั้งปวง โดยเฉพาะวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์ นั้น มาถึงจุดจุดตันและมีแนวโน้มว่า ไม่สามารถแก้ไขปัญหาของโลกและชีวิตได้สำเร็จ จึงน่าจะคิด ทบทวนแนวความคิดและหาหนทางใหม่ เพื่อเป็นทางเลือกในการแก้ปัญหาวิกฤติของโลกและชีวิต นี้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งต่อมาได้เป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชุมชน

พระธรรมปิฎก (2538, น.35-36) กล่าวถึง เศรษฐศาสตร์แนวพุทธว่า เป็นเศรษฐศาสตร์ สายกลางหรือเศรษฐศาสตร์มัชฌิมาปฏิปทา เนื่องเพราะระบบชีวิตหรือวิถีชีวิตที่เรียกว่า มรรค นั้น ก็มีชื่ออยู่ชุดว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือความถูกต้องและความพอดี ความเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือ ความเป็นกลางเป็นความพอดีนั่นเอง โดยในทรรคนะดังกล่าวได้เสนอความเห็นให้พิจารณาว่า ความเจริญทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) หรือความมั่งคั่ง (Wealth) นั้นมีอยู่และเป็นไปเพื่อ อะไรกันแน่ ถ้าหากเป็นไปมิใช่เพื่อการเพิ่มพูนคุณภาพแห่งชีวิตของประชาชนแล้ว ก็ไม่น่าจะถือได้ ว่า เป็นการเจริญรุ่งเรืองและความมั่งคั่งที่แท้จริง นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก ยังมองว่า เศรษฐ ศาสตร์แนวพุทธ เป็นแนวคิดเชิงอนุรักษ์และสร้างสรรค์ตามครรลองแห่งชีวิตที่ไม่เบียดเบียนซึ่งกัน และกัน โดยนัยนี้ หมายถึง การไม่เบียดเบียนทั้งมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติ โดยการนำมาใช้ อย่างสิ้นเปลือง หรือการทำลายมนุษย์ โดยการลดหรือลดรอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ที่ทำให้ เป็นเสมือนสินค้าและการบริการเพื่อสนองตอบต่อกิเลสของผู้คน

อภิชาติ พันธเสน (2544) กล่าวถึงพุทธเศรษฐศาสตร์ และได้วิเคราะห์ถึงความบกพร่อง ของเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก โดยเปรียบเทียบแนวคิดพุทธเศรษฐศาสตร์ และเศรษฐกิจพอเพียง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในอีกแง่มุมหนึ่ง ด้วยการชี้ให้เห็นว่า การแข่งขันสร้างอรรถ ประโยชน์สูงสุดนั้น เป็นการเพิ่มความโลภ การทำลายทุนและทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่มีที่สิ้นสุด แต่ความพอเพียงต่างหากที่ควรจะเป็นหลักการของการมีชีวิตที่ดีสำหรับคนส่วนใหญ่ ตามหลัก ธรรมในทางพระพุทธศาสนา

เช่นเดียวกับ ชัยอนันต์ สมุทรวาณิช (2541) วิเคราะห์ไว้ใน **ทฤษฎีใหม่: มิติที่ยิ่งใหญ่ ทางความคิด** ว่า ทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในบริบทของเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระ ราชดำริ เป็นสัมมาทฤษฎีที่อยู่เหนือระนาบแนวความคิดในทฤษฎีของการพัฒนาต่างๆ ที่ขาดและ บกพร่องทางจริยธรรม โดยเห็นว่า มิติทางจริยธรรมของทฤษฎีใหม่และแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง นั้น มีอยู่ในพุทธปรัชญาแล้ว เพียงแต่ยังไม่มีผู้ใดนำมาจัดระบบและนำมาเสนออย่างเป็นรูปธรรม เท่านั้น

ส่วน มนูญ มุกข์ประดิษฐ์ (2545, น. 114) ได้กล่าวสรุปไว้ใน **มัชฌิมาปฏิปทาใน พระไตรปิฎกกับทางสายกลางในแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริ** ว่า

ปรัชญาและแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้น เป็นรากฐานสำคัญและเป็น สดมภ์หลักของความเพียรพยายามเปลี่ยนแปลงแก้ไขความผิดพลาดของระบบการพัฒนาการ เศรษฐกิจและสังคมที่ผิดพลาดในอดีต ให้มีสภาพที่ดีขึ้นด้วยการประสานสอดคล้องกับความเป็น จริงของสภาพของสังคม วิธีชีวิตของคนไทย โดยสะท้อนให้เห็นถึงโครงการพระราชดำริที่มีจุดมุ่ง หมายที่ “ความพออยู่-พอกิน” และการดำรงชีวิตที่สมณะ พอเพียงในทุกมิติของชีวิตความเป็นอยู่ โดยพัฒนาปัญญา ให้รู้เท่าทันความเป็นไปของชีวิตและของโลก รู้จักแยกแยะคุณค่าแท้และคุณค่า เทียมรู้จักประสานกลมกลืนกับโลกชีวิต นำธรรมชาติและนำกฎเกณฑ์ของธรรมชาติรวมทั้ง ทรัพยากรธรรมชาติมาใช้เท่าที่จำเป็นต่อชีวิต โดยไม่โลภและมั่งน้น การผลิต อรรถประโยชน์โดย การเบียดเบียนผู้อื่นหรือสิ่งอื่น ไม่หลงใหลได้ปลื้มกับวัตถุจนเกินเหตุจนกลายเป็นผู้คลั่งไคล้ใน กระแส “วัตถุนิยม” และ “บริโภคนิยม” จนเกินไป

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ ที่บรรดานัก คิด นักเศรษฐศาสตร์ ได้กล่าวไว้นั้น เป็นฐานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การพัฒนาระบบเศรษฐกิจแบบ ค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” โดยมีการพัฒนาตั้งแต่ในระดับชุมชนและขยายไปสู่การพัฒนาในวง กว้าง บนความพอเพียงทั้งในแง่แนวคิดและวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสม โดยเน้นการพึ่งพาตนเองและ การพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่ในลักษณะของการการสร้างชีวิตที่ถูกต้องดีงาม

3.3 นิยามความหมายของคำว่าเศรษฐกิจชุมชน

นิยามและความหมายของคำว่า “เศรษฐกิจชุมชน” นั้น มีนัยที่หลากหลายทั้งในแง่ของ แนวคิดและวิธีการปฏิบัติ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง เศรษฐกิจขั้นพื้นฐาน เศรษฐกิจจากหญ้าที่เน้นการพึ่งพาตนเอง และเศรษฐกิจขนาดเล็ก เป็นต้น ซึ่งการให้ความหมายใน บริบทต่างๆ นั้น มุ่งเน้นถึงวัตถุประสงค์ของการดำเนินการทางเศรษฐกิจหรือกิจกรรมที่เกิดขึ้น

ศ.นพ.ประเวศ วะสี (2533) ได้กล่าวถึงเศรษฐกิจชุมชนว่า เป็นการบูรณาการของชุมชน ทุกอย่างมีความเชื่อมโยงกันทั้งหมด เศรษฐกิจ จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม สุขภาพ การ เมือง การเรียนรู้ ไม่มีอะไรแยกจากกัน เศรษฐกิจชุมชน จึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน หรือ เป็นเศรษฐกิจพื้นฐาน โดยเน้นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการทะนุบำรุงพื้นฐานของตัวเองให้เข้มแข็ง ทั้ง สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจของสังคม ซึ่งหมายถึงชุมชน โดยเศรษฐกิจชุมชนนั้น ทำหน้าที่เชื่อมโยงให้ผู้คนในสังคมมาหันมองแบบมีสติมาปฏิบัติ ไม่มองแบบสุดโต่งซึ่งจะเห็น ความเชื่อมโยงของสิ่งต่าง ๆ และไม่มีอะไรขัดแย้งกัน ไม่ได้มองแยกว่าเป็นทุนนิยมหรือไม่อันนั้นจะ

เป็นแบบแยกส่วน ดังนั้น เศรษฐกิจชุมชน ในความคิดเห็นของ ศ.นพ.ประเวศ วะสี จึงหมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ เพื่อการอยู่ร่วมกัน และเศรษฐกิจชุมชนยังมีความสำคัญในฐานะเป็นตัวเชื่อมกับเรื่องของประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงในระดับที่เพิ่มพูนขึ้นไป

ชัยสิทธิ์ เฉลิมมีประเสริฐ (2541) ได้กล่าวว่า “เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองหมายถึง รายได้ที่เกิดจากการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจในท้องถิ่น โดยคนในชุมชนมีส่วนร่วมคิดร่วมทำ และร่วมรับผลประโยชน์ ซึ่งสามารถจำแนกตามลักษณะการเป็นเจ้าของ 4 ประเภท คือ

- 1) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่องค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) เป็นเจ้าของกิจการ
- 2) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ปัจเจกในชุมชนเป็นเจ้าของกิจการ
- 3) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่องค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) ร่วมทุนธุรกิจเอกชนเป็นเจ้าของกิจการ

4) กิจกรรมทางเศรษฐกิจที่พึงปรารถนาต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ทุกฝ่าย ที่เกี่ยวข้อง ทำให้คนในชุมชนมีความเข้มแข็งทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา พร้อมทั้งสร้างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ดี ต้องก่อให้เกิดการพัฒนาอย่างบูรณาการและยั่งยืน

โดยนัยนี้ ก็จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนนั้น ก็หมายถึงการร่วมแรง ร่วมใจในการดำเนินการกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชน ที่ชุมชนร่วมกันเป็นเจ้าของ บนความปรารถนาการเรียนรู้ของทุกฝ่าย และทำให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้และเกิดการพัฒนาในทางที่ยั่งยืน

สังสิต พิริยะรังสรรค์ (2542) และ ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ (2542 น. 248) ได้อธิบายถึงรากฐานทางเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า เน้นการเกษตร เน้นการพึ่งพิงตนเอง เน้นการใช้ทรัพยากรในหมู่บ้านในท้องถิ่น เน้นการใช้เทคโนโลยีพื้นบ้าน และในระยะเฉพาะหน้าจะถือเอาการสร้างเสริมความเข้มแข็งให้แก่การผลิตทางด้านการเกษตรแบบพึ่งตนเองเป็นงานศูนย์กลางของภารกิจทั้งปวง ก่อนที่จะขยายขอบเขตและกระบวนการผลิตไปสู่การเป็นเศรษฐกิจชุมชนที่มีรากฐานจากความเข้มแข็งในการพัฒนาทางการเกษตรและการแปรรูปโดยใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม

มงคล ด้านธารินทร์ (2538) ได้กล่าวว่า เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนก็เพื่อความรุ่งเรือง และความความอยู่รอดปลอดภัยของสังคมและประเทศชาติ ดังนั้น ในการนี้จึงมีความจำเป็นที่การพัฒนาเศรษฐกิจระดับล่างคือชุมชนชนบท และจะต้องมีความสัมพันธ์กับการพัฒนาเศรษฐกิจระดับบน คือ ประเทศ อีกทั้งต้องสัมพันธ์กับการเมือง การปกครอง การศึกษา วัฒนธรรมของคนทั้งประเทศ โดย มงคล ด้านธารินทร์ มองเศรษฐกิจชุมชนไม่ใช่ของใหม่สุดขีดแต่อย่างใด แท้จริงก็คือ การทำงานเพื่อการดำรงชีพในแนวสัมมาชีพเพื่อ

การอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ในหมู่บ้านนั่นเอง ชาวบ้านอาจรวมกลุ่มกันอย่างไม่เป็นทางการทำกิจกรรม หรืออาจร่วมกับนักพัฒนาเอกชน เจ้าหน้าที่รัฐ นักวิชาการ ซึ่งเรียกรวมกันว่า พหุภาคี โดยการรวมกลุ่มทำการผลิตแปรรูป แลกเปลี่ยนสินค้า ค้าขายหรือบริการต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความพออยู่พอกิน เพื่อความพึงพอใจ เพื่อให้คุ้มกับการลงทุน และเพื่อกำไร เมื่อต่างก็พึงพอใจแล้วก็จะทำให้ชุมชนเกิดความเข้มแข็ง

โดยนัยนี้สิ่งที่มงคล ได้เสนอเกี่ยวกับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนได้แก่ การมองในมิติที่เป็นวิถีชีวิตของชุมชน เป็นเรื่องที่ชาวบ้านได้กระทำอยู่แล้ว หรืออาจจะกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ เป็นการมองในเชิงของวัฒนธรรม อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เป็นมิติใหม่ที่ได้ถูกนำเสนอได้แก่ การทำงานแบบพหุภาคี จากฝ่ายต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ทั้งนี้เพราะการที่ชาวบ้านจะทำงานโดยการสร้างความสัมพันธ์กับบุคคลและหน่วยงานต่าง ๆ ที่มีวัฒนธรรมแตกต่างกันนั้น อาจจะต้องอาศัยการเรียนรู้ใหม่ หรือเป็นการสร้างค่านิยมใหม่ในการทำงานและสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งเรื่องนี้ไม่เพียงแต่ภาคประชาชนเท่านั้นที่จะต้องเปลี่ยนค่านิยมใหม่ หน่วยงานราชการ และภาคเอกชนเองที่จะลงไปทำงานร่วมกัน ก็อาจจะต้องมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติหรือค่านิยมเดิมที่เคยปฏิบัติมาเสียใหม่ด้วย ดังนั้น จึงจะเห็นได้ว่า การทำงานแบบพหุภาคีในระบบเศรษฐกิจชุมชน จำเป็นต้องมีการอธิบายกระบวนการทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ กล่าวคือ ในระบบคิดและวิธีปฏิบัติในกระบวนการทุนทางสังคมนั้น แทนที่จะเริ่มด้วยความเชื่อ ค่านิยม ศรัทธา อาจจะต้องเป็นการเริ่มกระบวนการด้วยการเรียนรู้เพื่อสร้างระบบคิดและวิธีปฏิบัติเสียใหม่

ส่วน ชัยรินทร์ ไชยวัฒน์. (2539) ได้วิเคราะห์และให้ความหมายของคำว่า “เศรษฐกิจชุมชน” ในลักษณะต่างๆ ดังนี้

1. ลักษณะกิจกรรมที่เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจเช่น การผลิต การแปรรูป การค้า การบริการ การบริโภค และการบริหารซึ่งเป็นกิจกรรมที่สามารถปฏิบัติและเห็นได้ชัดเจน
2. ลักษณะนามธรรม คือ ความเป็นชุมชน เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชน เศรษฐกิจชุมชนเป็นตัวเชื่อม และยังมองอีกว่าเศรษฐกิจชุมชน คือ การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน

โดยเน้นในเรื่องการใช้พื้นฐานการผลิต กำลังทรัพย์ กำลังคนที่มีอยู่ก่อนเป็นลำดับแรก มีการพิจารณาทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ดินภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี และความหลากหลายที่มีอยู่ในท้องถิ่นมาใช้ ก่อนที่จะต้องนำปัจจัยภายนอกเข้ามาในชุมชน และเน้นการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น เพราะจะทำให้ผลที่ได้รับนั้นตรงกับความต้องการและในขณะเดียวกันก็

เสริมการมีส่วนร่วมจากภายนอกเพื่อเป็นภาคี และเมื่อเกิดความร่วมมือจากหลายฝ่ายมากขึ้นก็จะก่อให้เกิดการขยายความร่วมมือออกมาเป็นในรูปแบบเครือข่าย

นอกจากนี้ ชัชวรินทร์ กล่าวถึง เศรษฐกิจชุมชนว่า ไม่ได้มองแต่ระบบเศรษฐกิจเท่านั้น แต่จะต้องเชื่อมโยงถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ สังคม การศึกษา สุขภาพอนามัย ฯลฯ เป็นการมองในลักษณะบูรณาการทุกสิ่งเข้าด้วยกัน โดยให้ทุกส่วนเข้ามาร่วมเป็นส่วนหนึ่งด้วยจึงจะทำให้เกิดการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาสังคมได้อย่างยั่งยืน นอกจากนี้ เศรษฐกิจชุมชน ยังหมายถึงความเป็นชุมชน ที่มีความหมายรวมไปถึงการลดการยึดติดในความเป็นตัวตน (อัตตา) ของสมาชิกในชุมชน มีการเปิดใจกว้างยอมรับผู้อื่น มีความไว้วางใจกัน เอื้ออาทรต่อกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้นำมาซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างกัน ความสามัคคี ความสำนึกในความเป็นเจ้าของและความเป็นชุมชนร่วมกัน

ส่วนการนำสิ่งที่มิในท้องถิ่นมาใช้ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี และทรัพยากรธรรมชาติ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของคนในท้องถิ่น ชัชวรินทร์ ถือว่าลักษณะดังกล่าวเป็นการสร้างค่านิยมร่วมกันของคนในชุมชน อันจะนำไปสู่ความสัมพันธ์ที่ดีที่มีความเป็นไปได้ในการกระจายทรัพยากรภายในชุมชนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ประเด็นที่น่าสนใจอีกประเด็นหนึ่งได้แก่การนำเสนอแนวคิดปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และการยึดทางสายกลาง ซึ่งหากเทียบเคียงกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว ก็ถือได้ว่า หากความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน พึ่งพาอาศัยกัน และรู้จักการแบ่งปันกันแล้ว ความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวก็จะเป็นการสะท้อนถึงความคิดที่พอเพียงของสมาชิกในชุมชนด้วยเช่นกัน

ส่วนหน่วยงานและบุคลากรในภาครัฐ เช่น กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย (2539) ให้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองไว้สองนัย คือ 1) ความหมายเชิงวิชาการว่า คือ การผลิต การแปรรูป การค้าและการบริการ ที่ผู้อยู่ในกระบวนการมุ่งหวังผลกำไรในรูปตัวเงิน แต่ขณะเดียวกันก็ตระหนักถึงความพึงพอใจที่แม้ว่าจะได้เงินเล็กน้อย แต่ตนเอง ครอบครัวและชุมชน ดำรงอยู่อย่างรู้จักสามัคคี และ 2) ความหมายเชิงปฏิบัติว่า คือ การผลิต การแปรรูป การบริการ การค้า และการบริหารที่เป็นการตัดสินใจดำเนินการของชุมชนโดยชุมชนเพื่อชุมชน

เช่นเดียวกับ นักวิชาการและคณะที่ปรึกษารัฐมนตรีของกระทรวงมหาดไทย ได้ให้ความหมายของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า การประกอบสัมมาชีพของชาวบ้านที่เน้นการร่วมมือกันในกลุ่มกิจกรรมการเกษตร การเกษตรต่อเนื่อง และนอกภาคการเกษตรมีระดับครอบครัว เพื่อพอกินพอใช้ จากนั้น กิจกรรมลักษณะกลุ่มอาจขยายตัวสู่ระดับชุมชนและภูมิภาคในอนาคต ในการนี้ได้เน้นจุดหมายเพื่อให้คนมีความสุข และชุมชนมีความเข้มแข็งซึ่งเมื่อพิจารณาภาพรวมของประเทศจะช่วยให้สังคมอยู่รอดปลอดภัยพร้อมจะเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงใด ๆ ในอนาคต

โดยมีสาระสำคัญ คือ การเน้นเศรษฐกิจเพื่อการพึ่งตนเองของครอบครัวและชุมชนชนบท โดยให้ความสำคัญกับการพออยู่พอกินของครอบครัวเป็นลำดับแรก และการขยายต่อไปในระดับชุมชน ตำบล หรืออำเภอจนกลายเป็นปัจจัยการผลิตที่มีเหมาะสมต่อชุมชนและสภาพสังคม

ส่วน กรมการพัฒนาชุมชน (2539) ได้ให้ความหมายเศรษฐกิจชุมชนว่า เป็นการจัดสรรการผลิต การแปรรูป การตลาด การบริโภค การออมและการลงทุนซ้ำ เพื่อให้ครอบครัว องค์กร และชุมชนได้รับผลประโยชน์

จากแนวคิดของภาคราชการจะเห็นได้ว่า แนวความคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองของกระทรวงมหาดไทย กรมพัฒนาชุมชน คณะที่ปรึกษาและอดีตผู้บริหารที่เป็นนักการเมืองได้สรุปความหมายของเศรษฐกิจชุมชนออกเป็น 2 ประเด็น กล่าวคือ ประเด็นแรก ได้มองเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองในมิติของกระบวนการผลิตของชุมชน ส่วนอีกประเด็นหนึ่ง มองเศรษฐกิจชุมชนในมิติของกระบวนการพัฒนาคน อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สอดคล้องเพิ่มเติมมากับแนวคิดของหน่วยงานและบุคคลดังกล่าวข้างต้นได้แก่ เรื่องของการกระจายผลประโยชน์ของชุมชน สัมมาชีพ และความสามัคคีของสมาชิกในชุมชน

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เศรษฐกิจชุมชน หมายถึง การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ เพื่อการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน ที่เข้ามาทำงานในด้านการแปรรูปการผลิตจากสิ่งของหรือสินทรัพย์ที่อยู่ในชุมชนให้เกิดมูลค่าและสร้างรายได้ และความเจริญให้กับชุมชนบนพื้นฐานของความสามัคคี ความพร้อมใจ ด้วยการทำสัมมาชีพ และโดยภาพรวมแล้วจะเห็นได้ว่า แนวคิดและปรัชญาเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง เป็นระบบเศรษฐกิจของชุมชนที่เน้นการรวมตัวของกลุ่มชาวบ้านที่อยู่ภายใต้การตัดสินใจของสมาชิกชุมชน และความร่วมมือในการดำเนินการร่วมกัน รวมทั้งรักษาผลประโยชน์ร่วมกัน เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และการยึดหลักคำสอนของศาสนาของประชาชนในชุมชน และเป็นระบบเศรษฐกิจที่ไม่ต่อต้านเศรษฐกิจการตลาด ไม่เป็นปฏิปักษ์กับการผลิตเพื่อการส่งออก แต่สามารถปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ทางการค้าให้สอดคล้องกันได้ โดยรูปแบบความสัมพันธ์ทางธุรกิจมีการปรับเปลี่ยนเป็นระหว่างกลุ่ม กับปัจเจกบุคคล (พ่อค้า) แทนที่จะเป็นระหว่างเกษตรกรหนึ่งคนกับพ่อค้าหนึ่งคน ทำให้กลุ่มมีพลังสามารถสร้างอำนาจต่อรองในธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น เศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์ทั้งในรูปตัวเงินและไม่ใช้ตัวเงิน ทั้งการผลิต การแปรรูป การบริโภค การค้าและการบริการที่เป็นของชุมชน ดำเนินการโดยชุมชน และเพื่อประโยชน์ของชุมชน

3.4 ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2542) ได้เสนอแนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะสำคัญ คือ ครอบครัวยุคใหม่เป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกในครอบครัวยุคใหม่เป็นปัจจัยสำคัญ ความพอเพียงและการพึ่งตนเองขึ้นอยู่กับการใช้แรงงานที่ครอบครัวยุคใหม่มีอยู่โดยธรรมชาติ ไม่ต้องมีการจ้างซื้อ สะสมและค้าขายเป็นการพึ่งแรงงานในครอบครัวยุคใหม่ พึ่งทรัพยากรท้องถิ่น พึ่งตนเองและพึ่งกันเองในชุมชนก่อน และสามารถพัฒนาการขยายในขั้นตอนที่สูงขึ้น โดยขยายหรือค้าขายในตลาดใกล้เคียง ตลาดภูมิภาค ตลาดในประเทศ และที่สำคัญเศรษฐกิจชุมชน คือ เศรษฐกิจที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรมที่ก่อให้เกิดการผลิตที่เพิ่มพูน

โดยนัยนี้ แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนของฉัตรทิพย์ จะมีลักษณะที่ชุมชนจะต้องเป็นตัวของตัวเอง เพิ่มผลิตภาพการผลิตและพัฒนาได้ โดยยกตัวอย่างแนวคิดของนักวิชาการต่างประเทศ เช่น AV. Chayanov นักทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ชาวรัสเซีย ที่เสนอว่า เศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนมีเสถียรภาพสูง หากครอบครัวชาวนาสามารถรวมกลุ่มกันเป็นสหกรณ์แนวดิ่ง แทนที่กิจกรรมระบบทุนนิยมก็จะเพิ่มความเข้มแข็งขึ้น ดังนั้น แนวทางการขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนเป็นเครือข่ายชุมชนให้ใหญ่ขึ้น เป็นรากฐานของการพัฒนาท้องถิ่นและภูมิภาค ที่สามารถถักทอหรือสานต่อเศรษฐกิจในระดับภูมิภาคขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ สร้างจากข้างล่างขึ้นไปคู่ขนานกับอีกฝ่ายหนึ่งคือ ระบบทุนนิยม ซึ่งสร้างจากข้างบนลงมา เมื่อเป็นเช่นนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนจะปรากฏเป็นอีกระบบหนึ่ง ซึ่งเป็นระบบของผู้แทนจำนวนมากอย่างแท้จริง

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า สิ่งที่ดีถือว่าเป็นฐานคิดเดียวกันระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนและแนวคิดทุนทางสังคม ได้แก่ ความเป็นชุมชน เพราะคำว่า ความเป็นชุมชนนั้น มีความหมายกว้างลึกครอบคลุมไปถึงความสำนึกของสมาชิกในความเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน และการที่สมาชิกจะมีความสำนึกอย่างนี้ได้ ย่อมหมายถึง สมาชิกทุกคนอยู่ภายใต้ระบบคิด ความเชื่อ ค่านิยม หรือวัฒนธรรมร่วมกัน นั่นก็หมายความว่า สมาชิกทุกคนไม่ได้ยึดติดในความเป็นตัวตนที่แปลกแยกไปจากคนอื่นในชุมชน ทุกคนเปิดใจเปิดความคิดยอมรับสมาชิกคนอื่น มีความเข้าใจเห็นใจสมาชิกคนอื่น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกัน ความเกื้อกูลกัน การต่างพึ่งพาอาศัยกัน และความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนที่มีลักษณะดังกล่าว ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์และเกิดพลังของชุมชน ดังนั้น คำว่า ความเป็นชุมชนที่แท้จริง จึงเป็นตัวชี้วัดให้เห็นถึงความมีอยู่ของทุนทางสังคมในชุมชนนั้นด้วย

อย่างไรก็ตามแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนที่นำเสนอโดย จักรทิพย์ นั้น ปรากฏมีทุนทางสังคมอยู่ในรูปของความเป็นชุมชน ซึ่งสามารถพัฒนานำไปสู่กิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการใช้แรงงานในครัวเรือน ความพอเพียงและการพึ่งตนเองของสมาชิก (มีความเอื้ออาทรกัน) การใช้ทรัพยากรท้องถิ่นที่อยู่ในรูปของทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรอื่น ๆ และมีการกระจายทรัพยากร ในที่สุด ระบบเศรษฐกิจดังกล่าว ก็สามารถที่จะพัฒนาตัวเองให้ขึ้นไปเป็นสหกรณ์แนวตั้งและสามารถพัฒนาไปสู่การเป็นเศรษฐกิจภูมิภาคและเศรษฐกิจแห่งชาติได้

ศ.นพ.ประเวศ วะสี (2533) กล่าวถึงความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมกับเรื่องประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงด้วยลักษณะ 5 ประการของเศรษฐกิจชุมชน คือ

1. เป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล
2. มีพื้นฐานอยู่ที่ความเข้มแข็งของชุมชน
3. มีความเป็นบูรณาการ เชื่อมโยง สังคม วัฒนธรรม สุขภาพ การศึกษา สิ่งแวดล้อม ศีลธรรม และจิตใจ
4. อยู่บนพื้นฐานความเข้มแข็งของตนเอง (พื้นฐานวัฒนธรรมไทย)
5. การจัดการและนวัตกรรมต่าง ๆ

ลักษณะและความสำคัญดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ศ.นพ.ประเวศ วะสี ได้พูดถึง ความเป็นชุมชน บูรณาการของชุมชน และวิถีมาปฏิบัติ หรือการเดินสายกลางที่มาจากความสามัคคีของคนในชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นทุนทางสังคมที่แฝงตัวอยู่ในเรื่องดังกล่าว

วิทยากร เชียงกุล (2543) กล่าวว่า เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจชาติ โดยเศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจพื้นฐานที่อยู่ข้างล่างของโครงสร้างเศรษฐกิจระดับชาติ ซึ่งดำรงตนอยู่ได้ด้วยแรงงานที่เกาะเกี่ยวในด้านวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเป็นวัฒนธรรมแห่งการอยู่ร่วมกันและพึ่งพาอาศัยกันตามวิถีชีวิตของคนไทย โดยมีระบบคุณธรรม/จริยธรรมตามคำสอนในทางพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องกำกับ และมีการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการดำรงชีวิต

เศรษฐกิจชุมชน ทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงให้คนหันมาดำเนินชีวิตแบบวิถีมาปฏิบัติ มีสัมมาชีพ มีความเมตตาในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ และเศรษฐกิจชุมชนยังเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนที่มีการบูรณาการส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ในขณะเดียวกันเศรษฐกิจก็ยอมรับความหลากหลาย และเป็นเศรษฐกิจที่กระจายความเจริญให้กับทุกคนอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนมีแนวทางการพัฒนาของตนเองและสามารถที่จะพัฒนาอย่างต่อเนื่องได้ เพราะวางอยู่บนเอกลักษณ์และวัฒนธรรมที่เป็นของชุมชนเอง ซึ่งมีความเข้มแข็งโดยธรรมชาติเป็นทุน จุดสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน คือ ชุมชนหมู่บ้านต้องมีความสามัคคี

ร่วมมือกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชน แล้วจึงค่อยโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้ากับกิจกรรมในเมืองหรือในระดับที่สูงขึ้น ในลักษณะของความร่วมมือเป็นเครือข่ายหรือในรูปแบบอื่นๆ และเนื่องจากเศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่อยู่ข้างล่างของโครงสร้างระดับชาติ ดังนั้น การขยายตัวของเศรษฐกิจชุมชนออกนอกปริมณฑลตัวเอง จึงมีการเกี่ยวโยงกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจใหม่ทั้งทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง รวมทั้งระบบสังคมทั้งหมด เช่น ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม วิถีชีวิต วิถีการผลิต การแก้ไขปัญหาที่รากฐาน ฯลฯ แต่เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธเศรษฐกิจชาติและไม่ต้องการที่จะเข้ามาแทนที่เศรษฐกิจในระดับชาติ หากแต่ต้องการให้ระบบเศรษฐกิจทั้งสองสามารถดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีคุณภาพและเกื้อกูลกันและกัน ด้วยแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนมีความมุ่งหมายว่า จะเป็นส่วนหนึ่งที่น่าพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรม

เช่นเดียวกับ ความคิดของ ประทีป ชัยสิทธิ์ (2543) ได้เสนอแนวคิดและแนวทางในการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนด้วยการบูรณาการอย่างกว้างขวาง โดยเสนอแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนที่มีการเกื้อกูลกันระหว่างบุคคลและองค์กรฝ่ายต่าง ๆ และที่สำคัญ ชัยสิทธิ์ ได้เสนอเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ว่า ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจชุมชนควรจะต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้กับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นเสมือนกระบวนการย้อนกลับ (feedback) ที่ทำให้รู้ว่าชุมชนจะต้องบูรณาการอะไรและควรทำอะไรในส่วนที่ขาดหายไป

กระบวนการเรียนรู้ที่ประทีป ชัยสิทธิ์เสนอนั้น เป็นสิ่งใหม่ที่แตกต่างไปจากบุคคลอื่นและถ้าหากพิจารณา แนวคิดทุนทางสังคมกับเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ ที่เป็นเสมือนกระบวนการย้อนกลับแล้ว จะเห็นได้ว่ามีความสำคัญมาก เพราะการที่บุคคล หรือองค์กรได้ลดการยึดติดกับความเป็นตัวตนลง เปิดใจกว้างสร้างความสัมพันธ์กับบุคคล หรือองค์กรอื่น บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ผลจากความสัมพันธ์ดังกล่าว จะนำไปสู่การกระจายทรัพยากรในชุมชน หรือองค์กรอย่างทั่วถึงมากขึ้น และเมื่อสิ้นสุดการดำเนินงาน ก็จะมีกระบวนการเรียนรู้ย้อนกลับเพื่อให้สมาชิกทุกคนได้เรียนรู้และปรับปรุงพัฒนาการดำเนินงานให้ดียิ่งขึ้น อันจะเป็นการสร้างเชื่อมั่น ความศรัทธาของสมาชิกในลักษณะและรูปแบบความสัมพันธ์ดังกล่าว ซึ่งจะทำให้ความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกันนั้น มีความเข้มแข็งและยั่งยืนมากขึ้น

จากแนวคิด ปรัชญา และความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน จะเห็นได้ว่า ความสำคัญ

ของเศรษฐกิจชุมชนอยู่ที่การสร้างค่านิยมร่วมของสมาชิกในชุมชนในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ โดยยึดถือในเรื่องของวัฒนธรรม คุณธรรม อาทิ เรื่องของสัจจะ เพื่อสร้างความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความดี มีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะก่อให้เกิดการช่วยเหลือแบ่งปันและเกิดการกระจายทรัพยากรในชุมชน ทำให้ทุกฝ่ายได้รับประโยชน์ร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม มีบางประเด็นที่แนวคิดนี้ได้กล่าวถึงเรื่องของการสร้างอำนาจในการต่อรองระหว่างกลุ่มพ่อค้ากับกลุ่มเกษตรกร ซึ่งเรื่องนี้อาจเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมให้กว้างขวางออกไป เพราะหากกลุ่มพ่อค้ายังยึดติดกับความเป็นตัวตนของตัวเอง ในขณะที่กลุ่มเกษตรกรก็ยังยึดติดกับความเป็นตัวตนของตัวเองเช่นกัน ลักษณะดังกล่าวอาจจะเป็นอุปสรรคต่อการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างคนสองกลุ่มที่จะเป็นไปด้วยความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และหากสองกลุ่มลดความยึดติดกับความเป็นตัวตน และเปิดใจกว้างเพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันบนพื้นฐานของความเอื้ออาทร หรือพึ่งพาอาศัยกัน โดยมีความตระหนักว่า หากไม่มีลูกค้า (กลุ่มเกษตรกร) กลุ่มพ่อค้าก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ก็จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างคนสองกลุ่มที่ต่างคนต่างเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกัน ก็จะเกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ซึ่งลักษณะดังกล่าวน่าจะดีกว่าการที่จะมาต่อสู้หรือต่อรองกัน

นอกจากนี้ หากพิจารณาความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนจะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนที่ได้มีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้ามากขึ้นจะมีใช่เพียงแค่การผลิตการแปรรูปและการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในชุมชนเท่านั้น แต่เศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าดังกล่าวจะสามารถ ต่อรองเพื่อรักษาผลประโยชน์ร่วมกันของกลุ่มคนในชุมชนที่ทำการผลิตสินค้ากับพ่อค้าคนกลางหรือหน่วยงานในภาคบริการที่จัดการระบบการค้าขายได้ กล่าวอย่างง่าย ๆ ก็คือ เศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้ก้าวหน้าไปเป็นธุรกิจชุมชนจะมีการดำเนินงานที่แตกต่างไปจากเศรษฐกิจพื้นฐานหรือเศรษฐกิจแบบยังชีพที่มีการแลกเปลี่ยนเฉพาะภายในชุมชน โดยเศรษฐกิจชุมชนที่แปรเปลี่ยนไปเป็นธุรกิจชุมชนจะมีการขยายตัวออกสู่นอกชุมชน และสามารถเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจกระแสหลักได้ ซึ่งดำเนินการในรูปแบบธุรกิจชุมชนโดยผ่านการดำเนินงานจากกลุ่ม/องค์กรชุมชนหรือเครือข่าย ก็ถือเป็นลักษณะของเศรษฐกิจชุมชนได้รูปแบบหนึ่งเช่นกัน อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจและมีความชัดเจนในรูปแบบของธุรกิจชุมชนที่ถือเป็นเศรษฐกิจชุมชนรูปแบบหนึ่ง อาจจะต้องพิจารณาเกณฑ์ต่าง ๆ ประกอบไปด้วย ซึ่งเกณฑ์ดังกล่าวประกอบด้วย

1. ธุรกิจชุมชนนั้นสามารถสนองความต้องการของประชาชนในชุมชนได้ และประชาชน/ชุมชนได้รับประโยชน์ ทั้งในรูปของผลกำไรที่เป็นตัวเงิน และไม่เป็นตัวเงิน เช่น สวัสดิการชุมชน กลุ่มเพื่อพัฒนาอาชีพ เป็นต้น

2. การค้าขายแลกเปลี่ยนกับภายนอกชุมชน ทั้งองค์กรธุรกิจ หรือประชาชนทั่วไป ไม่ใช่ทำการค้าขายในระดับปัจเจกชน แต่จะต้องดำเนินการผ่านกลุ่ม/เครือข่าย

3. ประชาชน/กลุ่มองค์กรธุรกิจชุมชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ และมีอำนาจการต่อรองในด้านการผลิต แลกเปลี่ยน ค้าขาย คือเป็นผู้กำหนดรูปแบบผลิตภัณฑ์ (Product) และสามารถเป็นผู้กำหนดราคาสินค้า ทั้งตลาดภายในชุมชนและตลาดนอกชุมชน
  4. วัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตนั้นเป็นทรัพยากรที่หาได้ในชุมชนให้ได้มากที่สุด และถ้าเป็นวัตถุดิบจากภายนอกชุมชนนั้นจะต้องพิจารณาถึงประโยชน์ที่คนในชุมชนนั้นได้รับด้วย
  5. แรงงานที่ใช้ในการผลิตนั้นต้องใช้แรงงานในชุมชนเป็นหลัก
  6. ทุนที่ใช้ในการดำเนินงานสามารถระดมทุนได้จากภายในชุมชนเอง คือพึ่งพาทุน (เงิน) ในชุมชนเองเป็นหลัก
  7. เน้นการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน และเทคโนโลยีที่เหมาะสมกับชุมชนในการดำเนินการ และสมาชิกในชุมชนสามารถเรียนรู้และพัฒนาผลิตภัณฑ์ร่วมกันได้
  8. สมาชิกสามารถเรียนรู้จากการดำเนินธุรกิจชุมชน และธุรกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งที่สามารถในการพัฒนาสมาชิกและชุมชนนั้นได้
  9. การดำเนินการธุรกิจชุมชนจะต้องไม่ทำให้สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนเสื่อมโทรมลง จะต้องคำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ วัฒนธรรม และความเป็นชุมชน คือต้องยึดหลักของความพอเพียง ความมีเหตุมีผล
- ลักษณะและความสำคัญของธุรกิจชุมชนในรูปของเศรษฐกิจชุมชนดังกล่าว จะเห็นได้ว่าเป็นการเน้นที่กระบวนการผลิตที่อยู่ในระดับชุมชน เน้นความเอื้ออาทร ความสามัคคีกันในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันของคนในชุมชน และมีการขยายเป็นองค์กร เป็นเครือข่าย ส่วนความสำคัญนั้น ได้แก่ การที่ระบบเศรษฐกิจในระดับชุมชนสามารถขยายผลการดำเนินการไปสู่การเป็นธุรกิจชุมชน หรือเป็นวิสาหกิจชุมชน ที่สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ โดยทางตรงถ้าระบบเศรษฐกิจชุมชนมีการพัฒนาจนได้รูปแบบและมาตรฐานที่ดี ก็สามารถพัฒนาต่อไปและขยายเป็นธุรกิจขนาดกลางได้ โดยทางอ้อมถ้าระบบหมุนเวียนของเศรษฐกิจชุมชนสามารถพัฒนาให้คนในท้องถิ่นพึ่งพาตนเองได้ มีพลังอำนาจในการผลิตและการออมสูงขึ้น ก็เท่ากับว่าไปหนุนเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจในกระแสหลักหรือการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติได้ เพราะจะทำให้เกิดการผลิตและการลงทุนที่ไม่ต้องอาศัยทุนจากภายนอกเหมือนอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต

อย่างไรก็ตาม การให้ระบบเศรษฐกิจทั้งสอง คือ ทั้งเศรษฐกิจชุมชน และเศรษฐกิจระดับชาติสามารถดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีคุณภาพและเกื้อกูลกันและกัน ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการ

พัฒนาประเทศชาติ และนั่นเป็นเป้าหมายของแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนที่ว่า จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรมบนการพึ่งพาอย่างเป็นระบบที่มีการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

3.5 วิธีการและการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

จากเป้าหมายของเศรษฐกิจชุมชนที่จะเป็นส่วนหนึ่งที่นำพาไปสู่วิถีชีวิตที่สันติและเป็นธรรม บนการพึ่งพาอย่างเป็นระบบที่มีการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกันนั้น จำเป็นต้องมีวิธีการและการพัฒนาในรูปแบบที่เหมาะสมพร้อมทั้งสามารถนำไปปฏิบัติได้ด้วยอาศัยทุนต่างๆ ที่สังคมมีอยู่เช่น ทุนทรัพยากรในชุมชน ทุนทางสังคม ทุนการสนับสนุนจากภาครัฐ และทุนทางด้านแนวคิด ภูมิปัญญาของแต่ละชุมชนมีอยู่ ดังนั้น การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจึงจำเป็นเพราะจะเป็นการเชื่อมโยงและหนุนเสริมให้เศรษฐกิจในระดับชาติเป็นไปอย่างสมดุล

การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในสังคมไทยนั้น ได้มีการกล่าวถึงอย่างมากมาย และมีข้อเสนอมากมายเช่นเดียวกัน เช่น ชัยอนันต์ สมุทรวรณิช ได้เสนอวิธีการและกลไกเพื่อให้ประเทศไทยพัฒนาไปในแนวทางเศรษฐกิจวัฒนธรรม โดยมุ่งส่งเสริมความเข้มแข็งของสถาบันชุมชนและหมู่บ้านเป็นหัวใจของวิธีการและกลไกการพัฒนา รวมทั้งการสร้างเครือข่ายสถาบันชุมชนโดยขยายหน้าตาไปสู่การแปรรูปผลผลิตเกษตรกรรม การค้าและกิจกรรมรากฐานของท้องถิ่นอาจเรียกว่า สหกรณ์ ที่เชื่อมโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้าด้วยกันกับโรงงานและกิจกรรมในเมือง เมื่อชุมชนและเครือข่ายเข้มแข็งขึ้นก็อาจทำให้ระบบทุนนิยมไทยยอมรับพื้นฐานของวัฒนธรรมไทย ชุมชนจะประกอบเป็นประเทศชาติในลักษณะใหม่ คือ มีวัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดทั้งระบบเศรษฐกิจ ชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าไว้ด้วยกัน แทนการเชื่อมโยงหมู่บ้านกับเมืองโดยการบังคับบัญชาของอำนาจรัฐและอำนาจเงินที่ปรากฏในปัจจุบัน

การพยายามทำให้ชุมชนหมู่บ้านพึ่งตนเองได้ในระดับหนึ่ง และให้หลายครอบครัวหลายหมู่บ้านใช้วิธีการผลิตเพื่อจุดหมายให้เลี้ยงตัวเองได้ แล้วค่อยคิดขยายเป็นขั้นตอนไป โดยอาจเริ่มจากการใช้แรงงานของครอบครัวตนเองอย่างเข้มข้น หรือสร้างความเพียงพอให้ได้จากทรัพยากรที่อยู่ใกล้ตัว ช่วยเหลือแลกเปลี่ยนกันในชุมชน ชุมชนมีการรวมตัวกันเป็นเครือข่าย และเครือข่ายชุมชนควรรวมตัวตั้งเป็นสหกรณ์และองค์กรปกครองหรือองค์กรทางเศรษฐกิจส่วนท้องถิ่นเพื่อทำหน้าที่แทนนายทุน และในบางกรณีก็เข้าทำกิจการที่เคยทำโดยรัฐด้วย เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะบรรลุเป้าหมาย คือ ความพอเพียงและความรุ่งเรืองของท้องถิ่น

พิทยา ว่องกุล (2543) กล่าวถึง การแสวงหาทางออกจากวิกฤตการณ์ว่า จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์ในการพัฒนามาสู่การมุ่งเสริมสร้างฐานของเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นให้มีความเข้มแข็งและปลอดภัยจากอิทธิพลการครอบงำจากศูนย์อำนาจเศรษฐกิจการเมือง ทั้งภายในและภายนอก ภายใต้ยุทธศาสตร์ชุมชนท้องถิ่นพัฒนา โดยเน้นเศรษฐกิจพึ่งตนเองจากภาคชนบทก่อนและมีการเชื่อมโยงเครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนที่หลากหลาย แล้วมีการจัดการอย่างครบวงจร เมื่อฐานเศรษฐกิจระดับฐานล่างเข้มแข็งจะส่งผลให้เศรษฐกิจระดับชาติกลับคืนมาสู่การพัฒนาที่สมดุล

บำรุง บุญปัญญา ได้เสนอให้เปลี่ยนแนวคิดทางพัฒนาใหม่ ให้ชาวบ้านกลับไปพึ่งตนเอง เลียนแบบที่เคยทำไว้ในอดีตเริ่มจากพึ่งตัวเองในทางความคิดมองเห็นเอกลักษณ์แห่งตัวเอง โดยให้ชาวบ้านควรทำแต่พอกินเป็นหลัก ทำการผลิตในขนาดที่เหมาะสม ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก สกัดพันธนาการแห่งการพึ่งพา พันธนาการแห่งระบบตลาดกลับไปสู่การพึ่งตนเองให้ได้ แม้ในระดับประเทศก็ควรมีนโยบายพึ่งตัวเองภายในประเทศด้วยเหมือนกันคือเปลี่ยนวัตถุประสงค์จากการผลิตเพื่อส่งออกเป็นการผลิตให้ทุกคนได้มีกินมีใช้ แล้วค่อยเอาส่วนที่เหลือส่งออก รัฐบาลจึงควรใช้นโยบายเศรษฐกิจชาตินิยม ส่งเสริมอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้าอุตสาหกรรมแปรรูปอุตสาหกรรมที่มารองรับการเกษตรกรรมไม่ใช่อุตสาหกรรมที่มาจากต่างประเทศโดยไม่ผ่านการพิจารณาบนความพร้อมของตนเอง

แนวคิดและวิธีการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนของพิทยา และบำรุง บุญปัญญา ได้สะท้อนให้เห็นถึงภาวะและผลกระทบจากการยึดติดกับความเป็นตัวตนที่เกิดขึ้นในระดับต่าง ๆ ที่แสดงออกมาในรูปของการครอบงำชุดรีดระหว่างกันของมนุษย์ที่อาจจะกระทำผ่านบุคคล องค์กร หน่วยงาน ในมิติของเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่นหรือระดับชาติ หรือระดับนานาชาติ โดยบำรุงได้เสนอแนะให้สมาชิกในชุมชนได้สร้างค่านิยมร่วมในรูปของการแสวงหาเอกลักษณ์ของตัวเอง หรือการสร้างสำนึกของความเป็นชุมชนและให้หันมายุติทางสายกลางในการดำเนินชีวิตและพึ่งตนเองให้มากขึ้น

ส่วน ประทีป วีระพัฒนนิรันดร์ ได้เสนอแนวคิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนว่า ควรเริ่มจากการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบแยกส่วนไปสู่การพัฒนาอย่างบูรณาการ เนื่องจากทุกสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การพัฒนาสติปัญญา -ร่างกาย จิตใจ (คน) และเศรษฐกิจ-สังคม-สิ่งแวดล้อม (ปัจจัยภายนอก) ต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน ส่วนเมืองและชนบทที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้หรือการพัฒนาเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และการบริการ ควรให้เกื้อกูลกัน การพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นควรยึดพื้นที่เป็นหลักเพื่อให้การพัฒนาที่มีความสอดคล้อง

กับศักยภาพของท้องถิ่นทั้งด้านแรงงาน ทุน สังคม วัฒนธรรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งนอกจากเป็นการพัฒนาที่ใช้ทรัพยากรท้องถิ่นและงบประมาณอย่างมีประสิทธิภาพแล้ว ยังช่วยอนุรักษ์ความหลากหลายของวัฒนธรรม และภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งช่วยฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม การพัฒนาเศรษฐกิจท้องถิ่นจะประสบผลสำเร็จสามารถขยายตัวได้อย่างรวดเร็วและดำเนินการได้อย่างต่อเนื่องนั้น ควรมีการ “ประสานพลัง” ของส่วนต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน มูลนิธิ และภาคประชาชน โดยมีองค์กรชุมชน (กลุ่มอาชีพ) เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ส่วนภาคอื่น ๆ ทำหน้าที่ช่วยอำนวยความสะดวก และช่วยกระตุ้นให้เกิดกระบวนการพัฒนา

แนวคิดและวิธีการของประทีปดังกล่าว ได้เสนอถึงแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนด้วยการบูรณาการอย่างกว้างขวาง โดยยึดแนวคิดแบบองค์รวม ให้พัฒนาทุกส่วน ทุกด้าน อย่างเชื่อมโยงและเกื้อกูลกัน ไม่ว่าจะเป็นภายในชุมชน ระหว่างชุมชน หรือระหว่างเมืองกับชนบท หรือภาคเกษตรกรรมกับภาคอุตสาหกรรม แนวคิดหรือแนวทางพัฒนาแบบบูรณาการ หรือแบบเป็นองค์รวมดังกล่าว หากนำไปเทียบกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว จะเห็นว่า เป็นเรื่องของการสร้างความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกันระหว่างภาคและส่วนต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง คือ มีทั้งความสัมพันธ์ในแนวนอน และความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ซึ่งหากการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนสามารถทำได้ในลักษณะดังกล่าวอย่างจริงจัง ก็น่าจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่สมาชิกในทุกภาคทุกส่วนอย่างกว้างขวางและแท้จริง

ส่วน สังคิต พิริยะรังสรรค์ เสนอแนวคิดและการพัฒนาเรื่องเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองว่า ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการค้าหรือการแลกเปลี่ยนในตลาด หากเกษตรกรสามารถทำการผลิตได้พอเพียงเกษตรกรเป็น “ผู้กำหนด” (Actor) ต่อตลาด ไม่ใช่ตลาดเป็นตัวกำหนดหรือตัวกระทำต่อเกษตรกรดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน และกล่าวว่า แนวคิดเศรษฐกิจพึ่งตนเองยอมรับ สนับสนุนและส่งเสริมให้ชุมชนชาวบ้านที่ปรารถนาจะก้าวพ้นจากระดับการผลิตเพียงพออยู่พอกิน ไปสู่ระดับการเปลี่ยนให้เป็นเจ้าของทุนและหรือผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง โดยกระบวนการผลิต คือ วัตถุดิบ แรงงาน ทักษะ ทุน และยุทธศาสตร์ทางธุรกิจจะต้องอยู่ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเองของสมาชิกชุมชน (Self-determination) รัฐบาลเพียงผู้ให้การสนับสนุนทางด้านข่าวสารข้อมูลความรู้ในการบริหารจัดการ สนับสนุนการทำวิจัยเพื่อการพัฒนาผลผลิตและเทคโนโลยีการผลิต ตลอดจนปรับปรุงตัวบทกฎหมายต่าง ๆ เพื่อให้ธุรกิจของชุมชนมีอนาคตและสามารถพัฒนาอย่างเชื่อมโยงในระบบเศรษฐกิจทุกระดับ

และระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเอง (Self-reliance economy) ของชุมชนจะต้องอยู่บนฐานของการใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย เพื่อให้เป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม การทำความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การมีความสมานฉันท์ คือ คนมีช่วยคนจน การยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา ฯลฯ เป็นทั้งการประพฤติปฏิบัติทางด้านสังคมและเป็นมิติการทำธุรกิจของชุมชนในเวลาเดียวกัน แม้ว่าระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเองกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกจะมีข้อแตกต่างกัน แต่ทว่าระบบเศรษฐกิจทั้งสองก็สามารถประสานและเชื่อมต่อกันได้ (Articulation) ส่วนในเรื่องภูมิปัญญานั้น ก็ได้เน้นว่าเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยในการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง มีรากฐานทางวัฒนธรรมและการพึ่งตนเองได้

อย่างไรก็ตาม สังคิต เห็นว่าเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกก็ยังสามารถประสานและเชื่อมต่อกัน (Articulation) ได้ เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธการค้าส่งออก แต่ต้องการเปลี่ยนความสัมพันธ์การร่วมมือกันผลิตและขายจากเดิมความสัมพันธ์เป็นแบบปัจเจกชนก็ให้ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบกลุ่ม (Collectivism) กับปัจเจกชน (Individualism) แทน เพราะถ้ายิ่งเครือข่ายขยายออกไปมากเท่าไร ก็จะสร้างความเข้มแข็งให้กลุ่มธุรกิจชุมชนมีอำนาจต่อรองได้มากขึ้น แล้วก็จะทำให้ระบบเศรษฐกิจตลาดหรือระบบเศรษฐกิจตลาดทุนนิยมไทยเป็นประโยชน์แก่กลุ่มบุคคลทั่วไปเช่นเดียวกัน

ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม ได้เสนอแนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็งของเศรษฐกิจท้องถิ่น/เศรษฐกิจชุมชน ซึ่งถือเป็นเศรษฐกิจฐานราก โดยแนวทางที่ไพบุลย์ได้เสนอนั้น ได้เน้นว่า ควรให้ความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชนและองค์กรชุมชนในระดับท้องถิ่น และสนับสนุนการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายระหว่างองค์กรชุมชนท้องถิ่นด้วยกัน และหรือระหว่างองค์กรท้องถิ่นกับส่วนกลาง ซึ่งการเชื่อมโยงเป็นเครือข่ายดังกล่าวจะสามารถสร้างกิจกรรมทางธุรกิจ/ประกอบกิจการต่าง ๆ ที่มีประสิทธิภาพและคุณภาพ และมีความยั่งยืนมากขึ้น ในลักษณะดังกล่าว จะเกิดการเกื้อกูลกันระหว่างองค์กรต่าง ๆ อาทิ องค์กรท้องถิ่นที่มีความเข้มแข็งกว่าจะสามารถช่วยดูแลองค์กรท้องถิ่นที่มีความแข็งแรงน้อยกว่า นอกจากนั้น เครือข่ายองค์กรดังกล่าว จะสามารถช่วยกันดูแลความผาสุก ความสันติสุข รวมทั้งความเจริญมั่นคงในทุก ๆ มิติของท้องถิ่น ซึ่งจะเห็นได้ว่า ไม่ใช่เฉพาะด้านเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่จะรวมถึงด้านสังคม วัฒนธรรม ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ความเข้มแข็งขององค์กรท้องถิ่นเป็นระบบดูแลตนเอง และเกื้อกูลซึ่งกันและกันทำให้เกิดความเจริญมั่นคงในทุก ๆ ด้าน และจะกลายเป็นฐานที่เข้มแข็งมั่นคงของสังคม ไม่ใช่เป็นรากฐานที่อ่อนแอเช่นปัจจุบัน

สิ่งที่ไพบูลย์ ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องเศรษฐกิจชุมชนได้แก่ วิธีการสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชนท้องถิ่น รวมทั้งการสร้างเครือข่ายระหว่างองค์กรท้องถิ่นด้วยกัน และการสร้างเครือข่ายกับส่วนกลาง ซึ่งถือเป็นการสร้างค่านิยมร่วมกันทั้งในแนวนอนและแนวตั้ง หากมองในมิติของทุนทางสังคมจะเห็นได้ว่า องค์กรชุมชนท้องถิ่นได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันบนพื้นฐานของความเกื้อกูลกัน ซึ่งจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง ทำให้ชุมชนและองค์กรชุมชนเกิดพลังในการขับเคลื่อนหรือแก้ไขปัญหาให้แก่ชุมชนได้ สามารถพึ่งตนเองได้ นอกจากนี้เกณฑ์การพิจารณาธุรกิจชุมชนจะต้องศึกษาถึงพัฒนาการ ประวัติความเป็นมาของชุมชนนั้น ๆ รวมถึงสภาพแวดล้อมที่เข้ามาเกี่ยวข้องว่ามีอะไรบ้าง อย่างไรบ้าง เช่น วิกฤตการณ์ หรือโอกาส ในการเกิดธุรกิจชุมชนเหล่านี้เป็นต้น การนำปัจจัยต่าง ๆ ขึ้นมาประกอบการพิจารณา จะช่วยให้การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนสามารถดำเนินการได้อย่างเป็นรูปธรรม

ในขณะที่ พลตรีสนั่น ขจรประศาสน์ (2539) ได้กล่าวว่า การพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนนี้ มิใช่เป็นเพียงเครื่องมือในการแก้ปัญหา แต่เป็นกระบวนการพัฒนาความคิด ทักษะคติ และพฤติกรรมในการดำรงชีวิตของชาวบ้านในชนบท เริ่มจากการปรับเปลี่ยนความคิดที่จะต้องพึ่งตนเอง ก่อนเป็นลำดับแรก และเปลี่ยนระบบการผลิตเพื่อขายมาเป็นการผลิตเพื่อยังชีพก่อน เมื่อเหลือจึงขาย การขายผลผลิตก็ต้องสร้างมูลค่าเพิ่มให้มากขึ้นโดยการแปรรูปผลผลิต การรวมกันขาย ตลอดจนการทำธุรกิจร่วมกับภาคเอกชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมและผลประโยชน์ร่วมกัน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นกระแสเศรษฐกิจที่จะต้องเติบโตอย่างช้า ๆ เพราะต้องเกี่ยวข้องกับจิตใจของผู้ที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย รวมไปถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต วิธีการผลิต การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจและที่สำคัญคือการเปลี่ยนแปลงที่ระดับรากฐานของสังคม จึงทำให้เป็นกระบวนการที่ต้องใช้เวลา สำหรับภาคเมืองแล้วเศรษฐกิจชุมชนยังมีบทบาทในการสร้างความเข้มแข็งให้กับการผลิตและวิถีชีวิตในเมืองด้วย โดยผ่านการส่งเสริมการสร้างประชาคมในภาคเมือง พื้นที่พัฒนารวม กลุ่มออมทรัพย์ ขยายเครือข่ายธุรกิจชุมชนกับภาคเมือง

ส่วนวิธีการพัฒนานั้น ชุมชนจะเป็นผู้กระทำในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนเอง โดยที่รัฐควรส่งเสริมและเน้นยุทธศาสตร์ทั้งการผลิตเพื่อส่งออกไปพร้อมกับเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง ซึ่งจะช่วยให้เกิดดุลยภาพมากขึ้น เนื่องจากมีการใช้ทุนทางสังคมได้อย่างคุ้มค่า ทำให้เกิดความเข้มแข็งให้กับตลาด จุดนี้จึงทำให้การบริโภคของระบบเศรษฐกิจโดยรวมมีเสถียรภาพ และเศรษฐกิจก็มีใช้เศรษฐกิจระบบปิด (Close-economy) แบบสังคมนิยมด้วย แต่เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองมีจุดร่วมกันระหว่างเศรษฐกิจตลาดเสรี คือการเน้นที่เอกชน จะเห็นได้ว่า เศรษฐกิจชุมชนจะประกอบไป

ด้วยเอกชนที่หลากหลาย และเอกชนกลุ่มที่สำคัญได้แก่กลุ่มชาวบ้าน ชุมชน สหกรณ์ ที่จะเป็นผู้สร้าง “ระบบเศรษฐกิจตลาดเพื่อชุมชน”

ยุทธศาสตร์นี้จะให้การสนับสนุนรากฐานการผลิตทางการเกษตรของชุมชน ให้เป็นอุตสาหกรรมการแปรรูปผลิตภัณฑ์การเกษตรขนาดย่อม ซึ่งจะมีการพัฒนาให้มีความก้าวหน้าไปที่ละก้าว โดยให้ชุมชนเป็นผู้ประกอบการและเป็นเจ้าของทุนในเวลาเดียวกัน ในระยะสั้น ยุทธศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองถือเอาการสร้างความเข้มแข็งให้แก่การผลิตทางการเกษตรแบบพึ่งตนเอง เป็นงานหลักของภารกิจทั้งปวง ส่วนการพัฒนาอุตสาหกรรมการแปรรูปผลิตภัณฑ์การเกษตรเป็นภารกิจต่อเนื่อง และที่สำคัญที่สุดก็คือการพัฒนาอุตสาหกรรมจะต้องไม่แยกออกจากการผลิต รากฐานของการผลิตทางการเกษตรและอุตสาหกรรมการแปรรูปในชุมชนหมู่บ้าน และตำบลนับหมื่น ๆ แห่งในอนาคตจะเป็นเหมือนเสานับหมื่น ๆ ต้นที่ค้ำจุนระบบเศรษฐกิจไทยเอาไว้ได้อย่างมั่นคง และสามารถยืนหยัดต้านทานกับความผันผวนทางเศรษฐกิจในระดับโลกได้

อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจชุมชนดังที่ได้กล่าวมานั้น เป็นการส่งเสริมให้มีการสร้างค่านิยมร่วมของสมาชิก โดยการรวมกันเป็นกลุ่มเพื่อให้เกิดอำนาจในการต่อรองกับตลาด และใช้แนวทางวัฒนธรรม อาทิ เรื่องของการมีสัจจะ การทำความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การมีความสมานฉันท์ คือ คนรวยช่วยคนจน การยึดมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนา ซึ่งแนวทางดังกล่าว หากเทียบเคียงกับแนวคิดทุนทางสังคมแล้ว ก็ถือว่า เป็นการให้บุคคลลดความยึดติดในตัวตน หันมายุติในค่านิยมร่วม มีความสำนึกร่วมในความเป็นชุมชนเดียวกัน เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีบนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเอื้ออาทรและความสามัคคี ซึ่งความสัมพันธ์ในลักษณะดังกล่าวจะนำไปสู่การปรับเปลี่ยนทุนประเภทต่าง ๆ ให้เป็นทุนสาธารณะ หรือทุนของสังคม จนเกิดการกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิก ทำให้เกิดพลัง ที่สามารถนำไปต่อรองกับภายนอกหรือเศรษฐกิจกระแสหลักได้

ส่วนปัจจัยภายนอกที่เป็นสิ่งแวดล้อมและมีผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนได้แก่การให้การสนับสนุนจากภาครัฐในเรื่องของข้อมูลข่าวสาร ความรู้ในการบริหารจัดการ การวิจัยเพื่อการพัฒนาผลผลิต รวมทั้งเรื่องของกฎหมายต่าง ๆ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้จะมีส่วนมาสนับสนุนการดำเนินการของเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองให้สามารถก้าวหน้าไปได้ดียิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม จุดอ่อนที่ได้พบในแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนนั้น ได้แก่ การไม่ได้แยกแยะให้ชัดเจนว่า กลุ่มชาวบ้านที่จะมาเกี่ยวข้องกับการทำเศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเองนั้น สามารถรวมกลุ่มกันได้โดยใช้ระบบวัฒนธรรมดั้งเดิมที่อยู่ในชุมชนทั้งหมดทุกชุมชนหรือไม่ บางชุมชนที่ไม่มีหรือมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมเพราะชุมชนเพิ่งเกิดใหม่ การรวมกลุ่มจะทำได้หรือไม่ ทั้งในแง่ของ

ทุนและความร่วมมือ ทั้งนี้เพราะหากชุมชนไม่มีความเป็นชุมชนที่แท้จริงก็จะดำเนินการได้ยาก และสภาพความเป็นจริงที่พบได้ ก็คือชาวบ้านต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำ ทำให้พึ่งตนเองก็ไม่ได้ พึ่งพากันเองก็ไม่ได้ การรวมกลุ่มก็ทำได้ยาก หรือทำได้ก็ไม่เข้มแข็ง จึงเป็นเรื่องที่จะต้องนำไปขบคิดต่อไปว่า การพัฒนากลุ่มชาวบ้านที่ไม่เข้มแข็งเพื่อให้สามารถรองรับกับแนวทางเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองให้ได้นั้น จะทำได้อย่างไร และบทบาทของทุนทางสังคมจะเข้าไปเกี่ยวข้องหรือสร้างความเข้มแข็งได้อย่างไร

อย่างไรก็ตาม ได้มีแนวคิดและกล่าวถึงเงื่อนไขในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองของชาวบ้านที่จะหนุนเสริมให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน 6 ประการคือ

1. การพัฒนาต้องเป็นกลุ่ม การจะพึ่งตนเองได้นั้นต้องมีการรวมตัวกันเป็นชุมชน เพื่อจะได้มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และทำกิจกรรมเศรษฐกิจร่วมกัน
2. ต้องมีจิตสำนึกช่วยเหลือซึ่งกันและกัน คือ การพึ่งตนเองขึ้นอยู่กับจิตใจ ความสมัครใจของผู้คนในสังคม
3. จิตสำนึกจะต้องผลิตซ้ำขึ้นมาอีกได้ คือต้องสร้างขึ้นมาใหม่ให้ชัดเจนต่อเนื่องโดยเน้นไปที่บทบาทของนักพัฒนาหรือปัญญาชน จากภายนอกที่เข้าไปช่วยรื้อฟื้นให้ระลึกถึงความ เป็นชุมชนวัฒนธรรมที่ดีงามของหมู่บ้าน
4. ต้องมีการรวมตัวกันในรูปแบบของสหพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง การพึ่งตนเองต้องเป็นแบบกลุ่มคือ การรวมกลุ่มในหน่วยย่อยในหมู่บ้าน แต่ละหมู่บ้านรวมเป็นสหพันธ์ จะช่วยเสริมศักยภาพของหน่วยย่อยในท้องถิ่น และพัฒนาไปสู่ประชาธิปไตย
5. การประสานวัฒนธรรมหรือกิจกรรมของตนเองกับคนอื่น ๆ ในสังคม
6. ควรมีความสัมพันธ์ที่เหมาะสมกับภาวะแวดล้อมธรรมชาติ

ดังนั้น ปรัชญาและวิธีการปฏิบัติสำหรับแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนจะต้องอาศัยพื้นฐานของหลักการ ดังต่อไปนี้

1. ผู้ผลิตจะต้องหวังพึ่งตนเองให้มากที่สุดก่อน โดยเน้นการทำการเกษตรที่คำนึงถึงสภาพภูมิศาสตร์ ทรัพยากรท้องถิ่น ให้เพียงพอต่อครอบครัวเหลือแล้วจึงขาย จะทำให้ผู้ผลิตกำหนดราคาเองได้
2. เน้นการรวมกลุ่มระดับชาวบ้านในระดับชุมชน หมู่บ้าน ตำบล
3. การรวมกลุ่มในระยะยาว เพราะทุกคนเข้ามาร่วมตัดสินใจ กำหนดแนวทางเอง รัฐเป็นเพียงผู้คอยสนับสนุนทำให้เกิดการเป็นกลุ่มก้อน รวมทั้งยังก่อให้เกิดการมีเสถียรภาพในภาพรวมของประเทศด้วย

4. ใช้คุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นแกนในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจซึ่งเท่ากับว่าเป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำกับด้วยคุณธรรม (Moral economy)

โดยสรุป จะเห็นได้ว่า การพัฒนาและวิธีการปฏิบัติที่เป็นจุดเริ่มต้นของเศรษฐกิจชุมชนนั้นจะต้องเริ่มต้นที่ชุมชน และกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน เมื่อมีการผลิตการตลาดในระดับที่พึ่งพาตนเองได้แล้ว จึงขยายการผลิต กระบวนการไปสู่องค์กรเครือข่ายในระดับที่สูงขึ้นไป และพัฒนาเชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจในกระแสหลักหรือในระดับประเทศ โดยการพิจารณาอย่างรอบครอบกับความเหมาะสม ทั้งในด้าน วัตถุดิบ พลังงาน ทรัพยากร สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ภูมิปัญญา และเทคโนโลยีที่ใช้ในกระบวนการผลิต และระบบการจัดการที่เหมาะสม ทั้งในรูปแบบขององค์กรชุมชน เครือข่าย สหกรณ์ หรือบริษัทร่วมทุน ที่เป็นภาคีกับทุกฝ่ายทั้งภาครัฐ ธุรกิจเอกชน ทั้งในแง่ของการลงทุนและการสนับสนุนจากภาครัฐ ทั้งนี้กระบวนการผลิต และระบบการจัดการดังกล่าวจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความร่วมมือ ความเอื้ออาทร และการเป็นหุ้นส่วนแห่งความสำเร็จ

3.6 องค์ประกอบของเศรษฐกิจชุมชน

จากแนวคิด ปรัชญา หลักการ และความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนตามทีกล่าวนำมาแล้วนั้น สามารถสรุปถึงองค์ประกอบที่สำคัญของเศรษฐกิจชุมชน ดังต่อไปนี้

1. เป็นระบบเศรษฐกิจแบบฐานรากของโครงสร้างระบบเศรษฐกิจของชาติ เน้นการพึ่งพิงตนเอง ทางสายกลาง ไม่มองสุดโต่ง การใช้ทรัพยากรในท้องถิ่น และเทคโนโลยีพื้นบ้าน เน้นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงพื้นฐานของตนเองให้เข้มแข็ง ทั้งสังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และเศรษฐกิจของสังคม

2. ครอบครัวยุคใหม่เป็นหน่วยการผลิต แรงงานของสมาชิกของครอบครัวเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด ไม่ต้องจ้างซื้อสะสมและค้าขาย เป็นการพึ่งแรงงานในครอบครัว พึ่งทรัพยากรท้องถิ่น พึ่งตนเองและพึ่งกันเองในชุมชนก่อน และสามารถพัฒนาการขยายในขั้นตอนที่สูงขึ้น โดยขยายในตลาดใกล้ตัว ตลาดภูมิภาค ตลาดในประเทศ

3. เป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สร้างกระบวนการเรียนรู้ให้แก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ทำให้คนในชุมชนมีความเข้มแข็ง ทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา พร้อมทั้งสร้างเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมที่ดี

4. เป็นการพัฒนาอย่างบูรณาการ เนื่องจากทุกสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน เช่น การพัฒนาสติปัญญา-ร่างกาย จิตใจ (คน) และเศรษฐกิจ-สังคม-สิ่งแวดล้อม (ปัจจัยภายนอก) ต้องกระทำไปพร้อม ๆ กัน

5. เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทย อยู่บนเอกลักษณ์/วัฒนธรรมที่เป็นของชุมชนเอง และเป็นแกนกลางในการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และการยึดหลักคำสอนของศาสนาของประชาชนในชุมชน เป็นระบบเศรษฐกิจที่ถูกกำกับด้วยคุณธรรม (Moral economy)

6. เป็นการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งอยู่ในรูปที่เป็นตัวเงินและไม่เป็นตัวเงิน และให้ความสำคัญในฐานะเป็นตัวเชื่อมกับเรื่องประชาสังคม และเศรษฐกิจพอเพียงด้วย

7. เป็นการประกอบสัมมาชีพของชาวบ้านที่เน้นการร่วมมือกันในรูปแบบกิจกรรมการเกษตร ต่อเนื่องการเกษตร และนอกภาคการเกษตรในระดับครอบครัว เพื่อความพอกินพอใช้ จากนั้นกิจกรรมลักษณะกลุ่มอาจขยายตัวสู่ระดับชุมชน

8. สามารถพัฒนาตนเองได้ เพราะมีความเข้มแข็งโดยธรรมชาติเป็นทุน ร่วมมือกันสร้างความเข้มแข็งของชุมชนแล้วจึงค่อยโยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้ากับกิจกรรมในเมือง หรือในระดับที่สูงขึ้น

9. องค์กรชุมชนเป็นหัวใจของวิธีการและกลไกการพัฒนา รวมทั้งการสร้างเครือข่าย องค์กรชุมชน ขยายหน้าทีไปสู่การแปรรูปผลผลิตเกษตรกรรม การค้าและกิจกรรมรากฐานของท้องถิ่นอาจเรียกว่า สหกรณ์ โยงชุมชนหมู่บ้านและเครือข่ายเข้าด้วยกับโรงงานและกิจกรรมในเมือง มีวัฒนธรรมชุมชนร้อยรัดทั้งระบบเศรษฐกิจชุมชนและระบบเศรษฐกิจทุนนิยมเข้าไว้ด้วยกัน

10. เครือข่ายของชุมชนจะต้องรวมกันในระดับชาติ เป็นการบูรณาการทุกส่วนในสังคม เพื่อให้เกิดพลังของประชาคม (Civil Society) ประเทศจะมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันยิ่งขึ้น มีความเจริญกระจายอยู่ทั่วประเทศ แต่ละพื้นที่การปกครอง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง มีชาวบ้านมีประชาชนเป็นสถาบันพื้นฐาน

11. แนวคิดเศรษฐกิจพึ่งตนเองยอมรับ สนับสนุน และส่งเสริมให้ชุมชนชาวบ้านที่ปรารถนาจะก้าวพ้นจากระดับการผลิตเพียงเพื่อพออยู่พอกิน ไปสู่ระดับการเปลี่ยนให้เป็นเจ้าของทุนและหรือผู้ประกอบการทางเศรษฐกิจเอง ภายใต้การตัดสินใจด้วยตนเองของสมาชิกชุมชน (Self-determination)

12. เศรษฐกิจชุมชนพึ่งตนเอง ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องการค้า หรือการแลกเปลี่ยนในตลาด หากเกษตรกรสามารถทำการผลิตได้พอเพียง เกษตรกรเป็น “ผู้กำหนด” (Actor) ต่อตลาด ไม่ใช่ตลาดเป็นตัวกำหนดหรือตัวกระทำต่อเกษตรกรดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

13. สามารถประสานกับระบบเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกและเชื่อมต่อกัน (Articulation) ได้ เศรษฐกิจชุมชนไม่ได้ปฏิเสธการค้าส่งออก แต่ต้องการเปลี่ยนความสัมพันธ์การร่วมมือกันผลิตและขาย จากเดิมความสัมพันธ์เป็นแบบปัจเจกชนก็ให้ปรับเปลี่ยนไปเป็นแบบกลุ่ม (Collectivism) กับปัจเจกชน (Individualism) แทน

เศรษฐกิจชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมและวัฒนธรรม เริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง การผลิตอาหารบริโภคเองเหลือจึงทำการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชน ทำให้เกิดเป็นธุรกิจชุมชนขึ้น เป็นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการยืนบนพื้นฐานของตัวเอง ที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งและสืบต่อไปยังสังคม วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม เป็นลักษณะของเศรษฐกิจแบบเศรษฐกิจพื้นฐาน มีความเป็นบูรณาการ เศรษฐกิจชุมชนจึงเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนและสามารถพัฒนาจากเศรษฐกิจพื้นฐานไปสู่การพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ และเป็นการพัฒนาที่คู่ขนานบนความเกื้อกูลระหว่างชุมชนกับสรรพสิ่ง

3.7 การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติ

ลักษณะและความสำคัญของเศรษฐกิจชุมชนนั้น นอกจากจะเน้นที่กระบวนการผลิตที่อยู่ในระดับชุมชนที่มีความเอื้ออาทร การไว้วางใจ และความสามัคคีต่อการดำเนินการกิจกรรมทางเศรษฐกิจร่วมกันของคนในชุมชน และมีการต่อยอด โดยการรวมกันเป็นองค์กรชุมชน และขยายเป็นเครือข่าย มีระบบการจัดการที่พัฒนาไปสู่การพัฒนาเชิงธุรกิจ และเท่าที่ผ่านมาระบบเศรษฐกิจในระดับชุมชนสามารถขยายผลการดำเนินการไปสู่การเป็นวิสาหกิจชุมชน สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ ดังนั้น ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีการพัฒนาสามารถขยายเป็นธุรกิจขนาดกลางซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในระดับชาติ และถ้าระบบการหมุนเวียนของเศรษฐกิจชุมชนมีพลังเพิ่มขึ้นก็จะไปส่งเสริมให้เกิดกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติได้ อย่างไรก็ตาม มีความพยายาม ที่จะให้การพัฒนาระบบเศรษฐกิจทั้งสองสามารถประสานเชื่อมโยงและดำรงอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและเกื้อกูลกันและกัน ซึ่งหากสามารถทำได้เช่นนั้น ก็จะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการพัฒนาที่จะนำประเทศชาติไปสู่ความมั่งคั่งและการพัฒนาที่ยั่งยืนได้ในที่สุด

ดังนั้น การเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชนกับการพัฒนาเศรษฐกิจในระดับชาติจึงมีความสำคัญโดยเป็นพัฒนาการของเศรษฐกิจชุมชน ดังที่ ศ.ดร.ฉัตรทิพย์ได้ให้ข้อเสนอเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ควรเริ่มตั้งแต่การระดมเงินทุนภายในชุมชนท้องถิ่น เพื่อสร้างอุตสาหกรรมแปรรูปที่จำเป็นตามความสามารถ สร้างสถาบันการเงินและเครดิตของชุมชนท้องถิ่นที่เอื้อต่อการผลิตในท้องถิ่น มีนักจัดการแห่งท้องถิ่น ลดการพึ่งรัฐและนายทุน มีกลไกการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิต ยกกระตือรือร้นการผลิต มีสถาบันการค้นคว้าและถ่ายทอดวัฒนธรรม มีแผนการระยะยาว กำหนดการแลกเปลี่ยนและการลงทุนที่เข้ากับท้องถิ่นอื่น พร้อมทั้งประสานความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับชาติ การเชื่อมโยงในรูปแบบนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนาระบบเศรษฐกิจในระยะยาว

ที่ผ่านมา กิจกรรมสาธารณะในระดับชาติที่เชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชน เช่น เรื่องการถ่ายทอดเทคโนโลยี/ธนาคารชุมชน อุตสาหกรรมบางชนิด เช่น บริษัทบางจาก เป็นตัวอย่างเดี่ยวหนึ่งของความเกี่ยวโยงระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับเศรษฐกิจแห่งชาติ ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนคือสินทรัพย์ที่มีค่าสูง เป็นรากฐานของเศรษฐกิจแห่งชาติ และต้องเน้นพัฒนาในส่วนชุมชนท้องถิ่นนี้ และจะเชื่อมโยงประกอบส่วนท้องถิ่นขึ้นเป็นสังคมแห่งชาติ ให้ชุมชนชาติประกอบขึ้นจากชุมชนท้องถิ่น

วิทยา ว่องกุล กล่าวถึง การเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนกับเศรษฐกิจระดับชาติว่า สุดท้ายเครือข่ายของชุมชนจะต้องรวมกันในระดับชาติ เป็นการบูรณาการทุกส่วนในสังคมเพื่อให้เกิดพลังของประชาคม (Civil Society) ประเทศจะมีลักษณะเป็นเนื้อเดียวกันยิ่งขึ้น มีความเจริญกระจายอยู่ทั่วประเทศ แต่ละพื้นที่การปกครอง มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง ประกอบด้วยความสมัครใจขึ้นเป็นเศรษฐกิจแห่งชาติ รัฐประชาธิปไตย และวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่มีชุมชนท้องถิ่น มีชาวบ้านมีประชาชนเป็นสถาบันพื้นฐาน การสะท้อนความคิดเห็นดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงภาวะการที่จะสลายภาวะความยึดติดกับความเป็นตัวตนที่มีในสังคมระดับต่าง ๆ ด้วยการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันของมนุษย์ที่อยู่บนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในรูปแบบของการเชื่อมโยงเครือข่ายฐานเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งและเกิดความสมดุล กับระบบเศรษฐกิจในระดับต่างๆ นอกจากนั้น พิทยาได้พูดถึงคำสำคัญ (keywords) ที่เกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคม อาทิ การเกาะเกี่ยวด้านวัฒนธรรมของชุมชน การพึ่งพาอาศัยกัน ความมีเมตตาในการอยู่ร่วมกัน ความสามัคคี และระบบคุณธรรมในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แนวคิดที่สำคัญของทุนทางสังคมเกี่ยวกับเรื่องการกระจายความเจริญและการพัฒนาทางเศรษฐกิจให้กับทุกคนอย่างทั่วถึง

และเมื่อพิจารณาการเชื่อมโยงเศรษฐกิจชุมชน กับชุมชนภายนอกหรือเศรษฐกิจกระแสหลัก ในรูปแบบธุรกิจชุมชนที่กล่าวมาข้างต้น เปรียบได้กับแนวคิดทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในขั้นที่ 2 คือการรวมพลังในรูปกลุ่ม เพื่อผลิต การตลาด การจัดการ รวมทั้งในด้าน

สวัสดิการ การศึกษา การพัฒนาสังคม จนถึงขั้นที่ 3 สร้างเครือข่าย กลุ่มอาชีพและขยายกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย โดยประสานความร่วมมือกับภาครัฐกิจ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน และภาคราชการ ในด้านเงินทุน การตลาด การผลิต การจัดการ และข่าวสารข้อมูลได้ เพื่อให้เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจที่แท้จริงของประเทศต่อไป จะเห็นได้ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้นสามารถพัฒนาไปสู่การดำรงอยู่เคียงข้างระบบเศรษฐกิจในกระแสหลักได้

ปัจจุบันการเสริมสร้างเศรษฐกิจชุมชนโดยผ่านการดำเนินการตามโครงการของรัฐบาล เช่น โครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ได้สร้างกระแสการเชื่อมโยงระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ใช้ความรู้ ความเข้าใจในกระบวนการผลิตของชุมชนมาสู่การพัฒนาเพื่อให้ชุมชนได้พึ่งพาตนเอง เป็นตัวอย่างหนึ่งของการเชื่อมโยงเศรษฐกิจในระดับชุมชนสู่การพัฒนาในระดับชาติ ดังนั้น การเริ่มต้นที่ชุมชนจึงเป็นการก้าวเดินในทางเศรษฐกิจที่ยืนอยู่บนขาของตนเอง

3.8 ทูทางสังคมกับการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน

ตามที่กล่าวแล้วนั้น ความเป็นชุมชนนั้นเกิดจากความสำนึกของสมาชิกในชุมชนทุกคน เป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าทุกคนไม่ยึดติดกับความเป็นตัวตน เปิดใจยอมรับกัน ทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นไปในลักษณะเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน รู้จักแบ่งปันกัน ทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชนมีการกระจายอย่างทั่วถึง ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีใครมีมากจนเกินไป หรือน้อยจนเกินไป ทุกคนสามารถดำเนินชีวิตในทางสายกลางได้โดยไม่เดือดร้อน และจากการที่สมาชิกมีความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จึงทำให้มีการประสานกิจกรรมด้านต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิตร่วมกันอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดการบูรณาการของชุมชนในทุก ๆ ด้าน อาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า หากจะพิจารณาว่า แนวคิดทุนทางสังคมจะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งได้อย่างไรแล้ว ก็อาจจะชี้ให้เห็นได้ว่า เนื่องจากทุนทางสังคม ที่สะท้อนออกมาในรูปของ ความเป็นชุมชน สามารถทำให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนและเมื่อชุมชนมีความเข้มแข็ง เพราะสมาชิกมีความสัมพันธ์ที่อยู่บนฐานของความเอื้ออาทรกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็จะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้การดำรงชีวิตและการทำมาหากินของคนในชุมชนเป็นไปอย่างปกติพอเพียง ดังที่ ศ.นพ.ประเวศ วะสี กล่าวว่า “เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล” นอกจากนั้น ความสัมพันธ์ของคนที่อยู่บนพื้นฐานที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็จะทำให้การดำเนินวิถีชีวิตของคนในชุมชนมีกิจกรรมในด้านต่าง ๆ ร่วมกัน เกิดการบูรณาการ

เชื่อมโยงกิจกรรมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นด้านสังคม เศรษฐกิจ สุขภาพ การศึกษา ศิลธรรม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม และจิตใจ

เศรษฐกิจชุมชนเป็นเศรษฐกิจพื้นฐาน ที่ยึดการดำเนินตามทางสายกลาง ยึดความเพียงพอและเน้นการพึ่งตนเองของสมาชิก เป็นเศรษฐกิจที่คำนึงถึงการทะนุบำรุงพื้นฐานของตัวเองให้เข้มแข็งและถือเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นชุมชนโดยมีการบูรณาการ และมีการเชื่อมโยงกันทุกอย่างทั้งหมดเข้าด้วยกันไม่ว่าจะเป็นเรื่อง เศรษฐกิจ ศิลธรรม จิตใจ สังคม วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อม การเมือง สุขภาพ และการเรียนรู้ เศรษฐกิจชุมชนจึงถือเป็นเศรษฐกิจสำหรับคนทั้งมวล เพราะประชาชนจะต้องมีการรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์เพื่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งสิ่งที่ถือว่า เป็นฐานคิดเดียวกันระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนและแนวคิดทุนทางสังคม ได้แก่ ความเป็นชุมชน เพราะคำว่าความเป็นชุมชนนั้น มีความหมายกว้างลึกครอบคลุมไปถึงความสำนึกของสมาชิกในความเป็นเจ้าของชุมชนร่วมกัน การที่สมาชิกมีความสำนึกในความเป็นชุมชนร่วมกัน จึงเป็นเครื่องแสดงให้เห็นว่าสมาชิกทุกคนอยู่ภายใต้ระบบคิดความเชื่อค่านิยม หรือวัฒนธรรมร่วมกัน ทุกคนเปิดใจเปิดความคิดยอมรับสมาชิกคนอื่น มีความเข้าใจเห็นใจสมาชิกคนอื่น ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้ได้นำไปสู่ความไว้วางใจกัน ทำให้ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นระหว่างสมาชิกในชุมชนจึงเป็นไปในลักษณะเห็นอกเห็นใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน รู้จักแบ่งปันกัน ทรัพยากรต่าง ๆ ในชุมชนมีการกระจายอย่างทั่วถึง ซึ่งความสัมพันธ์ของสมาชิกในลักษณะดังกล่าว ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่จะเอื้อให้เกิดประโยชน์และเกิดพลังของชุมชน

ดังนั้น หากจะพิจารณาโดยภาพรวมแล้ว พลังที่เกิดจากทุนทางสังคมน่าจะมีผลในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนในหลายด้านด้วยกัน อาทิ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จะทำให้พลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาสามารถถ่ายทอดเรียนรู้ร่วมกันได้ นอกจากนั้น การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงินทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และทรัพยากรที่มาจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากความช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่น วิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ซึ่งจะเห็นได้ว่า โดยหลักการแล้ว กระบวนการทุนทางสังคมนั้นสามารถที่จะสร้างให้เกิด "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ และก็จะทำให้สมาชิกในชุมชนมีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง นับตั้งแต่การแบ่งปันความรู้ ความคิด ปัญญา ทุน ทรัพยากรต่าง ๆ สภาพการณ์เช่นนี้ จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น ซึ่งก็จะส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้น และประชา

ชนมีความสุขร่วมกัน คำอธิบายเกี่ยวกับพลังที่เกิดจากกระบวนการทุนทางสังคมที่จะมีผลต่อความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชนดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการอธิบายในระดับครอบครัว กลุ่ม องค์กร สถาบัน และเครือข่ายได้เช่นกัน

3.9 สรุป

แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธ เป็นฐานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การอธิบายระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ

เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยากในระดับชุมชน อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียงเหลือบริโภคแล้วจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การความเอื้ออาทร เศรษฐกิจชุมชนไม่ต่อต้านระบบเศรษฐกิจการตลาด สามารถเชื่อมต่อกับเศรษฐกิจในระดับชาติได้ และมุ่งการสร้างอำนาจต่อรองของธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถถูกขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งพลังดังกล่าวประกอบด้วย พลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงิน ทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ทำให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่ช่วยขับเคลื่อน เนื่องจากกระบวนการทุนทางสังคมทำให้สมาชิกได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทุนทางสังคมสามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

อย่างไรก็ตาม ในหลักการ แม้กระบวนการทุนทางสังคมจะสามารถสร้างพลังในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้ก็ตาม ในทางปฏิบัติ อาจมีปัญหายุ่งยากบางประการ โดยเฉพาะสาเหตุที่สำคัญได้แก่ การอ่อนแอและสูญหายไปของทุนทางสังคมเดิมที่เคยมีในสังคมไทย ดังนั้น

การรื้อฟื้นทุนทางสังคมเดิมที่ได้สูญหายไปให้กลับมาใหม่ หรือรวมทั้งการสร้างทุนทางสังคมใหม่ขึ้นมา จะทำได้หรือไม่ อย่างไร และอยู่ภายใต้เงื่อนไขและอุปสรรคอะไร จึงเป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณากันต่อไป

บทที่ 4

พลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนา

4.1 บทนำ

ในการศึกษาถึงพลวัตของทุนทางสังคมกับการพัฒนานั้น จะมุ่งพิจารณาถึงประเด็นที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงของทุนทางสังคมทั้งหมด 4 ประเด็นด้วยกัน อาทิ (1) ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย (2) ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) (3) ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) (4) เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ ซึ่งวัตถุประสงค์ในการนำเสนอประเด็นทั้ง 4 นั้น เพื่อมุ่งแสดงให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต ว่ามีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์อย่างไร แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม นอกจากนั้น การศึกษาได้พยายามนำเสนอถึงอิทธิพลจากศาสนาพุทธ ซึ่งมีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง และทำให้ระบบอุปถัมภ์มีส่วนช่วยให้สังคมไทยสามารถดำรงอยู่ได้ การศึกษาได้พยายามนำเสนอถึงสถานการณ์ที่สังคมไทยต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ซึ่งได้ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไป จากระบบคุณค่าที่เป็นไปเพื่อการดำรงชีพให้เป็นปกติสุข กลายเป็นระบบมูลค่าที่มีราคาแพงวัดเป็นเงิน และสามารถซื้อขายกันได้มากขึ้น ซึ่งสภาพดังกล่าว ได้ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคมลดน้อยถอยลง การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่าทุนทางสังคมในอดีตอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง มีความเอื้อกูลกัน ทั้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างให้เกิดประสิทธิภาพในการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชน นอกจากนั้น การศึกษายังได้นำเสนอถึงการเปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เน้นการแข่งขันและเน้นผลตอบแทนสูงสุดที่ปรากฏให้เห็นมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสังคมยุคปัจจุบัน ซึ่งมีผลทำให้ระบบเศรษฐกิจต้องพึ่งพาทายนอกมากกว่าการพึ่งพาตนเอง สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้ทุนทางสังคมในสังคมลดน้อยถอยลง และมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนในที่สุด ยิ่งไปกว่านั้น การศึกษายังได้พยายามนำเสนอสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่เป็นผลกระทบจากการพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ดูเหมือนว่าบ่อนทอนความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชน และทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีในอดีตได้ลดน้อยถอยลง

4.2 ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ของสังคมไทย

ระบบอุปถัมภ์ ถือว่าเป็นค่านิยม และบรรทัดฐานอย่างหนึ่งของสังคมไทย ที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตและการดำรงอยู่ ในอดีตการพึ่งพาแบบอุปถัมภ์เป็นปัจจัยที่เสริมสร้างให้ชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น เป็นการพึ่งพาแบบถ้อยทีถ้อยอาศัย ผู้คนอยู่ร่วมกันในลักษณะของการพึ่งพาบุญระบบเช่นนี้มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและมีต่อมาอย่างต่อเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ (2539, น.137-184) ที่กล่าวถึง การเปลี่ยนของทุนทางสังคมของประเทศไทยในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยศึกษาผ่านระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และโครงสร้างของชนชั้นสมัยนั้นว่า มีระบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมเป็นแนวดิ่งและเป็นระบบอุปถัมภ์ที่มี 2 ลักษณะ คือประเภทแรก ระบบอุปถัมภ์ที่เป็นทางการ ซึ่งเป็นระบบการจัดระเบียบการปกครองที่ตราไว้ในกฎหมายต่าง ๆ และยึดถือปฏิบัติในแนวทางดังกล่าว ประเภทที่สองระบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการถือเอาความสัมพันธ์ส่วนตัวและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ โดยลักษณะของความสัมพันธ์เป็นระบบฐานันดรไพร่ หัวใจสำคัญของความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ คือ ไพร่เป็นผู้หาของกำนัลมาให้ นาย ไพร่เป็นแหล่งที่มาของรายได้ของนาย ถ้านายไม่ปราบบังคับไพร่ของตนแต่ปล่อยให้ไพร่เลี้ยงได้ตามสบายแล้ว พวกไพร่ก็จะให้ของกำนัลพวกข้าว ผลไม้ ผัก ปลา แก่นาย นอกจากนั้น หน้าที่อีกอย่างหนึ่งของนายก็คือทำหน้าที่เป็นผู้ระงับกรณีพิพาทของไพร่และให้ความความคุ้มครอง

ความผูกพันระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ ที่มีความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ มีลักษณะเป็นความสัมพันธ์คู่และเป็นไปตามข้อตกลง (contractual relationship) บนพื้นฐานของความผูกพันในลักษณะของการตอบสนองซึ่งกันและกันแม้ว่าจะไม่เท่าเทียมกันซึ่งถ้าพิจารณาในเชิงอุดมคติแล้ว มักจะเป็นในรูปแบบของความรักใคร่ชอบพอกัน มีลักษณะเป็นการส่วนตัวและมีความสัมพันธ์ในเชิงซ้อน (multiplex relationship) ที่มักแสดงออกโดยข้อผูกพันของการตอบสนองต่อกันและกัน รวมถึงข้อผูกพันทางศีลธรรมด้วย อย่างไรก็ตาม โดยที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับการอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการเข้าถึงทรัพยากรที่แตกต่างกัน ดังนั้น จึงมักจะมีลักษณะของความสัมพันธ์ในด้านการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันซึ่งขึ้นอยู่กับสถานการณ์ในการต่อรองของแต่ละฝ่ายในทางปฏิบัติความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์เป็นความสัมพันธ์ที่มีลักษณะของการกดขี่ขูดรีด ซึ่งในที่สุดเป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับอำนาจนั่นเอง

จะเห็นได้ว่า ไม่ว่าระบบอุปถัมภ์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จะเป็นแบบเป็นทางการหรือไม่ เป็นทางการ แต่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับอุปถัมภ์ก็จะมีเกี่ยวข้องกับเรื่องของ อำนาจและการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ที่มีลักษณะของการชู้ตริตและไม่เท่าเทียมกัน

ความสัมพันธ์ดังกล่าว ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ มองว่า เป็นความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียมกันมีการแบ่งแยกระหว่างผู้ให้ความอุปถัมภ์กับผู้รับความอุปถัมภ์ มีการแบ่งแยกระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ย่อย โดยผู้ย่อยควรประพฤติปฏิบัติต่อผู้ใหญ่ 3 ประการ คือ เคารพ เชื่อฟัง และเกรงใจ ส่วนผู้ใหญ่ควรเป็นบุคคลที่ตั้งในศีลธรรม และควรจะประพฤติตัวให้เหมาะสมแก่การเคารพจากผู้ย่อย ซึ่งโดยสาระสำคัญคือ การพึ่งพากัน ในความเห็นของคนไทย ผู้ใหญ่เป็นเสมือนต้นไม้ใหญ่ที่มีร่มเงาให้ผู้ย่อยได้พักพิง ในความสัมพันธ์แบบนี้จะต้องมีความคงที่และความสม่ำเสมอซึ่งแสดงด้วย ค่านิยมที่เรียกว่า “กตัญญูทเวท” เพื่อเตือนความจำและย้ำถึงการปฏิบัติอย่างถ้อยทีถ้อยอาศัย กัน การแสดงออกตามแนวคิดนี้เรียกว่า “บุญคุณ” คนที่สร้างบุญคุณให้กับผู้อื่น หมายถึง คนที่ได้ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือบางสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่อีกคนหนึ่ง ในการนี้ผู้ที่ได้รับจะต้องกระทำบางสิ่งบางอย่างตอบแทน ค่านิยมชนิดนี้มีความสำคัญเพราะเชื่อกันว่าผู้ที่ขาดความกตัญญูเป็นผู้ที่ไม่ควรคบค้าสมาคมด้วย และไม่มีทางก้าวหน้าในชีวิต นอกจากนี้ ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลธรรมดา กับนายซึ่งสัญญาว่าจะให้ผลประโยชน์ตอบแทน เป็นความสัมพันธ์แบบ 2 ทาง ผู้ที่ฝากตัวก็คาดหวังว่าเจ้านายจะให้ความคุ้มครอง และถ้าเป็นไปได้ก็อยากได้เงินเดือนและรับใช้มากขึ้น

ระบบอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ มีอยู่ในสังคมไทยสืบเนื่องจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ความสัมพันธ์ดังกล่าว ดูเหมือนจะก่อให้เกิดวัฒนธรรมการพึ่งพา แต่ในบางครั้งหรือบางสถานการณ์ก็อาจมีความจำเป็น โดยเฉพาะในกรณีของประเทศ ไทยที่ได้รับแรงกดดันจากปัจจัยภายนอกอันได้แก่การรุกรานของพม่า ทำให้ผู้ปกครองประเทศในขณะนั้นจำเป็นต้องสร้างระบบและกลไกที่จะทำให้การปกครองอำนาจส่วนกลางมีความเข้มแข็งเพียงพอที่จะรักษาความสงบสุขในชุมชนประเทศชาติไว้ได้ ต่อมาเมื่อการรุกรานของฝ่ายต่างๆ ลดลง จึงทำให้ระบบการพึ่งพาลดลง และเกิดการระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ขึ้นมาแทน คือ การใช้เงินทดแทนระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์

อาจกล่าวได้ว่า ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย นอกจากจะเป็นเรื่องของค่านิยมแล้ว ยังมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของศีลธรรม ซึ่งมีอิทธิพลต่อระบบคิด และธรรมเนียมปฏิบัติของผู้คนในสังคมไทยให้สามารถยอมรับความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบไม่เท่าเทียมกันได้มากขึ้น จึงอาจสรุปได้ว่า ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ระบบอุปถัมภ์ยังเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย ก็คือ อิทธิพลที่เกิดจากการปลูกฝังคติความเชื่อบางประการของศาสนาพุทธ

ข้อความที่กล่าวถึงระบบอุปถัมภ์ข้างต้น ได้แสดงให้เห็นถึงข้อดีข้อด้อย รวมทั้งความเป็นพลวัตที่แสดงถึงลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปอีกด้วย

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการใช้แรงงานชาวจีนเพิ่มขึ้นแทนแรงงานการเข้าเดือนของไพร่ ซึ่งการเข้าเดือนลดลงจาก 6 เดือน เหลือ 3 เดือนต่อปี ราชการสมัยนั้นพอใจการจ่ายเงินมากกว่า การเข้าเดือนและต่อมาได้มีการขยายตัวทางการค้าระหว่างภูมิภาคจนถึง พ.ศ. 2393 พ่อค้าชาวจีนสามารถควบคุมการค้าไว้เกือบหมดและครอบคลุมไปถึงหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกล การลดเวลาเข้าเดือนก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่พลอยลดลงด้วย พวกไพร่เห็นว่าไม่จำเป็นต้องให้ของกำนัลที่ฟุ่มเฟือยแก่นายเพื่อทำงานเบาหรือรับการยกเว้นการเข้าเดือน ยิ่งไปกว่านั้นการขยายตัวทางการค้าระหว่างภูมิภาคทำให้ผลผลิตที่เหลือกินเหลือใช้และจะต้องเป็นของกำนัลให้เจ้านายนั้นยังสามารถนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่พ่อค้าชาวจีนนำมาขายถึงที่ และจากการที่ไพร่ส่วนใหญ่จ่ายเงินแทนการเข้าเดือน การเรียกร้องการบริการของนายจึงดูเป็นการไม่ยุติธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่จึงค่อย ๆ จืดจางลง

ปรากฏการณ์ข้างต้นได้ชี้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา จากเดิมที่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความชอบพอรักใคร่กันเป็นการส่วนตัว หรือเป็นไปโดยกฎหมายระเบียบบ้านเมือง ก็มีการเปลี่ยนไปเป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนฐานของผลประโยชน์และทรัพย์สินเงินทอง

เมื่อพิจารณาถึงบทบาทและหน้าที่ของระบบอุปถัมภ์ตามประวัติศาสตร์ไทย ต้องยอมรับว่า ความสำคัญและเนื้อหาของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ในสังคมไทยมีความแตกต่างกันแปรไปตามช่วงระยะเวลาในแต่ละยุคสมัย และแม้แต่ในช่วงเวลาเดียวกันยังแตกต่างกันไปตามแต่ละภูมิภาคด้วย หากจะพิจารณาถึงเหตุการณ์ที่ย้อนไปในอดีต พื้นที่ในเขตปริมณฑลที่อยู่ห่างจากศูนย์กลางของประเทศ จะพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์จะมีลักษณะรูปแบบของความเป็นสถาบันน้อยลง มีการใช้อำนาจบังคับควบคุมน้อยลงและมีการแลกเปลี่ยนผลตอบแทนในลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกันมากขึ้น ในท้องถิ่นดังกล่าว อำนาจที่แท้จริงเป็นของท้องถิ่นและมีลักษณะค่อนข้างเป็นอิสระในการปกครองตนเอง ผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถพึ่งพาอำนาจจากส่วนกลาง แต่จำเป็นต้องแสวงหาความชอบธรรมและการยอมรับในฐานะผู้นำท้องถิ่นจากชุมชนของตนเองอันมีผลทำให้ชาวนาสามารถสร้างความแข็งแกร่งให้แก่ฐานะของตนเองได้ ด้วยเหตุนี้แบบอย่างความสัมพันธ์ระหว่างผู้ให้และผู้รับอุปถัมภ์ (“typical” patron-client relationship)

จึงมีสองประการคือ ประการแรกความเป็นอิสระพอสมควรในการปกครองตนเองของชุมชนท้องถิ่น ประการที่สองคือ แรงกดดันจากภายนอกบางประการ หรือข้อเรียกร้องจากอำนาจของรัฐส่วนกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการระดมกำลังคนในยามมีศึกสงคราม

ในขณะที่ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบประเพณีของไทยหลายอย่างได้ค่อย ๆ เลือนหายไปนั้น ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์แบบ “ไม่เป็นทางการ” ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบันทั้งในเขตเมืองและชนบท ดังจะพบได้จากข้อมูลเชิงประจักษ์ในงานวิจัยต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในพื้นที่ที่ห่างไกลบางแห่ง ความสัมพันธ์ในรูปแบบประเพณียังคงมีปรากฏให้เห็นก็ตาม แต่ในอีกหลาย ๆ พื้นที่ ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบประเพณีไปเป็นอันมาก โดยเฉพาะความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์แบบไม่เป็นทางการดูเหมือนว่าจะเป็นไปในลักษณะที่สูญเสียความสมดุลมากขึ้น กล่าวคือ ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาของระบบอุปถัมภ์ที่เคยอิงอยู่บนพื้นฐานทางด้านศาสนา สังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ กลับแปรเปลี่ยนไปสู่ความสัมพันธ์แบบพึ่งพาที่มีลักษณะอิงอยู่กับพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว อย่างเช่นตัวอย่างที่เป็นรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจนในหมู่บ้านหลาย ๆ แห่งที่มีลักษณะเป็นแบบ “ประเพณี” มาก ๆ นั้น แต่เดิมเคยมีความสัมพันธ์ของผู้ให้อุปถัมภ์กับผู้รับอุปถัมภ์ที่ผูกพันกันด้วยสายใยต่าง ๆ (multi-stranded) แต่ในเวลาต่อมาจะพบว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้มีลักษณะที่มีความเฉพาะเจาะจงและเป็นรูปแบบของข้อตกลงสัญญามากขึ้น ยกตัวอย่างเช่น ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายและลูกน้อง (ไพร่) ที่มีความเกี่ยวพันกันในเรื่องที่ทำกินที่เกี่ยวข้องกับวิธีการผลิต ซึ่งในอดีตความผูกพันระหว่างกันของทั้งสองฝ่ายสามารถครอบคลุมความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง แต่ในปัจจุบัน ความสัมพันธ์ดังกล่าวจำกัดอยู่เพียงรูปแบบของข้อตกลงระหว่างเจ้าของที่ดินและผู้เช่าเท่านั้น

อาจจะกล่าวได้ว่า ระบบอุปถัมภ์ยังคงมีอยู่ในสังคมไทย โดยเฉพาะระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ที่ไม่เป็นทางการนี้ จากปรากฏการณ์กลับพบว่า ผู้รับการอุปถัมภ์ ซึ่งปัจจุบันอาจจะได้แก่ชนชั้นล่างที่ยากไร้ ด้อยโอกาส หรืออีกนัยหนึ่งก็ได้แก่ชาวไร่ชาวนานั่นเอง ที่ต้องได้รับแรงกดดันจากระบบดังกล่าวมากขึ้น ในอดีตนั้น ผู้รับการอุปถัมภ์จะรู้สึกเดือนร้อนหรือได้รับความกดดันบ้างเป็นบางครั้ง โดยเฉพาะในยามที่บ้านเมืองมีความคับขัน (ยามมีศึกสงคราม) ซึ่งความกดดันดังกล่าวอาจจะมาจากคำบัญชาของกษัตริย์ในการเกณฑ์แรงงาน แต่ในปัจจุบัน สิ่งที่สร้างแรงกดดันให้แก่ชนชั้นล่าง หรือชาวไร่ชาวนาผู้ยากไร้ กลับมาจากเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ถูกสร้างหรือกำหนดขึ้นจากภายนอก ทำให้ชาวไร่ชาวนาต้องพึ่งพาผู้อื่นมากขึ้น ชาวไร่ชาวนาต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนของราคาผลผลิตจากตลาดมากขึ้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ถึงแม้จะดูเหมือนว่า ชาวไร่ชาวนาจะมีความเป็นอิสระในการกำหนดวิถีชีวิตตนเอง แต่โดยความเป็นจริง

แล้ว ชาวไร่ชาวนาก็ยังดูเหมือนว่ายังตกอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์แบบพึ่งพาที่มีกฎเกณฑ์จากภายนอกมาบังคับอยู่ เพียงแต่กฎเกณฑ์ดังกล่าวเป็นกฎเกณฑ์ที่มองไม่เห็น หรือที่เรียกว่า “กฎเกณฑ์ลึกลับของกฎหมายตลาด” (mysterious rule of market law) เท่านั้นเอง

อาจกล่าวโดยสรุปได้ว่า เมื่อกาลเวลาได้เปลี่ยนแปลงไป รูปแบบของระบบอุปถัมภ์ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่เห็นชัดเจนขึ้น ได้แก่ผู้รับการอุปถัมภ์ หรือในปัจจุบันได้แก่ผู้ยากไร้ อยู่ในภาวะที่ทุกข์เข็ญมากขึ้น ทั้งนี้เพราะในอดีต บัณฑิตที่เข้ามาช่วยเหลือหนุนให้ระบบอุปถัมภ์ดำรงอยู่ได้ โดยที่ผู้ให้การอุปถัมภ์และผู้รับการอุปถัมภ์มีความพึงพอใจ ได้แก่เรื่องของศีลธรรม ความเชื่อในเรื่องของศาสนา ซึ่งในปัจจุบันนี้ บัณฑิตเหล่านี้ได้ลดบทบาทและอิทธิพลต่อระบบคิด และระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยลงไปมาก จึงอาจจะกล่าวได้ว่า ภายใต้สถานการณ์ที่ทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในรูปของศาสนา ค่านิยมและความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของศีลธรรมที่ได้ลดน้อยลงไป ในสังคมไทย ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่เหนือกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ จะยิ่งทวีความรุนแรงและเพิ่มความกดดันให้แก่ผู้ยากไร้มากยิ่งขึ้น

ฮันส์ ดีเตอร์ เบ็คเคเต็ค (อ้างใน อคิน รพีพัฒน์, 2539, น. 259-284) ได้อธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยเพิ่มเติมว่า ระหว่างกลางและปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เศรษฐกิจของไทยเช่นเดียวกับที่อื่น ๆ ของโลกเริ่มจะกลายเป็น “ระบบทุนนิยมชายขอบ” (peripheral capitalist) ตลาดภายในของประเทศเริ่มผนวกเข้ากับเศรษฐกิจโลก และประชาชนเริ่มมีการแบ่งระบบงาน (division of labor) ตามอย่างนานาประเทศ ผลก็คือ เศรษฐกิจส่วนใหญ่ที่เลี้ยงตนเองได้ ถูกเปลี่ยนไปเป็นเพื่อการผลิต การนำเข้าอุตสาหกรรมจากทางตะวันตก และจากการเริ่มทำการค้าทางการเกษตร รวมทั้งการรุกร้าของเศรษฐกิจแบบเงินตราแลกเปลี่ยน มีผลทำให้แรงงาน ทุน และที่สำคัญคือ ที่ดิน ได้กลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่าต่อการซื้อขาย

การปรับเปลี่ยนในช่วงระยะเวลาดังกล่าว มีผลกระทบที่สำคัญต่อชีวิตของคนไทยในชนบทอย่างมาก ความสัมพันธ์ในลักษณะของการแลกเปลี่ยน หรือการกระจายผลประโยชน์ (reciprocal and redistributive relations) ได้สูญเสียความชอบธรรมไป และเครือข่ายของความสัมพันธ์แบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเริ่มลดลงไปด้วย แต่เดิมการจัดช่วงชั้นทางสังคมและเศรษฐกิจไม่ปรากฏชัดเจนในระดับหมู่บ้าน แต่ในปัจจุบันความแตกต่างทางชนชั้นเริ่มปรากฏมากในช่วงต้น ๆ ของศตวรรษที่ 20 การเป็นเจ้าของที่ดิน การเช่านา หนี้สิน และการจ้างแรงงานในชนบท เริ่มมีปรากฏการณ์ขึ้นเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ของไทย การผนวกเศรษฐกิจของ

ประเทศให้เข้ากับระบบทุนนิยมของตลาดโลกที่เกิดขึ้นในภาคกลางของประเทศไทย มีผลทำให้เกิดการสูญเสียความสมดุลระหว่างชนชั้นที่ไม่ใช่ภาคเกษตรกรและการพึ่งพา

พอตเตอร์ (Porter 1976) ได้ใช้แนวคิดของ แฮงค์ (Hanks 1975) เกี่ยวกับแนวคิด “ระบบบริวาร” (entourage) ในหมู่บ้านไทยในภาคกลาง ครอบครัวของผู้เป็นเจ้าของที่ดินชั้นนำในหมู่บ้าน สามารถจัดตั้ง “ระบบบริวาร” ขึ้นได้โดยไม่เพียงแต่ดึงดูดครอบครัวของลูกสาวที่พึ่งพาอาศัยอยู่ด้วยเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงครอบครัวชาวไร่ชาวนาไรที่ดินที่ยากจนอีกด้วย ผู้พึ่งพาทั้งหมดนี้ จัดเป็นบริวารที่มีความเป็นไปได้ในการระดมแรงงานเพื่อช่วยเหลือหัวหน้า หรือผู้อุปถัมภ์ของ “กลุ่มบริวาร” ในเวลาที่มีความจำเป็นต้องการใช้แรงงานทางการเกษตร ในการสร้างบ้านหรือในงานพิธีต่าง ๆ นี่ก็ถือว่าเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ที่คงมีอยู่ แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนมากขึ้น

เช่นเดียวกันกับการศึกษาของแวนรอย (Van Roy, 1971) ที่ได้ศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชาวไร่ที่ขึ้นไปทำไร่บนเขากับพ่อค้าในพื้นที่ในภาคเหนือ ซึ่งไม่ได้ขึ้นอยู่กับการค้าขายเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่ประกอบด้วยความซับซ้อนของปฏิสัมพันธ์กันทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งนี้ เพราะพ่อค้าเป็นผู้อุปถัมภ์ของชาวไร่ ถ้าหากเขามีผู้รับอุปถัมภ์ที่เป็นชาวไร่จำนวนมาก เขาก็ได้รับการเรียกขานที่ถือว่ามีความสำคัญกว่าเป็น “พ่อเลี้ยง” ซึ่งมีความหมายตามตัวอักษรว่า “พ่อผู้เลี้ยงดูเรา” ในกรณีเช่นนี้ แม้จะดูเหมือนว่า รูปแบบความสัมพันธ์จะมีความเชื่อมโยงกับมิติต่าง ๆ มากมาย แต่สิ่งที่เป็นปัจจัยหลักในความสัมพันธ์ก็ดูเหมือนจะเป็นเรื่องของเศรษฐกิจเท่านั้น

บรูโน (Bruneau, 1980) ศึกษาความสัมพันธ์ของการผลิตและชนชั้นทางสังคมในหมู่บ้านหลายแห่งทางภาคเหนือของประเทศไทย ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบผู้อุปถัมภ์ “สมัยใหม่” (“modern” patron) ได้แก่ เจ้าของที่ดินขนาดใหญ่ พ่อค้า นายทุนเงินกู้ และอื่น ๆ ผู้อุปถัมภ์นี้จะใช้ความสัมพันธ์ของตนที่มีอยู่กับผู้มีอำนาจในการบริหารและพ่อค่านายทุนที่อยู่ในเมือง สร้างอำนาจที่มีอยู่ให้เข้มแข็ง ตลอดจนขยายอำนาจของตนเองมากขึ้น พวกเขา รวมตัวกันเป็นชนชั้นสูงที่มีอิทธิพลครอบงำเหนือวิถีชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน และชีวิตของผู้รับอุปถัมภ์จะดีขึ้นหรือเลวลงก็ขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งของผู้อุปถัมภ์นี้เอง ด้วยเหตุนี้ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองฝ่ายจะมีความใกล้ชิดกันมากหรือน้อยย่อมขึ้นกับผลประโยชน์ที่แต่ละฝ่ายต้องการ

อาจกล่าวได้ว่า การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม แต่ด้วยระบบวัฒนธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่ง อิทธิพลจากศาสนา

พุทธ ซึ่งมีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบอุปถัมภ์ ที่ถือว่าเป็นระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย สามารถดำรงอยู่ได้ จึงอาจถือได้ว่า หากพิจารณาระบบอุปถัมภ์ในแง่ที่ดี ที่มีเรื่องของศาสนาพุทธ และเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมภายใต้ระบบอุปถัมภ์เป็นไปด้วยความเอื้ออาทรกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เห็นอกเห็นใจกัน แม้ว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวจะตั้งอยู่บนผลประโยชน์และการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม ก็น่าจะนับได้ว่า ความสัมพันธ์ดังกล่าว เป็นทุนทางสังคม ที่เคยมีอยู่ และช่วยให้สังคมไทยสามารถดำรงอยู่สืบต่อมาได้ ปัจจุบัน บทบาทของศาสนาพุทธค่อนข้างมีอิทธิพลต่อระบบคิด และระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยไม่มากนัก จึงเป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่พึงประสงค์มากขึ้น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่เหนือกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ และการที่สังคมไทยต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไปมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะระบบคุณค่าต่าง ๆ อันได้แก่ แรงงาน ที่ดิน หรือวิถีการผลิตที่มีคุณค่าเพื่อการดำรงชีพอย่างเป็นปกติสุข สิ่งเหล่านี้ได้กลายเป็นระบบมูลค่าที่มีราคาแพงวัดเป็นเงิน สามารถซื้อขายกันได้ทั้งสิ้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงของสัมพันธ์ในเชิงสังคม ที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเอื้ออาทรต่อการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคมเป็นไปได้อย่างยาก และลดคุณค่าในตัวของมันเองลงไป ในที่สุด ระบบทุนนิยมโลกก็ทำให้ทุกคนต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น (ชาวนาต้องพึ่งพาพ่อค้าคนกลางในเมือง พ่อค้าในเมืองต้องพึ่งพาตลาดโลกในต่างประเทศ ฯลฯ) และเป็นการพึ่งพาที่มีการกดขี่ ชูดริด และไม่เป็นธรรมอีกด้วย และจากผลการศึกษาที่ได้กล่าวอ้างมาแล้วข้างต้น จะเห็นว่า การกดขี่ชูดริดเอารัดเอาเปรียบกัน ในรูปของการพึ่งพาดังกล่าวนั้น จะถูกกระทำกันเป็นทอด ๆ กล่าวคือ พ่อค้านายทุนต่างชาติ จะกดขี่ชูดริดเอาเปรียบพ่อค้าภายในประเทศ พ่อค้าในเมืองจะกดขี่ชูดริดเอาเปรียบเกษตรกรในชนบท ดังนั้น สิ่งที่คุณเหมือนจะเป็นเรื่องที่เลวร้ายมากที่สุดได้แก่ ระบบความสัมพันธ์ใหม่ที่เกิดขึ้นนี้ ทำให้คนในสังคมเดียวกัน หรือในชุมชนเดียวกันมากดขี่ชูดริดเอาเปรียบกันเองมากขึ้น (พิทยา ว่องกุล:2540 น. 154-155) ซึ่งสิ่งเหล่านี้ จึงดูเหมือนว่า สังคมและชุมชนมิใช่ไร้ซึ่งทุนทางสังคมเท่านั้น แต่ยังเป็นการสร้าง "ต้นทุนทางสังคม" ให้เกิดขึ้นในสังคมอีกด้วย

4.3 ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)

หากพิจารณาถึงปรากฏการณ์ในระบบการผลิตก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย จะเห็นได้ว่า วิถีชีวิตและวิธีการผลิตของคนในสังคมดำรงอยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง และเรียบง่าย มีการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังคมในอดีตมีทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม อันได้แก่เรื่องของความเชื่อ จารีต ประเพณี และศาสนา มาช่วยค้ำจุนหล่อเลี้ยงให้สังคมเกิดความมั่นคงแข็งแรง สามารถพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน

เนื่องจากชุมชนของไทยเป็นสังคมการเกษตร มีความผูกพันและอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยหลักในการผลิต การประกอบอาชีพในแต่ละชุมชนจะขึ้นอยู่กับลักษณะของภูมิประเทศ สภาพอากาศ และทรัพยากรในแต่ละท้องถิ่นเป็นสำคัญ ดังนั้น การดำรงชีวิตของคนในชุมชนจึงทำมาหากินกันตามฤดูกาล เช่น ฤดูฝนทำนา พอว่างจากฤดูทำนาก็ทำอย่างอื่น เช่น การเข้าป่าล่าสัตว์และหาของป่า หาปลา เพื่อนำมาบริโภค รวมทั้งการทำเครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ เช่น สานกระบุง ตะกร้า ทอผ้า ปั่นเครื่องปั้นดินเผา เป็นต้น โดยใช้วัตถุดิบในท้องถิ่นที่มีอยู่ ในอดีต การทำมาหากินของชาวบ้านซึ่งส่วนใหญ่เป็นอาชีพทางการเกษตร จะมุ่งการผลิตเพื่อเพียงพอต่อการบริโภคและเพื่อใช้ให้ในครัวเรือนก่อนเป็นอันดับแรก ส่วนที่เหลือจึงค่อยแลกเปลี่ยนหรือแบ่งปันให้กับผู้อื่นในชุมชนและ/หรือนอกชุมชนต่อไป และเนื่องจากในชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมบูรณ์ ทำให้ชาวบ้านสามารถหาของมาบริโภคได้ เช่น ผักพื้นบ้าน ปลาที่อาศัยในแหล่งน้ำธรรมชาติ โดยไม่ต้องเสียเงินซื้อมาบริโภค ชาวบ้านสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยมีปัจจัยพื้นฐานอย่างพอเพียง ดังคำกล่าวที่ว่า “ในน้ำมีปลาในนามีข้าว” จากการที่วิถีชีวิตชาวบ้านอยู่บนพื้นฐานความเพียงพอ ทำให้ชาวบ้านได้มีเวลาที่จะคิดสร้างสรรค์สิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ โดยจะเห็นได้จากงานศิลปหัตถกรรมที่เป็นผลิตภัณฑ์เครื่องใช้สอยในครัวเรือนหรือเครื่องมือในการประกอบอาชีพต่าง ๆ อาทิ งานทอ งานช่าง งานประดิษฐ์ สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านสามารถพึ่งตนเองได้ในเรื่องปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต

ส่วนความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน ส่วนใหญ่นั่นคือการแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน ทั้งนี้เนื่องจากแต่ละท้องถิ่นมีความแตกต่างของสภาพภูมิประเทศ ทำให้ผลผลิตของท้องถิ่นแตกต่างกันไป เช่น ที่ราบลุ่มมีการปลูกข้าว ชายทะเลทำประมง สำหรับการแลกเปลี่ยนนั้น ก็คำนึงถึงคุณค่าโดยไม่ได้ใช้เงินเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์จึงเอื้อประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ไม่ได้เป็นไปในรูปแบบการแข่งขันที่เน้นประโยชน์สูงสุดของตนเอง แต่เป็นประโยชน์ร่วมกัน

ระบบการแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก โดยส่วนใหญ่แล้วจะทำการแลกเปลี่ยนแบบของแลกของ และไปกันเป็นคาราวานหรือเป็นกลุ่ม เช่น ชาวบ้านที่อยู่บนเขาก็นำของที่ได้จากป่าไปแลกกับชาวบ้านที่เป็นชาวปรมะงอย่างที่ทำทางภาคใต้ ซึ่งสัมพันธ์ภาพอันนี้พัฒนามาเป็นระบบเกลอหรือที่เรียกว่า “เกลอเขาเกลอเล” เป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ได้แก่งแย่งแข่งขัน แต่เป็นความร่วมมือกัน ซึ่งการดำเนินกิจกรรมการแลกเปลี่ยนดังกล่าว เป็นไปในช่วงที่นอกเหนือจากการทำไร่ทำนา

จะเห็นได้ว่า บนความแตกต่างที่หลากหลายอันเนื่องมาจากการมีสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกันและมีผลผลิตที่แตกต่างกัน แต่ชาวบ้านในอดีตก็สามารถอยู่ร่วมกันได้โดยแต่ละฝ่ายได้เติมเต็มในส่วนที่ตนเองขาดด้วยการเอื้ออาทร แลกเปลี่ยน พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง ทำให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกมองเห็นความสำคัญของการอยู่ร่วมกันด้วยการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งจิตสำนึกดังกล่าว มิได้เกิดขึ้นในมุมมองระหว่างมนุษย์กับมนุษย์เท่านั้น แต่ได้ครอบคลุมแผ่ขยายไปยังสิ่งที่อยู่รอบตัวที่เป็นธรรมชาติด้วย นั่นหมายความว่า ในอดีต มนุษย์มีจิตสำนึกในการที่จะอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ด้วยการเอื้ออาทร การพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งลักษณะของความสัมพันธ์ดังกล่าว ถือเป็นลักษณะของทุนทางสังคมที่เห็นได้อย่างชัดเจน

ลักษณะของทุนทางสังคมที่นอกจากจะแสดงออกด้วยลักษณะการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างมนุษย์กับมนุษย์และมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อมแล้ว สิ่งที่แสดงออกถึงทุนทางสังคมอีกลักษณะหนึ่งได้แก่ นวัตกรรม หรือการสร้างสรรคสิ่งใหม่ ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม โดยจะเห็นได้จากชุมชนในแต่ละท้องถิ่นได้มีการเรียนรู้และสั่งสมประสบการณ์จากบรรพบุรุษ ที่เรียกว่า “ภูมิปัญญา” ในกรณีของวิถีการผลิต จะเห็นได้ว่า ชุมชนได้มีการคิดค้นเพื่อหาพันธุ์พืชพันธุ์ไม้ชนิดต่าง ๆ มาใช้ในการเพาะปลูก โดยมีการเลือกสรรชนิดต้นไม้และพันธุ์พืชให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เช่น ที่ดอนหรือบนดอยปลูกข้าวไร่หรือข้าวเบา ส่วนบริเวณลุ่มน้ำปลูกข้าวนาล่อยที่สามารถทนน้ำท่วมได้ เป็นต้น นอกจากภูมิปัญญา หรือนวัตกรรมที่มนุษย์ได้นำมาใช้ในเรื่องการคิดค้นหาวิธีการเพื่อให้สามารถปลูกพืชให้ได้ผลในสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกันแล้ว มนุษย์ในอดีตยังได้ใช้ภูมิปัญญาคิดค้นหาวิธีการและรูปแบบที่จะลดความเสี่ยงในการผลิตด้วยการปลูกพืชอย่างหลากหลายชนิด อาทิ ผัก ผลไม้ เพื่อเสริมพืชชนิดอื่น ๆ ที่ใช้ในการบริโภคอีกด้วย และด้วยความเอื้ออาทร และการรู้จักแบ่งปันช่วยเหลือกัน ทำให้ภูมิปัญญาเกี่ยวกับวิถีการผลิตดังกล่าวสามารถแพร่กระจายไปยังชุมชนอื่น ๆ ทำให้รูปแบบวิถีชีวิตของมนุษย์ในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเพียงพอและมั่นคง เพราะมีทุนทางสังคมช่วยเกื้อหนุนในการดำเนินชีวิตและการผลิต

ส่วนแรงงานในการผลิต ก็ได้รับอิทธิพลจากความเชื่อ จารีต ประเพณี ที่มีการสืบทอดสั่งสมจากบรรพบุรุษในอดีต ทำให้แรงงานในการผลิตส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานภายในครอบครัว และภายในชุมชน ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนแรงงานระหว่างเครือญาติหรือคนในชุมชนด้วยตนเอง โดยมีข้อตกลงที่ยอมรับร่วมกัน เช่น การลงแขก การขอแรง ทำให้เกิดความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เห็นอกเห็นใจกัน เพราะมีวิถีชีวิตร่วมกัน ดังนั้น การผลิตของชุมชนจึงสามารถตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานในการดำรงชีวิตของคนในชุมชนได้ และยังมีส่วนเกินที่สามารถให้การช่วยเหลือเกื้อกูลผู้ด้อยโอกาส หรือส่วนรวมได้ เช่น การทำบุญทำทาน การสร้างสาธารณประโยชน์ เป็นการผลิตที่มีความสัมพันธ์แบบเกื้อกูลกัน ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบแข่งขัน ซึ่งทำให้ชุมชนอยู่อย่างราบรื่นกลมเกลียว

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมในอดีตได้มีส่วนช่วยให้มนุษย์สามารถคงจิตสำนึกในการเอื้ออาทร พึ่งตนเอง และพึ่งพาอาศัยกันให้สืบทอดมาได้ ซึ่งบางเรื่องยังคงสามารถพบเห็นได้ในบางพื้นที่ของชนบท หรือหากพิจารณาในเรื่องของแรงงานในการผลิตก็เช่นกัน ทุนทางสังคม อันได้แก่การแลกเปลี่ยนช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างแรงงานในครัวเรือน และแรงงานระหว่างเครือญาติ สามารถช่วยลดต้นทุนในการผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตได้อย่างมีประสิทธิภาพ

นอกจากนั้น หากจะพิจารณาถึงควมมีประสิทธิภาพในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตก็อาจจะพบว่า ด้วยสำนึกในการอยู่ร่วมกันไม่ว่าจะเป็นระหว่างมนุษย์กับมนุษย์หรือมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ทำให้มนุษย์มีความห่วงใยซึ่งกันและกัน และมีความห่วงใยต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไปด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว ทำให้มนุษย์มีความละเอียดอ่อนและพิถีพิถันในการผลิตและการบริโภคเป็นอย่างมาก กล่าวคือ มนุษย์จะเบียดเบียนธรรมชาติโดยยอมทำลายสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาเพื่อใช้ในการบริโภคเท่าที่จำเป็น การดำรงชีวิตเป็นไปอย่างสมถะ ไม่ฟุ้งเฟ้อ เพื่อให้ทรัพยากรได้ถูกนำมาใช้อย่างมีประสิทธิภาพ และสมเหตุสมผลมากที่สุด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในอดีตนั้น ผู้ผลิตและผู้บริโภคเป็นบุคคลคนเดียวกัน ภายใต้สภาพการณ์ดังกล่าว จึงทำให้การผลิตและการบริโภคเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น กล่าวคือ มนุษย์สามารถที่จะผลิตให้ตรงกับความต้องการของตนเอง ครอบครัว และชุมชนได้มากขึ้น ซึ่งก็หมายความว่า ในการบริโภคแต่ละครั้ง มนุษย์จะใช้หรือกินในสิ่งที่เป็นประโยชน์และมีความจำเป็นต่อการดำรงชีพเท่านั้น

การมีอยู่ของทุนทางสังคมของชุมชนในอดีตนั้น นอกจากจะเห็นได้จากวิถีการผลิต ระบบการแลกเปลี่ยนกับชุมชนภายนอก และในเรื่องของภูมิปัญญาท้องถิ่นแล้ว ปรากฏการณ์ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม อาทิ ในเรื่องของความเชื่อ ค่านิยม จารีต ประเพณี ก็ได้แสดงให้เห็นถึงความมีอยู่ของทุนทางสังคมเช่นกัน อย่างเช่น การเป็นสังคมแบบเครือญาติ การเป็นชนเผ่าเดี่ยว

กัน ทำให้คนส่วนใหญ่มีความเชื่อและวัฒนธรรมเดียวกัน เช่น การนับถือผีเดียวกัน หรือการเคารพผู้อาวุโส การเคารพธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สร้างให้เกิดความสัมพันธ์และความผูกพันในฐานะที่เป็นคนบ้านเดียวกัน ความรู้สึกดังกล่าวนำไปสู่การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ทั้งด้านแรงงาน ทรัพย์สิน และจิตใจ เช่น การลงแขกกระดมแรงงาน การทำบุญตามงานประเพณี (งานบวช งานแต่ง) เป็นต้น เช่นเดียวกัน วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการเคารพผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชน ก็จะช่วยลดความขัดแย้งระหว่างกันของคนในชุมชนลงได้ เพราะชุมชนมีผู้อาวุโสหรือผู้นำที่เป็นศูนย์รวมของจิตใจของคนในชุมชน ทำให้คนในชุมชนเห็นประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งเป็นการลดความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัว และให้ความสำคัญแก่ประโยชน์ส่วนรวมมากขึ้น

นอกจากวัฒนธรรมในเรื่องดังกล่าวแล้ว ยังมีเรื่องของศาสนา โดยเฉพาะหลักธรรมคำสอนในศาสนาพุทธก็ถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความเอื้ออาทร การแบ่งปัน การช่วยเหลือเกื้อกูล และการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สังคมในอดีตไม่ได้แยกการศึกษาออกจากครอบครัวและวัด ทำให้คนในครอบครัวและในชุมชนต้องอาศัยวัดเป็นสถานที่ศึกษา และคนในครอบครัวก็ได้รับการอบรมสั่งสอนขัดเกลาจากผู้ปกครองในครอบครัว และรวมทั้งจากวัดด้วยเช่นกัน ดังนั้น มนุษย์ในอดีตจึงได้รับการพัฒนาครบทั้งร่างกายและจิตใจไปพร้อมกัน อิทธิพลของศาสนาพุทธทำให้คนในชุมชนมีการดำรงชีวิตอย่างพอดีไม่มากหรือน้อยจนเกินไป และทำให้ชุมชนเป็นสังคมแห่งศีลธรรม (Moral Societies)

จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมในมิติทางวัฒนธรรม อาทิ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส และเรื่องของศาสนา ได้ก่อให้เกิดความผูกพัน ความสามัคคี ความเอื้ออาทร ของคนในชุมชนได้ไม่น้อยไปกว่าเรื่องอื่น ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้วเช่นกัน

โดยสรุป ทุนทางสังคมในอดีตสามารถเห็นได้จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง สังคมในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้บนความแตกต่างด้วยการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ไม่เฉพาะระหว่างมนุษย์เท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงธรรมชาติรอบข้างด้วย ในเรื่องการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีตนั้น ทุนทางสังคมในรูปของความเอื้ออาทร การช่วยเหลือแบ่งปัน และการพึ่งพาอาศัยกันบนพื้นฐานของความเป็นคนในครัวเรือนเดียวกัน ความเป็นเครือญาติ สามารถช่วยสร้างประสิทธิภาพในการผลิตได้อย่างแท้จริงและยั่งยืน นอกจากนั้น สังคมในอดีต ยังชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมในมิติของวัฒนธรรม อันได้แก่ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส และเรื่องของศาสนาพุทธ ได้มีส่วนช่วยที่สำคัญให้เกิดความมั่นคงแข็งแรงของสังคมในอดีตไม่น้อยไปกว่าปัจจัยตัวอื่น ๆ

4.4 ระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization)

จากปรากฏการณ์ในระบบการผลิต ระบบสังคมและระบบวัฒนธรรมก่อนมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) ทำให้ทราบถึงสภาพความเป็นอยู่ของสังคมไทยและการสังสมภูมิปัญญาความรู้และการพัฒนาระบบความเชื่อเพื่อแผ่ที่บุคคลมีต่อสังคม อย่างไรก็ตามปรากฏการณ์ของสังคมและวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย ได้แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็ว รวมทั้งการปรับตัวของผู้คนในสังคมที่ไม่ทันกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น อันเป็นเหตุที่นำมาสู่การลดลงของทุนทางสังคมที่มีอยู่ และส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและระบบเศรษฐกิจชุมชนของผู้คนในสังคม ซึ่งมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนอย่างเห็นได้ชัดเจน

อาจกล่าวได้ว่า หลังจากได้มีการพัฒนาตามแนวคิดตะวันตก Modernization ที่เน้นการพัฒนาด้านวัตถุ (พินยา ว่องกุล อ้างใน ประเวศ วะสี : 2541 น. 5) เพื่อเพิ่มรายได้ประชาชาติ ทำให้ทั่วโลกได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในสภาพการณ์ต่างๆ ดังนี้ (Lazio 1992, อ้างถึงใน ทองแถม นาถจำนง 2544, น. 120)

1. จำนวนประชากรในโลกที่สามเพิ่มขึ้นอย่างไม่หยุดยั้ง
2. คนแก่ในประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้ามีมากขึ้น ส่วนคนหนุ่มสาวมีสัดส่วนน้อยลง
3. การขยายตัวของเมืองใหญ่ โดยเฉพาะในประเทศกำลังพัฒนาสร้างปัญหาต่าง ๆ ด้านสังคมและสิ่งแวดล้อม
4. การอพยพย้ายถิ่น อันเนื่องมาจากสาเหตุ สงคราม การหนีความยากจน หรือการกดขี่ของรัฐบาล ไปสู่ประเทศที่ร่ำรวยกว่า
5. ความยากจนและความอดอยาก
6. หนี้สินของประเทศโลกที่สาม
7. การขยายกำลังอาวุธของประเทศกำลังพัฒนา
8. การขาดแคลนพลังงาน
9. ระบบนิเวศถูกทำลาย

สภาพการณ์ดังกล่าว ก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคมและชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ทั่วโลกซึ่งก็รวมถึงประเทศไทยที่เป็นระบบเปิด ผลกระทบจากการพัฒนาในด้านวัตถุทำให้ภาครัฐและชุมชนต้องมีการปรับตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชนในเขตเมืองจะมีการปรับตัวได้ค่อนข้างรวดเร็ว ในขณะที่ชุมชนในชนบทมีการปรับเปลี่ยนค่อนข้างช้า

นภการณ หะวานนท์ (2544, น.54-59) ได้พูดถึงชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยว่า เมื่อปี 2504 ประเทศเริ่มมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 โดยมีเป้าหมายมุ่งไปที่ส่วนเกินหรือสิ่งที่เป็นผลผลิตจากภาคการเกษตรเอาไปขายให้ต่างชาติ เพื่อเอาเงินมาพัฒนาประเทศให้เป็นอุตสาหกรรม สิ่งที่เกิดขึ้นกับชุมชนที่เห็นได้จากศึกษามี 4 ประการ คือ

1. รัฐจัดสร้างโครงสร้างพื้นฐานเข้าไป โดยเฉพาะการพัฒนาแหล่งน้ำ เริ่มจากบ่อบาดาล คลองชลประทาน เขื่อน มีการสร้างถนนเข้าไปสู่ชุมชน

2. การพัฒนาเทคโนโลยีทางการเกษตร ให้เกิดการปฏิวัติเขียวขึ้นมา มีการใช้พันธุ์พืชใช้ปุ๋ยใหม่ ๆ ข้าวที่ชาวบ้านเคยปลูกมีเป็นร้อยพันธุ์ จากพันธุ์พื้นเมืองก็ถูกเปลี่ยนเป็นพันธุ์ กข. ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวจากห้องทดลอง ฉะนั้นตรงนี้ ชาวบ้านถูกกระตุ้นให้มีการผลิตเพื่อให้ได้ผลผลิตสูง

3. มีสินค้าอุปโภค บริโภค เข้าไปในชุมชนในเวลาเดียวกัน ทำให้ชาวบ้านต้องเปลี่ยนแปลงลักษณะการดำเนินชีวิต จากที่เคยเดินเท้าหันมาใช้จักรยาน ต่อไปก็ใช้จักรยานยนต์

4. การบริการของรัฐที่สำคัญมากคือ การศึกษาในระบบโรงเรียน กระตุ้นให้คนเรียนต่อ ยอดมากขึ้น

ระบบการผลิตของสังคมได้มีการเปลี่ยนแปลงจากสังคมการเกษตรสู่อุตสาหกรรม โดยเริ่มจากการมีโรงงานอุตสาหกรรมที่เป็นบริษัทข้ามชาติเข้ามาตั้งโรงงานในประเทศไทย แรงงานภาคการเกษตรเข้าสู่อุตสาหกรรมมากขึ้น ทำให้ในชุมชนไม่มีคนหนุ่มสาวซึ่งเป็นวัยแรงงานอยู่ เหลือแต่คนแก่กับเด็ก

ส่วนภาคการเกษตรเองมีปรับตัว โดยเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนไปเป็นการผลิตเพื่อขาย และปรับเปลี่ยนพันธุ์ตามความต้องการของตลาดและให้ผลผลิตสูง โดยไม่คำนึงถึงความเหมาะสม คือ พันธุ์พื้นเมืองเป็นพันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพท้องถิ่นมีความต้านทานต่อศัตรูพืชสูง ใช้ต้นทุนการผลิตต่ำ ซึ่งเป็นพันธุ์ที่มีความเสี่ยงต่ำ แต่พันธุ์พืชที่เข้ามาใหม่นั้นถึงแม้จะได้ผลตอบแทนที่เป็นตัวเงินสูง แต่ก็มีความเสี่ยงสูงเช่นกัน ซึ่งลักษณะการปลูกที่เน้นพืชเศรษฐกิจเป็นหลัก ซึ่งเป็นพืชเชิงเดี่ยว จึงจำเป็นต้องมีการบำรุงดูแลรักษาอย่างดี โดยการเพิ่มยากำจัดศัตรูพืช ยาฆ่าแมลง และปุ๋ย ทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้นด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการผลิตแผนใหม่สามารถให้ผลผลิตที่สูงขึ้น ทำให้ผลผลิตโดยรวมมีปริมาณที่มาก ซึ่งบางครั้งมากเสียจนเกินความต้องการของตลาดในขณะนั้น ทำให้ราคาตกต่ำ แต่เกษตรกรก็ไม่มีทางเลือกและไม่มีอำนาจในการต่อรองเรื่องราคา ในที่สุด เกษตรกรก็จำเป็นต้องยอมขายในราคาที่ต่ำและยอมขาดทุนเพราะว่ามี การลงทุนไปมากแล้วจำเป็นต้องขายไปเพื่ออย่างน้อยจะได้ได้ทุนบางส่วนกลับคืนมาบ้าง

ปัญหาที่ต่อเนื่องจากการพัฒนาเศรษฐกิจแนวใหม่คือจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทำให้การใช้และความต้องการทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มขึ้น และมีการใช้เทคโนโลยีที่ไม่เหมาะสม รวมทั้งระบบการเกษตรที่เน้นพืชเชิงเดี่ยว ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติลดลงอย่างรวดเร็ว และระบบนิเวศเสื่อมโทรมและเสียสมดุล เช่น ฝนแล้ง น้ำในแหล่งธรรมชาติเน่าเสีย ดินเสื่อมสภาพ ขาดสารอาหาร ทำให้ทุนทางธรรมชาติที่เป็นปัจจัยการผลิตลดลงด้วย ส่งผลให้เกิดการแย่งทรัพยากรกันมากขึ้น จุดเปลี่ยนที่สำคัญของสังคมไทยคือ การรับระบบคิดที่มีการสอดแทรกวัฒนธรรมใหม่จากภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการลอกเลียนแบบมาจากวัฒนธรรมตะวันตก โดยผ่านการแพร่ขยายของเทคโนโลยีการสื่อสารอันได้แก่ โทรทัศน์ ซึ่งส่งผลกระทบกับวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างมาก ทำให้ชาวบ้านได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ จากภายนอกมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับเปลี่ยนระบบคิดที่ได้รับผลกระทบจากการโฆษณาทั้งทางตรงและทางอ้อม เช่น ผ่านละคร เกมโชว์ ที่กระตุ้นการบริโภควัตถุแบบปัจเจก ที่เน้นความทันสมัย ความสะดวกสบาย ความเป็นผู้มีรสนิยม ทำให้วิถีชีวิตของคนสังคมชนบทของไทยมีพฤติกรรมการบริโภคเลียนแบบในสังคมเมือง และเกิดความต้องการเทียมขึ้น และด้วยระบบคิดที่ถูกเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าว มีผลทำให้คนในชนบทต้องมีการปรับกระบวนการผลิตใหม่ โดยผลิตสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดเพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าหรือบริการตามที่มีการโฆษณา เพื่อทำให้ตนเองเป็นคนที่น่าสนใจไม่ล้าหลัง

ระบบการศึกษาที่ชุมชนสามารถจัดการเองโดยผ่านสถาบันในชุมชน เช่น ครอบครัว วัด เป็นต้น ได้ถูกแยกออกจากชุมชนโดยรัฐ โดยการศึกษาได้กำหนดจากส่วนกลางซึ่งไม่ได้มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตของชนบทที่มีความหลากหลายตามสภาพท้องถิ่น ซึ่งการศึกษาจากส่วนกลางนั้นต้องการผลิตคนป้อนเข้าระบบการพัฒนาศูนย์ใหม่ โดยเน้นด้านอุตสาหกรรมและการบริการ ที่มีการแข่งขันกันด้านการผลิตที่ได้ต้นทุนที่ต่ำ และผลิตเพื่อคนจำนวนมาก (mass) ดังนั้นเมื่อระบบการศึกษาสมัยใหม่ไม่ได้มุ่งพัฒนาคนให้พัฒนาการผลิตของชุมชนเอง ส่งผลให้ชุมชนไม่สามารถปรับการผลิตให้สอดคล้องและเหมาะสมกับการพัฒนาแบบใหม่ คือขาดความต่อเนื่อง เรื่องการพัฒนาวิธีการผลิต การบริหารจัดการผลผลิต รวมทั้งการพัฒนาผลิตภัณฑ์ จึงจำเป็นต้องพึ่งความรู้ เทคโนโลยี จากภายนอกชุมชน ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการใช้เทคโนโลยีที่ไม่เหมาะสม เช่น สารเคมี ยาฆ่าแมลง และใช้เทคโนโลยีที่เกินความจำเป็น เช่น รถไถ ควายเหล็ก ซึ่งเป็นการเพิ่มต้นทุนในการผลิตอีกด้วย

การเปลี่ยนแปลงระบบการผลิตในช่วงหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย (Modernization) เป็นภาวะที่ชุมชนในพื้นที่ต่างๆ ไม่ได้สานต่อทุนทางสังคมที่ได้สร้างสมมาตั้งแต่ในยุคก่อนหน้านี้ที่มีการดำรงอยู่อย่างพอเพียงในสังคมการเกษตร ปัจจุบันจากภายนอกที่ประดังเข้ามาทำให้ชุมชน

ปรับตัวไม่ทัน มีการแข่งขันเพื่อตอบสนองการผลิตและการบริโภคเชิงวัตถุนิยม ดังนั้น การสั่งสมภูมิปัญญาความรู้ และทุนทางสังคมที่มีอยู่จึงจางหายไปจากสังคม มีการปรับเปลี่ยนแนวคิดในการทำงานและการสร้างความสัมพันธ์ระบบใหม่ผ่านความสัมพันธ์ในเชิงธุรกิจและผลประโยชน์ต่างตอบแทน ทุนที่มีอยู่จึงเป็นทุนที่ถูกนำมาสร้างในรูปแบบของการสร้างจุดหมายทางวัฒนธรรมและทรัพย์สินทางปัญญาเป็นหลัก

สังคมและวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย ระบบสังคม เช่น ระบบครอบครัวของไทยได้เปลี่ยนจากครอบครัวขยายเป็นครอบครัวเดี่ยว อันเนื่องมาจากการรับแนวคิดความอิสระเสรีของตะวันตก การได้รับการศึกษาที่สูงขึ้น รวมทั้งการประกอบอาชีพที่เปลี่ยนไปจากภาคเกษตรสู่อุตสาหกรรมและบริการ ช่วงก่อนที่สังคมไทยจะมีการรับการพัฒนาแบบทันสมัยเข้ามา หน่วยการผลิตของสังคมไทยเป็นครัวเรือน สมาชิกครอบครัวเป็นแรงงานในการผลิต การเพาะปลูก มีการพึ่งพาอาศัย เกื้อกูลกันทั้งในแนวดิ่งระหว่างรุ่นหนึ่งกับรุ่นหนึ่ง กล่าวคือ วัยเด็กและวัยสูงอายุจะพึ่งพาแรงงานวัยหนุ่มสาวในการผลิตอาหาร วัยเด็กและหนุ่มสาวพึ่งพาผู้สูงอายุในการอบรมด้านจิตใจ การอบรมสั่งสอนเลี้ยงดู รวมทั้งการถ่ายทอดวิทยาการต่าง ๆ ซึ่งมีมิติของแรงงานความรู้ และความสัมพันธ์กันอยู่ในระบบกงสีและในแนวราบ คือ เครือญาติต่าง ๆ ที่เป็นเพื่อนบ้านกันและอยู่ในบริเวณชุมชนเดียวกัน

แต่หลังจากที่ได้มีการพัฒนาแบบทันสมัยเปลี่ยนไปเป็นสังคมอุตสาหกรรมและการบริการ หน่วยการผลิตก็ได้เปลี่ยนจากครัวเรือนเป็นตัวบุคคล ซึ่งถือว่า คนเป็นส่วนหนึ่งของปัจจัยการผลิต แรงงานและความรู้เป็นองค์ประกอบในการผลิต แต่ขาดเรื่องของความสัมพันธ์ เพราะไม่ได้ผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเอง แต่ผลิตเพื่อเงินที่จะนำไปใช้ซื้อหาของบริโภคของครอบครัว และการที่เปลี่ยนจากครอบครัวขยายเป็นครอบครัวเดี่ยว ทำให้สายความสัมพันธ์ระหว่างรุ่นหายไป ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่เกิดปัญหาสังคมตามมา จากการศึกษาของ อมรา พงศาพิชญ์ ในงานวิจัยเรื่อง Social Monitor : Social Capital and the Crisis (2000) พบว่า ปัญหาทางสังคมที่เกิดขึ้นมีอย่างมากมายทั้งทางบวกและลบ ได้แก่

1. มีการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วในคดีอาชญากรรมที่เกี่ยวข้องกับยาเสพติด
2. การค้าทางเพศมีแนวโน้มที่ลดลง
3. มีความก้าวหน้าในการปฏิบัติเกี่ยวกับการมีเพศสัมพันธ์ที่ปลอดภัย
4. มีอัตราการใช้แรงงานเด็ก
5. มีความห่วงใยต่ออัตราการเปลี่ยนผ่านทางสังคม
6. มีการเพิ่มจำนวนเด็กที่ไร้ยาเสพติด

นอกจากนั้น วัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อของชุมชนดั้งเดิมก็เริ่มหดหายไปเพราะได้รับการเผยแพร่วัฒนธรรมที่เป็นสากลหรือวัฒนธรรมเมือง สื่อต่าง ๆ ที่เข้ามาในชุมชน และการเข้ามาของเทคโนโลยีที่ช่วยในการผลิต เช่น รถเกี่ยวข้าว ถึงแม้ว่าการมีรถเกี่ยวข้าวเข้ามาในชุมชนทำให้มีการเก็บเกี่ยวข้าวได้สะดวกรวดเร็วขึ้นประหยัดทั้งเวลาและแรงงาน แต่ต้องเสียค่าใช้จ่ายที่เป็นเงิน ในทางตรงกันข้าม แรงงานคนที่มีอยู่ในชุมชนไม่ได้ทำให้เกิดประโยชน์ และทำให้ประเพณีบางอย่างเช่น การลงแขกเกี่ยวข้าวเริ่มสูญหายไปพร้อมกับการเข้ามาของรถเกี่ยวข้าว หรือแม้แต่การเข้ามาของหน่วยงานรัฐในการจัดการทรัพยากรส่วนกลาง เช่น แม่น้ำ ป่าไม้ ได้ทำลายระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ และคนกับคน เช่นกรณีของเหมืองฝายจากที่ชาวบ้านสามารถใช้ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในการจัดการน้ำเพื่อการใช้เพาะปลูกได้ตลอดทั้งลำน้ำ โดยอาศัยประเพณี วัฒนธรรม ที่อยู่บนความเสมอภาคและความเกื้อกูลกันของคนต้นน้ำและปลายน้ำ แต่เมื่อมีระบบชลประทานจากรัฐเข้ามาได้ทำลายระบบดังกล่าว และทำให้สำนึกความเป็นเจ้าของร่วมกันในสิ่งที่ป็นสาธารณะสมบัติ ความเอื้ออาทร และความสัมพันธ์ระหว่างคนต้นน้ำกับปลายน้ำลดลง แต่กลับมีสำนึกในเรื่องของสิทธิการใช้ทรัพยากรเพิ่มขึ้น เพราะเนื่องจากเทคโนโลยีการผลิตที่ทันสมัยขึ้น และพันธุ์พืชที่ถูกปรับปรุงใหม่ ทำให้เพาะปลูกได้มากขึ้น จึงต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติของส่วนกลางมากขึ้นด้วย

ส่วนระบบการผลิต ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต จากที่เคยผลิตเพื่อใช้บริโภคในครัวเรือน ไปเป็นการผลิตเพื่อขาย ทำให้วัตถุประสงค์ในผลิตเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อเงินเป็นหลัก เป็นเหตุให้รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตเปลี่ยนไปจากการช่วยเหลือเกื้อกูล เป็นการแข่งขันกันมากขึ้น (เช่น การลงแขกเกี่ยวข้าว การยืมพันธุ์ข้าว) ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อผู้ผลิตได้ข้อมูลใหม่ ๆ ที่จะทำให้อุปกรณ์การผลิตสามารถทำกำไรได้มากขึ้น ผู้ผลิตก็ยอมเสี่ยงที่จะลงทุนมากขึ้น อาทิ กรณีการเปลี่ยนจากนาข้าวมาเป็นนากุ้ง ซึ่งจะทำให้มีการลงทุนที่สูงกว่าการผลิตแบบดั้งเดิม เพราะผู้ผลิตจะต้องลงทุนเรื่องพันธุ์สัตว์ เทคโนโลยี ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง และจะต้องผลิตให้ได้ผลผลิตสูงสุด ซึ่งจำเป็นจะต้องใช้ทรัพยากรส่วนรวมเพิ่มมากขึ้นด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตในชุมชนเดียวกันต้องเปลี่ยนจากการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นการแข่งขันกันแทน เช่น กรณีการแย่งน้ำระหว่างนาข้าวนากุ้ง เป็นต้น

ดังนั้น การพัฒนาเพื่อให้ไปสู่ภาวะทันสมัย (Modernization) ที่มุ่งความเจริญด้านวัตถุ โดยให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคล เน้นที่ความสะดวกสบายเกินความจำเป็น ความฟุ้งเฟ้อ และให้ความสำคัญกับเงิน โดยมุ่งใช้เงินเป็นเครื่องมือในการแสวงหาความสุขสบาย ทำให้การพัฒนาที่เกิดขึ้นขาดการพัฒนาทางด้านจิตใจ สิ่งเหล่านี้ได้ส่งผลให้ความสัมพันธ์ที่เคยช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

ระหว่างคนในชุมชนได้ถูกทำลายลง ความเป็นชุมชนเริ่มสูญหายไป ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลได้เน้นไปที่ความต้องการเรื่องสิทธิส่วนบุคคล และความสุขสบายส่วนตัวหรือของครอบครัวเป็นหลัก ความเสียสละต่อส่วนรวมของบุคคลลดน้อยลง มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างฟุ่มเฟือยเพราะเงินสามารถซื้อหาบาบริโภคได้อย่างไม่จำกัดและโดยไม่ต้องคำนึงถึงความจำเป็นและเหตุผล กรณีตัวอย่างที่ชัดเจนได้แก่ กรณีการเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็วของสนามกอล์ฟ นอกจากนั้น สิ่งที่ได้ทำลายความเป็นชุมชนลงไปได้แก่การไหลบ่าเข้าของกระแสวัฒนธรรมตะวันตก รวมทั้งการมีวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เป็นการคิดแบบแยกส่วน ซึ่งเป็นวิธีคิดที่ตรงกันข้ามกับวิธีคิดของกระแสวัฒนธรรมตะวันออกที่เป็นแบบองค์รวม สิ่งเหล่านี้ได้ทำลายรูปแบบวิถีชีวิต ความเชื่อ วัฒนธรรม จารีต ประเพณี รวมทั้งการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขของสังคมไทย

นภาพร หะวานนท์ (2544, น. 58) ได้กล่าวอีกว่า สิ่งที่เกิดขึ้นมีอยู่ 2 ส่วน ส่วนที่หนึ่งคือ ระบบความสัมพันธ์เปลี่ยนไป การผลิตเพื่อกำไร ทำให้ระบบที่เคยพึ่งพากันลดน้อยลง และที่สำคัญคือต้องพึ่งพาสถาปัตยกรรมนอกสูงมาก ต้องพึ่งเทคโนโลยี เครื่องมือ เครื่องจักร อีกส่วนหนึ่งคือระบบความรู้ การพึ่งพาความรู้ภายนอกสูงมาก เช่น ช่วงที่ลงสำรวจพื้นที่ ชาวบ้านก็บอกว่ามีหอยเชอรี่มากมาย แต่ทุกคนก็รอว่าเมื่อไรทางราชการจะเข้ามาแก้ไขปัญหาเหล่านี้ให้ เรื่องระบบความรู้สามารถสรุปสั้น ๆ ได้ 3 ประการคือ

1. ความรู้เกิดขึ้นใหม่ โดยเฉพาะที่ผ่านระบบโรงเรียน ไม่ได้สนองต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้าน

2. ระบบความรู้เก่า หรือภูมิปัญญาที่ชุมชนเคยมีการสั่งสมมาเป็นเวลานานไม่ได้ปรับปรุงเพื่อให้สอดคล้องกับสังคมสมัยใหม่

3. การบูรณาการความรู้เก่ากับของใหม่ไม่เกิดขึ้น สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดสิ่งที่ตามมาคือความอ่อนแอของชุมชน กลายเป็นชุมชนแห่งความเสี่ยงในทุก ๆ เรื่อง เสี่ยงว่าจะผลิตได้ผลหรือไม่ ผลิตแล้วจะขายได้หรือไม่ และจะมีของให้บริโภคหรือไม่ เป็นการลดลงของอำนาจอิสระที่จะแก้ปัญหาของตนเอง ทำให้ชุมชนต้องพึ่งพิงภายนอกตระหนี่เองทำให้ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์หรือการใช้พลังสร้างสรรค์ของมนุษย์ลดลง

สังคมและวัฒนธรรมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัยดังกล่าว เป็นช่วงที่มีความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอย่างรวดเร็ว การปรับตัวของผู้คนในสังคมไม่ทันกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ชาวชนบทที่วิ่งเข้าสู่มืองหางานทำ การศึกษาในระบบเป็นไปเพื่อความต้องการของตลาดแรงงาน ไม่มีการสร้างสมภูมิความรู้ใหม่ในช่วงการเปลี่ยนแปลง และขาดการต่อ

ยอดภูมิความรู้ และทุนทางสังคมเดิม สังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นจึงเป็นการหาผลประโยชน์เข้าตัวและการแสวงหาผลตอบแทนจากแรงงานและทุน คือทรัพยากรธรรมชาติ ที่ไม่ใช่ทุนทางปัญญา ดังนั้น เมื่อทุนที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติหมดไป ขาดการสร้างทุนทางปัญญาและทุนทางสังคมขึ้นใหม่ จึงทำให้เกิดวิกฤติการณ์ทางสังคมและเศรษฐกิจตามมา

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมในอดีตที่สามารถเห็นได้จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียงนั้น ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เน้นการแข่งขันและเน้นผลตอบแทนสูงสุด มนุษย์ในสังคมหลังมีการพัฒนาแบบทันสมัย จึงมุ่งที่การแข่งขันระหว่างกัน และมุ่งทำลายธรรมชาติเพื่อประโยชน์ส่วนตน การผลิตที่เคยเป็นแบบระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ก็กลายเป็นระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ต้องพึ่งพาตลาดภายนอกแทนการพึ่งพาตนเอง พึ่งพาเทคโนโลยีแทนการพึ่งภูมิปัญญาในท้องถิ่น พึ่งพาเครื่องจักรกลแทนแรงงานในชุมชน และพึ่งพาเงินทุนจากภายนอกแทนการพึ่งพาอาศัยกันเองในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีการให้ความสำคัญแก่เรื่องของวัตถุมากกว่าความสำคัญของจิตใจ จึงจะเห็นได้ว่า รูปแบบและแนวทางในการพัฒนาแบบทันสมัยได้ทำให้ทุนทางสังคมในสังคมลดน้อยลง ซึ่งมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนอย่างเห็นได้ชัดเจน

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความเข้าใจมากขึ้นถึงการลดลงของทุนทางสังคมและผลกระทบที่เกิดขึ้นกับระบบเศรษฐกิจชุมชนอันเนื่องมาจากการพัฒนาแบบทันสมัย หรือการเข้ามาของนายทุนต่างชาติ อาจมีความจำเป็นที่จะต้องนำเสนอสิ่งที่เป็นรูปธรรมเกี่ยวกับผลกระทบที่เกิดขึ้นกับธุรกิจขนาดเล็กของไทย ที่มีการดำเนินกิจการอยู่ในชุมชน และถือว่ามีคุณสมบัติใกล้เคียงกับระบบเศรษฐกิจชุมชน เพราะดำเนินงานโดยอาศัยฐานความเป็นชุมชน และมีระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ที่มีความเอื้ออาทร และพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งในเวลาต่อมา ได้รับผลกระทบจากการเข้ามาดำเนินกิจการของธุรกิจขนาดใหญ่ของคนต่างชาติ ที่มีความเหนือกว่าทั้งเรื่องของเงินทุน เทคโนโลยี และการจัดการต่าง ๆ

4.5 เศรษฐกิจชุมชนและผลกระทบที่เกิดจากระบบธุรกิจข้ามชาติ

จากการแผ่ขยายของระบบทุนนิยมจากโลกตะวันตกได้ครอบคลุมไปทุก ๆ พื้นที่ของโลกโดยผ่านสื่อต่าง ๆ เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนเกิดการความต้องการการบริโภคแบบวิถีชีวิตคนเมือง ที่เน้นความทันสมัย หรุหร่า และความสะดวกสบายเกินความจำเป็น ซึ่งผลกระทบดังกล่าว

ได้ทำให้วิถีการดำรงชีวิตของคนชนบทและคนในเมืองเปลี่ยนไปจากเดิมทั้งในระดับครอบครัวและชุมชน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับวิถีการผลิต การบริโภค และการแลกเปลี่ยน

ระบบการผลิตของครอบครัวได้เปลี่ยนไปจากการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นการผลิตเพื่อขายเป็นหลัก เพื่อที่จะนำเงินมาใช้ซื้อสิ่งของที่ได้รับการกระตุ้นผ่านทางสื่อ ทำให้การผลิตเปลี่ยนจากผลิตเพื่อสนองความต้องการของครอบครัวเป็นการผลิตที่มุ่งสนองความต้องการของตลาดเป็นหลัก ลักษณะการผลิตดังกล่าวทำให้ต้นทุนการผลิตเป็นค่าใช้จ่ายในเรื่องเทคโนโลยีที่จะต้องจ่ายให้แก่หน่วยงานภายนอกเพิ่มมากขึ้น

ส่วนการบริโภคก็ได้ถูกกระตุ้นผ่านทางสื่อ โดยผู้บริโภคถูกทำให้เชื่อเกี่ยวกับเรื่องของความมีรสนิยม ความทันสมัย ความสะดวกสบาย และความหรูหราฟุ่มเฟือย เป็นการเปิดโอกาสให้มีการรุกเข้ามาของบริษัทร้านอาหารในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งที่เป็นร้านขายส่งขนาดใหญ่ เช่น ซูเปอร์มาร์เก็ต หรือไฮเปอร์มาร์เก็ต ร้านขายปลีก ร้านสะดวกซื้อ และบริษัทขายตรง ซึ่งส่งผลกระทบต่อธุรกิจของคนไทยในระดับต่าง ๆ โดยเฉพาะร้านค้าย่อย และร้านค้าปลีกในชุมชนต่าง ๆ ในภาวะที่ประเทศได้เข้าสู่ภาวะวิกฤตทางเศรษฐกิจ ทำให้ผู้ประกอบการของไทยมีปัญหาเรื่องสภาพคล่องและปัญหาเงินทุน ก็ยังเป็นโอกาสให้ผู้ประกอบการต่างชาติเข้ามาครอบครองกิจการหรือมาเป็นหุ้นส่วน (ใหญ่) ในธุรกิจต่าง ๆ ของไทยมากขึ้น (วิทยากร เชียงกูล: 2540 น. 26) ในภาวะวิกฤติดังกล่าว ทำให้ผู้ประกอบการไทยจำเป็นต้องหาผู้ร่วมทุนใหม่ หรือขายกิจการให้ต่างชาติ เพื่อให้มีนักลงทุนต่างประเทศเข้ามาลงทุน หรือเข้ามาถือหุ้นในกิจการที่เปิดดำเนินการอยู่แล้วได้มากขึ้น ส่งผลให้มีการเข้ามาลงทุนของธุรกิจค้าปลีกสมัยใหม่ ประเภทซูเปอร์เซ็นเตอร์ หรือไฮเปอร์มาร์เก็ต รวมทั้งธุรกิจด้านอาหารหรือ Fast Food จากต่างประเทศในฝั่งยุโรป และอเมริกา เช่น จากประเทศฝรั่งเศส อังกฤษ และเนเธอร์แลนด์ หรือธุรกิจเฟรนไชส์ชื่อดังของอเมริกา เป็นต้น ซึ่งการเข้ามาของธุรกิจประเภทต่างๆ มีความพยายามที่จะใช้สื่อโฆษณาเพื่อสร้างระบบหรือวัฒนธรรมการบริโภคกับคนรุ่นใหม่ โดยพยายามสื่อให้เห็นถึงความทันสมัยและความสะดวกต่อการบริโภค สำหรับจำนวนผู้ประกอบการที่เป็นบริษัทต่างชาติที่เข้ามาประกอบธุรกิจในประเทศไทยนั้น จากการสำรวจในปี 2544 มีดังนี้ (ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1

แสดงจำนวนตัวอย่างผู้ประกอบการและผู้ถือหุ้นผู้ค้าปลีก

ตัวอย่างผู้ประกอบการ	ผู้ถือหุ้นใหญ่	จำนวน / สาขา
แมคโคร	เนเธอร์แลนด์	23
บิ๊กซี ซูเปอร์เซ็นเตอร์	ฝรั่งเศส	34
คาร์ฟูร์	ฝรั่งเศส	14
เทสโก้ โลตัส	อังกฤษ	36

ที่มา : สํารวจและรวบรวมโดยธนาคารแห่งประเทศไทย และสมาคมผู้ค้าปลีกไทย 2544

ด้วยอิทธิพลของสื่อที่มีการกระตุ้นการบริโภคมากขึ้น และความอ่อนแอของธุรกิจของประเทศไทยที่ทำให้มีการแพร่กระจายของธุรกิจจากนักลงทุนต่างชาติในประเทศมากขึ้น ส่งผลให้พฤติกรรมการบริโภคของคนในชุมชนเปลี่ยนไปจากเดิม คือจากที่เคยซื้อของในร้านขายของชำหรือโชวห่วยหรือที่เรียกว่าธุรกิจค้าปลีกแบบดั้งเดิม มาเป็นความนิยมที่จะหันไปซื้อสินค้าจากร้านค้าปลีกแบบสมัยใหม่ที่เป็นซูเปอร์มาร์เก็ต หรือร้านสะดวกซื้อ ที่เน้นความหลากหลายของสินค้า ราคาสินค้าที่ถูกและการให้บริการที่ดีกว่า ทำให้ร้านค้าขนาดเล็กที่อยู่ในชุมชนเริ่มลดจำนวนลง และส่งผลทำลายความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนลงอีกด้วย ทั้งนี้เพราะความสำคัญของร้านโชวห่วยนั้น มีมากกว่าความเป็นร้านค้าขายของธรรมดาเท่านั้น ในอดีตร้านโชวห่วยถือเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์เป็นแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน และพึ่งพากันระหว่างผู้ค้าและผู้ซื้อ ธุรกิจร้านโชวห่วยก่อให้เกิดความผูกพันในฐานะแหล่งทุนที่จำเป็นในยามฉุกเฉิน ที่สามารถให้ลูกค้าประจำหยิบยืมไปก่อนแล้วมาจ่ายทีหลังได้ ส่วนร้านซูเปอร์มาร์เก็ตหรือร้านสะดวกซื้อที่เข้ามาตั้งในชุมชนทีหลังนั้น ส่วนใหญ่ผู้ค้ากับลูกค้าจะมีความสัมพันธ์แบบปัจเจก มีรูปแบบที่เป็นทางการในฐานะที่เป็นผู้ซื้อกับผู้ขายและใช้เงินเป็นสื่อในความสัมพันธ์อย่างเดียว

การรุกคืบและขยายกิจการของธุรกิจค้าปลีกสมัยใหม่ ประเภทซูเปอร์เซ็นเตอร์/ไฮเปอร์มาร์เก็ต จากต่างประเทศเป็นไปอย่างรวดเร็ว พบว่าในปี 2544 จากมูลค่าของธุรกิจตลาดค้าปลีกโดยรวมไม่ต่ำกว่า 500,000 ล้านบาทต่อปี และคาดว่าอัตราการเพิ่มของธุรกิจแบบสมัยใหม่จะสูงขึ้นอีก จากตัวเลขเปรียบเทียบธุรกิจค้าปลีกแบบดั้งเดิมกับธุรกิจค้าปลีกแบบสมัยใหม่ในปี 2544 พบว่ามีสัดส่วน 60: 40 และมีแนวโน้มว่าจะมีสัดส่วนเพิ่มสูงขึ้นอีกแน่นอน (บ้านเมือง, 28 ธันวาคม 2544)

ความได้เปรียบของระบบการจัดซื้อของซูเปอร์มาร์เก็ต หรือไฮเปอร์มาร์เก็ต รวมทั้งร้านสะดวกซื้อจะมีมากกว่าร้านค้าโชวห่วยแบบดั้งเดิมอยู่มาก เพราะร้านซูเปอร์มาร์เก็ตเหล่านี้จะรับสินค้าจากผู้ผลิตโดยตรงและมีการซื้อในเป็นปริมาณมาก นอกจากนั้น ร้านเหล่านี้ยังได้รับเครดิตนานกว่าร้านโชวห่วย และยังมีการจัดเก็บค่าชั้นวางของ ทำให้สามารถนำรายได้ส่วนนี้มาถัวเฉลี่ยและลดต้นทุนสินค้าทำให้ราคาสินค้าถูกลงมากกว่าปกติ โดยจะพบว่าสินค้าบางอย่างในร้านซูเปอร์มาร์เก็ต หรือไฮเปอร์มาร์เก็ต รวมทั้งร้านสะดวกซื้อจะมีราคาต่ำกว่าทุนอีกด้วย จากสาเหตุดังกล่าวได้ส่งผลให้ระบบการกระจายสินค้าแบบเดิมโดยผ่านยี่ปั้ว ซาปั้ว ได้รับผลกระทบอย่างมากเพราะไม่สามารถแข่งขันได้ และร้านขายของชำเป็นจำนวนมากต้องปิดตัวเองลง

จากสถานการณ์ดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การรุกคืบของธุรกิจต่างชาติภายใต้การพัฒนาในระบบทุนนิยมเสรีและการเปิดการค้าเสรี ทำให้ทุนต่างชาติที่มีความเหนือกว่าเข้ามาทำลายทุนภายในประเทศที่ด้อยกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบธุรกิจร้านค้าปลีกขนาดเล็กที่มีอยู่ในชุมชนต่าง ๆ ที่ไม่ได้ทำหน้าที่ในฐานะร้านค้าเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็นส่วนหนึ่งของชุมชนที่สร้างระบบความสัมพันธ์ช่วยเหลือเกื้อกูล พึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้ค้ากับลูกค้าในชุมชน ยิ่งไปกว่านั้น ร้านค้าปลีกในชุมชนยังทำให้ปริมาณเงินที่หมุนเวียนในชุมชนมีวงจรวายขึ้น ซึ่งมีผลต่อเรื่องอื่น ๆ อาทิ การจ้างงาน หรือการคงอำนาจซื้อให้ยังคงอยู่ในชุมชนได้นานขึ้น

ตรงกันข้ามกับธุรกิจของระบบซูเปอร์มาร์เก็ตหรือไฮเปอร์มาร์เก็ต รวมทั้งร้านสะดวกซื้อซึ่งเมื่อผู้ซื้อซื้อสินค้าจากร้านเหล่านี้ เงินจะไหลออกจากชุมชนไปยังส่วนกลางทันที ทำให้ปริมาณเงินที่หมุนเวียนในชุมชนมีวงจรวายที่สั้น และจะส่งผลกระทบไปยังด้านอื่น ๆ อาทิ การจ้างงาน และอำนาจซื้อในชุมชนจะลดลง เปรียบเสมือนเงินที่มีการซื้อขายผ่านร้านเหล่านี้จะถูกสูบกลับสู่ส่วนกลาง ส่งผลให้ปริมาณเงินที่หมุนเวียนในชุมชนลดลง อย่างไรก็ตาม ในส่วนของผู้ผลิตของไทยทั้งขนาดใหญ่และขนาดย่อมก็จะได้รับผลกระทบเช่นกัน เพราะพวกซูเปอร์มาร์เก็ต หรือไฮเปอร์มาร์เก็ต และร้านสะดวกซื้อ เป็นผู้ซื้อรายใหญ่ ทำให้มีอำนาจการต่อรองสูง สามารถเรียกเก็บค่าชั้นวางของ และยังมีข้อสิทธิพิเศษต่าง ๆ จากผู้ขายได้ ทำให้สินค้าบางอย่างขายได้ในราคาที่ต่ำกว่าทุน ซึ่งส่งผลต่อผู้ผลิตในประเทศโดยตรง และยังทำให้มีการบิดเบือนราคาสินค้าของทั้งระบบอีกด้วย

นอกจากนั้น โอกาสที่ผู้ผลิตขนาดกลางและขนาดเล็กจะได้นำสินค้าไปขายในธุรกิจร้านปลีกแบบสมัยใหม่นั้นก็เป็นไปได้ยาก เนื่องจากมีเงื่อนไขมากมาย อาทิ การควบคุมและตรวจสอบคุณภาพ การเสียค่าชั้นวางของ การให้เครดิตระยะยาว ซึ่งผู้ผลิตขนาดกลางและขนาดเล็กปกติจะไม่มีทุนมากพอที่จะทำตามเงื่อนไข ทั้งบริษัทเองก็ต้องมีการจัดเตรียมสำรอง (Stock) วัตถุดิบไว้เป็นจำนวนมาก อีกทั้งค่าโฆษณาสินค้า รวมทั้งความไม่แน่นอนของปริมาณสินค้าที่ขายได้ ทำให้ผู้

ผลิตไม่กล้าลงทุนมากเนื่องจากมีความเสี่ยงสูง ซึ่งลักษณะดังกล่าวจะต่างไปจากการฝากสินค้าเพื่อขายที่ร้านค้าในชุมชน ที่จะมีการฝากขายโดยไม่ต้องเสียค่าวางของ อาศัยความสัมพันธ์ในฐานะคนในชุมชนหรือคนในท้องถิ่นเดียวกัน ซึ่งเป็นวิธีการที่ถ้อยทีถ้อยอาศัยใช้วิธีการที่อะลุ่มอล่วย เช่น การแลกเปลี่ยนสินค้ากัน การหักบัญชีหนี้สิน เกิดการพบปะพูดคุยกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งอาจจะนำไปสู่ความเห็นอกเห็นใจกัน ผู้ผลิต ผู้ค้าขาย และผู้บริโภค ก็ไม่ได้แยกส่วนออกจากกันแต่อาจจะเป็นผู้ผลิต เป็นผู้ค้า และหรือเป็นผู้บริโภค ไปในคน ๆ เดียวกัน ทำให้คนเหล่านี้ไม่ได้มองฝ่ายอื่นเป็นศัตรูหรือมีความสัมพันธ์แบบแข่งขันกัน แต่เป็นความสัมพันธ์แบบร่วมมือเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม

จะเห็นได้ว่า จากการรुकืบเข้ามาของธุรกิจข้ามชาติดังกล่าว มีผลทำให้ระบบการผลิตในชุมชนและในประเทศมีการแข่งขันกันสูงขึ้น จึงเท่ากับเป็นการเข้าไปทำลายระบบการผลิตดั้งเดิมของชุมชน ทำให้ทุนทางสังคม ภูมิปัญญาความรู้ที่ชุมชน สังคม ได้สั่งสมมาสูญหายไป

4.6 สรุป

การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่ารูปแบบของระบบอุปถัมภ์ในอดีตจะดูเหมือนว่า เป็นไปในลักษณะของการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกันก็ตาม แต่ด้วยอิทธิพลจากศาสนาพุทธ ซึ่งมีเรื่องของศีลธรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้ระบบอุปถัมภ์มีส่วนสำคัญที่ช่วยให้สังคมไทยสามารถดำรงอยู่ได้ จึงนับได้ว่า ความสัมพันธ์ภายในระบบอุปถัมภ์ มีส่วนหนึ่งที่นับว่าเป็นทุนทางสังคมเดิม ที่ช่วยให้สังคมไทยสามารถดำรงอยู่สืบต่อมาได้ อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบัน บทบาทของพุทธศาสนาได้มีอิทธิพลต่อระบบคิด และระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยลดลงกว่าในอดีต ประกอบกับการหลั่งไหลเข้ามาของแนวคิดจากประเทศตะวันตกที่มีมากขึ้นกว่าเดิม ซึ่งแนวคิดใหม่เหล่านี้ในวันนี้จะมีอิทธิพลต่อระบบคิดและระบบความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมไทยมากขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าว จึงเป็นเหตุให้ความสัมพันธ์ในลักษณะของความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้คนในสังคมเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ไม่พึงประสงค์มากขึ้น โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ยากไร้ และผู้ที่เหนือกว่าในทางเศรษฐกิจ ที่เปรียบเสมือนเป็นระบบอุปถัมภ์ในรูปแบบใหม่ นอกจากนั้น การที่สังคมไทยต้องถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมเปลี่ยนแปลงไป จากระบบคุณค่าที่เป็นไปเพื่อการดำรงชีพให้เป็นปกติสุข กลับกลายเป็นระบบมูลค่าที่มีราคาแพงวัดเป็นเงิน และสามารถซื้อขายกันได้มากขึ้น ซึ่งถือได้ว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เป็นการเปลี่ยนแปลงจากความสัมพันธ์ในเชิงสังคม ไปเป็นความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ

มากขึ้น ทำให้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการกระจายผลประโยชน์อย่างทั่วถึงและเป็นธรรมระหว่างคนในสังคมลดน้อยถอยลง และในที่สุดระบบทุนนิยมโลกก็ทำให้ทุกคนต้องพึ่งพากายนอกมากขึ้น มีการกดขี่ขูดรีดเอารัดเอาเปรียบกันมากขึ้น ซึ่งการพึ่งพา กดขี่ ขูดรีด และการเอารัดเอาเปรียบกันดังกล่าว ได้เกิดขึ้นทั้งจากพ่อค้านายทุนต่างชาติ และคนในสังคมเดียวกันด้วย สิ่งเหล่านี้ จึงทำให้ดูเหมือนว่า สังคมและชุมชนมิใช่ไร้ซึ่งทุนทางสังคมเท่านั้น แต่ยังเป็นการสร้าง "ต้นทุนทางสังคม" ให้เกิดขึ้นในสังคมอีกด้วย

ทุนทางสังคมในอดีตสามารถเห็นได้จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง สังคมในอดีตสามารถดำรงอยู่ได้บนความแตกต่างด้วยการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ทั้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ช่วยสร้างให้เกิดประสิทธิภาพในการผลิตของระบบเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างแท้จริงและยั่งยืน นอกจากนั้น ทุนทางสังคมในมิติของวัฒนธรรม อันได้แก่ เรื่องของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส ก็ได้มีส่วนช่วยที่สำคัญให้เกิดความมั่นคงแข็งแรงของสังคมในอดีตไม่น้อยไปกว่าปัจจัยตัวอื่น ๆ

เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไป ทุนทางสังคมในอดีต ที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เน้นการแข่งขันและเน้นผลตอบแทนสูงสุดมากขึ้น หลังจากมนุษย์ได้ก้าวไปสู่สังคมหลังการพัฒนาแบบทันสมัย ทำให้มนุษย์มุ่งการแก่งแย่งแข่งขันระหว่างกันมากขึ้น และมุ่งทำลายธรรมชาติเพื่อประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น การผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ก็กลายเป็นระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ต้องพึ่งพากายนอกมากกว่าการพึ่งพาตนเอง การพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่มีการให้ความสำคัญแก่เรื่องของวัตถุมากกว่าเรื่องของจิตใจ ทำให้ทุนทางสังคมในสังคมลดน้อยลง และมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนในที่สุด

สิ่งที่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนที่สุด ของผลกระทบจากการพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ดูเหมือนว่าบ่อนทอนความเข้มแข็งของระบบเศรษฐกิจชุมชน และทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีในอดีตได้ลดน้อยถอยลง สามารถเห็นได้จากการรุกคืบเข้ามาของธุรกิจข้ามชาติ ที่มีผลทำให้ระบบการผลิตในชุมชนและในประเทศมีการแข่งขันกันสูงขึ้น และลักษณะดังกล่าวได้เข้าไปทำลายระบบการผลิตดั้งเดิมของชุมชน ทำให้ทุนทางสังคม ภูมิปัญญาที่ชุมชน สังคม ได้สั่งสมมาสูญหายไป

อย่างไรก็ตาม เพื่อให้เกิดความชัดเจนและมีความเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น ในบทต่อไป จะได้นำเสนอกรณีศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาของไทยและของต่างประเทศ เพื่อให้เห็นถึงความเชื่อมโยงเกี่ยวกับเรื่องของทุนทางสังคมและรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชน ว่าผลจากการเปลี่ยนแปลงใน

การพัฒนาก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา และทุนทางสังคมอย่างไร รวมทั้งได้มีการพลิกฟื้น
ทุนทางสังคม ให้กลับมาเกื้อกูลต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร

บทที่ 5

กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม กรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน

5.1 บทนำ

เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงไป ทุนทางสังคมในอดีต ที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่วิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เน้นการแข่งขันและเน้นผลตอบแทนสูงสุดมากขึ้น หลังจากมนุษย์ได้ก้าวไปสู่สังคมหลังการพัฒนาแบบทันสมัย ทำให้มนุษย์มีการแก่งแย่งแข่งขันระหว่างกันมากขึ้น และมุ่งทำลายธรรมชาติเพื่อประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น การผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ได้กลายเป็นระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ต้องพึ่งพาทายนอกมากกว่าการพึ่งพาตนเอง การพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่มีการให้ความสำคัญแก่เรื่องของวัตถุมากกว่าเรื่องของจิตใจ ทำให้ทุนทางสังคมในสังคมลดน้อยลง และมีผลกระทบต่อความเข้มแข็งและความมั่นคงของชุมชนในที่สุด

กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมในกรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน ได้สะท้อนให้เห็นปรากฏการณ์ดังกล่าวอย่างชัดเจน โดยจะเห็นพัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำในอดีตที่มีภาพของระบบเศรษฐกิจชุมชนที่พึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคมเดิม จนกระทั่งมาถึงการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอันเนื่องมาจากการพัฒนาที่ริเริ่มโดยภาครัฐ และการเข้ามาของระบบทุนนิยมที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเอง ไปสู่ระบบการผลิตเพื่อค้าขาย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้ชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ทำให้เกิดปัญหาหนี้สินตามมา และยิ่งความเจริญทางด้านวัตถุและความทันสมัยได้หลั่งไหลเข้ามาในชุมชน ก็ยิ่งทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาภูมิปัญญาตะวันตกมากขึ้น ทำให้ระบบความคิดของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จนแทบจะพึ่งตนเองไม่ได้ โดยเฉพาะระบบทุนที่มีเงินเป็นสื่อกลางได้เข้ามามีบทบาททดแทนระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง โดยเฉพาะความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน และด้วยระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งระบบตลาดภายนอกมากขึ้น ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแอลง

ในกรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำครั้งนี้ ได้พบว่าทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชน ไม่เพียงแต่จะเป็นปัจจัยการผลิตในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งเท่านั้น แต่ดูเหมือนว่าทุนทางสังคมจะเป็นปัจจัยการผลิตที่สอดแทรกอยู่ในหลาย ๆ ขั้นตอนของ

กระบวนการผลิต ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการนำเข้า (input) ขั้นตอนกระบวนการ (process) หรือขั้นของผลผลิต (output) นอกจากนั้น ทุนทางสังคมยังอาจจะสอดแทรกอยู่ในรูปของปัจจัยแวดล้อมด้วยเช่นกัน

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ ได้มีการรวบรวมข้อเท็จจริงในพื้นที่บ้านโป่งคำ ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน เพื่อให้เห็นถึงกระบวนการและความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมในบริบทของไทย กรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาที่ดำเนินการโดยนางสาวณัฐกานต์ จิตวัฒนา เป็นการศึกษาในเชิงคุณภาพ ผู้ศึกษาได้เข้าไปอาศัยอยู่ในชุมชนที่ศึกษาเป็นระยะเวลาหนึ่ง (2 เดือน) เพื่อทำความเข้าใจสภาพบริบทของชุมชนในฐานะเป็นสมาชิกคนหนึ่ง ของชุมชน และเนื่องจากผู้ศึกษาเป็นคนจังหวัดน่านการเข้าอาศัยอยู่ในชุมชนจึงไม่ได้ทำให้เกิดความแปลกแยกกับผู้คนในท้องถิ่น และทำให้ง่ายต่อการทำความเข้าใจในทัศนะของคนในชุมชน (Emic) วัตถุประสงค์ในการศึกษา เพื่อทราบถึงพัฒนาการทุนทางสังคม รวมทั้งปัจจัยที่ส่งเสริมและ/หรือเป็นอุปสรรคต่อทุนทางสังคม และความสามารถของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติในชุมชนบ้านโป่งคำในการนำทุนทางสังคมมาเป็นกลไกในการพัฒนาเพื่อก่อให้เกิดความเข้มแข็ง และการพัฒนาที่ยั่งยืน การศึกษาได้ใช้วิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) การพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ และการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Information Interview) เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษาได้แก่ การศึกษาจากเอกสาร เป็นการเก็บข้อมูลจากเอกสาร บทความทางวิชาการ วิทยานิพนธ์ วารสารงานวิจัย รวมทั้งศึกษาจากแหล่ง Internet การสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง โดยได้ทำการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informant) การสังเกตแบบมีส่วนร่วมเพื่อศึกษาพฤติกรรม การจัดกิจกรรมของกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ ที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทุนทางสังคม การให้ความร่วมมือ ตลอดจนการได้เข้าร่วมประชุมเพื่อเป็นการแลกเปลี่ยนข้อมูล ร่วมวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ ร่วมกัน ซึ่งได้นำไปสู่การเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้ศึกษากับชาวบ้าน อุปกรณ์ที่ใช้เป็นเครื่องมือในการสัมภาษณ์ หรือการพูดคุย ตลอดจนการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน เช่น เครื่องบันทึกเสียง กล้องถ่ายรูป และสมุดบันทึก

5.2 พัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำ (ช่วงปี พ.ศ.2440 – 2515)

บ้านโป่งคำ เป็นหมู่บ้านที่เกิดจากอพยพแยกตัวของประชาชนที่มาจากหลายหมู่บ้าน อาทิ หมู่บ้านน้ำช้าง บ้านดู่พงษ์ และบ้านต้นผึ้ง เป็นต้น แต่ทุกครอบครัวที่อพยพมาต่างก็เป็นเชื้อสาย “ลาวพวน” ด้วยกันทั้งสิ้น ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าให้ฟังว่า บรรพบุรุษของชาวโป่งคำเป็นเชื้อชาติลาว

พวคนที่ถูกกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ในช่วงที่มีสงครามระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ดังนั้น บรรพบุรุษของชาวโป่งคำจึงได้อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยก่อนที่จะประเทศลาวจะตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสในเวลาต่อมา (จากการพูดคุยกับผู้เฒ่าผู้แก่ในชุมชน, 2545)

ชาวบ้านโป่งคำในยุคเริ่มแรกประกอบอาชีพส่วนใหญ่ด้วยการทำไร่ทำนา โดยชาวบ้านจะเข้ามาจับจองบุกเบิกพื้นที่เอาเอง ในขณะนั้นจำนวนประชากรยังมีไม่มากนัก ประกอบกับพื้นที่ว่างเปล่าสำหรับทำกินก็มีอย่างเหลือเฟือ ทำให้พื้นที่สำหรับทำกินมีเพียงพอสำหรับทุกคนครอบครัวโดยไม่เดือดร้อน บริเวณรอบ ๆ บ้านเต็มไปด้วยป่าดงดิบ มีสัตว์ป่ามากมาย ไม่ว่าจะเป็นเสือ ลิง ค่าง เก้ง กวาง ฯลฯ ผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าถึงความหนาแน่นและความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ และความซุกซมของสัตว์ป่าในสมัยนั้นให้ฟังว่า ชาวบ้านเวลาจะออกจากบ้านไปที่ไหน มักจะไม่กล้าออกไปคนเดียวเพราะกลัวจะได้รับอันตรายจากสัตว์ใหญ่ เช่น พวกลิง ดังนั้น ในสมัยก่อนเวลาจะออกเดินทางไปนอกบ้าน ชาวบ้านจึงต้องมีเพื่อนร่วมเดินทางไปครั้งละหลาย ๆ คน

วิถีชีวิตของชาวบ้านโป่งคำในอดีตผูกพันอยู่กับชุมชน และธรรมชาติรอบ ๆ ตัว อาทิจากการดำเนินชีวิตก็สามารถหาได้จาก ป่า ดิน น้ำ ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ไม่ว่าจะเป็น หน่อไม้ เห็ด ผักต่าง ๆ ซึ่งเป็นเศรษฐกิจแบบพึ่งพากันเองภายในชุมชน การศึกษาเล่าเรียนของชาวบ้านโป่งคำในอดีตส่วนใหญ่จะเรียนจากวัด โดยเฉพาะผู้ชายก็จะอาศัยการบวชเรียน ดังนั้น วิถีชีวิตของชุมชนจึงเรียบง่ายพออยู่พอกิน เนื่องจากในขณะนั้นยังไม่มี การส่งเสริมการพัฒนาจากภาครัฐจากการสัมภาษณ์พ่อเหลาได้ความว่า

“สมัยก่อนไม่ค่อยได้กินสัตว์ใหญ่หรอก พวกรว่วควายเขาไม่ค่อยฆ่ากินกัน ส่วนใหญ่จะเป็นพวกสัตว์ป่า พวกกระรอก อีเห็นมากกว่า เพราะว่าสมัยนั้นคนมันน้อย ถ้าได้ฆ่าควายสักตัวกินได้หลายหมู่บ้าน บางคนก็เอาไปแลกพริกแลกเกลือ ไม่ค่อยได้ซื้อขายกันหรอก” (พ่อเหลา พังจันทา, 2545)

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า โดยข้อเท็จจริงแล้ว ชาวบ้านโป่งคำนั้นได้อพยพมาจากบ้านน้ำไช้ เช่นเดียวกับอีกหลาย ๆ หมู่บ้าน ทั้งนี้เพราะพื้นที่เดิมได้ประสบกับปัญหาน้ำท่วม ทำให้บ้านเรือนได้รับความเสียหายอยู่เป็นประจำ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2440 ได้มีชาวบ้านจำนวน 15 ครอบครัว อพยพจากบ้านน้ำไช้ มาตั้งรกรากอยู่บริเวณบ้านโป่งคำในปัจจุบัน (เดิมชื่อบ้าน ต้นผึ้ง) พ่อสุวรรณ จันอ้น อดีตผู้ใหญ่บ้านโป่งคำ เล่าว่า คนส่วนใหญ่อพยพมาจากบ้านน้ำไช้เป็นคนเผ่าลาวพวน และเป็นญาติพี่น้องกัน จะพบว่าคนบ้านโป่งที่มีอายุ 50 ปี ขึ้นไปยังพูดภาษาลาวพวนได้ แต่คนรุ่นลูกหลานในปัจจุบันมักจะนิยมสื่อสารกันด้วยภาษาพื้นเมืองล้านนาเป็นส่วนใหญ่ เนื่อง

จากพื้นที่บ้านโป่งคำเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยพันธุ์ไม้และสัตว์ป่านานาชนิด ในเวลาต่อมาได้มีญาติพี่น้องอพยพติดตามมาอาศัยอยู่ที่บ้านโป่งคำเป็นการเพิ่มเติม (ทำให้คนทั่วไปเรียกบ้านโป่งคำว่า “บ้านลาวพวน”) ปัจจุบัน หมู่บ้านโป่งคำมีจำนวนครัวเรือนทั้งสิ้น 220 ครัวเรือน มีจำนวนประชากร ทั้งสิ้น 902 คน เป็นเพศชายจำนวน 489 คน คิดเป็นร้อยละ 54.2 เพศหญิงจำนวน 413 คน คิดเป็นร้อยละ 45.8 ของประชากรทั้งหมด

บ้านโป่งคำในอดีตยังไม่มีถนน การเดินทางติดต่อกันค่อนข้างลำบาก การเดินทางเข้ามาในตัวเมืองต้องใช้เวลาหลายวันเพราะอาศัยเดินด้วยเท้า หรือไม่ก็ใช้เกวียนเทียมวัว / ควาย มีอาชีพด้วยการทำนา มีการใช้แรงงานคน และแรงงานสัตว์ เช่น การไถนาด้วยแรงงานวัว ควาย เวลาเก็บเกี่ยวข้าวก็จะมีกรขอแรงเพื่อนบ้านไปช่วยเก็บเกี่ยว หรือแม้แต่การสร้างบ้านก็มีการขอแรงกันจากเพื่อนบ้าน ช่างปลูกบ้านก็มีอยู่ในชุมชนเรียกว่า “สล่า” หรือ ช่าง ในการขอแรงไปสร้างบ้านนั้น เจ้าของบ้านไม่ต้องเสียเงินค่าจ้างแต่จะต้องรับรองอย่างดีในเรื่องอาหารการกิน ซึ่งปัจจุบันลักษณะดังกล่าวไม่ค่อยจะมีให้เห็นแล้ว เพราะปัจจุบันได้มีรถไถ รถนวดข้าวมาทดแทน อย่างไรก็ตาม การเอาแรงกันที่บ้านโป่งคำในปัจจุบัน อาจจะมีอยู่บ้าง เช่น การฟาดข้าวไร่ (ไร่) ทั้งนี้ เนื่องจากการทำข้าวไร่ต้องปลูกในที่ลาดชันบริเวณเชิงดอย ซึ่งรถไถ รถนวดข้าว ไม่สามารถเข้าถึงได้ ดังนั้น การฟาดข้าวไร่จึงยังคงต้องอาศัยแรงงานคนเป็นหลัก

จากการสัมภาษณ์นายเหลาถึงสภาพของการดำเนินวิถีชีวิตและการเดินทางของชาวบ้านโป่งคำในอดีต ได้กล่าวว่า

“ในสมัยก่อน... เวลาไปไหนมาไหนก็ต้องเดินเท้า ใช้เวลาเดินเป็นวัน ๆ เสียเวลา เวลาเจ็บไข้ได้ป่วยก็ทำตามมีตามเกิด กินยาหม้อ คนสมัยก่อนจึงตายกันมากรวมทั้งเด็ก ๆ ก็ตายกันเยอะเพราะว่าสุขอนามัยไม่ดี จึงมีป่าช้าเด็กด้วยในสมัยก่อน แต่ปัจจุบันไม่มีแล้ว” (สัมภาษณ์พ่อเหลา พงษ์จันตา 20 พ.ย., 2545)

ชุมชนบ้านโป่งคำ นอกจากจะมีลักษณะของความเป็นสังคมเครือญาติกันแล้ว (ชุมชนบ้านโป่งคำเป็นสังคมเครือญาติ มีตระกูลใหญ่ ๆ อยู่ 3 ตระกูลหลัก คือตระกูลจันอัน ตระกูลบ้านพรม และตระกูลบังเมฆ) ชุมชนที่นี้ยังมี ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ชาวบ้านยึดถือและปฏิบัติร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นประเพณีทานสลาก ประเพณีสงเคราะห์หมู่บ้าน พิธีเลี้ยงผีปู่ย่า ประเพณีสืบทอดข้าวกล้าในนา ประเพณีทานข้าวล้นบาตร หรือคอยข้าว พิธีกรรมไหว้ผีเจ้าที่ พิธีกรรมดังกล่าว แม้จะดูเหมือนว่ามีความเกี่ยวข้องทั้งในเรื่องของศาสนาพุทธและ

ความเชื่อเรื่องผี แต่ประเพณีวัฒนธรรมดังกล่าว ก็มีส่วนเป็นอย่างมากในการเชื่อมโยงและทำให้คนในชุมชนมีความผูกพันกันอย่างแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น

นอกจากทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความเป็นสังคมเครือญาติ (ทำให้ชาวบ้านโป่งคำมีระบบอาวุโส ซึ่งเชื้อให้ผู้ที่มีวัยวุฒิ คุณวุฒิ มีความรู้ความสามารถและคุณธรรม ได้รับการยกย่องเคารพนับถือ ศรัทธาจากชาวบ้าน นอกจากนั้น ระบบดังกล่าวยังทำให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเรื่องอาหาร พึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้น้อยและผู้ใหญ่ในชุมชน ทำให้ชุมชนมีความสามัคคี และปกติสุข) ในรูปของวัฒนธรรม อันได้แก่การมีประเพณี ความเชื่อ และพิธีกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน และในรูปของความอุดมสมบูรณ์จากทรัพยากรธรรมชาติ แล้ว ที่บ้านโป่งคำยังมีทุนทางสังคมในรูปของภูมิปัญญาท้องถิ่น อันได้แก่ เรื่องของการทอผ้า การจักสาน การช่าง และความรู้เกี่ยวกับหมอพื้นบ้าน เป็นต้น ทุนทางสังคมเหล่านี้ ได้ช่วยให้ชาวบ้านโป่งคำสามารถดำรงวิถีชีวิตได้อย่างเรียบง่ายสามารถพึ่งตนเองได้ในทุก ๆ ด้าน ซึ่งเป็นลักษณะของการดำเนินชีวิตภายใต้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่มีความพอเพียง และเน้นการพออยู่พอกิน เป็นสำคัญ

จากพัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำ ทำให้เห็นภาพของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตที่สามารถพึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคม อันได้แก่การมีค่านิยมความเชื่อในเรื่องศาสนาเดียวกัน (พุทธ) ความเป็นคนสืบเชื้อสายหรือชาติพันธุ์เดียวกัน (ลาวพรวน) ทำให้คนในชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น ช่วยเหลือเกื้อกูล เรื่องอาหาร สามัคคี รักใคร่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ยิ่งเป็นปัจจัยเสริมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น รวมทั้งปัจจัยดังกล่าว ยังเป็นตัวส่งเสริมสนับสนุนให้การดำเนินวิถีชีวิตในระบบการผลิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปด้วยดีมากยิ่งขึ้น

5.3 การพัฒนากับการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของบ้านโป่งคำ

จากเหตุการณ์ความไม่สงบที่เกิดขึ้นภายในประเทศช่วงที่ระบอบสังคมนิยมกำลังเป็นที่นิยมของบรรดาเหล่าปัญญาชน (เริ่มจากปลายปี 2515) พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ได้ขยายอิทธิพลคุกคามจังหวัดตามชายแดนของประเทศไทย โดยเฉพาะที่จังหวัดน่าน ซึ่งในขณะนั้นถือว่าเป็นพื้นที่สี่ชมพูแห่งหนึ่ง ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว (ในช่วงปลายปี 2515 – 2516) ได้มีนักศึกษาจำนวนหนึ่งที่นิยมในลัทธิคอมมิวนิสต์เข้ามาในหมู่บ้านโป่งคำ ซึ่งเป็นพื้นที่เขตอำเภอสันติสุขในปัจจุบันนี้ (ในขณะนั้นยังอยู่ในเขตการปกครองของอำเภอเมืองน่าน) ดังนั้น บ้านโป่งคำจึงเป็นหมู่บ้านหนึ่งที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ได้เข้ามาใช้เป็นฐานที่ตั้งของพรรค

มีชาวบ้านบางคนก็ได้เข้าร่วมอุดมการณ์กับฝ่าย พคท. จากสถานการณ์ดังกล่าว ได้มีส่วนเป็นอย่างมากในการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชุมชนบ้านโป่งคำ

เนื่องจากการแผ่ขยายอิทธิพลของลัทธิคอมมิวนิสต์ในพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศ รัฐบาลไทยในขณะนั้น มี ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ดำรงตำแหน่งเป็นนายกรัฐมนตรี ได้มีนโยบายเร่งด่วนเพื่อแย่งมวลชนด้วยการผันเงินไปสู่ท้องถิ่นในชนบทเพื่อเป็นการพัฒนา ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างพื้นฐานอย่างรวดเร็ว โดยจะเห็นได้จาก มีการสร้างถนนลาดยางเพื่อเป็นถนนสายยุทธศาสตร์ การขุดบ่อน้ำ และการสร้างสะพาน ด้วยนโยบายดังกล่าว ทำให้จังหวัดน่านมีถนนลาดยางเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย จนเกือบจะพูดได้ว่า มีถนนเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านเกือบทุกหมู่บ้านแม้จะเป็นหมู่บ้านที่มีความทุรกันดารและอยู่ห่างไกลก็ตาม จากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างพื้นฐานที่ดำเนินการโดยรัฐบาลในขณะนั้น ทำให้วิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จากวิถีชีวิตที่เรียบง่ายของชาวบ้าน ที่เคยพึ่งพาธรรมชาติ มีการทำการเกษตรแบบยังชีพ เน้นความพออยู่พอกิน ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปเป็นผลิตที่มุ่งเน้นการผลิตเพื่อขายมากขึ้น

หลังจากการคมนาคมมีความสะดวกมากขึ้นด้วยการมีถนนลาดยางเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านกับตัวจังหวัด (ปี 2521 - 2522) วิถีชีวิต และวิถีการผลิตของชาวบ้านโป่งคำก็มีการเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด โดยการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว เกิดจากการเข้ามาส่งเสริมโดยเจ้าหน้าที่ของภาครัฐ ซึ่งขณะนั้นได้แก่ เจ้าหน้าที่จากกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยเริ่มจากการเข้ามาแนะนำพันธุ์พืชใหม่ ๆ อาทิ ถั่วเขียวพันธุ์อุทอง พันธุ์กำแพงแสน และข้าวพันธุ์ใหม่ที่ชาวบ้านรู้จักในนาม "ข้าวพันธุ์ 5 กิโล" เพราะชาวบ้านได้รับแจกครอบครัวละ 5 กิโลกรัม แต่เนื่องจากปัญหาด้านการตลาด เมื่อชาวบ้านพร้อมใจกันปลูกถั่วเขียวพันธุ์กำแพงแสน ทำให้มีผลผลิตออกมาพร้อมกันเป็นจำนวนมากในฤดูการผลิตนั้น เป็นเหตุให้ราคาผลผลิตตกต่ำ และเหตุการณ์ก็เป็นเช่นนี้มาโดยตลอด นั่นคือ เมื่อเจ้าหน้าที่มาส่งเสริมพืชชนิดใหม่ ชาวบ้านก็จะพร้อมใจกันปลูก และก็ทำให้ผลผลิตออกมาในตลาดมากเกินไปจนเกิดความต้องการ เป็นเหตุให้ราคาผลผลิตตกต่ำ ล่าสุด เจ้าหน้าที่กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ได้เข้ามาส่งเสริมให้ปลูกข้าวโพด ชาวบ้านก็พร้อมใจกันปลูกข้าวโพด (ชาวบ้านมีการทำไร่ข้าวโพดมากที่สุดในปี 2533) ทำให้มีการบุกเบิกทำลายป่าไม้เป็นบริเวณกว้าง บางครอบครัวปลูกเป็นร้อยไร่ ทำให้ภูเขาถูกถางจนกลายเป็นภูเขาหัวโล้น

สำหรับการปลูกข้าวโพด ในระยะแรก ๆ ชาวบ้านยังไม่ได้มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีมากนัก เนื่องจากดินยังอุดมสมบูรณ์อยู่ แต่เมื่อมีการเพาะปลูกข้าวโพดซ้ำ ๆ กันทุกปี ๆ ความอุดมสมบูรณ์ของดินก็ลดลง ทำให้ได้ผลผลิตลดลงด้วย ในเวลาต่อมาชาวบ้านต้องหันมาพึ่งปุ๋ยเคมีและ

ยาฆ่าแมลงเพิ่มขึ้น เพราะต้องการเพิ่มผลผลิต แต่ดูเหมือนว่าในกระบวนการผลิตด้วยวิธีการดังกล่าวยิ่งทำให้ชาวบ้านมีหนี้สินมากยิ่งขึ้น เพราะการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงทำให้ต้นทุนการผลิตสูง และยิ่งชาวบ้านต้องประสบกับภาวะฝนแล้ง (ปี 2533) เพราะป่าไม้ถูกทำลายไปมาก ทำให้ผลผลิตเสียหาย เป็นเหตุให้ชาวบ้านทุกครัวเรือนประสบกับการขาดทุน และต้องตกเป็นลูกหนี้ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) แทบทุกหลังคาเรือน

ปัญหานี้สินดังกล่าว เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านที่อยู่ในวัยแรงงานต้องอพยพออกจากหมู่บ้านไปหางานทำในเมืองใหญ่ โดยเฉพาะที่กรุงเทพฯ ทำให้หมู่บ้านเหลือเฉพาะคนแก่กับเด็ก ซึ่งมีผลกระทบต่อการพัฒนาหมู่บ้านเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตาม นอกจากความทุกข์ยากอันเนื่องมาจากหนี้สินของชาวบ้าน และการที่สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติได้ถูกทำลายแล้ว ปัญหานี้สินของชาวบ้านโป่งคำ อีกส่วนหนึ่งจะมาจากการบริโภคที่ชาวบ้านมีการบริโภคสินค้าจากภายนอกชุมชนมากขึ้น โดยเฉพาะสินค้าที่เกินความจำเป็น นอกจากนั้น จากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติที่ได้ถูกทำลายไป ทำให้แหล่งอาหารตามธรรมชาติของชุมชนก็ถูกทำลายไปด้วย อาทิ ปลาในแม่น้ำลำคลองมีจำนวนลดลง สัตว์ป่าหายาก พืชที่เป็นอาหารป่า อาทิ เห็ด หน่อไม้ ก็หายาก เพราะป่าถูกทำลายไป ทำให้ชาวบ้านต้องใช้เงินเพื่อซื้อหาอาหารเพิ่มมากขึ้นกว่าอดีตที่ผ่านมา เกี่ยวกับเหตุการณ์ดังกล่าว ได้มีชาวบ้านสะท้อนความคิดเห็นในเรื่องนี้ว่าเป็นรูปธรรม ซึ่งจากการสัมภาษณ์แม่ตีบได้ความว่า

“ตั้งแต่ ธกส. เข้ามา ส่งเสริมให้ปลูกนั้นปลูกนี้ ทุกครัวเรือนเป็นสมาชิกของ ธกส. และกู้เงินมาลงทุนโดยเฉพาะการปลูก ข้าวโพด ปลูกถั่วเขียวพันธุ์อุทุมพร เมื่อทุกคนครบถ้วนทำเหมือนกันหมดก็ทำให้ราคาของผลผลิตตกต่ำ ขายไม่ได้ราคาไม่มีอำนาจในการต่อรอง ในสมัยนั้น ชาวบ้านยังไม่มีกรรมกรกลุ่มกัน ต่างคนต่างทำต่างคนต่างขาย และที่สำคัญต้องใช้สารเคมี ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยเคมี ยาฆ่าหญ้าฆ่าแมลง ในการทำไร่แต่ละครั้งต้องใช้กันมาก จนกระทั่งทำให้สิ่งแวดล้อมของชุมชนได้รับผลกระทบโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปู ปลา กุ้ง หอย เป็นโรค กินไม่ได้ และโดยมากจะตายเพราะสารเคมี ทำทั้งคนทั้งสัตว์ใช้น้ำในแม่น้ำลำคลองดื่มกินไม่ได้ ชาวบ้านอย่างเรา ๆ ก็ไม่รู้ว่ามันจะเป็นอันตรายขนาดนี้ กว่าจารู้ตัวก็เกือบสายแล้ว” (สัมภาษณ์ แม่ตีบ ภาพวิมล, 2545)

เช่นเดียวกัน จากการสัมภาษณ์พ่อเสนอให้ได้เล่าให้ฟังว่า

“สมัยก่อนก็ไม่ได้คิดเรื่องหนี้สิน เพราะไม่จำเป็นต้องเอาเงินไปซื้ออะไร ก็อยู่ได้สบาย ก็เพราะว่าสมัยก่อนไม่มีกลุ่มไม่มีสมาคมอะไรเข้ามา ไม่มีทีวี ตู้เย็น พัดลม อะไร

ไม่มีความสะดวกสบายต่าง ๆ เหมือนในปัจจุบัน แต่เมื่อความเจริญทางวัตถุเข้ามา ก็เลยทำให้ชาวบ้านเป็นหนี้ มีแหล่งเงินกู้มากมาย เข้ามาในหมู่บ้านทำให้ชาวบ้านมีการกู้เงินมาซื้อตู้เย็น (118 เครื่อง) โทร (151 เครื่อง) รถมอเตอร์ไซด์ (มี 141 คัน) รถยนต์ (11 คัน) รถไถนาเดินตาม (2คัน) และลงทุนในอาชีพต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น” (สัมภาษณ์ พ่อเล่นห์ ภาพวุฒิ, 20 พ.ย. 2545)

จะเห็นได้ว่า การเข้ามาของความเจริญทางวัตถุ ไม่ว่าจะเป็น ถนน ไฟฟ้า และสินค้าบริการจากภายนอกชุมชน รวมทั้งข้อมูลข่าวสารที่สร้างแรงจูงใจในการบริโภคของคนในชุมชนให้มากขึ้น สิ่งเหล่านี้ได้เปลี่ยนแนวความคิดของคนในชุมชนไปจากเดิม ประกอบกับการเข้ามาส่งเสริมอาชีพการเกษตรโดยหน่วยงานของรัฐ ทำให้ระบบเศรษฐกิจ และระบบการผลิตของชุมชนที่เคยเป็นการผลิตแบบยังชีพ และเป็นระบบเศรษฐกิจชุมชน มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมหรือเศรษฐกิจกระแสหลัก และเมื่อชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ไม่ว่าจะเป็นการปรับตัวในด้านการผลิต และการบริโภค รวมทั้งเรื่องการตลาด ทำให้ชาวบ้านต้องเป็นหนี้เป็นสิน และต้องอพยพออกจากชุมชนเพื่อหาเงินมาใช้หนี้ และมาใช้เพื่อดำรงชีพให้อยู่รอดให้ได้

การที่ความเจริญทางด้านวัตถุ และความทันสมัยเข้ามาสู่ชุมชน ทำให้บทบาทของทุนที่เป็นตัวเงินมีเพิ่มมากขึ้น ทุนที่เป็นตัวเงินได้เข้ามามีบทบาททดแทนความสัมพันธ์ต่าง ๆ ที่ชาวบ้านเคยมี ซึ่งแต่เดิมนั้น ไม่ได้ใช้เงิน แต่ใช้ทุนทางสังคม อันได้แก่ความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน ความสามัคคีกลมเกลียวกันของคนในชุมชน เช่นเดียวกันกับเรื่องของ การพึ่งตนเอง ด้วยการพึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่น พอความเจริญทางด้านวัตถุและความทันสมัยเข้ามา ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาภูมิปัญญาตะวันตกมากขึ้น จึงจะเห็นได้ว่า การเข้ามาของวัฒนธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะวัฒนธรรมจากตะวันตก ได้ทำให้ระบบความคิดของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จนแทบจะพึ่งตนเองไม่ได้ โดยเฉพาะระบบทุนที่มีเงินเป็นสื่อกลางได้เข้ามามีบทบาททดแทนระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง และด้วยระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมที่ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งระบบตลาดภายนอกมากขึ้น ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแอลง และเป็นที่น่าสังเกตว่า การเพิ่มขึ้น คงอยู่ และการเสื่อมถอยของทุนทางสังคมมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความเป็นไปของระบบเศรษฐกิจชุมชนด้วย

จึงอาจจะกล่าวได้ว่า หากชุมชนต้องการที่จะคงทุนทางสังคมเอาไว้ให้ได้ อย่างน้อยที่สุด หรือแนวทางหนึ่งที่มีความเป็นไปได้ คือจำเป็นที่จะต้องรักษาวัฒนธรรมของชุมชนไว้ให้ได้ โดย

ไม่ปล่อยให้วัฒนธรรมจากภายนอกเข้ามารุกราล้าทดแทนระบบความคิดของชุมชนให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมากจนชาวบ้านไม่สามารถปรับตัวได้ทัน เพราะการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่พึ่งตนเองของชุมชน ไปสู่การเปลี่ยนแปลงการผลิตที่ไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ ดังนั้น การรักษาวัฒนธรรมชุมชน จะช่วยให้ทุนทางสังคม ที่เป็นระบบความสัมพันธ์แบบเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การพึ่งพาอาศัยกันสามารถคงอยู่ได้

5.4 พัฒนาการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้า

หลังจากที่ป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย ชาวชุมชนบ้านโป่งคำก็ได้เกิดมีแนวคิดในการอนุรักษ์ป่าชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติขึ้น ซึ่งแนวคิดดังกล่าวเริ่มมาจากผู้นำของชุมชนที่เป็นพระนักพัฒนาอันได้แก่พระอาจารย์สมคิด ที่มองเห็นสภาพความเสื่อมโทรมของป่าไม้ สภาพการขาดแคลนน้ำของชุมชนเมื่อถึงฤดูแล้ง รวมทั้งภาวะฝนแล้งที่ไม่มีฝนตกต้องตามฤดูกาล ซึ่งปัญหาเหล่านี้ พระอาจารย์สมคิดมีความเห็นว่า สาเหตุเนื่องมาจากการบุกรุกป่าถางพงเพื่อทำการเกษตรของชาวบ้านนั่นเอง ปัญหาเหล่านี้ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนและขยายเป็นวงกว้างขึ้นเรื่อย ๆ ด้วยความตระหนักถึงปัญหาดังกล่าว พระอาจารย์สมคิดได้หาทางแก้ไข เริ่มแรก ท่านได้เข้าไปพูดคุยกับชาวบ้าน โดยชี้ให้เห็นถึงปัญหาและผลกระทบที่จะตามมา อย่างไรก็ตามในระยะแรก ๆ ชาวบ้านยังไม่ได้ให้ความร่วมมือเท่าที่ควร มีหน้าซำ้ บางคนกลับย้อนถามว่า “ถ้าไม่ให้พวกเขาทำอะไร แล้วพวกเขาจะเอาอะไรกินกัน” เมื่อท่านเห็นว่าการใช้วิธีการพูดคุยเพียงอย่างเดียวไม่ได้ผล พระอาจารย์สมคิดก็เปลี่ยนวิธีใหม่ด้วยการทำให้ดูเป็นตัวอย่าง โดย “การทำแปลงป่าสาธิต” ซึ่งถือว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการอนุรักษ์ป่าชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติที่บ้านโป่งคำ

จุดเริ่มต้นของโครงการอนุรักษ์ป่าและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ พระอาจารย์สมคิดได้เน้นไปที่กลุ่มเยาวชนของบ้านโป่งคำ โดยมุ่งให้กลุ่มเยาวชนเป็นผู้ทำหน้าที่ในการสืบทอดองค์ความรู้เรื่องการอนุรักษ์ป่าและสิ่งแวดล้อมของชุมชน ปัจจุบันกลุ่มดังกล่าวมีสมาชิก 35 คน ได้มีการเลือกคณะกรรมการเยาวชนในหมู่บ้านจำนวน 5 คน มีนางสาวมัลลิกา จันอ้น เป็นประธานกรรมการเยาวชน เยาวชนกลุ่มนี้ได้จัดตั้งขึ้นเพื่อร่วมสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เช่น การปลูกพืชสมุนไพร การย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติ โดยกลุ่มเยาวชนจะนำผลงานเหล่านี้มาติดบอร์ดให้ความรู้แก่ชุมชน ตลอดจนร่วมกิจกรรมนันทนาการและการกีฬาของชุมชน อย่างไรก็ตาม เท่าที่ผ่านมา โครงการดังกล่าวเคยได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชน คือ มูลนิธิกลุ่มอักษเมืองน่าน ในการจัดการศึกษาดูงาน รวมทั้งการฝึกอบรมเพื่อเสริม

ทักษะที่จัดขึ้นทั้งภายในและภายนอกชุมชน ซึ่งในเวลาต่อมาทำให้เกิดเครือข่ายชุมชนในระดับภาคขึ้น (สัมภาษณ์ นางสาวมัลลิกา จันอ้น ประธานกลุ่มเยาวชน) นอกจากนี้ กลุ่มเยาวชนบ้านโป่งคำยังได้รับรางวัลชมเชยจากโครงการลูกโลกสีเขียวของมูลนิธิโลกสีเขียว ในปี พ.ศ. 2545 ด้วยผลงานการรักอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมของชุมชนและการเป็นตัวอย่างของเยาวชนที่ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม

อย่างไรก็ตาม หลังจากที่พระอาจารย์สมคิดได้ดำเนินโครงการมาระยะหนึ่ง ก็พบว่าชาวบ้านส่วนหนึ่งได้เกิดการเรียนรู้ และมีการปรับเปลี่ยนทัศนคติเกี่ยวกับการดำเนินวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่เหมาะสม จากการพูดคุยกับผู้เฒ่าผู้แก่หลายคน ก็ได้ให้ข้อสรุปว่า ชาวบ้านเกิดความสำนึก และตระหนักว่า สาเหตุที่ทำให้เกิดภาวะฝนแล้งก็เพราะว่าชาวบ้านทำไร่ข้าวโพดกันเป็นจำนวนมากจนทำให้เกิดเขาค้างคาว ซึ่งก็รวมถึงพวกชาวเขาเผ่า แม้ว เย้า ที่มีการทำไร่ข้าวโพดเป็นจำนวนมากด้วยเช่นกัน เมื่อไม่มีต้นไม้จึงทำให้ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล หรือเมื่อเวลาฝนตก น้ำก็จะกัดเซาะเอาหน้าดินไหลลงมา ทำให้เกิดดินโคลนไหลลงมาถมแม่น้ำลำห้วย ทำให้แม่น้ำ ลำห้วยที่ชาวบ้านได้เคยอาศัย อาบ กิน เกิดการตื้นเขิน (สัมภาษณ์ พ่อเหลา พงจันตา พ่อเสน่ห์ และแม่ตีบ ภาพวุฒิ, 20 พ.ย.2545)

จึงจะเห็นได้ว่า ผลจากการกระตุ้นเตือนและการให้ความรู้ของพระสงฆ์ที่เป็นผู้นำประกอบกับการที่ชาวบ้านได้มีการพบปะพูดคุยกันมากขึ้น (โดยมีวัดเป็นศูนย์กลางในการแลกเปลี่ยน) ทำให้ชาวบ้านซึ่งได้ผ่านประสบการณ์ทั้งสำเร็จและล้มเหลวมาแล้ว ได้หันกลับมาทบทวนตนเองมากขึ้น ชาวบ้านส่วนหนึ่งได้ข้อสรุปว่า เท่าที่ผ่านมา การดำเนินชีวิตบางอย่างอาจจะไม่ถูกต้อง และจำเป็นต้องแก้ไข ทำให้เกิดความคิดที่จะรวมกลุ่มกันขึ้นมาเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาาร่วมกัน อย่างไรก็ตาม สำหรับกระบวนการเกิดกลุ่มของชาวบ้านโป่งคำนี้ ได้รับการสนับสนุนจากพระอาจารย์สมคิดเป็นอย่างดี

จากปรากฏการณ์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า ระบบคิด และวิถีชีวิตของชาวบ้านโป่งคำที่เคยมีความเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกัน ร่วมมือร่วมใจกัน มีชีวิตที่พอเพียงเรียบง่าย อยู่ร่วมกับธรรมชาติ และได้สูญหายไป กลับได้รับการกระตุ้นจากแกนนำให้เกิดความสำนึกระลึกถึงและฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ ปรากฏการณ์ดังกล่าวทำให้เห็นได้ว่า ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่ในชุมชนบ้านโป่งคำที่เคยสูญหายไปกำลังได้รับการฟื้นฟูให้กลับคืนมา ถึงแม้ว่าการกลับคืนมาอาจจะเพียงบางส่วน และบางอย่างอาจจะมีการเปลี่ยนรูปแบบไปจากเดิมบ้างก็ตาม ในขณะเดียวกัน ปรากฏการณ์ดังกล่าวก็ทำให้เห็นถึงปัจจัยที่ช่วยให้ทุนทางสังคมสามารถฟื้นฟูขึ้นมาได้ ในที่นี้ได้แก่ ทุน

มนุษย์ซึ่งหมายถึงแกนนำหรือพระอาจารย์สมคิด ที่ได้ใช้สติปัญญา ความรู้ความสามารถ และความเสียสละ ความเอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ชาวบ้าน และเยาวชนในบ้านโป่งคำในการจัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติขึ้นมา การดำเนินงานของพระอาจารย์สมคิดได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการของทุนทางสังคมอย่างชัดเจน นับตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงระบบคิดของแกนนำเกี่ยวกับเรื่องวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่ทำลายสิ่งแวดล้อม และนำไปสู่โครงการอนุรักษ์ที่เอื้อต่อการคงอยู่ของทรัพยากรธรรมชาติและป่าไม้ การอาศัยความเชื่อมั่นศรัทธา ความไว้วางใจ (trust) ที่ชาวบ้านโป่งคำมีต่อพระอาจารย์สมคิด ทำให้การทำโครงการที่ท่านได้ริเริ่มขึ้นมามีความเป็นไปได้มากขึ้น

5.5 จุดกำเนิดของกลุ่มทอผ้าสีธรรมชาติ

เนื่องจากชาวบ้านโป่งคำมีการสืบทอดความสามารถในการทอผ้ามาจากบรรพบุรุษ และสำหรับชาวบ้านโป่งคำแล้ว การทอผ้าที่ทำกันในอดีตถือเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้หญิงลาวพวนที่จะต้องมี จากการสัมภาษณ์ผู้นำกลุ่มทอผ้า (แม่ตีบ) ถึงเรื่องในอดีตที่เกี่ยวกับความเป็นมาของการทอผ้าในชุมชน ได้ความว่า

“สมัยก่อน เสื้อผ้า ที่นอน หมอน มุ้ง ไม่ต้องได้ซื้อหา ทอใช้เองหมดเลย ฝ่ายสมัยนั้นก็ปลูกเอง เมื่อตอนสาว ๆ พอกกลางคืนก็นั่งปั่นฝ้าย ก็จะมีหนุ่ม ๆ มาแหว่ (เที่ยว) สาวโดยเฉพาะช่วงหน้าหนาวเป็นช่วงที่ว่างจากการงานในไร่ นา หนุ่ม ๆ ที่มาแหว่สาวตอนกลางคืน ก็จะช่วยก่อกองไฟ เพราะป้องกันความหนาวเหน็บ และที่สำคัญเพื่อให้แสงสว่าง เพราะในสมัยนั้นไม่มีไฟฟ้าใช้ ต้องใช้น้ำมันก๊าด แต่น้ำมันแพงและหายาก จึงต้องพึ่งไม้หิ้ว (ไม้ฟืน) ที่เก็บมาจากป่าเป็นเศษไม้ที่แห้งแล้วนำมาทำไฟ เวลาหน้า (ฤดู) ทำไร่ ทำนา ก็เอามือกัน (ลงแขก) สนุกดี เพราะสมัยนั้น ปลูกข้าวไว้กินเอง ซึ่งก็ทำพอมีพอกินตลอดทั้งปี จนกว่าจะถึงฤดูกาลใหม่อีกครั้ง ในสมัยนั้นเวลาว่างเยาะ เพราะไม่ต้องไปทำงานนอกหมู่บ้าน เวลาว่างก็ทอผ้า เด็กผู้หญิงเมื่อโตเป็นวัยรุ่นพอที่จะรู้ความแล้วก็ต้องหัดทอผ้าให้เป็น เพราะว่าต้องเตรียมพร้อมในการที่จะออกเรือนเมื่อถึงเวลาอันเหมาะสม ถ้าผู้หญิงคนไหนทอผ้าไม่เป็นก็จะเป็นที่ต้องการของชายหนุ่ม เพราะถือว่าไม่มีคุณสมบัติในการที่จะเป็นภรรยาหรือเป็นแม่คน ดังนั้น ผู้หญิงที่ดีพร้อมของชาว “ลาวพวน” ต้องทอผ้าให้เป็นอย่างดีสามารถทอเป็นผ้านุ่งให้สามีใส่ได้ด้วย ถ้าสาวคนไหนทอผ้าไม่เป็นก็จะเงินเฒ่า (ขึ้นคาน) ไม่เป็นที่ต้องการของชายหนุ่มหรือ

แม่ของสามี “ (สัมภาษณ์แม่ต๊อบ ภาพวุฒิ : 15 ต.ค, 2545)

จากข้อความข้างต้นได้แสดงให้เห็นว่า การทอดผ้ากับวิถีชีวิตของชาวบ้านโป่งคำในอดีตมีความสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก การทอดผ้าถือเป็นวัฒนธรรม/ความเชื่ออย่างหนึ่งของผู้หญิงชาวบ้านโป่งคำที่เป็นการเตรียมพร้อมในการเริ่มต้นของการมีครอบครัว ฝ่ายหญิงจะต้องจัดหาของใช้ที่จำเป็นสำหรับการแต่งงาน เช่น ผ้าปูที่นอน ผ้าห่ม ปลอกหมอน ผ้าเช็ดตัว ผ้าขาวม้า และข้าวของเครื่องใช้อื่น ๆ ที่จำเป็นสำหรับการเริ่มต้นของครอบครัว จึงอาจจะกล่าวได้ว่า การที่ชาวบ้านโป่งคำมีค่านิยมในเรื่องนี้ร่วมกัน และมีทักษะในการทอดผ้าที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ก็ถือว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่อยู่ในรูปของภูมิปัญญาที่เอื้อต่อการพัฒนากลุ่มทอดผ้าของชุมชน

นอกจากการทอดผ้าจะมีความเกี่ยวพันกับวิถีชีวิตของชาวบ้านโป่งคำแล้ว การทอดผ้าของที่นี่ยังมีความเกี่ยวพันกับความเชื่อทางศาสนาอีกด้วย สมัยก่อนนอกจากจะเน้นทอดผ้าเพื่อการใช้ในครอบครัวแล้ว ยังมีค่านิยม/ความเชื่อที่จะทอดผ้าเป็นธง (ตุง) เพื่อถวายวัดอีกด้วย ชาวบ้านเชื่อว่าจะได้บุญกุศลอันยิ่งใหญ่ นอกจากนี้การทอดผ้ายังทำเพื่ออุทิศให้แก่คนตาย เช่น ผ้าคลุมศพ การทอดเพื่อนำไปทำบุญก็จะทอดเป็นเครื่องอัฐบริวารถวายพระ เช่น ผ้าจีวร ผ้าสบง ผ้าอังสะ ผ้าปูนั่ง เป็นต้น ด้วยค่านิยมและความเชื่อที่เกี่ยวกับศาสนาดังกล่าว ทำให้ประเพณีการทอดผ้าของบ้านโป่งคำได้มีการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

จากการที่ชุมชนมีฐานความคิด และค่านิยมเกี่ยวกับการทอดผ้าที่ถือว่าเป็นทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่ในชุมชน ประกอบกับพระอาจารย์สมคิด จารณธม.โม ได้มองเห็นปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นภายในชุมชน อาทิ ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง รวมทั้งการทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ที่มีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของกระบวนการทางธรรมชาติ เช่น ฝนแล้ง อากาศร้อนผิดปกติ และส่งผลกระทบต่อดำรงชีวิตของเกษตรกรเป็นอย่างมาก ประกอบกับปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจและสังคมอันเนื่องมาจากปัญหาวิกฤตเศรษฐกิจ ทำให้เกิดปัญหาการว่างงาน เพราะแรงงานจำนวนมากได้ถูกเลิกจ้างจากโรงงานอุตสาหกรรม ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องกลับคืนสู่ภูมิลำเนาของตนเอง เกิดปัญหาภาวะการว่างงานขึ้นในชุมชน และปัญหาอื่น ๆ ตามมา อาทิ ปัญหาความยากจน ปัญหาโสเภณีเด็ก ปัญหาโรคเอดส์และปัญหาอาชญากรรม

หลังจากที่พระอาจารย์สมคิดได้นำสถานการณ์ปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าว ไปพูดคุยกับกลุ่มแม่บ้านและได้สอบถามถึงความสนใจในการรวมกลุ่มเพื่อทำโครงการทอดผ้า สอบถามถึง

ความสามารถในการทอผ้าของแต่ละบุคคล และได้มีการพูดถึงเป้าหมายที่จะฟื้นฟูศิลปปะการทอผ้าของหมู่บ้านขึ้นมาใหม่ ซึ่งก็พบว่า กลุ่มแม่บ้านในชุมชนบ้านโป่งคำมีความเข้าใจต่อสถานการณ์ และมีความเต็มใจที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาของชุมชน ดังนั้นในปี พ.ศ. 2538 กลุ่มแม่บ้านในชุมชนบ้านโป่งคำได้รวมตัวกันจำนวน 10 คนตั้งกลุ่มขึ้นมา โดยให้ชื่อกลุ่มว่า “กลุ่มสตรีทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ” ขึ้นอย่างเป็นทางการ โดยมีวัตถุประสงค์ของกลุ่มเพื่อ แก้ปัญหาการว่างงาน เสริมรายได้นอกภาคเกษตรกรรม และการรักษาประเพณีวัฒนธรรมอันดีงามของชุมชนเอาไว้

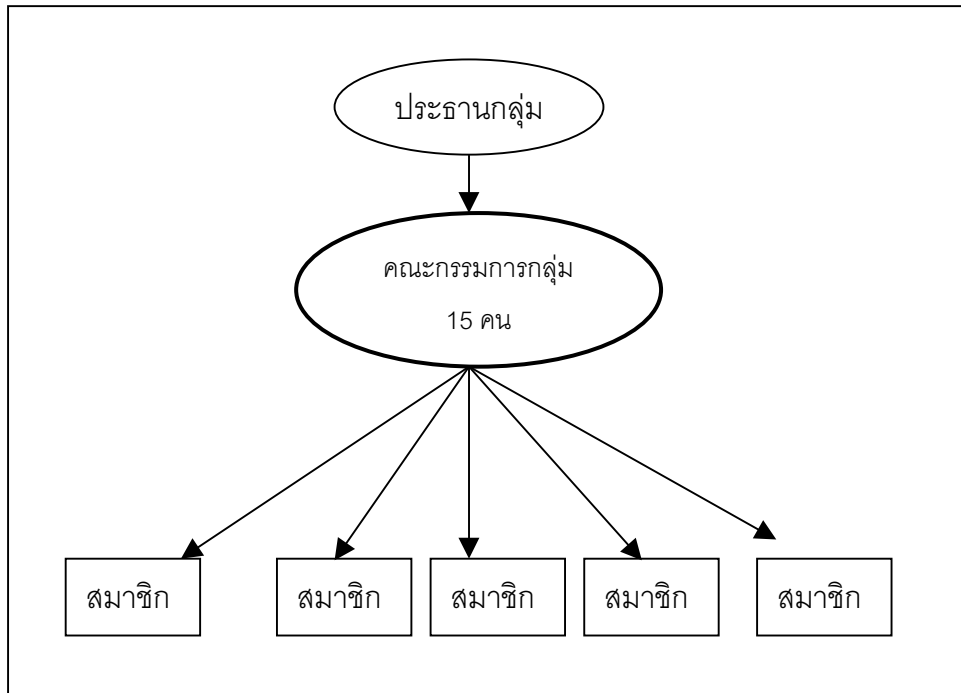
จะเห็นได้ว่า ภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทอผ้าของบ้านโป่งคำถือเป็นทุนทางสังคมที่มีมาแต่ดั้งเดิม และสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ถึงแม้ในปัจจุบันความจำเป็นในการทอผ้าใช้เองอาจมีน้อยลง เพราะคนส่วนใหญ่หันไปใช้ผ้าที่ทอมาจากโรงงาน แต่เมื่อมีการส่งเสริมฟื้นฟูการทอผ้า โดยการให้คุณค่ากับการสืบทอดประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน และมีการบูรณาการคุณค่าของผ้าที่ทอขึ้นกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ก็ทำให้โอกาสและความเป็นไปได้ในการทำโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำมีมากยิ่งขึ้น

5.6 การบริหารจัดการกลุ่ม

กลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ ได้จัดตั้งขึ้นและมีการบริหารงานในรูปแบบของคณะกรรมการ โดยคณะกรรมการบริหารจะแบ่งหน้าที่กันรับผิดชอบตามความสามารถและความถนัดของแต่ละคน ปัจจุบัน (2545) กลุ่มสตรีทอผ้าย้อมสีธรรมชาติมีสมาชิกทั้งหมด 60 คน มีกองทุนหมุนเวียนในการดำเนินกิจกรรม จำนวน 100,000 บาท ซึ่งกองทุนดังกล่าวมาจากการระดมหุ้นของสมาชิก รวมทั้งการออมด้วยวิธีการหักจากรายได้ของสมาชิกที่ขายผ้าซึ่งทางกลุ่มจะคิดร้อยละ 5บาท / ครั้ง

แผนภูมิที่ 5.1

โครงสร้างการบริหารกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ

คณะกรรมการกลุ่มทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ มีทั้งหมด 15 คน

โดยมีฝ่ายบริหารกิจกรรมของกลุ่ม ดังนี้

1. ฝ่ายออกเงินกู้ (เงินหมุนเวียน) มี 3 คน คือ นางหลอ จันอ้น เป็นประธานกลุ่ม นาง ลัย พังจันตา เป็น เลขานุการกลุ่ม และนางบัวหล้า บังเมฆ เป็นเหรัญญิกกลุ่ม
2. ฝ่ายเงินออม นางเที่ยง พังยะ เป็นรองประธานกลุ่ม นางพร อินตะพันธ์ เป็น กรรมการ และนางจ๋อน คำมาวงศ์ เป็นกรรมการ
3. ฝ่ายสวัสดิการ มีนางตีบ ภาพุฒิ นางเริ่ม แสนยอง และนางตุ้ย คำยาน
4. ฝ่ายกรรมการที่ปรึกษา นางศรจจ จันอ้น นางปิ่น จันอ้น นางไหล พังยะ
5. ฝ่ายที่ให้คำปรึกษา พระอาจารย์สมคิด จารณธม.โม ผู้ใหญ่บ้าน นายชาญ พังจันตา และ อบต. นายแทน จันอ้น

จากแผนภูมิโครงสร้างของกลุ่ม จะพบว่า ประธานกรรมการ 1 คน และคณะกรรมการอีก 15 คนเป็นคณะผู้บริหารของกลุ่ม ซึ่งบุคคลเหล่านี้ได้มาจากการคัดเลือกโดยตรงจากสมาชิกของกลุ่ม สำหรับการบริหารงานที่ผ่านมา พบว่า เป็นไปอย่างโปร่งใสสามารถตรวจสอบได้ทุกขั้นตอน

เพราะว่าสมาชิกส่วนใหญ่ได้มีโอกาสเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การบริหารของกลุ่มมักจะใช้รูปแบบการทำงานที่ไม่เป็นทางการ ทำให้การทำงานสามารถยืดหยุ่นได้ตามความเหมาะสมของสถานการณ์และตามความจำเป็น ซึ่งส่งผลให้การทำงานของกลุ่มมีความคล่องตัวมากกว่าการบริหารงานองค์กร ทั่ว ๆ ไป (ตัวอย่างการทำงานแบบไม่เป็นทางการ อาทิ การออกเงินกู้ให้แก่สมาชิก บางครั้งไม่จำเป็นที่จะต้องมีการประชุมการครบทุกคน ประธานกลุ่มอาจอนุมัติให้กู้ยืมได้เลย เนื่องจากประธานกลุ่มเป็นผู้ที่รู้จักสถานทางเศรษฐกิจรายได้ของสมาชิกผู้มาขอกู้ ทำให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และประธาน/กรรมการก็มีความมั่นใจในตัวผู้กู้ว่าจะไม่มีการขอลงโทษกันเกิดขึ้น)

จะเห็นได้ว่า การบริหารงานของกลุ่มถึงแม้จะมีการจัดโครงสร้างแบบเป็นทางการ แต่เวลาทำงานจริง กลุ่มก็ได้ใช้ความไว้วางใจกัน (trust) มาช่วยในการตัดสินใจและการบริหารงาน ทำให้การทำงานมีรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ มีความคล่องตัว ลดขั้นตอนที่ยุ่งยากลงไป และไม่เสียเวลา สิ่งเหล่านี้ ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่ปรากฏให้เห็นในรูปแบบของการบริหารกลุ่มทอผ้าบ้านโป่งคำ

5.7 การพัฒนาการผลิตโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

การทอผ้าของชาวบ้านโป่งคำที่ผ่านมามักจะพบปัญหาว่า คุณภาพของเนื้อผ้าที่ทอยังไม่ได้มาตรฐาน หรือผ้าที่ทอยังมีขนาดที่ไม่แน่นอน ทางกลุ่มจึงได้มีการจัดอบรมเพิ่มทักษะในการทอผ้าให้แก่สมาชิก และปรับเปลี่ยนอุปกรณ์ที่ใช้ในการทอผ้าให้มีคุณภาพและมาตรฐานดีขึ้น (โดยเปลี่ยนจากการใช้กี่ธรรมดาเป็นการทอด้วยกี่กระตุก ซึ่งจะทำให้เนื้อผ้าที่ทอมีคุณภาพและได้มาตรฐานดีขึ้น) รวมทั้งให้ชาวบ้านสามารถทอผ้าได้รวดเร็วมากยิ่งขึ้น ซึ่งนอกจากการอบรมเพื่อเพิ่มทักษะในการทอให้แก่สมาชิกแล้ว กลุ่มยังได้จัดให้มีการศึกษาดูงานนอกสถานที่ทั้งในและต่างจังหวัดอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อให้สมาชิกได้นำความรู้ที่ได้จากการศึกษาดูงานมาปรับปรุงทักษะในการทอผ้าของตนเองต่อไป จากการศึกษพบว่า หลังจากการอบรมดูงาน ได้มีสมาชิกบางคนมีปรับเปลี่ยนไปใช้กี่กระตุกแบบใหม่ แต่ก็พบว่า ยังมีสมาชิกอีกหลายรายที่ยังใช้วิธีการเดิม คือใช้กี่ธรรมดาที่ชาวบ้านเคยใช้มาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษ รุ่นปู่ย่าตายาย อย่างไรก็ตาม สำหรับเหตุผลที่สมาชิกยังเลือกที่จะใช้อุปกรณ์การทอผ้าแบบเดิมนั้น เพราะว่าสมาชิกยังมีความคุ้นเคยกับอุปกรณ์ที่เคยใช้ และเห็นว่าการทอแบบเดิมสามารถทำงานได้ตามลำพัง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้สะท้อนให้เห็นว่าการทอผ้าในอดีตนั้น เป็นงานฝีมือที่ทำในครัวเรือน ผู้ทอจะมีอิสระในการทำงานคือจะทำเมื่อว่าง

งานหรือมีความสะดวกที่จะทำ รวมทั้งการคิดค้นลวดลายก็สามารถคิดประดิษฐ์ด้วยตนเอง ไม่ต้องไปรบกวนผู้อื่น จากการสัมภาษณ์แม่ติบที่เป็นผู้หนึ่งที่ยังใช้วิธีการดั้งเดิมในการทอผ้าได้กล่าวว่า

“การใช้กี่กระตุกใช้ยากและอีกอย่างต้องใช้แรงงานหลายคนช่วยกันแม้ว่าจะให้ลวดลายที่ละเอียดสวยงาม ใช้ของเดิมดีกว่าและใช้ถนัดกว่า อีกอย่างก็ไม่ใช้แรงงานมากในการทอแต่ละครั้ง สามารถทอคนเดียวได้” (สัมภาษณ์ แม่ติบ ภาพวิมล, แม่แก้ว พงษ์ยะ, ต.ค, 2545)

จะเห็นได้ว่า ถึงแม้จะมีการนำเทคโนโลยีใหม่เข้ามาแนะนำให้แก่ชาวบ้าน แต่ก็ใช่ว่าชาวบ้านจะเปิดใจยอมรับทั้งหมด เพราะระบบคิดของชาวบ้านแตกต่างไปจากเจ้าหน้าที่ของราชการที่มองเห็นแต่เรื่องของการเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้นเท่านั้น แต่ในมุมมองของชาวบ้านนั้น การเพิ่มผลผลิตเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น แต่เรื่องของจิตใจ ความผูกพันกับวัตถุสิ่งของที่เป็นภูมิปัญญาและความเคยชินหรือความถนัดของเขาเองอาจจะมีมากกว่า และจากปรากฏการณ์ดังกล่าว ทำให้เห็นความเป็นพลวัตของทุนทางสังคม ทั้งในแง่ของการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่ (การยอมรับเทคโนโลยีใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตโดยการใช้กี่กระตุก) และการดำรงรักษาทุนทางสังคมเดิมเอาไว้ (การยอมรับใช้กรรมวิธีที่ถือว่าเป็นวิธีการที่ตนเองมีความถนัด และเป็นมรดกตกทอดมาจากปู่ย่าตายายของชาวบ้าน) และกรณีตัวอย่างที่นำเสนอนี้ เป็นอุทาหรณ์ที่ดีที่จะให้ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทุนทางสังคมได้ตระหนักว่า การสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่ หรือการคงอยู่ของทุนทางสังคมเดิมเอไว้นั้น อาจจะตัดสินว่า ดี หรือไม่ดี เหมาะสม หรือไม่เหมาะสม ได้ยาก เพราะผู้ที่จะสามารถบอกถึงความดีหรือความเหมาะสมได้ดีที่สุดก็คือคนในชุมชนที่มีความเกี่ยวข้องกับทุนทางสังคมเหล่านั้นนั่นเอง

นอกจากการพัฒนาเทคนิคการทอแล้ว ทางกลุ่มยังมีการพัฒนาความรู้ในเรื่องการใช้สีจากธรรมชาติอีกด้วย จากการศึกษาได้พบว่า แต่เดิมนั้น กลุ่มมีความรู้เรื่องสี ที่ตกทอดมาจากบรรพบุรุษ เพียง 6 สีเท่านั้น แต่หลังจากกลุ่มฯได้มีการศึกษาดูงาน และมีการทดลองโดยสมาชิกของกลุ่มเอง ปัจจุบัน กลุ่มฯสามารถพัฒนาความรู้เกี่ยวกับเรื่องสีย้อมผ้าให้มีความรู้เพิ่มขึ้นสามารถใช้สีธรรมชาติจากเดิมที่เคยมีเพียง 6 สี เป็น 103 สี จากการสอบถามสมาชิกกลุ่มทอผ้าได้พบว่ากลุ่มฯได้มีแนวทางในการพัฒนาความรู้เกี่ยวกับสีธรรมชาติดังนี้

“ความรู้เรื่องสีธรรมชาติของกลุ่มฯได้มาจากการทดลองใช้สีจากใบไม้ เปลือกไม้ต่าง ๆ โดยแต่ละคนก็ได้มีการทดลองดูว่าสีที่ออกมา นั้นมันจะให้สีอะไรได้อีก ก็จะลองเอาฝ้ายดิบไปลองย้อมดู ถ้าได้สีสวยงามผู้ที่ทดลองก็จะจำไว้ เวลามีการประชุมกลุ่มกันก็จะมา

คุยกันและอวดกันว่า คนนั้นทดลองทำแล้วได้สินั่น ทำให้สมาชิกมีกำลังใจที่จะไปทำการทดลองหาใบไม้ต่าง ๆ มาลองย้อมดู การรวมกลุ่มทำให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน และทำให้สมาชิกมีความกระตือรือร้นในการพัฒนาคุณภาพของสีย้อมผ้ามากขึ้น ซึ่งจากการทดลองของแต่ละคน แล้วเอาความรู้มาแลกเปลี่ยนกันในตอนประชุมกลุ่ม ทางกลุ่มก็เลยบอกว่า ถ้าคนที่เก่งในการย้อมสีแล้วก็ให้มาพูดให้คนที่ไม่เก่งฟังด้วย แต่ตอนนี้ก็ได้มีการไปศึกษาดูงานทางภาคอีสาน ก็ได้เห็นการย้อมผ้าของทางนั้นอย่างขอนแก่น สกลนคร และอีกหลายจังหวัด เราก็ได้ความรู้เรื่องเทคนิคการย้อมผ้ามาใหม่อีก เป็นการปรับปรุงเทคนิคของเราไปด้วย อย่างเช่นการย้อมผ้าก็ได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้ทางภาคอีสาน โดยที่ทางภาคอีสานได้มีเทคนิคการย้อมที่แตกต่างจากของเรา สมมุติว่า เขาใช้ใบคราม ในการย้อม เขาจะใช้ แดงเป็นแม่สี มีเหลือง มีน้ำเงินเป็นแม่สี เราก็เอามาทดลองดูก็ได้ผล และได้สีเพิ่มขึ้นมาเป็น 99 สี โดยเราทดลองเอาใบฮ้อมทดลองดูจะได้สีน้ำเงิน สีเหลืองก็ได้มาจากใบปู้เจ้า และใบหูกวาง ถ้าอยากได้สีต่างกันก็ทำขึ้นมา โดยมีการทดลองของแต่ละคน แต่ถ้าคนไม่เก่งก็จะมาถามคนที่เก่งเป็นการถ่ายทอดกันปากต่อปาก โดยไม่มีการหวงความรู้” (สัมภาษณ์แม่หลอ จันอัน แม่ไหล พังยะ และแม่ตีบ ภาพวุฒิ, 20 พ.ย.2545)

ในการใช้วัสดุจากธรรมชาตินั้น ทางกลุ่มทอผ้าก็ได้คำนึงถึงความยั่งยืนของแหล่งวัสดุที่ถูกนำมาใช้เช่นกัน วิธีการเก็บก็จะเลือกเก็บส่วนที่เหมาะสม พยายามไม่ให้เกิดอันตรายต่อต้นไม้ เช่น เน้นการใช้ใบไม้มาเป็นวัตถุดิบ ใช้รากต้นไม้บางชนิดที่มีความทนทาน ถ้าเปลือกไม้ให้ที่ถูกวิธีที่จะไม่ทำให้ต้นไม้ตาย ซึ่งส่วนใหญ่จะนำใบไม้ รากไม้ เปลือกไม้มาผ่านความร้อนโดยการต้ม สัดส่วนจะอยู่ในดุลยพินิจที่เหมาะสม วัตถุดิบที่นำมาย้อมสีธรรมชาติส่วนใหญ่ จะได้จากป่าชุมชนของหมู่บ้านและปลูกตามสวนของชาวบ้าน และขณะนี้ก็มีพืชบางชนิดที่หายากและกำลังจะหมดไป ซึ่งสมาชิกในกลุ่มก็ได้มีการนำมาปลูกเพื่อให้เกิดการขยายพันธุ์ต่อไป เช่น ต้นปู้เจ้า ต้นฮ้อม อย่างไรก็ตาม พบว่าส่วนที่นิยมนำมาใช้มากที่สุดก็คือส่วนของใบ สำหรับระยะเวลาในการเก็บส่วนต่างๆของพืชนั้น ปกติก็สามารถเก็บได้ตลอดทั้งปี อาจจะมีพืชเพียงบางชนิดเท่านั้นที่เก็บได้เฉพาะฤดูแล้ง อาทิ มะคำเงาะ ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องการใช้วัสดุจากต้นไม้เพื่อให้เกิดความยั่งยืนนั้น ทางกลุ่มได้มีการวางแผนการใช้วัตถุดิบ ดังนี้

- 1) จะเน้นการนำใบมาใช้ ทำสีให้มากที่สุด

- 2) จะหลีกเลี่ยงการใช้ส่วนที่อาจจะมีผลกระทบต่อระบบการเจริญเติบโตของต้นไม้ เช่น ราก เปลือก โดยไม่จำเป็น
- 3) จะร่วมกันอนุรักษ์ป่าชุมชนของหมู่บ้านและมีการปลูกเสริม
- 4) การแปรรูปสัตว์ธรรมชาติสำเร็จรูป

เช่นเดียวกัน การพัฒนาเทคนิคการย้อมสีก็เป็นอีกปรากฏการณ์หนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างภูมิปัญญาขึ้นมาใหม่ โดยการต่อยอดภูมิปัญญาเดิม แต่สิ่งที่ได้เห็นจากกรณีนี้ก็คือ ความเอื้ออาทรต่อกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของสมาชิก การพึ่งพาอาศัยกัน รวมทั้งการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างกัน สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่เอื้อให้เกิดภูมิปัญญาขึ้นมาใหม่ นอกจากนั้น จากปรากฏการณ์ยังได้สะท้อนให้เห็นว่า สมาชิกกลุ่มทอผ้ามีระบบคิดที่กำหนดความสัมพันธ์ระหว่างการผลิตกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ซึ่งระบบคิดดังกล่าวได้นำไปสู่ระบบความสัมพันธ์ที่เอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูล และพึ่งพาอาศัยกัน ไม่เพียงแต่ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์เท่านั้น ยังได้กำหนดความสัมพันธ์ที่เอื้ออาทร พึ่งพาอาศัยกันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมอีกด้วย ซึ่งระบบคิดที่นำไปสู่ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงภาวะของทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม คือมีภาพของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่เอื้ออาทรกัน และมีปัจจัยแวดล้อมที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของทุนทางสังคมอันได้แก่ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและป่าไม้

5.8 ผลผลิตจากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

ในการผลิตผ้าทอของกลุ่มฯ นั้น สมาชิกค่อนข้างจะมีอิสระในการทำงาน โดยทุกคนสามารถทำงานอย่างอิสระตามความพร้อมของแต่ละคนซึ่งไม่เหมือนกัน เมื่อผลิตได้แล้ว สมาชิกก็มีสิทธิในการกำหนดราคาขายของผลผลิตที่ตนเองได้ผลิตขึ้นอย่างอิสระด้วยเช่นกัน นอกจากนั้น กลุ่มฯ ยังได้มีการกำหนดกฎระเบียบของกลุ่มฯ เกี่ยวกับเรื่องเงินทุนที่จะช่วยสนับสนุนการผลิตของสมาชิกในระยะยาวอีกด้วย จากการสัมภาษณ์แม่หลอเกี่ยวกับการผลิตผ้าทอของกลุ่มฯ ได้กล่าวว่า

“ถ้าสมมุติว่า ลงจ้างไว้หนึ่ง หรือเครื่องหนึ่ง คิดคำนวณได้ ผ้าที่ทอสำเร็จแล้วประมาณ ชาวผืน (20 ผืน) ถ้าเป็นผ้าคลุมไหล่ ผืนละ 2 เมตร ตกประมาณ 40 เมตรต่อหนึ่งเครื่อง ในการทอเวลา 1 เดือน ถ้าทำทุกวันก็จะเสร็จภายในหนึ่งเดือน แต่ถ้าไม่ทำต่อเนื่องก็จะเสร็จประมาณเดือนกว่า แม่อยากจะทำเป็นธุรกิจชุมชนเหมือนกันนะ อยากให้เป็นอาชีพหลัก ของแม่บ้านอยากให้มันก้าวหน้าขึ้นไปอีก คิดไว้ในอนาคตข้างหน้า ทำตอแรก ๆ ผ้าก็ไม่ได้คุณภาพและไม่มีมาตรฐาน และก็ไม่ได้กำหนดว่าผ้าต้องมีหน้า

(กว้าง) เท่าไร แต่ปัจจุบัน มีการกำหนดความกว้างของหน้าผ้า เช่นผ้าคลุมไหล่ ผืนเล็ก ก็กว้าง 2 เมตร ผืนใหญ่ก็ 2.15 เมตร เพราะว่าทำเพื่อให้ผู้ที่มาซื้อสามารถนำไปตัดเป็น กระโปรง หรือตัดชุดได้ด้วย ทางกลุ่มไม่ได้กำหนดว่าสมาชิกต้องทำได้กี่เดือนต่อกี่ผืน แล้วแต่ว่าใครอยากได้มากก็ทำมาก แล้วแต่ว่าใครว่าง แต่ทางกลุ่มจะกำหนดเรื่อง “เงินหมุนเวียน” และ “เงินออม” ของกลุ่มโดยจะหักทุกเดือน โดยหักร้อยละ 5 ถ้าใคร ขายได้มากก็ได้หุ้นมาก มีเงินออมมาก ก็จะทำให้เขาขยัน แต่มาช่วงหลัง ตั้งแต่ตั้งผู้ ใหญ่ใหม่ขึ้นมา (2545) ได้มีการเปลี่ยนกฎระเบียบของกลุ่มใหม่ โดยปรับจาก หักร้อยละ 5 มาเป็น เก็บเดือนละ 10 บาท อย่างไรก็ตาม เพราะเป็นความเห็นของสมาชิก กลุ่มส่วนใหญ่ก็เลยต้องปรับตามนั้น สมาชิกได้ให้ความเห็นว่าไม่ว่าใครจะขายผ้าได้ เท่าไร ก็มีเงินออม เท่ากัน ทำให้ไม่ได้เปรียบและเสียเปรียบ แต่ประธานกลุ่มก็ได้ให้ข้อ คิดว่า จากกฎระเบียบใหม่นี้ทำให้สมาชิกขาดความกระตือรือร้น เนื่องจากไม่ต้องแข่ง กันกันทำว่าต้องทำให้ได้เยอะ ๆ ซึ่งจะส่งผลต่อการพัฒนาคุณภาพของผ้าตามไปด้วย ส่วนกลุ่มเย็บผ้า นั้นได้แยกกับกลุ่มทอผ้า แต่ก็มีบางคนที่เข้ามาเป็นสมาชิกกลุ่มทอผ้า ย้อมสีธรรมชาติ ทางกรรมการกลุ่มทอผ้าก็บอกว่าอยากให้กลุ่มตัดเย็บทำอย่างต่อเนื่อง โดยเอาผ้าจากกลุ่มทอผ้ามาแปรรูป แต่ว่าในช่วงนี้ทำไม่ต่อเนื่อง ซึ่งกลุ่มตัดเย็บ ผ้าจะซื้อผ้าจากกลุ่มทอผ้าแล้วนำไปแปรรูปเอง และนำมาฝากขายที่กลุ่มทอผ้าอีกที่ หนึ่งที่ศูนย์ผลิตภัณฑ์“ (สัมภาษณ์แม่หลอ จันอ้น 20 พ.ย.2545)

ส่วนในเรื่องราคาผลิตภัณฑ์ นั้นทางกลุ่มจะเป็นผู้กำหนดราคาเองโดยดูจากผลผลิต ของผ้าความละเอียดประณีต ความสวยงามและระยะเวลาทอ ด้วยเป็นองค์ประกอบในการตั้งราคา ผ้าทอ โดยทั่วไปแล้วสมาชิกแต่ละคนจะพอใจในราคาที่ตนได้กำหนดขึ้น ซึ่งสมาชิกก็ให้คำตอบว่า ไม่อยากจะตั้งราคาไว้สูงเพราะกลัวจะขายไม่ได้ด้วย และที่สำคัญไม่อยากเอาเปรียบผู้บริโภค

จากปรากฏการณ์ได้แสดงให้เห็นว่า ภายใต้โครงการทอผ้า ที่มีรูปแบบการดำเนินกิจกรรมไปในแนวทางเศรษฐกิจชุมชนนั้น จะเห็นว่าสมาชิกมีอิสระในการทำงานว่าจะทำมากหรือทำ น้อยตามความสมัครใจ ยิ่งไปกว่านั้น ผลผลิตที่ได้ สมาชิกก็มีสิทธิในการกำหนดราคาเอง อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่เห็นว่าเป็นเรื่องของคุณธรรมที่มีอยู่ในหมู่สมาชิกได้แก่ ความมีน้ำใจ ความเห็นอก เห็นใจผู้อื่น โดยจะดูได้จากการกำหนดราคาสินค้าที่มีการกำหนดในราคาพอสมควร เพราะเกรงว่า จะเป็นการเอาเปรียบผู้บริโภคมากเกินไป ซึ่งความเอื้ออาทร ความมีน้ำใจ ความเห็นอกเห็นใจผู้อื่น เหล่านี้ ถือเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่สามารถพบเห็นได้จากกรณีศึกษาบ้านโป่งคำ

นอกจากนั้น จากปรากฏการณ์ทำให้เห็นถึงความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่กำลังก่อตัวขึ้นในรูปของนวัตกรรมใหม่ ๆ อาทิ การปรับตัวในเรื่องของการผลิตให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้บริโภค รวมถึงความพยายามในการกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ในการระดมทุนเพื่อเป็นทุนของกลุ่มในการผลิต สิ่งเหล่านี้ ได้มีการสร้างขึ้น และผ่านการกลั่นกรองด้วยประสบการณ์และการปฏิบัติจริงของสมาชิกบ้านโป่งคำ ซึ่งในที่สุด กฎเกณฑ์ที่มีความเหมาะสมสอดคล้องที่สุดกับชุมชนก็จะถูกนำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติซึ่งถือว่าเป็น นวัตกรรมใหม่ ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน และอาจจะถือว่า นวัตกรรมใหม่เหล่านี้ เป็นเสมือนทุนทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นมาใหม่ในชุมชน

5.9 การตลาดของโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

เมื่อกุุ่มฯได้มีการผลิตผ้าทอ และเริ่มมีผลผลิตออกมาบ้างแล้ว กลุ่มฯก็ได้มีการจัดหาตลาดเพื่อทำการจำหน่ายผลผลิตของสมาชิก ซึ่งตลาดที่กลุ่มฯได้ใช้ในการจำหน่ายผลิตภัณฑ์มีอยู่หลายลักษณะ อาทิ

1. ตลาดท้องถิ่น คือขายให้คนในท้องถิ่น ส่วนมากจะเป็นผ้าเพียงบางชนิดเท่านั้น
2. ตลาดชาวจีน คือ ขายให้นักท่องเที่ยวหรือคณะที่มาศึกษาดูงานในพื้นที่ ที่แวะมาดูงานและถือโอกาสซื้อสินค้าไป
3. ตลาดชั่วคราวคือ ขายให้คนที่มาร่วมงานการประชุม การสัมมนา ที่จัดโดยองค์กรต่าง ๆ ซึ่งกลุ่มแม่บ้านจะมีการนำผลิตภัณฑ์ผ้าทอไปจัดแสดงนิทรรศการ และถือโอกาสนำสินค้าไปจำหน่ายด้วย
4. ตลาดที่รับซื้อผ้าประจำ คือ ขายให้กับศูนย์ผ้าที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยจะเป็นลักษณะของการฝากขาย

จะเห็นได้ว่า ตลาดของกลุ่มทอผ้ามีหลากหลายระดับ อย่างน้อยก็เห็นได้ว่าลักษณะของตลาดไม่เป็นไปแบบผูกขาด เหมือนกับตลาดรับซื้อสินค้าการเกษตร (ผลิตผลจากพืชไร่) ลักษณะของตลาดดังกล่าว อย่างน้อยก็เป็นสิ่งยืนยันได้ว่า สมาชิกกลุ่มทอผ้ามีทางเลือกในการผลิตสินค้าได้หลากหลาย ให้เหมาะสมกับผู้บริโภคในแต่ละตลาด ปรากฏการณ์ดังกล่าวได้สะท้อนภาพของทางเลือกของสมาชิกกลุ่มทอผ้าในการที่จะดำเนินกิจกรรมในรูปแบบของเศรษฐกิจชุมชน ในขณะเดียวกัน ก็ได้สะท้อนให้เห็นภาพของการปรับเปลี่ยนจากเศรษฐกิจชุมชนในระดับพื้นฐาน ไปสู่การดำเนินกิจกรรมที่มีความซับซ้อนมากขึ้นในรูปแบบของ ธุรกิจชุมชน ที่จะต้องมีการจัดการซับซ้อนมากขึ้น มีการติดต่อประสานงานกับหน่วยงานภายนอกมากขึ้น อย่างไรก็ตาม สิ่งที่น่าสนใจและน่า

ติดตามต่อไปในอนาคตก็คือ การพัฒนาของกลุ่มโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ จะสามารถพัฒนาไปสู่ธุรกิจในระดับชาติ หรือนานาชาติได้หรือไม่ อย่างไร ด้วยวิธีการใด ทั้งนี้เพราะในปัจจุบัน ยังมีคำถามและข้อสงสัยอยู่มากว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชน กับระบบเศรษฐกิจกระแสหลักหรือระบบเศรษฐกิจมหภาคจะประสานเชื่อมต่อกันได้อย่างไร

5.10 รายได้จากโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

หากมองภาพรวม โดยดูจากรายได้เฉลี่ยของกลุ่มทอผ้า ซึ่งมีรายได้เฉลี่ยต่อเดือนต่อคน ประมาณ 2,400 บาท แล้ว จะเห็นว่า เป็นรายได้ที่ไม่น้อยจนเกินไปเมื่อเทียบกับรายจ่ายและค่าครองชีพในหมู่บ้านที่ไม่สูงนัก (สำหรับราคาลดต้นทุน ผ้าทอของกลุ่มฯ มีหลายราคา อาทิ ผ้าคลุมไหล่ 150 – 200 บาท ผ้าขาวม้า 120 – 150 บาท ผ้าเช็ดหน้าผืนละ 20 – 25 บาท ฯลฯ เป็นราคาที่ชาวบ้านสามารถที่จะซื้อหามาใช้ได้ แต่ส่วนใหญ่แล้วผู้ที่ไปซื้อมักนำมาเป็นของฝากมากกว่าจะใช้เอง: เป็นราคาเมื่อปี 2545) แต่เนื่องจากสมาชิกมีเวลาในการทอผ้าไม่เท่ากัน และกลุ่มเองก็ไม่ได้กำหนดแน่นอนตายตัวว่า สมาชิกแต่ละคนจะต้องทำงานให้ได้ผลงานเป็นจำนวนเท่าใด ทั้งนี้ให้ขึ้นอยู่กับความพอใจของสมาชิกแต่ละคนเป็นสำคัญ จึงทำให้สมาชิกที่มีเวลาในการทอผ้ามาก และมีผลผลิตมาก ก็จะมีรายได้มาก ในขณะที่สมาชิกบางคนมีเวลาในการทอผ้าน้อย ก็จะมีผลผลิตและรายได้น้อยลงมาตามสัดส่วนที่ได้ทำงาน (ปกติสมาชิกจะใช้เวลาวางตอนเย็นในการทอผ้า แต่ก็มีสมาชิกบางรายที่จะใช้เวลาทั้งวันในการทอผ้า)

ปัจจุบัน สมาชิกส่วนใหญ่ของกลุ่มทอผ้ามีความรู้สึกพอใจในผลผลิตและรายได้ที่ตนเองได้รับ และกลุ่มฯยังได้มีความเห็นว่า โครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติที่ได้ดำเนินงานมาระยะหนึ่งประสบความสำเร็จพอสมควร จากการสัมภาษณ์แม่หลอแกนนำกลุ่มทำให้ทราบว่า สมาชิกกลุ่มมีความพอใจและมั่นใจมากขึ้นว่าจะมีงานทำ มีรายได้ที่แน่นอนกว่าแต่ก่อน และหากเป็นเช่นนี้ ในอนาคต สมาชิกภายในกลุ่มก็หวังว่า ตนเองและครอบครัวจะไม่ต้องดิ้นรนออกไปทำงานนอกหมู่บ้านเหมือนเมื่อก่อน แต่อย่างไรก็ตาม ขณะนี้กลุ่มฯเองก็ยอมรับว่า สิ่งที่ได้คาดหวังไว้ก็ยังไม่บรรลุเป้าหมาย ซึ่งก็จะต้องมีการพัฒนากันไปจนกว่ากลุ่มฯจะสามารถทำให้การทอผ้ากลายเป็นอาชีพหลัก หรือเป็นธุรกิจชุมชนให้ได้ และเมื่อถึงตอนนั้น สมาชิกหลายคนได้แสดงความเห็นว่า ตนเองจะยึดอาชีพการทอผ้าเป็นอาชีพหลัก เพราะจะมีตลาดมารองรับผลผลิตที่แน่นอนมากขึ้น

เกี่ยวกับเรื่องที่จะพัฒนาอาชีพทอผ้าให้กลายเป็นอาชีพหลักของกลุ่มคนนั้น แม่หลอได้เล่าให้ฟังว่า

“สมมุติว่าถ้าการทอผ้าเป็นอาชีพหลักได้แล้ว ตนเองก็จะได้ไม่ต้องทำอะไรข้าวโพดอีก เพราะต้องถางไร่ปลูกข้าวโพดทุกปี บางปีก็ดีบางปีก็ทุนหายกำไรหด ต้องกู้ ธกส.มาลงทุนทำอะไรข้าวโพด ทำได้เท่าไรก็ใช้นั้นหมด จึงอยากจะพัฒนาการทอผ้าให้เป็นธุรกิจชุมชน ซึ่งถ้าเป็นอย่างนั้น ตนเองก็ทำนองเดียว เพราะการทำนาใช้เวลาไม่มาก แต่ถ้าการทอผ้ายังเป็นเพียงอาชีพเสริม และตนเองก็ยังต้องไปทำอะไรอีกเช่นเคย เวลาของตนเองที่จะทอผ้าก็น้อย ซึ่งก็จะทำให้ไม่สามารถพัฒนาการทอผ้าได้อย่างสม่ำเสมอ” (สัมภาษณ์แม่หลอ จันอ้น 20 พ.ย.2545)

จะเห็นได้ว่า โดยความเป็นจริงแล้ว สมาชิกก็ยังยืนติดอยู่กับระบบเศรษฐกิจพื้นฐาน คือการทำนา และชาวบ้านก็ทราบดีว่า การปลูกพืชเชิงเดี่ยวโดยการทำอะไรข้าวโพดนั้น ชาวบ้านต้องพึ่งพาตลาดภายนอก ซึ่งมีความเสี่ยงและความไม่แน่นอนสูง ดังนั้น หากชาวบ้านเลือกได้ว่าจะยึดเอาอาชีพทอผ้ามาเป็นอาชีพหลัก โดยการทำเป็นธุรกิจชุมชน สิ่งเหล่านี้เป็นเรื่องที่น่าสนใจ แต่ก็ยังมีคำถามที่อาจจะต้องมีการศึกษาค้นคว้าเพื่อให้ได้คำตอบต่อไปอีกบางประเด็น ซึ่งมีประเด็นที่น่าสนใจ 2 ประเด็นด้วยกัน คือ

1. หากชาวบ้านมองและเข้าใจคำว่า ธุรกิจชุมชน ไปในเชิงกระแสหลัก คือ จะต้องให้รายได้สูง มีกำไรสูง ธุรกิจทอผ้า จะเชื่อมต่อกับวิถีชีวิตเดิมของชาวบ้านได้อย่างไร ทุนทางสังคมเดิม อันได้แก่ภูมิปัญญาที่มีอยู่ ความเอื้ออาทร การเกื้อกูลกัน การพึ่งพาอาศัยกัน จะช่วยเสริมธุรกิจการทอผ้าได้อย่างไร
2. หากชาวบ้านมองและเข้าใจคำว่า ธุรกิจชุมชน ไปในเชิงกระแสรอง คือ จะต้องต่อยอดจากเศรษฐกิจชุมชน อันได้แก่ การดำรงชีพอย่างพออยู่พอกิน ไม่ได้คำนึงถึงรายได้ หรือกำไรที่ไม่สมเหตุผล ชาวบ้านจะสามารถปรับเปลี่ยนระบบคิดให้แตกต่างไปจากปัจจุบันได้อย่างไร

จากกรณีตัวอย่าง ทำให้เห็นว่า การที่ชาวบ้านโป่งคำมีการยังชีพด้วยระบบเศรษฐกิจชุมชน อันได้แก่การทำนา และดำรงชีวิตด้วยการอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในบางส่วนนั้น สามารถทำให้ชาวบ้านอยู่ได้โดยไม่เดือดร้อนมากนัก แต่ที่ผ่านมา ชาวบ้านได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบเศรษฐกิจที่ต้องอาศัยระบบตลาดภายนอก ด้วยการทำอะไร ซึ่งต้องมีการลงทุนสูง มีความเสี่ยงสูง ทำให้ต้องขาดทุนเป็นหนี้เป็นสินเป็นส่วนใหญ่ ในส่วนนี้เองที่ทำให้เกิดปัญหาในการดำรงชีพของชาว

บ้านตลอดมา ดังนั้น การที่ชาวบ้านพยายามที่จะหาทางเลือกด้วยการประกอบธุรกิจการทอผ้า ซึ่งคิดว่า หากมีการจัดการที่ดี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากมีการพัฒนาระบบความคิดของชาวบ้านให้เกิดความตระหนักที่ถูกต้องต่อมิติทางด้านสังคมในการอยู่ร่วมกัน และมีมิติทางด้านสิ่งแวดล้อมที่จะต้องมีความยั่งยืน ธุรกิจการทอผ้าอาจจะเป็นทางออกที่ดีของชาวบ้านโป่งคำที่สามารถดำรงทุนทางสังคมเดิมและสร้างเสริมทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่เพื่อสนับสนุนการดำเนินชีวิตภายใต้ระบบเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชน ได้อย่างสอดคล้องลงตัวมากยิ่งขึ้น

5.11 การสร้างทุนทางสังคมในรูปของเครือข่ายสมาชิกในโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

ถึงแม้ว่าโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติบ้านโป่งคำ จะไม่ได้มีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างให้เกิดทุนทางสังคมในรูปแบบของความเป็นเครือข่ายที่หนุนช่วยเหลือกันโดยตรง แต่จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำ มีลักษณะของความสัมพันธ์ในรูปของเครือข่ายสมาชิกที่มีความเอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ต่างพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมอีกแบบหนึ่งที่จะช่วยให้โครงการทอผ้าประสบความสำเร็จมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นที่บ้านโป่งคำ พบว่าโครงการทอผ้าที่ได้มีความพยายามในการสร้างเครือข่ายทั้งภายในอำเภอกว้างและภายนอกอำเภอกว้าง ถึงแม้ในขณะที่ยังทำการศึกษา การสร้างเครือข่ายดังกล่าวอาจจะยังไม่บรรลุตามวัตถุประสงค์ แต่ก็มีสัญญาณที่เป็นแนวโน้มที่ดีว่า เครือข่ายของโครงการทอผ้าในอนาคตจะดำเนินการไปได้ดีจนประสบความสำเร็จในที่สุด

5.11.1 เครือข่ายภายนอกอำเภอกว้าง

โครงการทอผ้ามีวัตถุประสงค์ที่จะสร้างเครือข่ายการอนุรักษ์ป่าไม้และทรัพยากรธรรมชาติไปยังอำเภอกว้างต่าง ๆ โดยผ่านโครงการทอผ้า จึงได้พยายามสร้างเครือข่ายภายนอกขึ้น ซึ่งเป็นเครือข่ายที่เน้นการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันของกลุ่มสมาชิกระหว่างอำเภอกว้าง โดยมีการขยายเครือข่ายไปยังอำเภอกว้างต่าง ๆ เช่น อำเภอกว้างแม่จริม อำเภอกว้างวังผา อำเภอกว้างเพียง เป็นต้น ในการขยายเครือข่ายไปยังอำเภอกว้างต่าง ๆ จะใช้รูปแบบการอบรมเชิงปฏิบัติการ และการศึกษาดูงาน โดยมีกลุ่มเป้าหมายที่ร่วมเรียนรู้คือเยาวชน และกลุ่มสตรี กิจกรรมหลักในการฝึกอบรมและดูงานได้แก่ เรื่องการย้อมผ้ามัดย้อม และการย้อมผ้าฝ้าย อย่างไรก็ตาม ผลที่ได้จากการอบรมเชิงปฏิบัติการ พบว่ากลุ่มเครือข่ายผู้เข้าร่วมอบรมฯสามารถสร้างผลิตภัณฑ์ขึ้นมาได้ในระดับหนึ่ง ซึ่งได้แก่ ผ้าขาวม้า

ผ้าปูโต๊ะ ผ้าคลุมไหล่ เสื้อ กางเกง กระเป๋ และผ้าเช็ดหน้า เหล่านี้เป็นต้น (พระอาจารย์สมคิด จันอ้น และคณะ ก.ค, 2545)

5.11.2 เครือข่ายภายในอำเภอ

เป้าหมายหลักของการขยายเครือข่ายกลุ่มทอผ้าภายในอำเภอก็เพื่อส่งเสริมหมู่บ้านที่มีความใกล้ชิดกัน และมีการสืบทอดภูมิปัญญาเกี่ยวกับการทอผ้า มาร่วมกันฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิม โดยมีการกำหนดเครือข่ายที่เป็นเป้าหมายหลัก และหมู่บ้านเป้าหมายรอง ดังนี้

1.เครือข่ายเป้าหมายหลักได้แก่ บ้านดู่พงษ์ หมู่ที่ 2 ตำบลดู่พงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน เพราะเป็นหมู่บ้านดั้งเดิม และมีวิถีชีวิตที่คล้ายกับบ้านโป่งคำ เช่นมีภาษาพูดคล้ายคลึงกัน กลุ่มสตรีที่มีพื้นฐานความรู้ในการทอผ้ามาก่อนเช่นเดียวกับบ้านโป่งคำ โดยโครงการได้ตั้งความหวังไว้ว่า การสร้างเครือข่ายที่บ้านดู่พงษ์ จะทำให้มีเพื่อนบ้านได้มาช่วยกันฟื้นฟู และมีการสืบทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านในการทอผ้าอย่างอมสืบทอดชาติไม่ให้สูญหายไป

2.หมู่บ้านเป้าหมายรอง ได้แก่หมู่บ้านที่มีสมาชิกให้ความสนใจในการทอผ้า แต่เป็นหมู่บ้านที่ไม่มีพื้นฐานความรู้ในเรื่องการทอผ้ามาก่อน หมู่บ้านเป้าหมายรองมีทั้งหมด 7 หมู่บ้านได้แก่ บ้านนาเลา บ้านศรีบุญเรือง บ้านดอนกลาง บ้านดอนใหม่ บ้านดอนดู่พงษ์ บ้านต้นผึ้ง บ้านศรีนาม่าน ประชาชนในหมู่บ้านเหล่านี้จะมีความแตกต่างในลักษณะของชนเผ่า วิถีชีวิต และพื้นฐานของชุมชน เช่นบ้านดอนกลางเป็นชนเผ่าลัวะ ซึ่งเป็นชนเผ่าที่ไม่มีพื้นฐานเกี่ยวกับการทอผ้ามาก่อน อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทางโครงการกลุ่มทอผ้าก็ยังคงมีความเชื่อมั่นว่า ถึงแม้สมาชิกในหมู่บ้านเป้าหมายรองจะไม่มีพื้นฐานในการทอผ้ามาก่อน แต่สมาชิกเหล่านี้จะสามารถเรียนรู้การทอผ้าได้อย่างไม่มีปัญหา (พระอาจารย์สมคิด จันอ้น และคณะ ก.ค, 2545)

จะเห็นได้ว่า โครงการสามารถสร้างเครือข่ายได้สำเร็จในระดับหนึ่ง โดยจะพบว่าสมาชิกเครือข่ายภายนอกอำเภอสามารถที่จะสร้างผลิตภัณฑ์ขึ้นมาได้ แม้ว่าจะยังมีทักษะไม่มากนัก ส่วนเครือข่ายภายในอำเภอ โครงการก็สามารถจัดตั้งกลุ่มได้สำเร็จ

5.12 การพัฒนาเครือข่าย ด้วยกระบวนการเรียนรู้การทอผ้าอย่างอมสืบทอดชาติ

เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ในการพัฒนาเครือข่าย กลุ่มได้สร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติในหมู่บ้าน ชุมชน โดยมีกลุ่มเยาวชน และกลุ่มแม่บ้านเข้ารับการถ่ายทอดความรู้ สำหรับกลุ่มเยาวชนได้เลือกบ้านดู่พงษ์ เพราะอยู่ในอำเภอเดียวกันและมีความใกล้ชิดกันกับบ้านโป่งคำ ส่วนกลุ่มแม่บ้านจะกระจายอยู่ในทุกหมู่บ้านทั้งในอำเภอสันติสุข และอำเภออื่น ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว (บ้านบ้านดู่พงษ์ บ้านศรีบุญเรือง บ้านนาเลา บ้านดอนกลาง บ้านดอนใหม่ บ้านดอนดู่พงษ์ บ้านต้นผึ้ง และบ้านศรีนาคาม) อย่างไรก็ตาม ในการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติให้แก่กลุ่มแม่บ้านนั้น ทางกลุ่มจะส่งวิทยากรชาวบ้านออกไปให้ความรู้ถึงหมู่บ้าน โดยวัดโป่งคำจะเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายทั้งหมดให้แก่ผู้ที่เป็นวิทยากรไปสอน (ค่าเสียเวลาและค่าน้ำมันรถ) สำหรับวัตถุประสงค์ในการถ่ายทอดความรู้เรื่องการทอผ้า นั้น แม่หลอ จันอ้น ซึ่งเป็นประธานกลุ่มทอผ้า ได้กล่าวว่า

“อยากจะให้หมู่บ้านเรามีอาชีพเสริม และมีกลุ่มเป็นของตนเองจะได้มีรายได้ จะได้ไม่ต้องออกไปหางานทำนอกหมู่บ้าน และอีกอย่างหนึ่งก็ไม่อยากให้การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติสูญหายไปจากหมู่บ้าน เพราะเด็กรุ่นใหม่ก็ไม่ค่อยสนใจเท่าไร” (สัมภาษณ์แม่หลอ จันอ้น พ.ย.2545)

สำหรับกระบวนการเรียนรู้ที่โครงการกลุ่มทอผ้าได้กำหนดเพื่อนำมาใช้ในการถ่ายทอดการเรียนรู้ให้แก่สมาชิกในพื้นที่ต่าง ๆ นั้น มี 4 วิธีการด้วยกันคือ (1) การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ (2) การจัดเวทีถอดบทเรียน (3) การศึกษาดูงาน และ (4) การอบรมเชิงปฏิบัติการ ส่วนเนื้อหาที่จะถ่ายทอดให้กับสมาชิกประกอบด้วย (1) เนื้อหาเกี่ยวกับทักษะการทอผ้า (2) การย้อมผ้า และ (3) การจัดการวัตถุดิบ

1. การจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ โครงการทอผ้าฯ ได้จัดให้มีเวทีพบปะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์ระหว่างกลุ่มเป้าหมาย สำหรับเนื้อหาสาระในกระบวนการเรียนรู้นั้น จะเริ่มด้วยการให้ข้อมูลแก่สมาชิกเพื่อให้สมาชิกได้มองเห็นภาพรวมในมิติต่าง ๆ ของหมู่บ้านตนเอง ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน จากนั้นจะมีการเชื่อมโยงภาพรวมของหมู่บ้านเข้ากับวิถีชีวิต วัฒนธรรมดั้งเดิม และธรรมชาติ ต่อจากนั้น ก็จะเป็นการให้สมาชิกในกลุ่มเป้าหมายได้สร้างจินตภาพเกี่ยวกับอนาคตของหมู่บ้านตนเองขึ้นมา โดยให้ระบุถึงลักษณะของหมู่บ้านในอนาคตที่พึงประสงค์ ซึ่งเป็นสิ่งที่สมาชิกกลุ่มเป้าหมาย มีความคาดหวัง หรืออยากจะทำ หรืออยากจะให้หมู่บ้านของตนเองเป็นไปในลักษณะใด ทั้งนี้ เพื่อให้สมาชิกได้เกิดความคิดเชื่อมโยง และเกิดจิตสำนึกที่ถูกต้อง และจะมีผลต่อระบบคิดที่ถูกต้องกับสภาพความเป็นอยู่ที่เป็นจริงของหมู่บ้านตนเอง

2. โครงการทอดผ้าฯ ได้จัดเวทีถอดบทเรียนเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากประสบการณ์ที่ผ่านมาของกลุ่มทอดผ้า และยังได้เปิดโอกาสให้สมาชิกกลุ่มเป้าหมายได้สัมผัสตัวอย่างของผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นการสัมผัสกับของจริง อันได้แก่ ผ้าทอย้อมสีธรรมชาติชนิดต่างๆ เช่นผ้าเช็ดหน้า ผ้าขาวม้า ผ้าคลุมไหล่ ผ้าพันคอ และผ้ามัดย้อมจากสีธรรมชาติ ทั้งนี้ เพื่อให้สมาชิกได้เห็นในสิ่งที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้ ทำให้เกิดความเชื่อมั่นในโครงการทอดผ้ามากขึ้น

3. การศึกษาดูงาน โครงการทอดผ้าฯ ได้นำกลุ่มเป้าหมายไปศึกษาดูงานเกี่ยวกับการทอย้อมสีธรรมชาติ ของกลุ่มสตรีทอดผ้าบ้านโป่งคำ การทำผ้ามัดย้อมของเยาวชนบ้านโป่งคำ ใน การศึกษาดูงานในครั้งนี้ ทำให้กลุ่มเป้าหมายได้ทราบถึงกระบวนการและขั้นตอนต่าง ๆ ก่อนที่จะออกมาเป็นผ้าทอย้อมสีธรรมชาติชนิดต่างๆ โดยโครงการคาดหวังว่า การที่สมาชิกได้ทราบถึงกระบวนการขั้นตอนต่าง ๆ อย่างละเอียด จะทำให้สมาชิกสามารถตัดสินใจได้ถูกต้อง ซึ่งจะนำไปสู่การปฏิบัติที่เหมาะสมของสมาชิกกลุ่มเป้าหมายต่อไป ผลจากการศึกษาดูงานครั้งนั้น พบว่ากลุ่มเยาวชนได้ให้ความสนใจที่จะเรียนรู้เกี่ยวกับการทำผ้ามัดย้อม ในขณะที่กลุ่มแม่บ้านได้ให้ความสนใจที่จะเรียนรู้เกี่ยวกับการทอย้อมสีธรรมชาติ (พระอาจารย์สมคิด จันอ้น และคณะ ก.ค, 2545)

4. การอบรมเชิงปฏิบัติการ หลังจากกลุ่มเป้าหมายได้ตัดสินใจที่เรียนรู้เกี่ยวกับการย้อมผ้า และการทอดผ้าแล้ว ทางวัดโป่งคำก็ได้จัดอบรมเชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับการทำผ้ามัดย้อม การจัดการวัตถุดิบ การย้อมผ้า และการทอดผ้าให้แก่กลุ่มเป้าหมายต่างๆ สำหรับทีมวิทยากรที่ให้การอบรมนั้น จะเป็นทีมวิทยากรจากบ้านโป่งคำทั้งหมด โดยมีแม่ติบ แม่หลอ เป็นตัวหลักในการทำหน้าที่เป็นวิทยากร (พระอาจารย์สมคิด จันอ้น และคณะ ก.ค, 2545)

จะเห็นได้ว่า โครงการฯ ได้จัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิก โดยจัดให้มีเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถอดบทเรียน การศึกษาดูงาน และการอบรมเชิงปฏิบัติการ ซึ่งกระบวนการเหล่านี้ ได้มีส่วนช่วยให้สมาชิกเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทัศนคติ เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อการอนุรักษ์ฟื้นฟูศิลปการทอดผ้า และเกิดจิตสำนึกที่ดีต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและป่าไม้ไปด้วย

5.13 ผลที่ได้จากการขยายเครือข่ายด้วยกระบวนการเรียนรู้

ในการขยายเครือข่ายด้วยกระบวนการเรียนรู้นั้น ได้ก่อให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวกับการย้อมผ้า การทอผ้า และการจัดการวัตถุดิบ ดังนี้คือ

1. ทำให้มีผู้ทอผ้ารายใหม่เกิดขึ้น ซึ่งบุคคลเหล่านี้เดิมจะไม่มีความรู้เกี่ยวกับการทอผ้ามาก่อน หลังจากที่มีวิจัยได้มีการขยายเครือข่ายการเรียนรู้ออกไปยังกลุ่มบุคคลเหล่านี้ ก็สามารถทำให้กลุ่มบุคคลเหล่านี้ได้รับการฝึกฝน และเกิดการเรียนรู้จนสามารถทอผ้าได้ด้วยตนเอง ซึ่งผู้ทอผ้ารายใหม่ที่เกิดขึ้นนี้มีจำนวนทั้งหมด 13 คน

2. ทำให้เกิดการพัฒนาทักษะในการทอสำหรับผู้ที่มีความสามารถทอผ้าอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งจากเดิมบุคคลเหล่านี้สามารถทอผ้าได้ แต่เป็นการทอผ้าแบบลายธรรมดา และใช้เส้นฝ้ายโทเลที่ย้อมสีเคมีมาก่อน แต่เมื่อได้รับความรู้จากการอบรมเชิงปฏิบัติการ บุคคลเหล่านี้ก็สามารถทอผ้าลายอื่นที่นอกเหนือจากลายธรรมดาได้ เช่น ลายสอง ลายสาม ลายมุกเป็นต้น นอกจากนี้ผู้ที่ผ่านการอบรม ยังได้มีการปรับเปลี่ยนวัสดุที่ใช้ โดยมีการปรับเปลี่ยนการใช้เส้นฝ้ายโทเลมาใช้เส้นฝ้ายที่ย้อมจากสีธรรมชาติแทน (พระอาจารย์สมคิด จันอ้น และคณะ, 2545, น. 80 - 82)

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาค้นคว้า พบว่า ในการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องการทอผ้าย้อมสีธรรมชาตินั้น ได้ก่อให้เกิดภาคีต่าง ๆ เกิดขึ้น มีทั้งเครือข่ายที่อยู่ในชุมชนใกล้เคียง และเครือข่ายที่อยู่ห่างไกลออกไป ความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น ในเวลาต่อมา ก็ไม่ได้เป็นเรื่องของการทอผ้าเท่านั้น แต่มีการขยายขอบเขตของกิจกรรมไปเป็นเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย อาทิ การรวมกลุ่มกันซื้อวัตถุดิบ (ฝ้าย) ซึ่งทำให้มีต้นทุนในการผลิตที่ต่ำลง หรือการรวมกันขาย ทำให้มีอำนาจในการต่อรองมากขึ้น มีการทำบุญร่วมกัน มีกิจกรรมการอนุรักษ์ป่าร่วมกัน ตลอดจนมีกิจกรรมต่อต้านยาเสพติดร่วมกัน เหล่านี้เป็นต้น ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในเครือข่ายต่าง ๆ เหล่านี้ อย่างน้อยที่สุด ก็มีกิจกรรมบางอย่างที่ถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่งที่มีผลต่อการผลิตของโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติของบ้านโป่งคำที่ค่อนข้างชัดเจน

ถึงแม้ว่าโครงการทอผ้าจะได้มีการพัฒนากิจกรรมต่าง ๆ มาได้ระยะหนึ่ง แต่ก็ยังถือว่าเป็นระยะเริ่มต้นของโครงการเท่านั้น โดยความเห็นของสมาชิกกลุ่มเอง ก็ยังมีความเห็นว่า มีอีกหลายเรื่องหลายประเด็นที่กลุ่มยังไปไม่ถึง โดยมีสมาชิกกลุ่มได้ให้ความเห็นว่า

“กลุ่มฯ อยากให้ทางภาครัฐเข้ามาสนับสนุนในเรื่องการตลาดอย่างจริงจัง รวมทั้งเรื่องเงินหมุนเวียนที่ทางกลุ่มยังขาดส่วนนี้อยู่ และอยากให้ตลาดกว้างขวางยิ่งขึ้นกว่านี้อีก เพราะปัจจุบันมีคู่แข่งมาก ที่ไหนก็มีกลุ่มอาชีพ... ถ้าเราไม่พัฒนาผ้าของเราขึ้นมา ก็คงสู้เขาไม่ได้ ซึ่งถือว่าเป็นจุดอ่อนของกลุ่มก็ว่าได้ อยากให้รัฐมาช่วยพัฒนาคุณ

ภาพของผ้าทอ และการตลาดด้วย เรื่องเงินหมุนเวียน เวลาประชุมก็ประชุมที่วัด ทางกลุ่มก็อยากจะมีศูนย์ประชุมของกลุ่มเอง และเดี๋ยวนี้ก็มีสมาชิกเพิ่มมากขึ้น และมีหลายหมู่บ้านที่เข้ามาเป็นสมาชิกเครือข่ายผ้าทอย้อมสีธรรมชาติ เช่น บ้านดู่พงษ์ บ้านนาเลา บ้านศรีบุญเรือง บ้านดอนกลาง บ้านดอนใหม่ บ้านหนองใหม่ บ้านดอนดู่พงษ์ บ้านต้นผึ้ง บ้านศรีนาคาม บ้านหลักลาย เป็นต้น” (สมาชิกกลุ่มทอผ้า, ต.ค, 2545)

ดังนั้น อาจถือได้ว่า การทอผ้าย้อมสีธรรมชาติของกลุ่มสตรีทอผ้าบ้านโป่งคำ ได้มีส่วนในการฟื้นฟูเศรษฐกิจในชุมชน โดยอาศัยพลังของกลุ่มเป็นสำคัญและนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของสังคมทั้งทางตรงและทางอ้อม ถึงแม้ว่าจะไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ทั้งระบบ แต่โครงการก็ยังมีความหวังให้คนทุกกลุ่มทุกองค์กรได้มีโอกาสได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ทั้งในส่วนผู้ผลิตต่อผู้ผลิต ผู้ผลิตและผู้บริโภค สิ่งเหล่านี้ ถือเป็นการสร้างสรรค์ จรรโลง ให้เกิดแนวคิดและแนวทางใหม่ ๆ ภายใต้ภาวะวิกฤตเศรษฐกิจเช่นยุคปัจจุบัน โดยการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นคิดค้นในการแก้ไขปัญหา

จึงอาจกล่าวได้ว่า หากพิจารณาถึงพัฒนาการของกลุ่มทอผ้าบ้านโป่งคำ ก็จะเห็นได้ว่าในกระบวนการเกิดและการดำเนินงานของกลุ่มทอผ้า จะมีการนำเอาทุนทางสังคมมาใช้ในการพัฒนากลุ่มทอผ้า ในขณะเดียวกันก็มีการพัฒนาและก่อตัวทุนทางสังคมเกิดขึ้นในกระบวนการดังกล่าวด้วยเช่นกัน อาทิการประยุกต์เอาภูมิปัญญาเดิมในการย้อมสี มาผสมผสานกับองค์ความรู้ใหม่เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีคุณภาพดีขึ้น มีความเหมาะสมกับสภาพการใช้สอยในสังคมปัจจุบันมากขึ้น

5.14 ปัจจัยแวดล้อมที่มีส่วนสนับสนุนทุนทางสังคมในโครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ

ความสำเร็จของโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำนั้น ต้องยอมรับว่าส่วนหนึ่งมาจากการสนับสนุนของหน่วยงานภายนอก ซึ่งได้เข้ามาเสริมในเรื่องต่าง ๆ ที่มีความจำเป็น อาทิ การเป็นแหล่งเงินทุน การช่วยหาตลาดจำหน่ายผลิตภัณฑ์ของกลุ่ม การช่วยพัฒนาการบรรจุหีบห่อให้มีความสวยงามและสะดวกสำหรับผู้ซื้อมากขึ้น จึงอาจนับได้ว่า หน่วยงานภายนอกที่ได้เข้ามามีส่วนในการสนับสนุนโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำ ถือเป็นปัจจัยแวดล้อมที่มีส่วนสนับสนุนให้เกิดทุนทางสังคมในโครงการทอผ้าของที่นี่ สำหรับหน่วยงานต่าง ๆ ที่เข้ามาสนับสนุนโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำนั้น ได้แก่ เกษตรอำเภอสันติสุข โดยเข้ามาส่งเสริม ทางด้านการตลาด มาแนะนำให้ไปออกงานในที่ต่าง ๆ เวลาจัดงานแสดงสินค้าผ้าทอที่ไหน เจ้าหน้าที่ก็จะมาบอกให้กลุ่มฯให้ทราบถึงหมู่บ้าน และ

แนะนำให้เอาผ้าออกไปขาย บางครั้งก็มีรถของหน่วยงานเดินทางมารับถึงหมู่บ้าน และได้มีการแนะนำในเรื่องของการบรรจุหีบห่อ เช่น กล่องใส่ผ้าเพื่อที่จะทำเป็นของฝากและของชำร่วย เพื่อความสวยงามและสะดวกแก่ผู้ที่พบเห็นจะได้ซื้อไปเป็นของฝาก ซึ่งทางเกษตรจะคิดค่าทำกล่อง ๗ ละ 15 บาท และสถิติให้ดูเป็นตัวอย่าง โดยให้เหตุผลว่าจะทำให้ขายได้ราคาดี

ต่อมาในปี 2538 - 2539 ก็มีหน่วยงานจากประเทศแคนาดาได้เข้ามาให้ทุนสนับสนุน โดยทางกลุ่มทอผ้าได้เขียนโครงการขอรับการสนับสนุนในเรื่องกองทุนฝ้าย ในจำนวน 10,000 บาท เพื่อใช้ในกิจการผ้าทอ โดยเงินสนับสนุนดังกล่าวจะเป็นเงินช่วยเหลือให้เปล่าแก่สมาชิก ซึ่งในเวลาต่อมา ทางกลุ่มใช้เป็นเงินจำนวนนี้เป็นเงินทุนหมุนเวียนภายในกลุ่ม นอกจากนี้ก็มี กรมประชาสัมพันธ์ เข้ามาส่งเสริม ในเรื่องการใช้ฟืม (ฟืม คือ ไม้สำหรับใช้ในการทอผ้า) หน้ากว้าง โดยได้รับเงินสนับสนุนจำนวน 40,000 บาท โดยทางกลุ่มได้เข้าไปประสานงานกับหน่วยงานดังกล่าวข้างต้น โดยตอนแรกไปขอฟืม เพราะฟืมที่กลุ่มเคยใช้จะมีหน้าแคบกว่า ทำให้ผ้าที่ทอได้มีขนาดความกว้างของผ้าไม่ได้มาตรฐาน และมีขนาดเล็กเกินไป (เป็นผ้าหน้าแคบ) ซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับของตลาด โดยเฉพาะ ผู้ซื้อที่จะนำไปตัดเย็บเสื้อผ้า ดังนั้นทางกลุ่มจึงได้นำเงินในส่วนนี้มาใช้ในการปรับปรุงคุณภาพของผ้า ในการช่วยเหลือของหน่วยงานนั้น ได้ให้ความช่วยเหลือในรูปของเงินสด (ครั้งแรกจะให้เงินสด "ฟืม" มา แต่ก็เกรงว่าจะไม่เป็นที่ถูกใจชาวบ้าน) อย่างไรก็ตาม ในการดำเนินงานจริง กลุ่มโดยสมาชิกที่เป็นผู้ขายได้ใช้ความรู้เดิมที่มีอยู่ช่วยกันสร้างฟืมจากวัสดุในท้องถิ่น และนำเงินสดที่ได้ไปเป็นเงินหมุนเวียนของกลุ่มแทน (บางส่วนได้นำมาให้สมาชิกกู้ยืมโดยคิดร้อยละ 1 บาท / เดือน)

นอกจากนี้ก็มีสหกรณ์อำเภอ ได้เข้ามาให้การสนับสนุน โดยมาช่วยอบรม เรื่องการตลาด เรื่องการทำบัญชี (เป็นระยะเวลา 3 วัน) ซึ่งทางหน่วยงานของสหกรณ์ได้เดินทางมาให้การอบรมแก่สมาชิกให้ถึงในหมู่บ้าน ส่วนสถาบันราชชมงคลวิทยาเขตน่าน ได้เข้ามาอบรมเรื่องการแปรรูป ผลิตภัณฑ์จากผ้า เป็นกระจุก เป็นกรอบรูปบ้าง โดยอบรม 3 วัน มีสมาชิกเข้าร่วม อบรม 40 คน (2545)

ในเวลาต่อมา สำนักงานปฏิรูปที่ดิน (สปท.) ก็ได้เข้ามาช่วยสอนเรื่องการทำที่กระตุก และมาสอนเรื่องการทอผ้า โดยให้ที่มา 1 หลัง หลังจากสอนทำที่แล้วชาวบ้านที่เป็นสมาชิกกลุ่มก็สามารถทำที่กระตุกเพิ่มขึ้นอีก 4 หลัง นอกจากนี้ก็มีการสอนการทอผ้า โดยเน้นที่กลุ่มคนหนุ่มสาวที่ยังทอผ้าไม่เป็น

นอกจากการสนับสนุนในเรื่องวัสดุ และการอบรมแล้ว สำนักงานปฏิรูปที่ดินยังให้เงินกู้ยืมเพื่อการลงทุนอีก แต่กลุ่มก็ไม่ได้กู้ยืมเงินจาก สปก. เพราะกลุ่มมีเงินทุนของกลุ่มเองที่ได้รับการสนับสนุนจากหลายหน่วยงานอยู่แล้ว

ปรากฏการณ์ดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชนบ้านโป่งคำนั้น นอกเหนือจากบทบาทของพระสงฆ์แล้ว การที่กลุ่มได้รับการสนับสนุนหรือเสริมหนุนจากหน่วยงานภายนอกแก่ชุมชนบ้านโป่งคำก็ถือว่ามีความสำคัญ จากการศึกษาพบว่า การที่กลุ่มได้รับการสนับสนุนเกี่ยวข้อบางอย่าง การจัดฝึกอบรม การช่วยเหลือเรื่องวัสดุอุปกรณ์ รวมถึงปัจจัยอื่น ๆ จากกลุ่มฮักเมืองน่าน สถานทูตแคนาดา มูลนิธิพัฒนาเด็ก และ Global Environment Facility (GEF, NGOs) ล้วนมีส่วนช่วยให้กลุ่มมีการพัฒนาและมีความเข้มแข็งมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามในการรับความช่วยเหลือของกลุ่มทอผ้าบ้านโป่งคำนั้น เป็นการรับความช่วยเหลืออย่างมีสติ โดยแกนนำและสมาชิกต่างมีความเข้าใจว่า การรับความช่วยเหลือนั้นจะรับเฉพาะในส่วนที่ตนเองมีความจำเป็นหรือเกินขีดความสามารถของกลุ่มเท่านั้น จากการพูดคุยกับพระอาจารย์สมคิด ท่านกล่าวว่า “ทางชุมชนเองก็ไม่ได้คาดหวังปัจจัยอะไรมากนักจากองค์กรภายนอก เพราะว่าสุดท้ายแล้วถ้าเรารับมาแบบไม่มีสติ เราคาดหวังว่ามันจะเข้มแข็งกลับกลายเป็นอ่อนแอ เพราะคอยแต่หวังจะพึ่งคนอื่นตลอด ซึ่งมันบ่งบอกถึงความไม่ยั่งยืน และพึ่งตนเองไม่ได้” (สัมภาษณ์ พระอาจารย์สมคิด จารณธม.โม, 2545)

จึงอาจจะกล่าวได้ว่า ถึงแม้ชุมชนจะสามารถพึ่งพาปัจจัยภายในของตนเองเป็นส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็นการระดมทุนภายในชุมชนในการจัดตั้งกลุ่มออมทรัพย์ ระดมทุนจากกิจกรรมการทำบุญ เช่น ผ้าป่าสามัคคี ก็ตาม แต่เมื่อชุมชนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับระบบการผลิต และระบบตลาดที่มีความซับซ้อนมากขึ้น ก็ดูเหมือนว่ามีความจำเป็นที่ชุมชนจะต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอกเป็นบางส่วนด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะการนำเข้าไปในเรื่องของความรู้เทคโนโลยี การสื่อสาร โดยชุมชนจำเป็นที่จะปรับใช้ให้สอดคล้องกับวิถีปฏิบัติของตนให้ได้มากที่สุด

อย่างไรก็ตาม การได้รับการหนุนเสริมจากหน่วยงานภายนอกในรูปแบบที่เหมาะสม ถือว่าเป็นสิ่งที่จำเป็นและสำคัญเป็นอย่างมากต่อการพัฒนาโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำ เพราะเป็นปัจจัยอีกตัวหนึ่งที่ช่วยเป็นแรงขับเคลื่อนให้กระบวนการทุนทางสังคมของกลุ่มทอผ้า และชุมชนสามารถดำเนินกิจกรรมไปได้ สำหรับการรับความช่วยเหลือจากภายนอกนั้น ดังคำกล่าวของท่านอาจารย์สมคิดที่ได้ให้ไว้ว่า ต้องรับแบบมีสติและอยู่บนพื้นฐานของความรู้เท่าทัน ไม่เช่นนั้นแล้วทุนจากภายนอกอาจจะเป็นตัวบั่นทอนทุนที่มีอยู่ในชุมชน ทำให้ระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนใน

ชุมชนที่ดีอยู่แล้ว กลับกลายเป็นการสร้างความแตกแยก เกิดความขัดแย้งขึ้นในชุมชน และทำให้ทุนของชุมชนลดน้อยลงหรือทำให้อ่อนแอลง (สัมภาษณ์ พระอาจารย์สมคิด จารณธม.โม, 2545)

5.15 สรุป

จากพัฒนาการของชุมชนบ้านโป่งคำ ทำให้เห็นภาพของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตที่สามารถพึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคม อันได้แก่การมีค่านิยมความเชื่อในเรื่องศาสนาเดียวกัน (พุทธ) ความเป็นคนสืบเชื้อสายหรือชาติพันธุ์เดียวกัน (ลาวพรวน) ทำให้คนในชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น ช่วยเหลือเกื้อกูล เอื้ออาทร สามัคคี รักใคร่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ยังเป็นปัจจัยเสริมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น รวมทั้งปัจจัยดังกล่าว ยังเป็นตัวส่งเสริมสนับสนุนให้การดำเนินวิถีชีวิตในระบบการผลิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปด้วยดีมากยิ่งขึ้น

หลังจากการเข้ามาของความเจริญทางวัตถุ ไม่ว่าจะเป็น ถนน ไฟฟ้า และสินค้าบริการจากภายนอกชุมชน รวมทั้งข้อมูลข่าวสารที่สร้างแรงจูงใจในการบริโภคของคนในชุมชนให้มากขึ้น สิ่งเหล่านี้ได้เปลี่ยนแนวความคิดของคนในชุมชนไปจากจากเดิม ประกอบกับการเข้ามาส่งเสริมอาชีพการเกษตรโดยหน่วยงานของรัฐ ทำให้ระบบเศรษฐกิจ และระบบการผลิตของชุมชนที่เคยเป็นการผลิตแบบยังชีพ และเป็นระบบเศรษฐกิจชุมชน มีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมหรือเศรษฐกิจกระแสหลัก และเมื่อชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ไม่ว่าจะเป็นการปรับตัวในด้านการผลิต และการบริโภค รวมทั้งเรื่องการตลาด ทำให้ชาวบ้านต้องเป็นหนี้เป็นสิน และต้องอพยพออกจากชุมชนเพื่อหาเงินมาใช้หนี้ และดำรงชีพให้อยู่รอดให้ได้

การที่ความเจริญทางด้านวัตถุ และความทันสมัยเข้ามาสู่ชุมชน ทำให้บทบาทของทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาททดแทนความสัมพันธ์ต่าง ๆ ที่ชาวบ้านเคยมี ซึ่งแต่เดิมนั้น ชาวบ้านมักไม่ได้ใช้เงิน แต่ใช้ทุนทางสังคม อันได้แก่ความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน ความสามัคคีกลมเกลียวกันของคนในชุมชน เช่นเดียวกันกับเรื่องของการพึ่งตนเอง ด้วยการพึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่พอความเจริญทางด้านวัตถุและความทันสมัยเข้ามา ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาภูมิปัญญาตะวันตกมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่า การเข้ามาของวัฒนธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะวัฒนธรรมจากตะวันตก ได้ทำให้ระบบความคิดของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จนแทบจะพึ่งตนเองไม่ได้ โดยเฉพาะระบบทุนที่มีเงินเป็นสื่อกลางได้เข้ามามีบทบาททดแทนระบบความสัมพันธ์

ของคนในชุมชน ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแอลง

หลังจากที่ชาวบ้านในชุมชนต้องประสบกับปัญหาภัยแล้ง และปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำ ทำให้เกิดปัญหาหนี้สิน จนกระทั่งได้มีแกนนำ อันได้แก่พระอาจารย์สมคิด จารัมโม ได้มากระตุ้นเตือนปลุกจิตสำนึก และเป็นผู้จัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติด้วยการใช้โครงการทอผ้าย้อมสีธรรมชาติเป็นเครื่องมือ ทำให้ชาวบ้านโป่งคำได้รวมตัวกันตั้งกลุ่มเพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหาพร้อมกัน จากการเกิดความสำนึกถึงและฟื้นฟูวิถีชีวิตดั้งเดิมขึ้นมาใหม่ ทำให้ระบบคิดและวิถีชีวิตของชาวบ้านโป่งคำที่เคยมีความเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกัน ร่วมมือร่วมใจกัน มีชีวิตที่พอเพียงเรียบง่าย อยู่ร่วมกับธรรมชาติ กลับคืนมา สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชน นอกจากนั้น การที่ชาวบ้านโป่งคำมีแกนนำที่มีความรู้ความสามารถ ความเสียสละ ความเอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลแก่ชาวบ้าน และเยาวชนในบ้านโป่งคำในการจัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติขึ้นมา สิ่งเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นทุนทางสังคมอีกประการหนึ่งเช่นกัน

อาจกล่าวสรุปได้ว่า ความสำเร็จของโครงการทอผ้าบ้านโป่งคำ เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัจจัยภายใน อันได้แก่แกนนำที่มีความรู้ความสามารถและมีความเสียสละ เกิดจากความรักใคร่สามัคคีของคนในชุมชนที่เป็นเครือญาติกัน เกิดจากภูมิปัญญาของชาวโป่งคำที่มีทักษะในการทอผ้ามาก่อน ประกอบกับการทำงานแบบไม่เป็นทางการของกลุ่มแม่บ้านทำให้การทำงานมีความคล่องตัว ลดความยุ่งยากและขั้นตอนที่ไม่จำเป็นลงไป สิ่งเหล่านี้ถือเป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน นอกจากนั้น ความสำเร็จของโครงการยังมาจากปัจจัยภายนอก อันได้แก่การให้การสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในรูปเงินทุนและวิชาการ สิ่งเหล่านี้มีส่วนช่วยให้การดำเนินกิจกรรมของโครงการสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีมากยิ่งขึ้น

นอกจากทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิม อันได้แก่ภูมิปัญญา ระบบเครือญาติ ความเชื่อ วัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชน การศึกษายังได้พบว่า ได้มีการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่ ด้วยการสร้างนวัตกรรม อาทิ เรื่องของการระดมทุนของชาวบ้าน การพัฒนาสีย้อมผ้าขึ้นมาใหม่ การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ร่วมกัน และเครือข่ายของสมาชิกทอผ้าย้อมสีธรรมชาติ ซึ่งในเวลาต่อมาได้พบว่า เครือข่ายดังกล่าวได้มีการพัฒนารูปแบบไปทำกิจกรรมอื่น ๆ เพิ่มเติมออกไป อาทิ มีการร่วมกันป้องกันปัญหายาเสพติด ร่วมกันซื้อขายสินค้าและวัตถุดิบในการทอผ้า ร่วมงานประเพณีต่าง ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือเป็นการกลับมาของทุนทางสังคมเดิมที่สูญหายไป และมีการสร้างทุนทางสังคมบางอย่างขึ้นมาใหม่

จึงจะเห็นว่า ทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนที่ปรากฏในหมู่บ้านโป่งคำนั้น ไม่เพียงแต่จะเป็นปัจจัยการผลิตในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งเท่านั้น แต่ทุนทางสังคม จะเป็นปัจจัยการผลิตที่สอดแทรกอยู่ในหลาย ๆ ขั้นตอนของการผลิต ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการนำเข้า (input) ขั้นตอนกระบวนการ (process) หรือขั้นของผลผลิต (output) รวมทั้งยังได้พบว่า มีทุนทางสังคมบางอย่างที่ได้สอดแทรกอยู่ในรูปของปัจจัยแวดล้อม ที่เป็นตัวสนับสนุนให้การผลิตเป็นไปด้วยความมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

บทที่ 6

กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม

กรณีศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนบ้านคลองกระเจง

ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณคูหา จังหวัดสุโขทัย

6.1 บทนำ

ปรากฏการณ์หลายอย่างที่บ้านคลองกระเจงก็มีลักษณะคล้ายกันกับปรากฏการณ์ที่บ้านโป่งคำ เมื่อชุมชนบ้านคลองกระเจง ได้เปลี่ยนแปลงไป ทุนทางสังคมในอดีต ที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่การแข่งขันและการพึ่งพาทภายนอกมากขึ้น การผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนในอดีต ได้กลายเป็นระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ที่ต้องพึ่งพาตลาดภายนอกมากขึ้น และในที่สุด การเปลี่ยนไปในลักษณะดังกล่าวก็ส่งผลทำให้ทุนทางสังคมที่ชุมชนคลองกระเจงลดน้อยลง

พัฒนาการของหมู่บ้านคลองกระเจง ทำให้ทราบว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้านคลองกระเจงที่สามารถดำรงอยู่ได้นั้น เป็นผลมาจากปัจจัยทางด้านทุนทางสังคม และปัจจัยแวดล้อมที่เอื้ออำนวยของทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์ แต่ด้วยการเข้ามาของระบบตลาดภายนอก ทำให้ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเองและต้องพึ่งพาทภายนอกมากขึ้น ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่ลดลง ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ชาวบ้านเคยพึ่งพาตนเองได้ ก็ต้องพึ่งพาทภายนอกมากขึ้น

หลังจากที่แกนนำของชุมชนได้มีการริเริ่มทำกิจกรรมแปรรูปอาหารและผลิตไวน์ ก็ได้พบว่าการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงที่สามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีนั้น ล้วนมีทุนทางสังคมแทรกอยู่ในทุกขั้นตอน ซึ่งทำให้การทำงานเกิดประสิทธิภาพมากขึ้น อย่างไรก็ตาม หลังจากกลุ่มได้เปลี่ยนไปบริหารในรูปแบบสหกรณ์การเกษตร ทำให้การทำงานต้องเป็นไปตามระเบียบข้อบังคับ และเป็นทางการมากขึ้น ซึ่งอาจจะมีปัญหาการทำงานในรูปแบบเดิมที่ไม่เป็นทางการอยู่บ้าง แต่ก็มีข้อดีของการใช้กฎระเบียบบางประการที่เป็นผลดีต่อการทำงานของสหกรณ์ที่ทำให้กลุ่มมีกำลังใจในการสร้างภูมิปัญญา และนวัตกรรมใหม่ขึ้นมา

ผลของการศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนบ้านคลองกระเจง ทำให้เห็นได้ว่า การใช้ทุนทางสังคมเพื่อเป็นปัจจัยสนับสนุนการทำธุรกิจชุมชนนั้น จะต้องมีการใช้ร่วมกับทุนชนิดอื่นๆ การดำเนินธุรกิจชุมชนนั้น อาจจะต้องพิจารณาถึงความเหมาะสมระหว่างระบบการทำงานที่ไม่เป็นทางการกับระบบการทำงานที่เป็นทางการให้มากขึ้น และผลการศึกษาทำให้

เห็นว่า ยิ่งธุรกิจชุมชนมีขนาดใหญ่และมีขอบเขตกว้างขวางมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งทำให้ธุรกิจต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้นเท่านั้น รวมทั้งได้พบว่า ยิ่งธุรกิจชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น ก็จะมีการสร้างเครือข่ายกว้างขวางขึ้น

ในการศึกษาเรื่องกระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย ดำเนินการศึกษาโดยนางสาวกนกวรรณ จินานุวัฒนา มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการของการดำเนินงานธุรกิจชุมชนในขั้นตอนต่างๆ รวมทั้งเพื่อศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง โดยใช้การศึกษาในเชิงคุณภาพ พื้นที่การศึกษา ได้แก่ หมู่บ้านคลองกระเจง หมู่ 6 ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ แกนนำ คณะกรรมการ และผู้ดำเนินงานหลักในกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง โดยใช้วิธีการสัมภาษณ์ และการสังเกตเป็นหลัก เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ แนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์ แบบจัดบันทึกภาคสนาม ซึ่งมีทั้งสมุดบันทึกช่วยความจำและเทปบันทึกเสียง รวมทั้งกล้องถ่ายรูป การเก็บข้อมูลภาคสนามได้ดำเนินการในระหว่างเดือนตุลาคม 2545

6.2 พัฒนาการของหมู่บ้านคลองกระเจง

หมู่บ้านคลองกระเจง ตำบลคลองกระเจง มีหลักฐานของการตั้งรกรากมานานกว่าหนึ่งร้อยห้าสิบปี (นายประเสริฐ นุตาลัย,สัมภาษณ์) จากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุที่เกิดและเติบโตที่ชุมชนแห่งนี้ได้เล่าให้ฟังว่า ที่มาของชื่อชุมชนนั้น ได้เรียกตามชื่อตาของผู้ที่มีความสามารถในด้านการรักษาโรคโดยใช้สมุนไพร ที่เคยอาศัยอยู่ในชุมชนแห่งนี้ หรือบางตำนานก็เล่าว่า ชื่อคลองกระเจงนั้น เรียกตามถิ่นที่อยู่ของกวางชนิดหนึ่งคือ "กระเจง" ซึ่งในอดีตบริเวณแถบนี้จะมีกระเจงให้เห็นเป็นจำนวนมาก ผู้คนที่อาศัยอยู่แถบนี้จะสามารถพบเห็นกวางกระเจงลงมากินน้ำบริเวณแม่น้ำอยู่เป็นประจำ อีกตำนานหนึ่งได้มาจากหลักฐานที่พบในบันทึกที่ปรากฏอยู่ในทำเนียบรายนามเจ้าอาวาสวัดคลองกระเจง จากหลักฐานดังกล่าวได้ระบุว่า ชื่อบ้านคลองกระเจงนั้น ได้เรียกตามลำคลองที่ประชาชนใช้ประโยชน์และไหลผ่านหมู่บ้าน ซึ่งชื่อคลองนั้น ได้แก่ "คลองขุนตาจ" ต่อมาภายหลัง ชาวบ้านได้เรียกต่อ ๆ กันมา และเพี้ยนไปจากคำว่า "คลองขุนตาจ" มาเป็นคำว่า "คลองกระเจง"

หมู่บ้านคลองกระเจงได้มีการตั้งบ้านเรือนอยู่ตามแนวริมแม่น้ำยม ซึ่งก็เป็นลักษณะทั่วไปของชุมชนโบราณที่มักจะตั้งอยู่บริเวณใกล้ ๆ กับแม่น้ำ ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ในการอาศัยน้ำในแม่น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค เพื่อทำการเกษตร และเพื่อการคมนาคม จากคำบอกเล่าของผู้อาวุโสและผู้เฒ่า

ผู้แก่ที่อาศัยในบ้านคลองกระเจง ทำให้ทราบว่า จำนวนผู้ที่มาอาศัยในระยะเริ่มแรกนั้น มีไม่กี่ครอบครัว และทุกครอบครัวก็ล้วนยังชีพด้วยการปลูกพืชหลาย ๆ ชนิด ผสมผสานกันไป แต่ก็จะมีพืชหลัก ๆ อยู่บางชนิด ซึ่งได้แก่ กัลลวย ในสมัยโบราณ การเดินทางทางบกที่คลองกระเจงยังไม่สะดวก และด้วยเหตุที่ที่ตั้งของหมู่บ้านอยู่ใกล้แม่น้ำ จึงทำให้คนส่วนใหญ่ที่นิยมเดินทางด้วยทางเรือ ทำให้ชาวบ้านคลองกระเจงในอดีตมีการติดต่อค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ กับพ่อค้าต่างถิ่นที่เดินทางมาค้าขายทางเรือ รวมทั้งชาวบ้านที่เองก็มีการทำมาค้าขายกับผู้คนที่อาศัยต่างถิ่นโดยอาศัยทางเรือเช่นกัน

สินค้าที่ขึ้นชื่อของหมู่บ้านคลองกระเจงในอดีตได้แก่ "กัลลวยตาก" เพราะกัลลวยเป็นพืชหลักของที่นี่ โดยชาวบ้านจะล่องเรือไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาและเดินทางต่อไปยังลุ่มน้ำตอนใต้ คือตามจังหวัดนครสวรรค์ ลพบุรี เพื่อนำกัลลวยตากไปขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้ากับท้องถิ่นต่าง ๆ ที่สามารถเดินทางไปถึงด้วยเรือ และจากการที่ชาวบ้านได้เดินทางไปซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าในพื้นที่ต่าง ๆ ทำให้มีการนำพืชพันธุ์หลากหลายชนิดกลับมาปลูกในชุมชนในเวลาต่อมา เช่น ส้มโอพันธุ์พื้นเมือง พันธุ์ผิวหอมและโดยเฉพาะอย่างยิ่งได้มีการนำต้นละมุดจากทางใต้ (นายประเสริฐ นุตาลัย, สัมภาษณ์) มาปลูกในพื้นที่คลองกระเจง สำหรับละมุดที่นำมาปลูกที่นี่ จะมีทั้ง พันธุ์ไซ่ห่าน พันธุ์ละมุดกรอบ และพันธุ์แป้น เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การปลูกละมุดของที่นี่นั้น ในระยะแรกมักจะเป็นการปลูกเพื่อการบริโภคภายในครัวเรือนและชุมชนเป็นหลัก

เนื่องจากความเหมาะสมของพื้นที่บ้านคลองกระเจงที่อุดมสมบูรณ์และมีน้ำเพียงพอตลอดปี ส่งผลให้ละมุดที่ปลูกในพื้นที่นี้มีคุณภาพดี มีรสชาติที่ดี และเป็นที่ยอมรับกันว่า ละมุดของที่นี่ มีคุณภาพและรสชาติดีเยี่ยมแห่งหนึ่งของประเทศไทย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากคุณภาพและรสชาติของละมุดที่นี่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไป ทำให้ในเวลาต่อมา ละมุดของหมู่บ้านคลองกระเจงนอกจากจะปลูกเพื่อบริโภคในท้องถิ่นแล้ว ยังมีการนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่จำเป็นต่าง ๆ กับพื้นที่อื่น ๆ เช่นนำไปแลกกับถ่านหุงต้ม มะพร้าว และข้าวสาร ทั้งนี้เป็นเพราะคนส่วนใหญ่ที่คลองกระเจงไม่ได้มีอาชีพทำนา จากการสอบถามนายประเสริฐที่เป็นผู้รู้ได้ความว่า

“เพราะสภาพดินและน้ำในคลองกระเจงนั้นเหมาะสมที่จะทำสวนมากกว่าปลูกข้าว และบริเวณที่เหลือรอบ ๆ คลองกระเจงนั้นก็มีการทำนาข้าวกันทุกที่แล้ว จะมีก็แต่ที่คลองกระเจงเท่านั้นที่เป็นสวนหนาแน่นปลูกไม้ผลแล้วดีมาก ดังนั้นจึงทำให้ที่คลองกระเจงแทบจะไม่มีนาข้าวเลย”(นายประเสริฐ สัมภาษณ์)

จะเห็นได้ว่า เมื่อเวลาได้ผ่านไประยะหนึ่ง ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้านคลองกระเจงก็ได้มีเปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่มีสินค้ามีชื่ออันได้แก่ "กัลลวยตาก" ก็มีสินค้าตัวใหม่เพิ่มขึ้น ก็คือ "

ละมุด" และสิ่งหนึ่งที่ได้พบถึงการเปลี่ยนแปลงในสินค้าที่หมู่บ้านคลองกระเจง ได้แก่ ผลผลิตที่ได้จากกล้วย ซึ่งแต่เดิม จะมีการผลิตเฉพาะ "กล้วยตาก" แต่ต่อมา ชาวบ้านที่นี่ได้ขายใบตองซึ่งได้จากต้นกล้วย จะมีการขายทั้งใบตองสดเพื่อใช้ในการห่อของ หรืองานศิลปะต่าง ๆ และใบตองแห้งที่ใช้ในการมวนบุหรี่ (สำหรับใบตองแห้งนั้น ชาวบ้านที่นี่จะนำใบตองนั้นไปตากแห้ง โดยใช้ทรายในแม่น้ำยมมาเกลี่ยให้ทั่วใบตองสด แล้วตากทิ้งไว้เม็ดทรายก็จะทำให้ใบตองนั้นแห้งเร็วและเรียบยิ่งขึ้น) นอกจากนั้น กาบนอกของต้นกล้วย ก็ยังสามารถนำไปทำเป็นเชือกกล้วยเพื่อนำไปใช้งานอื่นอีกด้วย

อาจกล่าวได้ว่า ด้วยความอุดมสมบูรณ์ของสภาพดินและน้ำ ทำให้พืชพันธุ์ต่าง ๆ ที่ชาวบ้านคลองกระเจงได้นำมาปลูกไว้มีความหลากหลาย อาทิ พืชหลักสองชนิดอันได้แก่ ละมุดและกล้วย และมีการปลูกกระเจี๊ยบ มะกอก ส้มโอ มะละกอ มะขามป้อม มะนาว และต้นแมงลัก ฯลฯ และการปลูกพืชที่เป็นสวนผสมผสานและมีความหลากหลายของพืชชนิดต่าง ๆ นั้น ทำให้เกิดเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านขึ้น โดยเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องของการปลูกพืชต่างชนิดกันให้มีความเกื้อกูลกัน อาทิ การปลูกใบชะพลูไว้ใต้ต้นไม้ใหญ่ เพื่ออาศัยใบและผลของพืชแต่ละชนิด กลายเป็นปุ๋ยให้แก่กันและกัน รวมทั้งการปลูกพืชที่หลากหลายชนิดไว้ด้วยกันยังเป็นการป้องกันการรบกวนของโรคและแมลงได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

ด้วยความเป็นชุมชนเก่าแก่ ทำให้คนที่นี่ส่วนใหญ่มีความเกี่ยวข้องเป็นเครือญาติกัน และด้วยความสัมพันธ์ที่เป็นเครือญาติ ทำให้ผู้คนที่มีการช่วยเหลือพึ่งพากันค่อนข้างมาก จะพบว่าในการทำงานต่าง ๆ ชาวบ้านจะมีการเอื้อเฟื้อแบ่งปันน้ำใจให้แก่กัน อย่างเช่นในเรื่องการทำสวน ชาวบ้านก็จะมือน้ำใจช่วยเหลือกัน มีการเอาแรงกัน ตัวอย่างกรณีการช่วยถางสวนเพื่อเตรียมพื้นที่ดินให้เป็นร่องเพื่อรับน้ำจากแม่น้ำยมที่จะไหลเข้าสวน การเอาแรงถางสวนดังกล่าวชาวบ้านจะไม่มี การคิดค่าแรงกันแต่อย่างใด แต่หากว่าบ้านไหนที่ได้รับความช่วยเหลือจากคนอื่นแล้วไม่สามารถตอบแทนแรงงานคืนได้ ก็จะต้องเสียเงินเป็นจำนวน 6 บาทให้กับเจ้าของสวนที่ตนเองจะต้องไปใช้แรงงานเป็นการตอบแทน

สำหรับความผูกพันระหว่างกันของคนในหมู่บ้านคลองกระเจงที่นอกจากจะสืบเนื่องมาจากปัจจัยในเรื่องของระบบเครือญาติแล้ว ที่นี่ยังมีเรื่องของวัฒนธรรมประเพณี โดยเฉพาะในเรื่องของศาสนา ซึ่งพบว่า ผู้คนที่นี่ นิยมทำบุญและมีความเคร่งครัด ในเรื่องศาสนา มีการทำบุญและนั่งสมาธิที่วัดกันเป็นประจำทุกวันพระ (วัดท่าเกษม วัดคลองกระเจง และวัดไทรย้อย) จากการสัมภาษณ์นายประเสริฐ นุตาลัย ได้กล่าวว่า

“สำหรับคนที่คลองกระเจงแล้วทุกคนที่อาศัยอยู่ที่นั่นนับถือศาสนาพุทธด้วยกันทั้งสิ้น ในช่วงวันสำคัญทางศาสนาชาวบ้านจะร่วมกันบอญบุญโดยจะไปวัดเพื่อทำบุญกันตาม ประเพณีในวันพระและวันสำคัญทางศาสนาต่าง ๆ โดยเฉพาะในสมัยโบราณจะถือว่าวัด เป็นศูนย์รวมของการชุมนุมกันเพื่อทำบุญตามความเชื่อทางพระพุทธศาสนา”

จากพัฒนาการของหมู่บ้านคลองกระเจง ทำให้ทราบว่า ทุนทางสังคมที่ช่วยจรรโลงให้การ ดำเนินวิถีชีวิตของคนที่นี่สามารถดำเนินไปได้อย่างเป็นปกติสุขนั้น ได้แก่ความเป็นเครือญาติ และ อิทธิพลของวัฒนธรรมอันได้แก่การยึดมั่นในคำสอนของพุทธศาสนา ส่วนปัจจัยแวดล้อมที่ช่วยส่งเสริมให้ทุนทางสังคมที่ยังสามารถคงอยู่ได้ในอดีต ได้แก่ความอุดมสมบูรณ์ของ ทรัพยากรธรรมชาติ อาจกล่าวได้ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้านคลองกระเจงที่สามารถดำรง อยู่ได้นั้น เป็นผลมาจากปัจจัยทางด้านทุนทางสังคมอันได้แก่การเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนที่เป็นเครือญาติกัน และการยึดมั่นในศาสนา ประกอบกับ ปัจจัยแวดล้อมที่เอื้ออำนวยของทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์

6.3 การพัฒนากับการเปลี่ยนแปลงทุนทางสังคมของบ้านคลองกระเจง

หมู่บ้านคลองกระเจงก็เช่นเดียวกันกับหมู่บ้านอื่น ๆ ที่มีการขยายตัวของจำนวนประชากร ทั้ง จากคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนเอง และจากคนที่อพยพย้ายถิ่นมาจากที่อื่น (ปัจจุบันตำบลคลอง กระเจงมีถึง 9 หมู่บ้านด้วยกัน ส่วนคนเก่าแก่ที่อาศัยอยู่ที่นั่นมาตั้งแต่ดั้งเดิม ส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ที่ หมู่ 2 หมู่ 4 และหมู่ 6) ชาวบ้านแทบทุกหลังคาเรือนที่อาศัยที่นั่นล้วนมีอาชีพทำสวนเป็นหลัก จะมี บ้างก็เพียงสมาชิกบางคนประกอบอาชีพอื่น ๆ อาทิ รับราชการ และรับจ้าง แต่ก็เป็นส่วนน้อย

อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ทำให้วิถีชีวิต และวิถีการผลิตของหมู่บ้านคลองกระเจงมีการเปลี่ยนแปลงไป อย่างมาก ได้แก่การพัฒนาที่มีการดำเนินการโดยภาครัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาระบบ สาธารณูปโภคขั้นพื้นฐาน อันได้แก่ ไฟฟ้า น้ำประปา และถนน ผลของการพัฒนาดังกล่าว ทำให้ การติดต่อคมนาคมระหว่างกันโดยใช้ถนนแทนการเดินทางทางน้ำมีความสะดวกมากยิ่งขึ้น และ ด้วยความสะดวกของถนน ทำให้มีการติดต่อค้าขายระหว่างคนในชุมชนกับพ่อค้าจากภายนอก เพิ่มขึ้น ในเวลาต่อมา ได้มีพ่อค้าคนกลางมารับซื้อผลผลิตจากชาวบ้านถึงในหมู่บ้าน และมีการนำสินค้าต่าง ๆ เข้ามาขายในหมู่บ้าน ลักษณะเช่นนี้ ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านเปลี่ยนแปลง จากอดีตเป็นอย่างมาก ที่สำคัญคือชาวบ้านเริ่มให้ความสำคัญกับเรื่องของการค้าขาย และการ แสวงหากำไรระหว่างกันมากขึ้น

อาจกล่าวได้ว่า ผลที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลง ดูเหมือนจะไม่กระทบกับชาวคลองกระเจงในเรื่องของรายได้มากนัก เพราะด้วยคุณสมบัติของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ยังทำให้ชาวคลองกระเจงมีผลผลิตที่มีคุณภาพ อันได้แก่ ละมุด และกล้วย รวมทั้งผลไม้และพืชชนิดอื่น ๆ สิ่งเหล่านี้ยังสามารถทำรายได้ให้แก่ชาวบ้านคลองกระเจงปีละไม่น้อย (ประมาณว่า รายได้จากละมุดไม่น้อยกว่า 7-8 หมื่นบาท/ปี/ครัวเรือน และรายได้จากการขายใบตองสด อาทิตย์ละ 1500 - 2500 บาท/ครัวเรือน สัมภาษณ์นางไปรมา, 2545)

แต่หากพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของคนในสังคม จะเห็นว่าได้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านความสัมพันธ์ของคนในชุมชนในหลายเรื่อง ยกตัวอย่างเช่น เกิดการแข่งขันการขายละมุดของคนในชุมชน โดยคนในชุมชนต้องแข่งกันเก็บผลผลิตเพื่อจะนำไปขายที่ตลาดก่อนคนอื่น ซึ่งจะทำให้ได้ราคาดี การแข่งขันกันดังกล่าว ทำให้ประเพณีการเอาแรงกันของชาวชุมชนลดน้อยลง เพราะต่างคนต่างก็ไม่มีเวลาให้แก่กัน ทุกคนต้องเก็บผลผลิตของตนเอง มีหน้าซ้ำบางคนเกรงว่าจะไม่ทันกับราคาดี ต้องมีการว่าจ้างแรงงานจากแหล่งอื่นมาช่วย ทำให้ต้องมีค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้น ผลของการแข่งขันกันเก็บผลผลิตไม่ได้ทำให้ความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนหายไปเท่า่นั้น ความต้องการแรงงานพร้อม ๆ กัน ทำให้แรงงานที่จะจ้างก็หายาก และมีค่าแรงที่แพงขึ้นกว่าปกติอีกด้วย และที่มีผลเสียมากที่สุดน่าจะได้แก่ เมื่อชาวบ้านพร้อมใจกันนำผลผลิตออกมาขายในเวลาเดียวกัน ทำให้ผลผลิตเกิดความต้องการของตลาด เป็นเหตุให้พ่อค้าคนกลางถือโอกาสกดราคา ทำให้ผลผลิตมีราคาตกต่ำ จนในบางครั้งชาวสวนจะขายได้เพียงกิโลกรัมละ 1.5-2 บาทเท่านั้น ทำให้ไม่คุ้มค่าจ้างแรงงานในการเก็บ ด้วยเหตุดังกล่าว ในเวลาต่อมา เจ้าของสวนบางรายจำต้องปล่อยให้ละมุดสุกคาต้น หรือปล่อยให้เน่าเสียไป

อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำนี้ ชาวบ้านคลองกระเจงก็ได้พยายามหาทางแก้ไขปัญหานี้ โดยหลายครัวเรือนได้ทำตัวเป็นพ่อค้าคนกลางเสียเอง แต่ก็ดูเหมือนว่า ความพยายามในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวจะไม่ค่อยประสบความสำเร็จเท่าที่ควร โดยจะเห็นว่า ชาวบ้านคลองกระเจงที่พยายามจะทำหน้าที่เป็นพ่อค้าคนกลาง ต้องลงทุนไปซื้อรถยนต์เพื่อใช้ในการบรรทุกสินค้าออกเร่ขายในท้องที่ต่าง ๆ หรือนำสินค้าส่งที่ตลาดกลาง แต่ก็ไม่ได้ราคาดีอย่างที่คิด ทำให้ต้องตกเป็นหนี้เป็นสินอันเนื่องมาจากการกู้ยืมเงินมาซื้อรถยนต์

จากปรากฏการณ์ต่าง ๆ อาจกล่าวได้ว่า ถึงแม้ชาวชุมชนบ้านคลองกระเจงจะยังสามารถพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์ได้ แต่การเข้ามาของระบบตลาดภายนอก ทำให้ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเองมากขึ้น ไม่สามารถพึ่งพาอาศัยกันได้เหมือนเมื่อก่อน และยังคงพึ่งพาภายนอกมากขึ้น การที่ชาวชุมชนต้องพึ่งพาตลาดภายนอก นอกจากจะทำให้ถูกเอารัดเอาเปรียบ

จากพ่อค้าคนกลางแล้ว ยังเป็นการบั่นทอนอำนาจในการต่อรองที่ชุมชนมีอยู่ให้น้อยลง อาจสรุปได้ว่า เมื่อทุนทางสังคม อันได้แก่ความเอื้ออาทร การเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันของชุมชนถูกระทอน ทำให้ชาวบ้านต้องมีค่าใช้จ่ายที่เป็นค่าแรงสูงขึ้น ทำให้ต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น และเมื่อชาวบ้านต้องแข่งขันกัน ทำให้ทุนทางสังคมในเรื่องความสามัคคีหายไป ส่งผลให้การรวมตัว การรวมความคิด และอำนาจในการต่อรองกับพ่อค้าคนกลางหมดไป ซึ่งทั้งหมดนี้ อาจกล่าวได้ว่า ผลของการเข้ามาของระบบตลาดภายนอก ทำให้ทุนทางสังคมของชุมชนบ้านคลองกระเจงลดลง และส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ชาวบ้านเคยมีอยู่ เป็นผลให้ชาวบ้านพึ่งตนเองได้น้อยลง และต้องพึ่งพาทายนอกมากขึ้น

6.4 พัฒนาการ ของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง (พ.ศ.2541-2542)

พัฒนาการของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง ได้แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จในการดำเนินงานของกลุ่มฯว่า ส่วนหนึ่งนั้นมาจากความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และอีกส่วนหนึ่ง มาจากการฟื้นฟูทุนทางสังคม อันได้แก่ความสัมพันธ์ที่เคยมีมาในอดีตของระบบเครือญาติ และทุนมนุษย์ในรูปของแกนนำของกลุ่ม

การเปลี่ยนแปลงของสังคมในชุมชนคลองกระเจง ที่เกิดจากปัญหาพ่อค้าคนกลางที่มุ่งแสวงหากำไรหรือผลประโยชน์ต่าง ๆ ตลอดทั้งปัญหาอันเนื่องมาจากระบบตลาดที่มีการผูกขาด ได้ส่งผลทำให้ผลผลิตและรายได้ของชาวชุมชนบ้านคลองกระเจงมีความไม่แน่นอน นอกจากนั้น ในความพยายามที่จะแก้ไขปัญหาแบบตัวใครตัวมัน ด้วยความพยายามจะเป็นพ่อค้าคนกลางเสียเอง ก็ยังทำให้ชาวชุมชนบ้านคลองกระเจงหลายรายต้องตกเป็นหนี้เป็นสินเพราะการกู้ยืมไปลงทุน ซึ่งปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ ในเวลาต่อมา ได้นำไปสู่การคิดที่จะแก้ไขปัญหาาร่วมกันของชาวบ้านคลองกระเจง

อันเนื่องมาจากผลผลิตที่เคยทำรายได้ให้แก่ชุมชน ซึ่งได้แก่ละมุด และผลไม้อื่น ๆ ที่ปลูกในชุมชน มีราคาไม่แน่นอน มีส่วนทำให้เกิดแรงบันดาลใจให้แกนนำชุมชน อย่างนางชยาย ไก่แก้ว ได้พิจารณาที่จะนำเอาผลไม้ต่าง ๆ ในชุมชนมาแปรรูปเป็นอาหาร เมื่อต้นปี พ.ศ.2541 นางชยาย ไก่แก้ว (ซึ่งเป็นคนที่เกิดในท้องที่มาตั้งแต่เกิด ปัจจุบันเป็นภรรยาของนายสมิง ไก่แก้ว กำนันคนปัจจุบันของตำบลคลองกระเจง) ได้มองเห็นปัญหาของชุมชน โดยเฉพาะปัญหาที่เกิดขึ้นอันเนื่องจากการเก็บผลไม้เพื่อนำไปจำหน่ายไม่ทัน (เพราะผลไม้ในชุมชนมีอยู่หลายชนิดและมีจำนวนมาก พอถึงฤดูที่ผลไม้สุก ซึ่งก็มักจะสุกพร้อมกัน ทำให้ชาวบ้านเก็บผลไม้เพื่อนำไปจำหน่ายไม่ทัน หรือ

บางครั้ง เมื่อผลไม้มีจำนวนมาก ราคาไม่ดี ทำให้ไม่คุ้มกับค่าแรงงาน และการขนส่ง ทำให้บ่อยครั้งที่ชาวบ้านต้องปล่อยให้ผลไม้นสุกคาต้น และต้องปล่อยให้หล่นทิ้งในสวนโดยไม่ได้นำมาใช้ประโยชน์อะไรเลย) เนื่องจากนางขยาย มีความสามารถในการดัดแปลงแปรรูปอาหาร จึงได้ทดลองนำเอาผลไม้ที่ถูกทิ้งเหล่านี้ มาแปรรูปและเก็บไว้บริโภคในครัวเรือน โดยเริ่มจากการแปรรูปมะละกอเชื่อมก่อน หลังจากนั้นไปแบ่งปันให้กับคนในครัวเรือนและคนในชุมชนได้ทดลองชิม และได้รับคำชมว่ามีรสชาติดี นางขยายจึงมีความคิดที่จะทดลองแปรรูปผลไม้ต่าง ๆ ออกจำหน่าย เนื่องจากได้รับการสนับสนุนและกำลังใจจากญาติและเพื่อนบ้าน นางขยายจึงได้เริ่มแปรรูปผลไม้ที่มีอยู่ในสวนของตนเองออกมาจำหน่าย อาทิ มะม่วงดอง น้ำกระเจียบ น้ำตะไคร้ กล้วยน้ำว่าทวด กล้วยน้ำว่าฉาบ และกระท้อนแช่อิ่ม เป็นต้น โดยเงินทุนที่ถูกนำมาใช้ในการแปรรูปเบื้องต้นเป็นของนางขยายเอง

จากการที่นางขยายได้รับคำแนะนำและการให้กำลังใจจากญาติและเพื่อนบ้าน ทำให้มีการปรับปรุงในเรื่องรสชาติรวมทั้งการบรรจุหีบห่อที่ดีขึ้น จนกระทั่งในเวลาต่อมา กิจการเริ่มดีขึ้น มียอดจำหน่ายมากขึ้น ทำให้ต้องมีการขอแรงงานจากเพื่อนบ้านมาช่วยผลิต และช่วยจำหน่าย จนในที่สุด เมื่อนางขยายเห็นว่า กิจการสามารถไปได้อย่างมั่นคง จึงได้ชักชวนให้เพื่อนบ้านที่มาช่วยในการผลิตและจำหน่ายร่วมลงทุนด้วย ต่อมาอีกไม่นาน เจ้าหน้าที่งานเคหะกิจเกษตรจากสำนักงานเกษตรอำเภอสวรรคโลกซึ่งได้เข้ามาประสานงานในหมู่บ้าน ได้เห็นถึงความสามารถของกลุ่มสมาชิกในการดำเนินงาน จึงได้เข้ามาให้การสนับสนุน โดยในระยะแรก เป็นการช่วยนำสินค้าของกลุ่มไปหน่าย

ในขณะที่กิจกรรมกลุ่มแปรรูปอาหารที่ไม่เป็นทางการของนางขยายสามารถดำเนินกิจการไปได้ด้วยดี ประมาณต้นปี 2542 รัฐบาลไทยได้รับเงินช่วยเหลือแบบให้เปล่าจากรัฐบาลญี่ปุ่นเพื่อใช้ในการกระตุ้นเศรษฐกิจ ซึ่งรู้จักกันในชื่อของ "โครงการมียาซาว่า" ดังนั้น นางขยายและสมาชิกจึงได้รับคำแนะนำจากเจ้าหน้าที่งานเคหะกิจเกษตรให้มีการจัดตั้งเป็นกลุ่มที่เป็นทางการขึ้น (โดยกำหนดว่า กลุ่มจะต้องมีสมาชิกไม่น้อยกว่า 5 คนขึ้นไป) เพื่อขอรับงบประมาณช่วยเหลือแบบให้เปล่าจากโครงการมียาซาว่า (หลังจากจัดตั้งกลุ่มขึ้น กลุ่มก็ได้รับความช่วยเหลือในวงเงิน 50,000 บาท) ซึ่งกลุ่มก็ได้นำงบประมาณส่วนนี้ไปจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์ที่จำเป็นในการผลิต รวมทั้งใช้เป็นทุนในการดำเนินงานด้วย (คณะกรรมการชุดแรกประกอบด้วย นางขยาย ไก่แก้ว เป็นประธานกลุ่ม นางอุดม เสาแบน เป็นรองประธานกลุ่ม นางไปรมา ปารรภ เป็นเลขากลุ่ม น.ส.สมัย กลมกล่อม เป็นเหรัญญิก และนางสละ พิศดาร เป็นกรรมการกลุ่ม)

6.4.1 การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง

ในระยะแรกของการดำเนินงาน กลุ่มได้รับการสนับสนุนจากแกนนำ คือนางขยาย ไก่แก้ว และก้านซึ่งเป็นสามีของนางขยายในการให้ใช้สถานที่โดยไม่ได้คิดค่าใช้จ่ายใด ๆ รวมทั้งวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการผลิตต่าง ๆ ก็ได้รับการอนุเคราะห์จากนางขยายผู้ซึ่งเป็นแกนนำมาโดยตลอด แม้ว่าภายหลัง จะได้รับงบประมาณจากโครงการมียาชาว่า แล้วก็ตาม สิ่งของเครื่องใช้ที่ขาดเหลือ ก็ล้วนแต่ได้หยิบยืมมาจากนางขยาย หรือจากคณะกรรมการบางคนที่มีทั้งสิ้น

การทำงานของกลุ่มส่วนใหญ่จะเป็นการทำงานแบบไม่เป็นทางการ ซึ่งส่วนมากนางขยายจะเป็นผู้นำในการวางแผนการผลิต เพราะเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการแปรรูปอาหารมาตั้งแต่เด็ก

ส่วนโครงสร้างในการทำงานนั้น จะมีการแบ่งงานกันทำโดยมีการมอบหมายให้สมาชิกได้ทำงานตามความถนัดของตนเอง เช่นใครชำนาญงานด้านไหนก็รับผิดชอบด้านนั้น สำหรับการแบ่งงานกันทำนี้ กลุ่มแปรรูปไม่ได้จำกัดว่าใครจะต้องมีหน้าที่อะไรเป็นพิเศษ หากใครที่ว่างและพอจะช่วยเหลือผู้อื่นได้ ก็จะช่วยเหลือกันทันที

ในส่วนของวัตถุดิบที่ใช้ในการแปรรูปนั้นส่วนใหญ่แล้วจะเป็นจำพวกผลไม้และพืชอื่น ๆ ที่ปลูกอยู่ในท้องถิ่นเช่น กล้วย ขนุน กระท้อน กระเจี๊ยบ มะยม มะกอก ตะไคร้ เป็นต้น บางครั้งนางขยายจะนำผลผลิตที่เหลือจากการจำหน่ายให้กับพ่อค้าคนกลางมาแปรรูปในกลุ่ม ซึ่งในระยะเริ่มแรกนั้นนางขยายเองก็ได้คิดมูลค่าของผลไม้ที่เอามาให้กลุ่มแต่อย่างไร ทั้งนี้เพื่อให้กลุ่มได้นำเอาไปทดลองทำดู ในการดำเนินงานที่ผ่านมา พบว่ากลุ่มพยายามจะใช้วัตถุดิบที่มีในท้องถิ่นก่อน โดยเฉพาะผลผลิตที่เป็นของสมาชิก กลุ่มจะพยายามรับซื้อไว้โดยจะให้ราคาที่สูงกว่าท้องตลาด ยกเว้นในช่วงนอกฤดูกาลที่ไม่มีผลผลิตในชุมชน หรือมีไม่เพียงพอ กลุ่มก็จะออกไปรับซื้อผลผลิตมาจากนอกชุมชน

สำหรับทุนที่ใช้ในการดำเนินงานนั้น ในระยะแรกที่ยังไม่มีกลุ่มที่เป็นทางการ เงินทุนที่ใช้จ่ายในการผลิตยังคงเป็นของนางขยาย ส่วนสมาชิกที่มาช่วยทำงานนั้น หากประสงค์จะร่วมลงทุนก็สามารถร่วมลงทุนได้ หรือบางคนไม่มีเงินที่จะร่วมลงทุน ก็สามารถมาทำงานเพื่อรับค่าแรงเป็นรายวันก็ได้ อย่างไรก็ตาม หลังจากที่กลุ่มได้รับการสนับสนุนจากงบมียาชาว่าแล้ว นางขยายก็ได้ใช้เงินจากงบมียาชาว่ามาเป็นทุนหมุนเวียนในการซื้ออุปกรณ์ และวัตถุดิบต่าง ๆ ในการผลิต นอกจากเงินทุนที่มีการลงทุนของสมาชิกในการผลิต และเงินอุดหนุนจากงบมียาชาว่าแล้ว กลุ่มยังมีการระดมทุน โดยทางกรมส่งเสริมการเกษตรได้เสนอให้กลุ่มได้จัดทำโครงการออมทรัพย์เฉลิมพระเกียรติ 72 พรรษามหาราชเป็นการเพิ่มเติมอีกด้วย สำหรับการดำเนินงานของกลุ่มออมทรัพย์เฉลิม

พระเกียรตินั้น กลุ่มได้กำหนดให้สมาชิกต้องฝากอย่างต่ำคนละ 30 บาทต่อเดือน และห้ามถอนเป็นเวลา 3 ปี โดยสมาชิกจะต้องนำเงินมาฝากที่กลุ่มทุกวันที่ 14 ของเดือน ซึ่งกลุ่มได้กำหนดให้วันดังกล่าวเป็นวันประชุมประจำเดือนของกลุ่มแม่บ้านไปด้วย

นอกจากการดำเนินงานในเรื่องของวัตถุดิบ และการระดมทุนของกลุ่มแล้ว กลุ่มยังมีการพัฒนาในเรื่องของความรู้เกี่ยวกับการผลิตอยู่เสมอ โดยในเวลาต่อมา กลุ่มได้รับการส่งเสริมและนำความรู้ในเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินธุรกิจของกลุ่มจากเจ้าหน้าที่เคหะกิจเกษตรอีกด้วย อาทิ วิธีการผลิต การคัดวัตถุดิบ การบรรจุหีบห่อ การจัดทำบัญชีรายรับรายจ่ายให้เป็นระบบ และการปรับปรุงรูปแบบบรรจุภัณฑ์ใหม่ ๆ เพื่อให้สินค้านั้นดูน่ารับประทานและสามารถเก็บไว้ได้นานอีกด้วย สิ่งเหล่านี้ได้ช่วยให้ผลผลิตที่กลุ่มผลิตได้สามารถจำหน่ายได้ง่ายยิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่า ความเจริญก้าวหน้าของกลุ่มที่เกิดขึ้นนั้น นอกจากจะเกิดจากการดำเนินงานโดยกลุ่มสมาชิกด้วยกันเองแล้ว ยังมีหน่วยงานภายนอกได้เข้ามาให้คำปรึกษาเพื่อให้กลุ่มได้มีการพัฒนา โดยเฉพาะการพัฒนาคุณภาพของสินค้าของกลุ่มให้ได้มาตรฐานอยู่เสมอ รวมทั้งยังช่วยเหลือในเรื่องการหาตลาดให้กับทางกลุ่มอีกด้วย จึงนับได้ว่า การช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกเหล่านี้เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ช่วยให้การดำเนินธุรกิจของกลุ่มสามารถดำเนินงานไปได้ดียิ่งขึ้น และลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่มีความสามัคคี ร่วมมือร่วมใจ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการทำงานอย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ดังกล่าว ก็ถือได้ว่า เป็นทุนทางสังคมที่กลุ่มมีอยู่ และช่วยเสริมประสิทธิภาพในการผลิตให้มากขึ้น

จึงอาจจะกล่าวได้ว่า กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านคลองกระเจง เป็นความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน ระหว่างสภาพแวดล้อมและทรัพยากรท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ กับปัจจัยภายนอก อันได้แก่ การสนับสนุนของของเจ้าพนักงานเคหะกิจเกษตร ที่ส่งเสริมให้คนในชุมชนก่อตัวกันขึ้นเป็นกลุ่ม ในขณะที่ชุมชนเองมีปัจจัยภายในคือมีแกนนำของกลุ่มที่มีความสามารถ และคณะกรรมการผู้ร่วมก่อตั้งที่มีความเสียสละที่จะทำงานร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สนับสนุนการดำเนินงานของกลุ่มให้สามารถดำเนินงานไปได้อย่างราบรื่นและประสบความสำเร็จอย่างใดก็ตาม ถึงแม้กลุ่มจะมีการดำเนินงานที่ดี สามารถฟันฝ่าอุปสรรคต่าง ๆ ทำให้ธุรกิจของกลุ่มเป็นไปด้วยดี รวมทั้งมีการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอกในเรื่องความรู้ เงินทุน การตลาด ที่ช่วยให้การทำธุรกิจชุมชนของกลุ่มมีความคล่องตัวมากยิ่งขึ้น แต่ภายใต้เงื่อนไขและข้อจำกัดของระบบตลาดเสรีที่มีการแข่งขันกันสูง ทำให้ในเวลาต่อมาเมื่อชาวบ้านกลุ่มอื่น ๆ ได้มีการผลิตสินค้า (ผลไม้แปรรูป) เหมือน ๆ กันออกมาจำหน่าย จึงส่งผลให้ตลาดผลไม้แปรรูปที่ยังไม่

กว้างขวางมากนักมีการแข่งขันกันสูง และทำให้กิจการผลไม้แปรรูปของกลุ่มเป็นไปได้ไม่ดีเท่าที่ควร

6.5 แนวทางในการแก้ไขปัญหาในเชิงธุรกิจของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง (พ.ศ.2543-2545)

จากปัญหาของความต้องการสินค้าประเภทผลไม้แปรรูปมีจำกัด และต่อมามีผู้ผลิตสินค้าประเภทนี้เป็นจำนวนมาก ทำให้สินค้าของกลุ่มไม่สามารถจำหน่ายได้ดีเหมือนเดิม แม้ว่าทางกลุ่มจะได้พยายามผลิตสินค้าจากผลไม้ (ขนุนและกล้วยทอดกรอบ) ชนิดใหม่ ๆ ออกมาก็ตาม และผลจากการที่ตลาดผลไม้แปรรูปเริ่มซบเซาลง ดังนั้นในปี พ.ศ.2542 นางขยายจึงมีความคิดที่จะทดลองนำละมุดซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่น (โดยเฉพาะในช่วงที่ละมุดจะมีราคาตกต่ำ ซึ่งบางครั้งมีราคาเพียงกิโลกรัมละหนึ่งบาทเท่านั้น) มาเป็นส่วนผสมในการทำสุราแช่ไทย ซึ่งโดยปกตินางขยายได้มีการผลิตเพื่อจำหน่ายในช่วงเทศกาลสำคัญ ๆ อยู่แล้วเป็นประจำทุกปี

หลังจากกลุ่มได้มีการปรับปรุงคุณภาพของสุราแช่ไทยจนได้มาตรฐานภายใต้การแนะนำของเจ้าพนักงานเคหะกิจเกษตร ที่ได้เข้ามาช่วยเหลือส่งเสริมให้กับกลุ่มตั้งแต่วาง ทำให้สุราแช่หรือที่เรียกว่า ไวน์ผลไม้ มียอดขายที่เพิ่มขึ้น นอกจากนั้น กลุ่มยังได้มีการคิดค้นหาวัตถุดิบที่เป็นสมุนไพร อาทิ มะขามป้อม นำมาผลิตเป็นไวน์ผลไม้เพิ่มเติมอีกด้วย จากคุณภาพที่ได้ปรับปรุงจนได้มาตรฐาน ทำให้ไวน์ผลไม้ของกลุ่มมีรสชาติดีขึ้น เป็นที่ต้องการของตลาดจนทำให้ผลิตไม่ทัน กลุ่มจึงได้มีการปรึกษารื้อกับเจ้าพนักงานเคหะเกษตรเพื่อหาทางขยายกิจการ ในเวลาต่อมา (2543) กลุ่มจึงได้มีการเปิดรับสมาชิกเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการเพิ่มเงินทุนและเพิ่มกำลังการผลิต การรับสมาชิกเพิ่มในครั้งนี้ ทำให้มีจำนวนสมาชิกที่เข้าร่วมดำเนินงาน 25 คน และสมาชิกผู้เข้าร่วมถือหุ้นจำนวน 62 คน เช่นเดียวกัน ในปี 2543-2544 ความต้องการของตลาดเกี่ยวกับไวน์ผลไม้ยังมีจำนวนที่เพิ่มขึ้นจนกลุ่มไม่สามารถผลิตได้ทันกับความต้องการ คณะกรรมการดำเนินงานของกลุ่มจึงได้มีการระดมแรงงานที่เป็นเพื่อนบ้านในชุมชนให้เข้ามาช่วยเหลือในการผลิตสินค้าเป็นการเพิ่มเติมอีกด้วย

6.6 บทบาทของหน่วยงานภายนอกในการสนับสนุนกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง

ผลจากการศึกษาการดำเนินงานของกลุ่มในรูปของเศรษฐกิจชุมชนนั้น อาจกล่าวสรุปเบื้องต้นได้ว่า ยิ่งขนาดของกิจการมีการขยายตัวมากขึ้นเท่าใด หรือกิจการจำเป็นต้องไปเชื่อมโยงกับตลาดภายนอกมากขึ้นเท่าใด กลุ่มก็ยิ่งจำเป็นที่จะต้องประสานเชื่อมโยงกับหน่วยงานภายนอกมากขึ้นเท่านั้น หรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า ยิ่งกลุ่มมีการขยายกิจการมากขึ้น การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเทคโนโลยี การจัดการ เงินทุน วัสดุอุปกรณ์ และข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ก็ยิ่งเป็นสิ่งจำเป็นมากขึ้น จากประสบการณ์ของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง ทำให้เห็นได้ว่า ตลอดระยะเวลาในการพัฒนากิจการของกลุ่ม ได้มีหน่วยงานภายนอกเข้ามาประสานและให้การสนับสนุนหลายหน่วยงาน ซึ่งอาจสรุปได้ดังนี้

ในปี 2541 เจ้าพนักงานเคหะเกษตรอำเภอสุวรรณคโลก ได้เข้ามาให้คำแนะนำและสนับสนุนทางด้านวิชาการในการพัฒนาการผลิตผลไม้แปรรูป รวมทั้งช่วยในการจัดตั้งกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง สนับสนุนให้กลุ่มได้รับงบช่วยเหลือจากโครงการมียาชาวา รวมทั้งช่วยในการหาตลาด และปรับปรุงคุณภาพของไวน์ผลไม้ให้แก่กลุ่มฯ

ในปี พ.ศ.2542 องค์การบริหารส่วนตำบลได้เข้ามาช่วยสนับสนุนโดยได้มอบเงินจำนวน 22,000 บาทเพื่อให้ทางกลุ่มแม่บ้าน ฯ ซื้อเครื่องอบผลไม้แห้งและอุปกรณ์อื่น ๆ ตามที่ทางกลุ่มได้เขียนโครงการขอสนับสนุนไป และยังมีการขอรับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์การบริหารส่วนจังหวัดเป็นจำนวนเงิน 5,400 บาท เพื่อนำไปซื้อเครื่องวัดความหวานที่จะนำมาใช้กับการวัดความหวานของผลไม้

ในปี พ.ศ.2543-44 ทางธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรอำเภอสุวรรณคโลก ได้เข้ามาสนับสนุนเรื่องการตลาดและเปิดวงเงินกู้ให้กับทางกลุ่มแม่บ้านได้กู้ในวงเงิน 3 แสนบาท เพราะเห็นถึงศักยภาพของกลุ่มแม่บ้านว่ามีความสามารถในการบริหารกิจการของกลุ่มได้ดี และในปี พ.ศ.2545 กลุ่มได้ใช้วงเงินกู้ โดยดำเนินการกู้เงินมาเป็นจำนวน 40,000 บาทในอัตราดอกเบี้ย 6.5% ต่อปี เพื่อซื้อถังเก็บน้ำสแตนเลสขนาดความจุ 350 ลิตรในการบ่มไวน์เป็นจำนวน 10 ใบ ในราคาใบละ 3,600 บาท และจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์อื่นๆที่จำเป็นเพิ่มเติม

อย่างไรก็ตาม ในช่วงปี พ.ศ. 2543 ซึ่งเป็นช่วงระยะเวลาที่กลุ่มมีปัญหาในเรื่องการจำหน่ายไวน์ เพราะไวน์ของกลุ่มยังไม่ได้ขอแสดงบัตรสรรพสามิต ทำให้สินค้าของกลุ่มต้องถูกจำกุกจากเจ้าหน้าที่สรรพสามิตอยู่เป็นประจำ อย่างไรก็ตาม ในช่วงเวลานั้น กลุ่มก็ได้รับความช่วยเหลือจากสมาชิกวุฒิสภา และสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของจังหวัดสุโขทัยในขณะนั้นในการให้คำปรึกษา ทำให้กลุ่มได้เห็นแนวทางในการแก้ไขปัญหา และหาทางออกได้ในที่สุด

ในช่วงปี พ.ศ.2544 ทางกลุ่มได้รับการส่งเสริมความรู้ในเรื่องการตลาดและการปรับปรุงผลิตภัณฑ์ รวมถึงความรู้เกี่ยวกับความร่วมมือกันกับเครือข่ายอื่น ๆ จากเจ้าหน้าที่ที่มาจากคณะกรรมการร่วมพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน (ซึ่งมีคำย่อว่า คพชช เป็นหน่วยงานที่ก่อตั้งขึ้นประมาณเดือนตุลาคม พ.ศ.2542 โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อหาทางแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของชุมชนฐานรากภายใต้ภาวะเศรษฐกิจที่ย่ำแย่ในขณะนั้น ข้อมูลเพิ่มเติมสามารถค้นหาได้ที่ www.sofo.or.th/helpthai)

ต่อมาในระยะหลังทางสหกรณ์การเกษตรอำเภอสุวรรณคูหาได้เข้ามาเห็นการดำเนินงานของกลุ่มจึงอยากให้กลุ่มดำเนินการในรูปสหกรณ์ เพื่อความโปร่งใสในเรื่องการเงินและการตรวจสอบสินค้าคงคลัง ดังนั้นในช่วงปี พ.ศ.2543-2544 เจ้าหน้าที่สหกรณ์จึงมีการส่งตัวแทนเข้ามาพูดคุยและเชิญตัวแทนกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงเข้าร่วมประชุมและอบรมความรู้ในเรื่องการจัดตั้งสหกรณ์ด้วย จึงมีผลทำให้ในปัจจุบันทางกลุ่มแม่บ้านฯได้มีการดำเนินการตามรูปแบบสหกรณ์ดังที่ได้กล่าวในรูปแบบการดำเนินธุรกิจชุมชนในสวนต่อไป

ในปี พ.ศ.2544-45 กรมพัฒนาชุมชน โดยกระทรวงมหาดไทยได้เริ่มเข้ามามีบทบาทในเรื่องการหาตลาดให้กับทางกลุ่มแม่บ้านและทางสำนักงานพาณิชย์จังหวัดยังได้ส่งเจ้าหน้าที่เข้ามาช่วยส่งเสริมกลุ่มอีกทางในด้านวิชาการ โดยมีการจัดประชุมและอบรมความรู้ให้ รวมทั้งยังหาตลาดให้กับทางกลุ่มด้วย

กล่าวโดยสรุป บทบาทของปัจจัยภายนอก อันได้แก่ความช่วยเหลือและสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ จากภายนอก มีส่วนเป็นอย่างมากในการช่วยให้กระบวนการทุนทางสังคมของหมู่บ้านคลองกระเจง อันได้แก่ การมีแกนนำที่มีความสามารถและเสียสละ การมีสมาชิกที่เข้มแข็งร่วมมือร่วมมือใจและเสียสละให้แก่กลุ่ม การมีระบบเครือข่ายที่เอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชน ตลอดจนการมีทุนทางทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ สามารถดำเนินไปในทางที่เป็นคุณประโยชน์ต่อการดำเนินธุรกิจชุมชนได้เป็นอย่างดี

6.7 สรุปการดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจง

การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านเกษตรกรชาวสวนคลองกระเจงนั้น มีขั้นตอนที่สำคัญต่าง ๆ ดังนี้

6.7.1 การดำเนินการในเรื่องการบริหารจัดการ

การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง ได้สะท้อนให้เห็นว่า มีการดำเนินงานแบบไม่เป็นทางการ กลุ่มแม่บ้านฯ เกิดและขยายตัวมาจากการรวมตัวกันของคนที่อยู่ใกล้กัน ในชุมชนและญาติพี่น้องที่สนิทกัน จึงทำให้การทำงานร่วมกันนั้นเป็นไปอย่างไม่มีโครงสร้างหน้าที่ที่ชัดเจนมากนัก เช่น ถ้ามีงานชนิดไหนเข้ามาสมาชิกก็จะช่วยกันเสมอ

ส่วนโครงสร้างงานและการแบ่งงานกันทำนั้น มักจะเป็นไปในลักษณะที่ว่า ผู้ใดชำนาญในงานด้านไหน ก็จะเป็นหัวแรงสำคัญในด้านนั้น เช่น นางขยายและป้าพเยาว์ที่เป็นผู้อาวุโสและมีความสามารถในการผลิตทั้งสอง ก็จะเป็นกำลังสำคัญในการควบคุมการผลิตให้ได้รสชาติที่ดี แต่ไม่ว่าจะจัดโครงสร้างองค์กรในรูปแบบใดก็ตาม ในเรื่องการทำงานนั้น ทุกคนก็สามารถเข้ามาช่วยแทนกันได้เสมอ ดังเช่นกรณีที่ทำหน้าที่ตำแหน่งเลขานุการ ก็สามารถที่จะจัดการทางการเงินได้ หากற்றுญญิตติธวัชไม่สามารถมาทำงานให้กลุ่มได้ แม้แต่คนรุ่นใหม่ในหมู่บ้านที่เข้ามาภายหลังเองก็สามารถที่จะทำงานได้ในหลายหน้าที่ที่ตนถนัด หรือในกรณีที่จำเป็น ผู้ที่ทำหน้าที่ในการผลิตก็สามารถเข้ามาช่วยงานประชาสัมพันธ์และเป็นผู้จำหน่ายสินค้าได้เช่นกัน

ในการตัดสินใจเพื่อดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ ทุกครั้ง กลุ่มฯ มักจะจัดให้มีการประชุมเสมอ ทั้งนี้เพื่อจะได้มีการชี้แจงรายละเอียดของการดำเนินการในเรื่องต่าง ๆ พร้อมทั้งขอความเห็นชอบจากสมาชิกในกลุ่มเสมอ เมื่อมีเรื่องที่ต้องตัดสินใจ แต่ด้วยความไว้วางใจกันของสมาชิกในกลุ่ม และด้วยความเข้าใจถึงความจำเป็นของสมาชิกบางคนที่ไม่ได้มาประชุมเพราะติดภาระกิจต่าง ๆ ดังนั้น เมื่อมีการกำหนดให้มีการประชุม กลุ่มก็จะดำเนินการประชุมไปจนเสร็จสิ้นทุกครั้ง ไม่ว่าจำนวนสมาชิกจะมากหรือน้อยเพียงใดก็ตาม

จึงจะเห็นได้ว่า การบริหารจัดการของกลุ่มไม่ได้ยึดติดกับรูปแบบที่ทางหน่วยงานต่าง ๆ ได้มากำหนดให้ แต่กลุ่มได้ใช้ความไว้วางใจกัน ความซื่อสัตย์ต่อกัน ความเข้าใจซึ่งกันและกัน มาเป็นหลักในการดำเนินงาน ดังนั้น การทำงานจึงเป็นการทำงานแบบไม่เป็นทางการภายใต้โครงสร้างที่มีอยู่ ซึ่งทำให้เกิดความสละสลวยคล่องตัว และลดปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ที่การบริหารจัดการในองค์กรอื่น ๆ อาจประสบอยู่

6.7.2 การดำเนินงานในเรื่องการผลิต

ในการผลิตสินค้าของกลุ่มได้สะท้อนถึงความพยายามที่จะใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นให้มากที่สุด และที่สำคัญ กลุ่มแกนนำจะมีการคิดค้นเพื่อหาสินค้าใหม่ ๆ ออกมาอยู่เสมอ ซึ่งถือเป็นนวัตกรรมของกลุ่มที่มี อาทิในเรื่องของการแปรรูปผลไม้ นั้น กลุ่มจะเน้นใช้ขนุนและกล้วยมาเป็นวัตถุดิบหลัก ซึ่งผลไม้ทั้งสองชนิดนี้เป็นวัตถุดิบที่สามารถผลิตได้ในชุมชน เพราะฉะนั้น การผลิตผล

ไม่ประเพณีนี้ จะทำให้กลุ่มไม่ต้องไปจัดหาวัตถุดิบจากที่อื่น และทำให้สมาชิกในชุมชนที่มีการปลูกผลไม้ชนิดนี้สามารถนำผลผลิตมาจำหน่ายให้แก่กลุ่มได้ในราคายุติธรรม (จากสถิติการผลิต กลุ่มสามารถผลิตขนุนอบกรอบในปีพ.ศ.2544 ได้ถึง 400 กิโลกรัมต่อปี สามารถผลิตผลิตภัณฑ์จากกล้วยซึ่งได้แก่ กล้วยอบงา กล้วยอบเนย กล้วยปาท่องโก๋ ได้ถึง 1,700 กิโลกรัม)

นอกจากขนุนและกล้วยแล้ว กลุ่มยังได้ใช้วัตถุดิบที่นำมาผลิตเป็นเครื่องดื่มสมุนไพร ได้แก่ กระเจียบ ชมพู่มะเขือบ๊อม และตะไคร้ ซึ่งก็เป็นพืชพื้นเมืองที่มีการปลูกในชุมชนอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่

กล่าวโดยสรุป ในกระบวนการผลิตและวัตถุดิบที่ใช้ในการผลิตนั้น กลุ่มได้พยายามที่จะใช้วัตถุดิบที่มีในพื้นที่ เพราะหาง่าย ไม่ต้องเดินทางไปหาไกลซึ่งจะทำให้เสียค่าขนส่ง นอกจากนั้น การใช้พืชที่สมาชิกในชุมชนนิยมปลูก ก็จะทำให้สมาชิกในชุมชนมีทางเลือกและมีอำนาจในการต่อรองราคากับพ่อค้าคนกลางในการขายผลผลิตของตนเองมากขึ้น ระบบคิดและวิธีการผลิตของกลุ่มจึงมีความเกี่ยวพันและเชื่อมโยงที่จะทำให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในชุมชนกับกิจกรรมการผลิตของกลุ่มมากขึ้น สิ่งเหล่านี้ก็นับว่าเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงกระบวนการทุนทางสังคมที่มีอยู่ในระบบการผลิตของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง

6.7.3 การดำเนินงานด้านการตลาด

สำหรับตลาดที่กลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงสามารถนำผลผลิตไปจำหน่ายได้นั้น มีทั้งส่วนที่เป็นตลาดภายในและตลาดภายนอก ในส่วนของตลาดภายในนั้น จะพบว่า สมาชิกในชุมชนคลองกระเจงเองมีความรู้สึกภาคภูมิใจในสินค้าที่เป็นผลผลิตของชุมชนเอง โดยจะพบว่า ไม่ว่าจะมาเป็นในชุมชน หรือสมาชิกที่ได้ไปอาศัยอยู่นอกชุมชน เมื่อถึงเทศกาลต่าง ๆ สมาชิกส่วนใหญ่ในชุมชนก็จะคิดถึงการนำสินค้าที่เป็นผลิตภัณฑ์ของกลุ่มไปเป็นของฝาก ลักษณะเช่นนี้ ทำให้สินค้าส่วนหนึ่งได้รับการอุดหนุนโดยคนในชุมชนเอง

ส่วนตลาดภายนอกนั้น เนื่องจากกลุ่มได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ในการไปหาตลาดภายนอกให้ ด้วยการนำสินค้าผลิตภัณฑ์ไปออกงาน ทำให้สามารถขายสินค้าได้เป็นจำนวนมาก (ปริมาณสินค้าที่ขายได้ในงานที่ออกร้านตามสถานที่ต่าง ๆ นั้นในแต่ละปีเป็นจำนวนเกินครึ่งของที่กลุ่มแม่บ้านสามารถผลิตได้ทั้งปี) อย่างไรก็ตาม หลังจากที่ทางกลุ่มเข้าเป็นสมาชิกของเครือข่ายกลุ่มแม่บ้านจังหวัดสุโขทัยที่สนับสนุนโดยคณะกรรมการร่วมพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน (คพชช) ทำให้กลุ่มมีช่องทางในการเปิดตลาดได้กว้างขวางมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กลุ่มได้มี

โอกาสแลกเปลี่ยนสินค้ากับกลุ่มแม่บ้านในเครือข่ายจังหวัดอื่น ๆ ที่เป็นสมาชิก โดยสินค้าของกลุ่มแม่บ้านฯก็จะถูกนำไปวางขายในเครือข่ายอื่นด้วยเช่นกัน

อาจกล่าวได้ว่า ในการดำเนินงานด้านการตลาดของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงนั้น การที่กลุ่มสามารถสร้างเครือข่ายกับกลุ่มแม่บ้านกลุ่มอื่น ๆ ก็นับว่าเป็นการเกิดกระบวนการทุนทางสังคมขึ้นใหม่ ในกระบวนการดำเนินธุรกิจเช่นกัน (อาจจะถือว่าเป็นการสร้างความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับองค์กรภายนอกชุมชน หรือที่เรียกว่า การเกิด bridge)

6.7.4 การจัดการด้านการเงินและการกระจายผลประโยชน์ให้กับสมาชิก

ปัญหาประการหนึ่งของการดำเนินงานโดยกลุ่มชาวบ้านในเชิงธุรกิจได้แก่ เรื่องการจัดทำบัญชี และการเงิน ทั้งนี้เพราะโดยพื้นฐานแล้ว ชาวบ้านในชนบทโดยทั่วไปจะมีอาชีพทางการเกษตร มีอาชีพอิสระ มีการศึกษาไม่สูงนักและขาดประสบการณ์ในการทำหลักฐานเกี่ยวกับตัวเลขและบัญชี ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า ในอดีตที่ผ่านมา ความล้มเหลวของการดำเนินธุรกิจของชาวบ้านในชนบทส่วนใหญ่มาจากปัญหาในการทำบัญชี และปัญหาเกี่ยวกับการเงิน

สำหรับกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงก็เช่นกัน ในการดำเนินงานระยะแรก ๆ ก็ไม่มีการจดบันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับการเงินมากนัก แต่หลังจากได้ก่อตั้งเป็นกลุ่มที่เป็นทางการแล้ว ก็มีกฎระเบียบที่เข้มงวดในเรื่องที่เกี่ยวกับการทำบัญชี และเรื่องเกี่ยวกับการเงินมากขึ้น แต่ถึงกระนั้นก็ตาม เนื่องจากสมาชิก และคณะกรรมการขาดประสบการณ์ในเรื่องเหล่านี้ ทำให้การจดบันทึกเกี่ยวกับบัญชีและการเงินก็ยังเป็นไปอย่างง่าย ๆ แต่คณะกรรมการก็ได้พยายามที่จะทำการสรุปรายรับ รายจ่ายในแต่ละเดือนให้สมาชิกทุกคนได้ทราบทุกครั้งที่มีการประชุมกลุ่ม ซึ่งเท่าที่ผ่านมาก็ไม่ได้มีปัญหาอะไร

อย่างไรก็ตาม ผลของการดำเนินงานของกลุ่มในปี 2543-2544 กลุ่มสามารถปันผลจากการมีกำไรให้แก่สมาชิกถึงร้อยละ 40 (ลงทุนเป็นหุ้น 100 บาท ได้ปันผล 40 บาท) ซึ่งสมาชิกส่วนใหญ่ก็มีความพอใจกับผลประโยชน์ที่ได้รับ

จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน และการทำงานแบบไม่เป็นทางการ ทำให้การดำเนินงานด้านการเงินและบัญชีของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงลดความยุ่งยากซับซ้อนลงไปเป็นอย่างมาก นอกจากนั้น ความไว้วางใจกัน และการยอมรับการทำงานแบบไม่เป็นทางการของสมาชิก ทำให้กลุ่มไม่ต้องเสียเงินเพื่อไปจัดจ้างเจ้าหน้าที่เพื่อมาทำบัญชี หรือบริหารงานอื่น ๆ ซึ่งก็ทำให้กลุ่มสามารถลดค่าใช้จ่ายในส่วนนี้ลงไป

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีนั้น มีอยู่ในทุกขั้นตอนของการดำเนินงาน อาทิ ในขั้นตอนของการบริหารจัดการ กลุ่มได้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปแบบของการทำงานแบบไม่เป็นทางการ มีการใช้ความไว้วางใจ ความซื่อสัตย์ และความเข้าใจซึ่งกันและกัน มาเป็นหลักในการดำเนินงาน จึงทำให้การทำงานของกลุ่มเป็นไปอย่างความสะดวคล่องตัว ในขั้นตอนของการผลิตและการใช้วัตถุดิบ กลุ่มได้เน้นให้มีการใช้วัตถุดิบที่มีในพื้นที่ในการผลิต จึงทำให้กลุ่มสามารถหาวัตถุดิบในการผลิตได้ง่าย ไม่ต้องเดินทางไกลซึ่งจะทำให้เสียค่าขนส่ง นอกจากนี้ การใช้พืชที่สมาชิกในชุมชนนิยมปลูก ยังเป็นการเพิ่มอำนาจในการต่อรองให้กับสมาชิกมากขึ้น และระบบคิดดังกล่าว ยังทำให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในชุมชนมากขึ้น ในขั้นตอนการตลาด กลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงได้มีการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มแม่บ้านกลุ่มอื่น ๆ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับองค์กรภายนอกชุมชน หรือที่เรียกว่า การเกิด bridge และในขั้นตอนของการดำเนินงานทางการเงินและบัญชี กลุ่มก็ได้อาศัยความไว้วางใจกันในการทำงาน ทำให้กลุ่มสามารถลดค่าใช้จ่ายในการทำบัญชีลงได้

กล่าวโดยสรุป ทุนทางสังคมที่ซ่อนอยู่ในกระบวนการทำงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงทำให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงาน ลดขั้นตอนที่ยุงยาก และทำให้ลดค่าใช้จ่ายในการดำเนินธุรกิจชุมชนได้เป็นอย่างดี

6.8 พัฒนาการของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด (กลางปี พ.ศ.2545-ปัจจุบัน)

ปัญหาที่กลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงได้พบ หลังจากทีกลุ่มเริ่มประสบความสำเร็จในการทำธุรกิจเกี่ยวกับการแปรรูปผลไม้และการทำไวน์ผลไม้ ได้แก่เรื่องการเสียภาษีสุราให้กับกรมสรรพสามิต เพราะที่ผ่านมา ผลิตภัณฑ์ของกลุ่มนอกจากจะมีคุณภาพดีแล้ว ยังสามารถขายได้ในราคาที่ถูกกว่าผลิตภัณฑ์ของกลุ่มอื่น ๆ ทำให้เกิดการร้องเรียนจากกลุ่มที่ถือว่าเป็นคู่แข่งทางการค้าขึ้นมาจากที่มีผู้ร้องเรียนเรื่องภาษีสุรา ทำให้กลุ่มต้องถูกเจ้าหน้าที่สรรพสามิตตรวจจับบ่อย ๆ ด้วยเหตุนี้ทำให้กลุ่มต้องมาคิดหาทางแก้ไขปัญหานี้

อย่างไรก็ตาม หลังจากได้พบและพูดคุยกับเจ้าหน้าที่ของสหกรณ์การเกษตร ก็พบทางออก โดยการจัดตั้งกลุ่มให้เป็นสหกรณ์การเกษตรซึ่งจะทำให้กลุ่มสามารถขอแสดงมติจากกรมสรรพสามิตได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย

ด้วยเหตุผลดังกล่าว กลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงจึงได้ดำเนินงานเพื่อขออนุญาตทะเบียนเปลี่ยนสถานภาพของกลุ่มไปเป็นสหกรณ์การเกษตร โดยตั้งชื่อว่า "สหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลอง

กระเจง จำกัด" ซึ่งได้จดทะเบียนในวันที่ 23 กรกฎาคม 2545 โดยมีสมาชิกผู้ร่วมก่อตั้งในครั้งแรกจำนวน 14 คน โดยส่วนใหญ่จะเป็นคนทำงานชุดเดิมและเพื่อนบ้านที่อาศัยอยู่ใกล้กัน มีความไว้วางใจและเห็นการปฏิบัติงานของกลุ่มมาแล้วตั้งแต่ต้น หลังจากจัดตั้งเรียบร้อยแล้ว สหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจงได้เปิดรับสมาชิกเพิ่มขึ้น จำนวน 132 คน โดยกำหนดให้แต่ละคนถือหุ้นได้ไม่เกินคนละ 2000 บาท ทำให้เงินทุนที่ได้จากค่าหุ้นของสมาชิกมีจำนวนถึง 109,000 บาท สำหรับคณะกรรมการสหกรณ์ชุดแรกประกอบด้วย นางชยาย ไก่แก้ว เป็นประธาน นางสุนิสา บุญวาลย์ เป็นรองประธาน น.ส.อุษา แผ่นทอง เป็นเลขานุการ น.ส.สมัย กลมกล่อม เป็นเหรัญญิก นางเกศินี อินออด เป็นคณะกรรมการ นายนฤทธิ เอี่ยมสะอาด เป็นคณะกรรมการ นายนรินทร์ อินทโธม เป็นคณะกรรมการ และ อาจารย์มนตรี พร้อมวงศ์ เป็นผู้ตรวจสอบบัญชี

ในการดำเนินงานของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด ยังได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกอื่น ๆ อีกหลายหน่วยงาน อาทิ สำนักงานเกษตรอำเภอ มาทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาให้กับกลุ่มฯ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ มาทำหน้าที่เป็นแหล่งเงินและจัดหาตลาดให้กับกลุ่มฯ สหกรณ์การเกษตรอำเภอสุวรรณภูมิ มาช่วยให้ความสะดวกในการตรวจสอบบัญชีให้แก่กลุ่มฯ ช่วยประสานงานให้เกิดการดำเนินงานตามหลักสหกรณ์อย่างถูกต้องและยังช่วยหาตลาดให้ทางกลุ่มอีกด้วย เจ้าหน้าที่จากกรมพัฒนาชุมชน ช่วยประสานให้กลุ่มไปออกงานเทศกาลอาหาร และจัดหาตลาดให้ องค์การบริหารส่วนจังหวัด ได้ดำเนินการผันเงินงบประมาณมาให้ทางกลุ่มในวงเงินจำนวนไม่เกิน 400,000 บาท เพื่อถมที่ดินที่รับบริจาคจากสมาชิกคนหนึ่งของกลุ่ม ซึ่งมีที่ดินติดกับถนนสายสนามบิน เพื่อเป็นที่ก่อสร้างอาคารหลังใหม่ไว้สำหรับใช้ในการผลิตและจำหน่ายสินค้าของกลุ่มต่อไป องค์การบริหารส่วนตำบลได้แบ่งเงินส่วนหนึ่งจากโครงการกองทุนหมู่บ้านหนึ่งล้านบาท มาเป็นงบประมาณเพื่อช่วยเหลือกลุ่มในการซื้ออุปกรณ์เพื่อแปรรูปผลไม้เพิ่มเติมด้วยเช่น เตาอบแก๊สขนาดใหญ่ และเครื่องกวนอาหาร เป็นต้น

6.9 การดำเนินงานในรูปแบบที่เป็นทางการและผลกระทบต่อทุนทางสังคมของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด

6.9.1 การดำเนินการในเรื่องการบริหารจัดการ

หลังจากกลุ่มได้เปลี่ยนมาเป็นสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด แล้ว ทำให้มีการกำหนดวิธีการดำเนินงานต่าง ๆ ให้มีความถูกต้องตามหลักบัญชี และการรับจ่ายในเรื่องต่าง ๆ

อาทิ น้ำตาลทรายที่ใช้ในการผลิตผลไม้แปรรูป น้ำผลไม้และไวน์นั้นจะต้องแบ่งแยกออกจากกัน โดยจะต้องบอกให้ได้ว่าในการแปรรูปผลผลิตอะไรแต่ละครั้งนั้นใช้น้ำตาลทรายเท่าไรห้ามใช้น้ำตาลทรายในกระสอบเดียวกัน เพื่อให้สามารถตรวจสอบการใช้วัตถุดิบ และต้นทุนของการผลิตแต่ละครั้งได้อย่างถูกต้องและชัดเจน ซึ่งในการดำเนินการดังกล่าว สมาชิกกลุ่มได้ยอมรับว่าเป็นเรื่องยากที่จะแยกต้นทุนและวัตถุดิบของการผลิตสินค้าทั้งสองชนิดให้ออกจากกันอย่างเด็ดขาดได้ เพราะสมาชิกจะต้องมีการบันทึกทุกขั้นตอน แต่ถึงขณะนี้ สมาชิกกลุ่มก็ได้พยายามที่จะปฏิบัติให้ได้ตามหลักเกณฑ์ให้มากที่สุด

ปรากฏการณ์ดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นว่า รูปแบบการทำงานแบบไม่เป็นทางการ และการทำงานที่อยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจระหว่างกัน ได้ถูกกฎระเบียบข้อบังคับใหม่กำหนดให้มีการเปลี่ยนแปลงไป อย่างไรก็ตาม เนื่องจากตามหลักสหกรณ์นั้น จำเป็นจะต้องมีการทำบัญชีที่ถูกต้อง และสามารถตรวจสอบได้ (เพราะเป็นกฎหมายของสหกรณ์ที่กำหนดไว้) ดังนั้น ในระยะยาว สหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง ก็คงจะหลีกเลี่ยงระเบียบนี้ไม่ได้เช่นกัน สำหรับการกำหนดให้การทำงานต้องเป็นไปตามกฎระเบียบนี้ เท่าที่ผ่านมาพบว่า สำหรับสหกรณ์ที่มีขนาดเล็ก เงินทุน และกำไรไม่มากนัก ไม่สามารถจัดจ้างเจ้าหน้าที่ที่มีความรู้ความสามารถทางด้านการบัญชีมาทำงานให้ได้ ก็จะเจอกับปัญหาว่า ถ้าคณะกรรมการทำกันเอง บ่อยครั้งก็พบกับปัญหาความผิดพลาดเพราะขาดความชำนาญ แต่ถ้าจะจัดจ้างก็ไม่มีงบประมาณเพียงพอ ทำให้รัฐบาลต้องให้การสนับสนุนในระยะเริ่มต้น สำหรับกรณีของสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัดนี้ อาจจะต้องพิจารณาให้ความช่วยเหลือในเรื่องเจ้าหน้าที่ทางด้านบัญชีด้วยเช่นกัน แต่อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเรื่องนี้มีข้อเสนอแนะว่า หากกิจการของกลุ่มยังไม่ซับซ้อนมากนัก ก็อาจจะให้สมาชิกในกลุ่มไปรับการอบรมความรู้ทางด้านการบัญชี และให้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมสหกรณ์ได้เข้ามาให้คำแนะนำอย่างใกล้ชิด แต่สิ่งที่เห็นได้จากปรากฏการณ์ดังกล่าวจะเห็นได้ว่า อย่งน้อยทุนทางสังคมที่สมาชิกมีความไว้วางใจกัน และมีการทำงานแบบไม่เป็นทางการสามารถลดค่าใช้จ่าย และลดความยุ่งยากในการทำงานลงได้มากกว่าการทำงานในลักษณะที่เป็นทางการ

6.9.2 การดำเนินการในเรื่องการผลิต

หลังจากกลุ่มได้รับแสดมภ์จากกรมสรรพสามิตมาแล้ว ทำให้กลุ่มมีความมั่นใจในสินค้าของกลุ่มเองว่ามีความถูกต้องตามกฎหมาย จากจุดนี้ทำให้กลุ่มได้มีการคิดค้นที่จะสร้างผลิตภัณฑ์ใหม่ ๆ ขึ้นมา คือจากเดิมมีไวน์ไม่กี่ชนิด แต่หลังจากได้รับแสดมภ์แล้ว กลุ่มได้คิดค้นผลิตไวน์ชนิด

ใหม่ ๆ ออกมาเพิ่มเติม ได้แก่ ไวน์กระเจียบ ไวน์กระท้อน ไวน์ลูกหว่า ไวน์ชมพู ไวน์กล้วย ไวน์ละมุด และไวน์มะกอกน้ำ

กล่าวโดยสรุป ปัจจัยภายนอกอันได้แก่กฎหมาย (กฎหมายเกี่ยวกับสรรพสามิต) มีส่วนส่งเสริมให้ชุมชนมีกำลังใจที่จะสร้างภูมิปัญญาขึ้นมาใหม่ สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดผลผลิตใหม่ ๆ ที่เป็นการสร้างสรรค์ หรือเป็นนวัตกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน ดังนั้น จากข้อสรุปดังกล่าว อาจกล่าวได้ว่า หากปัจจัยแวดล้อม อันได้แก่กฎหมายไม่เอื้อต่อการคิดสร้างสรรค์ของชุมชน ก็เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาความก้าวหน้า หรือการคิดหาทางแก้ไขปัญหาให้แก่ตนเองของชุมชน ซึ่งในอดีต เราก็พบว่า เคยมีกฎหมายที่เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาตนเองของชุมชนอยู่ไม่น้อย

6.9.3 การดำเนินการด้านการตลาด

จากที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ข้อดีของการทำให้ไวน์ถูกกฎหมายด้วยการขอแสดงปัสจากรมสรรพสามิต ทำให้กลุ่มมีความมั่นใจในสินค้า มีการคิดค้นเพื่อผลิตสินค้าตัวใหม่ ๆ ออกมาอีกหลายรายการ แต่ในอีกมุมหนึ่ง การต้องเสียค่าแสดงปัสจากรมทำให้กลุ่มต้องขายสินค้าในราคาที่สูงขึ้น (ภายหลังที่กลุ่มได้แสดงปัสจากรมมา ทำให้ต้องเสียภาษีในอัตราขวดธรรมดา (630 ซีซี) เป็นเงิน 8 บาทต่อขวด ทำให้ต้องจำหน่ายในราคาขายส่งขวดละ 40 บาท สำหรับขวดใหญ่ซึ่งเป็นขวดใหม่ (750 ซีซี) ต้องเสียภาษี 14 บาทต่อขวด ทำให้ต้องจำหน่ายในราคาขายส่งขวดละ 100 บาท) อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับราคาสินค้าที่ต้องขายแพงขึ้นนี้ กลุ่มบอกว่า ณ ปัจจุบันยังไม่มีปัญหาในการจำหน่ายแต่อย่างใด

6.9.4 การกระจายผลประโยชน์ให้กับสมาชิกและชุมชน

จากการที่กลุ่มได้เปลี่ยนรูปไปเป็นสหกรณ์การเกษตรจำกัด ทำให้การดำเนินงานต่าง ๆ จะต้องไม่ขัดต่อกฎหมาย อาทิ ในการผลิตไวน์ของกลุ่ม ก็จะต้องไม่ขัดกับกฎหมายสิ่งแวดล้อม ดังนั้น เพื่อให้เป็นไปตามระเบียบ สหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจงจำเป็นต้องสร้างโรงเรือนและบ่อบำบัดน้ำเสียให้ถูกต้อง ซึ่งก็จะต้องมีการลงทุนเป็นจำนวนมาก ความจริงในเรื่องของการลงทุนเพื่อสิ่งแวดล้อมก็เป็นเรื่องที่ต้องควรปฏิบัติอยู่แล้ว เพียงแต่การศึกษาใครจะชี้ให้เห็นถึงประเด็นที่ว่าการทำงานภายใต้โครงสร้างที่เป็นทางการ ทำให้เกิดค่าใช้จ่ายและต้นทุนเพิ่มขึ้น อีกประการหนึ่งที่ว่าใครให้ข้อสังเกตไว้ว่า การที่กลุ่มจะต้องยึดถือระเบียบและมีการปฏิบัติตามระเบียบที่วางไว้ บางครั้งก็อาจเป็นการสะกดกันความคิดสร้างสรรค์อื่น ๆ ที่อาจจะจะเป็นทางเลือกที่ดี อาทิ ถ้าหาก

ระเบียบจะต้องกำหนดให้การผลิตสุราต้องมีโรงบำบัดน้ำเสียที่ถูกต้องได้มาตรฐานเท่านั้น ข้อกำหนดเหล่านี้ ก็อาจจะทำให้กลุ่มไม่ได้คิดถึงทางเลือกอื่น ๆ อาทิ การนำกากที่ได้จากการหมักเหล้าไปหมักต่อเพื่อให้เป็นปุ๋ยชีวภาพ หรือนำหมักชีวภาพ ที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ทางการเกษตรได้อีกมากมาย สิ่งที่กำลังมาเป็นข้อสังเกตทั้งหมด จึงไม่ได้มุ่งประเด็นว่า เป็นเรื่องดีหรือไม่ดี ถูกหรือไม่ถูก แต่มุ่งจะชี้ให้เห็นถึงประเด็นต่าง ๆ ที่อาจจะนำไปเป็นข้อเตือนใจสำหรับผู้ที่เกี่ยวข้องกับการทำงานในชุมชน และมีส่วนที่จะเกี่ยวข้องกับการระเบียบ และการมีส่วนร่วมของชุมชน

สำหรับสหกรณ์การเกษตรแม่บ้านคลองกระเจง จำกัด นั้น ปัจจุบันนอกจากจะทำให้สมาชิกในชุมชนสามารถมีรายได้จากการขายผลผลิตที่ปลูกในท้องถิ่นได้ในราคาที่ดี มีโอกาสที่จะได้รับเงินปันผลจากสหกรณ์ หรือมีรายได้จากการมารับจ้างสหกรณ์แล้ว แกนนำสหกรณ์ยังได้เข้าไปให้ความรู้ในเรื่องการแปรรูปอาหารจากผลไม้ให้นักเรียนในโรงเรียนประจำหมู่บ้านอีกด้วย (โรงเรียนหนองปลาหมอวิทยาคม)

6.10 สรุป

พัฒนาการของหมู่บ้านคลองกระเจง ทำให้ทราบว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้านคลองกระเจงที่สามารถดำรงอยู่ได้นั้น เป็นผลมาจากปัจจัยทางด้านทุนทางสังคมอันได้แก่การเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนที่เป็นเครือญาติกัน และการยึดมั่นในศาสนา ประกอบกับปัจจัยแวดล้อมที่เอื้ออำนวยของทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์ แต่ด้วยการเข้ามาของระบบตลาดภายนอก ทำให้ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเอง และต้องพึ่งพาสภาพภายนอกมากขึ้น ทำให้ทุนทางสังคมในเรื่องความสามัคคีหายไป ส่งผลให้การรวมตัว การรวมความคิด และอำนาจในการต่อรองกับพ่อค้าคนกลางหมดไป ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ชาวบ้านเคยพึ่งพาตนเองได้ ก็พึ่งตนเองได้น้อยลงและต้องพึ่งพาสภาพภายนอกมากขึ้น

หลังจากที่แกนนำของชุมชนได้มีการเริ่มทำกิจกรรมแปรรูปอาหารและผลิตไวน์ ก็ได้พบว่า การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงที่สามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีนั้น ล้วนมีทุนทางสังคมแทรกอยู่ในทุกขั้นตอน อาทิ ในขั้นของการบริหารจัดการ กลุ่มได้ทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปแบบของการทำงานแบบไม่เป็นทางการ มีการใช้ความไว้วางใจ ความซื่อสัตย์ และความเข้าใจซึ่งกันและกัน มาเป็นหลักในการดำเนินงาน จึงทำให้การทำงานของกลุ่มเป็นไปอย่างสะดวกคล่องตัว ในขั้นตอนของการผลิตและการใช้วัตถุดิบ กลุ่มได้เน้นให้มีการใช้วัตถุดิบที่มีในพื้นที่ในการผลิต จึงทำให้กลุ่มสามารถหาวัตถุดิบในการผลิตได้ง่าย ไม่ต้องเดินทางไกลซึ่งจะทำให้เสียค่าขนส่ง นอกจากนั้น การใช้ผลผลิตที่สมาชิกในชุมชนนิยมปลูก ยังเป็นการเพิ่มอำนาจในการต่อรองให้กับ

สมาชิกมากขึ้น ซึ่งระบบคิดดังกล่าว ทำให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในชุมชนมากขึ้น ในขั้นของการตลาด กลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงได้มีการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มแม่บ้านกลุ่มอื่น ๆ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับองค์กรภายนอกชุมชน หรือที่เรียกว่า การเกิด bridge และในขั้นของการดำเนินงานทางการเงินและบัญชี กลุ่มก็ได้อาศัยความไว้วางใจกันในการทำงาน ทำให้กลุ่มสามารถลดค่าใช้จ่ายในการทำบัญชีได้ จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมที่ซ่อนอยู่ในกระบวนการทำงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง ทำให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงาน ลดขั้นตอนที่ยุ่งยาก และทำให้ลดค่าใช้จ่ายในการดำเนินธุรกิจชุมชนได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม หลังจากทีกลุ่มได้เปลี่ยนไปบริหารในรูปแบบสหกรณ์การเกษตร ทำให้การทำงานต้องเป็นไปตามระเบียบข้อบังคับ และมีการทำงานแบบเป็นทางการมากขึ้น ซึ่งลักษณะดังกล่าว อาจจะทำให้การทำงานในรูปแบบเดิมที่ไม่เป็นทางการมีปัญหาอยู่บ้าง แต่ก็มิใช่ข้อดีของการใช้กฎระเบียบบางประการที่เป็นผลดีต่อการทำงานของสหกรณ์ อาทิ การที่กลุ่มสามารถปฏิบัติตามกฎหมายว่าด้วยเรื่องแสดงบัญชีสุรา ทำให้กลุ่มมีกำลังใจในการสร้างภูมิปัญญาขึ้นมาใหม่ด้วยการคิดสูตรในการผลิตไวน์ที่มีความหลากหลายมากขึ้น

ผลจากการศึกษากระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนบ้านคลองกระเจง ตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย ได้ข้อสรุปดังนี้

1. การใช้ทุนทางสังคมเพื่อเป็นปัจจัยสนับสนุนการทำธุรกิจชุมชนนั้น จะต้องมีการใช้ร่วมกับทุนชนิดอื่นๆ หมายความว่า นอกจากทุนทางสังคมอันได้แก่ ความเป็นเครือญาติ และอิทธิพลของวัฒนธรรมอันได้แก่การยึดมั่นในคำสอนของพุทธศาสนา ที่ทำให้เกิดความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนแล้ว ยังต้องอาศัยปัจจัยแวดล้อมที่ช่วยส่งเสริมให้ทุนทางสังคมดังกล่าวสามารถคงอยู่ได้ ซึ่งได้แก่ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ นอกจากนั้น การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกไม่ว่าจะเป็นเทคโนโลยี เงินทุน วัสดุอุปกรณ์ ข้อมูลข่าวสารและการตลาด รวมทั้งกฎหมาย ก็เป็นสิ่งที่จำเป็นเช่นกัน
2. การดำเนินธุรกิจชุมชนนั้น อาจจะต้องพิจารณาถึงความเหมาะสมว่า ระหว่างระบบการทำงานที่ไม่เป็นทางการกับระบบการทำงานที่เป็นทางการนั้น ควรจะนำมาใช้ในขั้นตอนใด และในเรื่องอะไรบ้าง เพราะหากไม่แยกแยะและนำมาประยุกต์ใช้ให้ดี โดยยึดเอาการทำงานแบบเป็นทางการด้านเดียว อาจจะทำให้การทำงานมีต้นทุนและค่าใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้น
3. จากผลการศึกษาทำให้เห็นว่า ยิ่งธุรกิจชุมชนมีขนาดใหญ่และมีขอบเขตกว้างขวางมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งทำให้ธุรกิจต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้นเท่านั้น ประเด็นนี้จะต้องมีการศึกษาให้ลึก

ซึ่งต่อไปว่า จะทำอย่างไรที่จะให้ธุรกิจชุมชนที่มีการพัฒนาให้มีขนาดใหญ่ขึ้น แต่ยังสามารถที่จะพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืน

4. จากการศึกษาได้พบว่า ยิ่งธุรกิจชุมชนมีขนาดใหญ่ขึ้น ก็จะมีการสร้างเครือข่ายกว้างขวางขึ้น ซึ่งการที่ธุรกิจมีเครือข่ายกว้างขวางมากมายนับว่าเป็นเรื่องดี แต่ที่ผ่านมา มีบ่อยครั้งที่ธุรกิจชุมชนที่มีการประกอบธุรกิจเหมือนกันมักจะมีการแข่งขันกัน ประเด็นนี้ก็น่าจะมีการศึกษาให้ลึกซึ้งว่า ทำอย่างไรธุรกิจชุมชนจะสามารถสร้างเครือข่ายระหว่างธุรกิจที่ต่างกันและธุรกิจที่เหมือนกันโดยยังคงมีความสัมพันธ์และความร่วมมือกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน โดยไม่มีการแข่งขันซึ่งกันและกัน

บทที่ 7

กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม

กรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม

7.1 บทนำ

ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ ชุมชนปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เป็นกรณีศึกษาที่มีสาระแตกต่างไปจากการศึกษาใน 2 กรณีแรก เพราะการศึกษาเรื่อง “ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ กรณีชุมชนปลักไม้ลาย มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิธีการจัดการป่าชุมชนไพร่ของชุมชนปลักไม้ลาย และความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่ปลักไม้ลาย ดังนั้นข้อค้นพบในการศึกษาจึงไม่ได้มุ่งที่จะตอบคำถามในการวิจัยในประเด็นที่ว่า ทุนทางสังคมเป็นปัจจัยการผลิตในเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร เพียงแต่จะบอกว่า ในการจัดการป่าชุมชนไพร่ หรือการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาตินั้น ทุนทางสังคมได้เข้าไปมีบทบาทอย่างไรบ้าง การศึกษาครั้งนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาโดยพระมหาธนพล พรหมสูงรังษ์ ใช้วิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ โดยมีการศึกษาจากเอกสารงานวิจัยและการศึกษาภาคสนาม ผู้ศึกษาได้ใช้แบบสัมภาษณ์ และแนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์ เป็นเครื่องมือสำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูล

7.2 ความเป็นมาและสภาพทั่วไปของชุมชนปลักไม้ลาย

ชุมชนวัดปลักไม้ลายเป็นชุมชนเก่าแก่อีกตั้งมากกว่า 100 ปี ตั้งอยู่ใน ต.ทุ่งขวาง อ.กำแพงแสน จ.นครปฐม อยู่ห่างจากตัวจังหวัดนครปฐมไปตามถนนมาลัยแมน (นครปฐม-สุพรรณบุรี) ประมาณ 20 กิโลเมตร ชาวบ้านยุคแรก ๆ เป็นคนไทยเชื้อสายจีนที่อพยพมาจากตัวนครปฐมเพื่อจับจองที่ดินทำมาหากิน และมีส่วนหนึ่งที่มาจากมณฑลฉุวเถา ประเทศจีน ชาวบ้านในชุมชนปลักไม้ลายส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม

ชุมชนวัดปลักไม้ลายปัจจุบันมีพื้นที่ประมาณ 1,004 ไร่ (ข้อมูล กชช.2ค, ปี พ.ศ. 2541) พื้นที่ส่วนใหญ่ของหมู่บ้านเป็นพื้นที่เกษตรมีประมาณ 870 ไร่ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นพื้นที่ดอนดินร่วนปนทรายใช้ในการปลูกอ้อยประมาณ 600 ไร่ และส่วนหนึ่งประมาณ 100 ไร่ ปลูกหน่อไม้ฝรั่ง นอกจากนั้นเป็นพื้นที่ใช้สำหรับการอยู่อาศัย ปลูกผลไม้ และปลูกผักสวนครัว และ

อีกส่วนหนึ่งที่สำคัญคือพื้นที่ของวัดประมาณ 92 ไร่ ซึ่งเป็นป่าสมุนไพรดั้งเดิม และมีบางส่วนเป็นป่าสมุนไพรรูปปลูกเพิ่มขึ้นมาใหม่ (ศิริบุญ จงวุฒิเวศย์และคณะ, 2543, น. 55-56)

เส้นทางที่ติดต่อเป็นถนนลาดยางโดยตลอด จะมีเฉพาะทางเข้าหมู่บ้านบางเส้นเท่านั้นที่เป็นถนนลูกรัง ภายในชุมชนมีไร่อ้อย หน่อไม้ฝรั่ง ข้าวโพด และมีสวนมะม่วงบ้าง สภาพภายในหมู่บ้านจึงปกคลุมไปด้วยต้นไม้และพืชพันธุ์นานาชนิด การตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านชุมชนวัดปลักไม้ลาย บางแห่งจะรวมตัวกระจุกเป็นหย่อมบ้าน 3-4 หลังตั้งอยู่ด้วยกัน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นญาติพี่น้องกันหรือบ้านของลูกหลานที่ปลูกบ้านเรือนอาศัยในบริเวณเดียวกับบ้านพ่อแม่

ลักษณะของบ้านเรือนชุมชนวัดปลักไม้ลาย ส่วนมากจะเป็นบ้านชั้นเดียว เป็นคอนกรีต และคอนกรีตผสมไม้ มีบ้านสองชั้นบ้าง หลังคามุงกระเบื้อง มีลักษณะที่คงทนแข็งแรง คนในชุมชนวัดปลักไม้ลายจัดว่ามีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดี โดยมีรายได้เฉลี่ยต่อคนประมาณ 30,000 ต่อปี (สัมภาษณ์, นางสาวสุใจ เปี่ยมคล้า ประธาน อบต.ทุ่งขวาง, 19 ก.ค. 2545)

ถนนสายหลักของหมู่บ้านเป็นถนนคอนกรีต มีถนนลูกรังบ้างซึ่งเป็นทางเข้าบ้านแต่ละหลัง คนในชุมชนวัดปลักไม้ลายส่วนใหญ่ใช้รถจักรยานยนต์เป็นพาหนะสัญจรภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน ส่วนการเดินทางเข้าตัวเมืองจะใช้รถยนต์ส่วนตัว มีรถประจำทางจากตัวอำเภอเข้าถึงหมู่บ้าน นอกจากนี้มีรถจักรยานยนต์รับจ้างจากปากซอยเข้าสู่ชุมชนวัดปลักไม้ลาย ซึ่งนับว่าการเดินทางเข้าออกชุมชนมีความสะดวกสบายเนื่องจากชุมชนอยู่ไม่ห่างจากตัวเมืองมากนัก

ความเชื่อและการนับถือศาสนา ชุมชนวัดปลักไม้ลายนับถือพระพุทธศาสนาทุกครอบครัว ภายในชุมชนมีวัดอยู่ 1 วัด คือวัดปลักไม้ลาย ทางวัดจะจัดกิจกรรมทางศาสนาทุกวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา เป็นต้น และชาวบ้านจะเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนากันอย่างพร้อมเพรียง โดยพระสงฆ์ที่ชาวบ้านปลักไม้ลายให้ความเคารพมากที่สุดคือ พระครูสุธรรมนาถ (สมนึก นาโถ) เนื่องจากชาวบ้านเห็นว่าท่านเป็นพระปฏิบัติ และเป็นพระสงฆ์นักพัฒนาแม้ว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จะสืบเชื้อสายมาจากชาวจีน แต่ด้วยเหตุผลที่มาอาศัยอยู่เมืองไทยนานแล้ว ประกอบกับมีการแต่งงานกับคนไทยทำให้ชาวบ้านมีวัฒนธรรมร่วมกัน มีเครือญาติความสัมพันธ์ระหว่างไทยและจีน หากเมื่อพิจารณาดูเชื้อสายจากนามสกุลจะพบว่า มีตระกูลใหญ่ในชุมชนที่เป็นชาวจีนอยู่ 3 ตระกูลใหญ่ ซึ่งมีลูกหลานสืบเชื้อสายมาจนถึงปัจจุบัน ประเพณีต่าง ๆ ของชาวจีนซึ่งเป็นบรรพบุรุษของหมู่บ้านก็ยังคงสืบสานประเพณีเหล่านั้นอยู่จนทุกวันนี้ จากการสังเกตพบว่า ชาวบ้านส่วนใหญ่จะมีแท่นบูชาบรรพบุรุษและหิ้งพระ ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นความสอดคล้องที่ลงตัวของทั้งสองวัฒนธรรม วันสงกรานต์ จะเป็นวันที่ชาวบ้านนำข้าวปลาอาหารไปทำบุญที่วัด และจะมีพิธีสงฆ์น้ำพระ รดน้ำดำหัวผู้สูงอายุ ซึ่งในบาง

ปีเจ้าอาวาสได้เตรียมผ้าถุงผ้าไหมและพลอยเม็ดแจกผู้สูงอายุในชุมชนเพื่อตอบแทนชาวบ้านและแสดงถึงความเกื้อกูลสัมพันธ์กันระหว่างวัดกับชาวบ้านด้วย

ในชุมชนปลักไม้ลายมีโรงเรียนอยู่ 1 โรง ชื่อว่า “โรงเรียนวัดปลักไม้ลาย” เป็นโรงเรียนประถมศึกษาขนาดกลาง โรงเรียนวัดปลักไม้ลายสร้างขึ้นในระยะเวลาใกล้เคียงกับการสร้างวัด เกิดจากกลุ่มชาวบ้านบริจาคเงินเพื่อการก่อสร้าง อยู่ในพื้นที่ของวัด โดยอาคารเรียนหลังแรกสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2482 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2514 ทางราชการจัดสรรงบประมาณในการสร้างจำนวนหนึ่ง ร่วมกับเงินบริจาคของชาวบ้านอีกจำนวนหนึ่ง หลังจากนั้นต่อมาก็ได้สร้างอาคารเรียนหลังที่ 2 โรงฝึกงาน อาคารเอนกประสงค์ และหอประชุมตามลำดับ อาคารเรียนหลังที่ 2 ของโรงเรียนรัฐบาลได้สนับสนุนงบประมาณในการสร้างเฉพาะชั้นบน ส่วนชั้นล่างเป็นเงินที่ชาวบ้านได้ร่วมกันบริจาคเงินร่วมกับเงินที่เจ้าอาวาสบริจาคมานอกจากนี้เจ้าอาวาสยังได้สร้างห้องน้ำให้โรงเรียนอีก 4 ห้อง ซึ่งใช้งบประมาณ ประมาณ 100,000 บาท โดยเฉพาะอาคารหอประชุมเนตรจรัสแสงนั้นอดีตประธานคณะกรรมการศึกษาโรงเรียน ร่วมกับกลุ่มตระกูลแซ่ลี หรือเนตรจรัสแสง ร่วมกันบริจาคเงินสร้างให้โรงเรียน ในปัจจุบันใช้เป็นสถานที่ประชุม และจัดกิจกรรมต่าง ๆ ของโรงเรียน (ศิริบุญ จงวุฒิเวศย์และคณะ, 2543, น. 60)

โรงเรียนวัดปลักไม้ลายเป็นโรงเรียนประถมศึกษาแห่งเดียวของชุมชน การจัดการเรียนการสอนเปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงประถมศึกษาชั้นปีที่ 6 ปัจจุบัน (2545) มีครู 12 คน นักเรียน 281 คน และมีนายธรรมศักดิ์ บารมีรังสิกุล เป็นอาจารย์ใหญ่ ทางโรงเรียนได้มีการส่งเสริมให้เด็กนักเรียนรู้จักและใช้สมุนไพรมาตลอด นักเรียนของโรงเรียนวัดปลักไม้ลายส่วนใหญ่เป็นลูกหลานของคนในชุมชน แต่จะมีส่วนหนึ่งเป็นลูกหลานของชาวมุขที่ 10 บ้านหนองไข่กา หมู่ที่ 9 บ้านดอนขุนวิเศษ นักเรียนจะเดินหรือขี่จักรยานมาโรงเรียน และส่วนหนึ่งพ่อแม่จะขับรถจักรยานยนต์ หรือรถยนต์มาส่งและมารับ โรงเรียนมีคณะกรรมการโรงเรียนจำนวน 15 คน ประกอบด้วยกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน สมาชิกอบต. ครู ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน ผู้ปกครองนักเรียน

ชาวบ้านส่วนใหญ่มาใช้สนามกีฬาของโรงเรียนในการจัดงานของหมู่บ้าน เช่น งานเลี้ยง หรือแข่งขันกีฬา ช่วงเย็นจะมีวัยรุ่น เยวชน มาเล่นฟุตบอล โดยโรงเรียนติดตั้งไฟสนาม (Spotlight) ทำให้มีแสงไฟสว่างในเวลากลางคืน โดยชาวบ้านที่มาเล่นฟุตบอลต้องคอยเปิด-ปิดไฟ และช่วยกันบริจาคค่าไฟฟ้าทุก ๆ ปี ปัจจุบันชาวบ้านนิยมปลูกหน่อไม้ฝรั่งกันมากเนื่องจากมีราคาดี และเก็บเกี่ยวผลผลิตได้ตลอดปี รายได้หลักของชาวบ้านจึงมาจากการขายหน่อไม้ฝรั่งเป็นส่วนใหญ่ สำหรับอาชีพอื่น ๆ ก็มีค้าขาย 4-5 ครั้วเรือน โดยเปิดเป็นร้านค้าเล็ก ๆ ในหมู่บ้าน เป็นร้านขายกาแฟ ผัก กับข้าวต่าง ๆ และของใช้ที่จำเป็นในชีวิตประจำวัน ส่วนชาวบ้านอีกประมาณ 2-3 ครั้วเรือนมีอาชีพรับจ้างนอกหมู่บ้าน

จะเห็นได้ว่า มีปรากฏการณ์หลายอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนปลักไม้ลายมีทุนทางสังคมเดิมอยู่ อาทิ ความเป็นเครือญาติกันของคนในชุมชน การนับถือศาสนาเดียวกัน (ศาสนาพุทธ) และชาวบ้านมีความเคร่งครัดในการทำกิจกรรมทางศาสนาร่วมกัน นอกจากนั้น การที่ชุมชนปลักไม้ลายมีผู้นำทางจิตใจอันได้แก่พระสงฆ์ที่เป็นพระนักปฏิบัติ และเป็นพระนักพัฒนา ซึ่งทำให้ชาวบ้านมีความเลื่อมใสศรัทธา สิ่งเหล่านี้ก็จะนำไปสู่ความร่วมมือร่วมใจ ความสามัคคี กลมเกลียวของชาวบ้านในการทำกิจกรรมทางศาสนาหรือกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน

7.3 สภาพทั่วไปของวัดปลักไม้ลาย

วัดปลักไม้ลาย ซึ่งตั้งอยู่ในป่าเบญจพรรณเนื้อที่ประมาณ 92 ไร่ ส่วนหนึ่งประมาณ 70 ไร่ เป็นสวนป่าสมุนไพร ชาวบ้านและบุคคลทั่วไปรู้จักกันว่า ป่าสมุนไพรวัดปลักไม้ลาย

วัดปลักไม้ลาย ก่อตั้งในระยะเดียวกับที่เริ่มมีการก่อตั้งชุมชน คือประมาณเกือบร้อยปีมาแล้ว ปัจจุบันมีพระครูสุธรรมนาถ (สมนึก นาโถ) เป็นเจ้าอาวาสรูปที่ 5 โดยเป็นเจ้าอาวาสวัดปลักไม้ลายตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 - ปัจจุบัน มีพระภิกษุ-สามเณรประมาณ 30 รูป (ถ้าเป็นช่วงจำพรรษา จะมีพระภิกษุ-สามเณรประมาณ 40 รูป) และแม่ชี-ชีพรหมณ์ 20 คน ภายในวัดมีสิ่งปลูกสร้าง เช่น ศูนย์คนชรา ร้านขายสมุนไพร โบสถ์เก่า ลานกิจกรรม ลานปฏิบัติธรรม ศาลาการเปรียญ กุฏิ โบสถ์ใหม่ ศาลเจ้า ห้องน้ำ โรงเรียนวัดปลักไม้ลาย บ่อปลา เป็นต้น สภาพวัดโดยทั่วไปมีความร่มรื่น สิ่งปลูกสร้างภายในวัดมีความกลมกลืนกับป่า ภายในบริเวณวัดมีทางเดินเล็ก ๆ ไว้สำหรับเดินเที่ยวชมป่าสมุนไพร และทางวัดได้ติดสปริงเกอร์ไว้ทั่วบริเวณป่าสมุนไพรเพื่อให้ความชุ่มชื้นแก่ป่าสมุนไพรยามหน้าแล้ง

พระครูสุธรรมนาถ เจ้าอาวาส เกิดที่บ้านทุ่งนาโพ (ไร่ใหม่) บ้านเลขที่ 42 หมู่ 6 ตำบลทุ่งกระพังโหม อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ชีวิตในวัยเด็ก ท่านเป็นคนเรียนหนังสือดี สอบได้ที่ 1 ที่ 2 ของชั้นเสมอมา เมื่อจบมัธยมปลายแล้วได้สอบคัดเลือกเข้าเรียนในมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ คณะเกษตรฯ เรียนได้ 1 ปี ก็ออกจากการศึกษา ด้วยเหตุผลเรื่องค่าใช้จ่าย โดยส่วนตัวท่านมีความสนใจศึกษาเกี่ยวกับพุทธประวัติ และวิถีปฏิบัติธรรมมาโดยตลอด เมื่ออายุครบบวช ท่านได้บวชที่วัดกำแพงแสน ตำบลทุ่งขวาง (เดิม) อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม ท่านได้เรียนนักธรรมจนจบนักธรรมชั้นเอก ท่านมาเป็นเจ้าอาวาสที่วัดปลักไม้ลายเมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2525 ขณะนั้นพระที่วัดปลักไม้ลายมีอยู่ 1 รูป และเมื่อนับรวมกันแล้วมีพระกับเณร จำนวน 9 รูป

ปัจจุบันพระครูสุธรรมนาถดำรงเพศบรรพชิตมาแล้ว 25 พรรษา และดำรงตำแหน่งรักษาการเจ้าคณะตำบลทุ่งขวางอีกทั้งเป็นเจ้าอาวาสปกครองดูแลวัดปลักไม้ลายมาเป็นปีที่ 20 ปัจจุบันท่านศึกษาต่อในระดับปริญญาตรีที่มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส จังหวัดนครปฐม สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ชาวบ้านส่วนใหญ่มีทัศนคติที่ดีต่อพระสงฆ์ มีความเคารพเลื่อมใสศรัทธาต่อท่านพระครูสุธรรมนาถมาก เพราะชาวบ้านเห็นว่าท่านเป็นพระที่ประพฤติปฏิบัติชอบ มีจริยาวัตรที่งดงาม การคิดและการกระทำของท่านล้วนแต่เกิดประโยชน์ต่อชุมชนทั้งสิ้น

นายธรรมศักดิ์ บารมีรังสิกุล อาจารย์ใหญ่ โรงเรียนวัดปลักไม้ลาย เล่าว่า

“...ตั้งแต่ผมเองเป็นครูอยู่ที่โรงเรียนวัดปลักไม้ลายมา 30 กว่าปี

และเห็นเจ้าอาวาสมาหลายท่าน เจ้าอาวาสคนปัจจุบันไม่มีเรื่องเลื่อมเสียเลย

ตรงกันข้ามกลับได้ทำประโยชน์ให้กับชุมชนอย่างมาก ที่วัดปลักไม้ลาย

เป็นที่รู้จักมากขนาดนี้ท่านเจ้าอาวาสถือว่าเป็นคนสำคัญยิ่งที่ทำให้มันเกิดขึ้น....”

อาจกล่าวได้ว่า จากประวัติส่วนตัวได้แสดงให้เห็นว่า เจ้าอาวาสเป็นผู้ที่มีความมุ่งมั่นในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า จึงทำให้วัตรปฏิบัติของท่านเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแก่ชาวบ้านโดยทั่วไป นอกจากนั้น หากพิจารณาจากกิจกรรมต่าง ๆ ที่ได้จัดให้มีขึ้นในบริเวณวัด ไม่ว่าจะเป็นศูนย์คนชรา ร้านขายสมุนไพร ลานกิจกรรม และลานปฏิบัติธรรม สิ่งเหล่านี้ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า เจ้าอาวาสเป็นผู้ที่มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกล แลเห็นประโยชน์ต่าง ๆ ที่จะเกิดแก่ชุมชนส่วนรวม ดังนั้น ท่านจึงได้พยายามจัดให้มีสถานที่และกิจกรรมต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสาธารณะ อาจกล่าวได้ว่า ระบบความคิด และวิธีปฏิบัติของท่านได้ก่อให้เกิดกิจกรรมที่เอื้ออาทร เกื้อกูล และช่วยเหลือผู้คนในชุมชน ซึ่งนอกจากคนในชุมชนจะได้มีโอกาสร่วมกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ ได้สร้างความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ได้มารับฟังธรรมะจากพระสงฆ์เพื่อชำระจิตใจให้บริสุทธิ์แล้ว กิจกรรมที่ท่านได้ทำยังก่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาแก่ผู้คนในชุมชน ซึ่งลักษณะความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนฐานของความเอื้ออาทร ความเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน และการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ชุมชนปลักไม้ลาย

7.4 สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน

ป่าสมุนไพร่มีความเป็นมาพร้อมกับวัดปลักไม้ลาย เพราะพื้นที่ของวัดเป็นป่าเบญจพรรณที่มีความสมบูรณ์ด้วยต้นไม้และพันธุ์พืชนานาชนิด ชาวบ้านในพื้นที่และคนทั่วไปจึงรู้จักวัดปลักไม้ลายในนาม “วัดป่า” และในปัจจุบันเมื่อกล่าวถึงป่าสมุนไพร่ จึงทราบกันโดยทั่วไปว่าหมายถึง ป่าสมุนไพร่วัดปลักไม้ลาย โดยมีความเป็นมาพอสังเขป ดังนี้

โดยความที่วัดปลักไม้ลายมีเนื้อที่ 92 ไร่เศษ เป็นป่าประมาณ 50 กว่าไร่ ชาวบ้านละแวกนั้นได้อาศัยไม้จากป่าไปทำฟืนบ้าง เผาถ่านบ้าง หาหน่อไม้ไปทำอาหารบ้าง และก็นำไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นอีกหลายประการ ด้วยเหตุนี้ ปัญหาการตัดไม้ในป่าจึงเกิดขึ้นทุกสมัย บางครั้งเป็นปากเสียงถึงขั้นทำร้ายร่างกายกันและกัน แม้แต่เจ้าอาวาสรูปก่อนก็ได้ได้รับความกดดันจนต้องลาสิกขาบท เพราะทะเลาะกับชาวบ้านเรื่องป่าในวัดนั่นเอง (พระสมณีก นาโถ, 2536, น. 376)

ในปี พ.ศ. 2525 หลังจากที่พระสมณีก นาโถ ได้มาจากวัดกำแพงแสน อ.กำแพงแสน มาเป็นเจ้าอาวาสวัดปลักไม้ลาย ก็ได้ร่วมกับพระที่ติดตามมาด้วยช่วยกันถากถางป่า เพื่อใช้เป็นที่พักอาศัยและปฏิบัติธรรม เมื่อได้บริเวณสำหรับปฏิบัติธรรมพอสมควรแล้ว ก็ได้ทำทางลัดเลาะรอบป่าเพื่อประโยชน์ในการเดินจงกรมและดูแลป่าไปในตัว ชาวบ้านที่เคยตัดไม้ในป่าเริ่มไม่พอใจพระภิกษุที่หวงแหนไม้ ซึ่งเขาเห็นว่าเล็กน้อย ขณะที่พระภิกษุต้องการรักษาไว้ให้เป็นป่า ปัญหาการลักลอบตัดไม้ในวัดได้เกิดขึ้น เมื่อเวลาพระภิกษุออกไปบิณฑบาต พอกลับมาพบว่าต้นไม้ถูกตัดไปแล้ว ความรู้สึกเสียสยเกิดขึ้น เนื่องจากไม้แต่ละต้นกว่าจะโตขึ้นมาต้องใช้เวลานานอย่างน้อย 5 ปี แต่ตัดไปในเวลาเดียวเดียว พระก็ต้องว่ากล่าวกันบนธรรมาสน์อยู่เสมอ ปัญหาก็มิได้ยุติลงเลย แม้จะเสนอให้ใช้แก๊สในการหุงต้มก็ตามที เพราะชาวบ้านเคยใช้ไม้ฟืนโดยไม่ต้องใช้เงินซื้อหาวัตถุดิบอย่างอื่นมานานแล้ว (พระสมณีก นาโถ, 2536, น. 377)

7.5 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะแรก

แม้สภาพแวดล้อมทางด้านวัฒนธรรม ในการเป็นเครือญาติเดียวกัน และการประกอบอาชีพเดียวกัน จะทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนปลักไม้ลายเป็นไปด้วยดีก็ตาม แต่เนื่องจากการประกอบอาชีพเป็นการปลูกพืชเพื่อการค้า (หน่อไม้ฝรั่ง) ทำให้ผู้ปลูกต้องมีการเอาใจใส่ดูแลเป็นพิเศษ ทำให้ไม่ค่อยมีเวลาให้กับเพื่อนบ้านมากนัก ยิ่งไปกว่านั้น เนื่องจากหน่อไม้ฝรั่งเป็นพืชที่ต้องพึ่งพาดตลาดภายนอกเป็นหลัก การเก็บเกี่ยวเพื่อให้ทันราคาตลาดจึงเป็นเรื่องที่สำคัญ ดังนั้น จะพบว่าในเวลาต่อมา เมื่อแต่ละครัวเรือนมีการปลูกในปริมาณที่มากขึ้น จึงจำเป็นต้องใช้แรงงานรับจ้าง ไม่สามารถขอแรงจากเพื่อนบ้านได้ ทำให้การพึ่งพาอาศัยกัน หรือการช่วยเหลือต่างตอบแทนกันที่เคยมีมาในอดีตลดน้อยลง ดังนั้น การที่ชุมชนปลักไม้ลายมีวัฒนธรรมเดียวกัน มีการนับถือศาสนาเดียวกัน (พุทธ) สืบทอดเชื้อสายเดียวกัน และมีการประกอบอาชีพเดียวกัน สิ่งเหล่านี้ก็ช่วยให้เกิดความสัมพันธ์แบบเชื้ออาทรกันได้ไม่มากนัก (ได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น)

สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่า ได้ถูกนำเข้ามาโดยพระสุธรรม เจ้าอาวาสวัดปลักไม้ลาย ซึ่งถือว่าเป็นผู้นำทางความคิดของชุมชน ถึงแม้พระสุธรรมจะเป็นคนในท้องถิ่น และเป็น

ที่เคารพศรัทธาของชาวปลักไม้ลายก็ตาม ในการนำความคิดที่จะรักษาป่าไปปฏิบัติให้เป็นจริงของพระสุธรรมในระยะแรกดูเหมือนจะได้รับการสนับสนุนจากชุมชนเพียงบางส่วน โดยจะเห็นได้ว่า ในระยะแรกของการทำงานรักษาป่า ยังมีผู้คนบางกลุ่มในชุมชนฝ่าฝืนลักลอบตัดไม้อยู่เป็นประจำ

จึงอาจกล่าวได้ว่า สภาพแวดล้อมของชุมชนที่มีวัฒนธรรมเดียวกัน มีการนับถือศาสนาเดียวกัน (พุทธ) สืบทอดเชื้อสายเดียวกัน และมีการประกอบอาชีพเดียวกันเป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดทุนทางสังคม อันได้แก่ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีการเอื้ออาทร ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และให้ความร่วมมือเพื่อการอนุรักษ์ป่าได้ไม่มากนัก หรือแม้แต่การมีผู้นำทางความคิดที่เป็นที่ยอมรับศรัทธาอย่างพระสุธรรมเจ้าอาวาสวัดปลักไม้ลาย ก็ยังไม่สามารถขับเคลื่อนงานรักษาป่าให้ก้าวหน้าไปได้มากนัก ซึ่งเมื่อพิจารณาประกอบกับสภาพแวดล้อมที่เป็นปัจจัยด้านอื่นได้แก่ การที่ชุมชนมีการปลูกพืช (หน่อไม้ฝรั่ง) เพื่อการค้า มุ่งหากำไร และต้องพึ่งพาตลาดภายนอกเป็นหลัก ทำให้คนในชุมชน ไม่มีโอกาสที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันอย่างใกล้ชิดได้ ทำให้การพบปะแลกเปลี่ยนความคิด หรือช่วยเหลือเกื้อกูลกันทำได้น้อยลง ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้กระบวนการของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในระยะแรก ยังไม่มีพลังมากเพียงพอที่จะขับเคลื่อนงานรักษาป่าให้ก้าวหน้าไปได้เท่าที่ควร

7.6 การจัดการป่าสมุนไพรของวัดและชุมชน และการทำงานของพระสงฆ์กับชุมชน

ช่วงเวลา 2 ปีที่พยายามปรับเปลี่ยนความคิดของชาวบ้าน พระภิกษุได้ไปหากำลังใจมาปลูกในที่ว่างซึ่งเคยใช้เป็นสถานที่จัดการละเล่น ฉายภาพยนตร์ ฯลฯ ผลกลับยิ่งถูกต่อต้านและการรักษาป่าทำไม่ได้ ล่วงเข้าปีที่ 3 ชมรมแพทย์แผนไทย ได้มาเห็นวัดปลักไม้ลายซึ่งมีสภาพเป็นป่า และได้้นำโครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองเข้ามา จากการพูดคุยกันเรื่องสมุนไพรนี้เองนำไปสู่ความคิดเห็นต้องกันบางประการ ขณะเดินเที่ยวชมสมุนไพร แต่เดิมก็เข้าใจว่ารู้จักกันไม่มากนัก ยิ่งเดินไปคุ้ยไป มีการถามกันถึงชื่อต้นไม้และสรรพคุณ เมื่อลองจดรายการลงสมุดที่สำรวจดู ผลปรากฏว่ามีสมุนไพร 200-300 ชนิด ทำให้เกิดความคิดว่า คุณค่าทางสมุนไพรนี้มีมากและพอใช้เป็นประโยชน์ในการรักษาป่าไว้ได้ (พระสมณีก นาโถ, 2536, น. 378)

ประจวบเหมาะกับผู้หนึ่งเคยมาบวชชีที่วัดนี้ ในอดีตเคยป่วยเป็นมะเร็งเต้านม และได้ไปหาหมอเพื่อรับการตรวจรักษา แต่ขณะที่รอการผ่าตัด อุบาสิกานี้เกิดกลัวว่าจะรักษาไม่หาย เพราะคนในโรงพยาบาลพูดอย่างไม่ให้กำลังใจ จึงตัดสินใจไม่ผ่าตัด มุ่งมาหาหาที่วัดไปตักกินตามคำแนะนำ การรักษาได้ผลในหม้อเดียว เมื่อหายดีก็ไปทำงานตามปกติ และได้มาบวชเป็นชีตามที่ตั้งใจไว้ เมื่อทางวัดรู้ว่า ความรู้หมอแผนโบราณจากตำราที่มีอยู่ พอเป็นประโยชน์ได้ก็ยิ่งรู้สึกภูมิใจ มีกำลังใจมุ่งมาทางด้านยาสมุนไพร ความรู้เดิมเรื่องคุณค่าของยาไทย

โบราณหลายประการ เช่น ให้กำลั้กาย บำรุงร่างกาย ระบายโรคออกจากร่างกาย ซึ่งมีลักษณะไม่ใช่ระดับอาการชั่วคราว หรือต่อสู้โรคในร่างกายดุจสนามรบ อันจะทำให้ร่างกายทรุดโทรมมากกว่าความรู้เช่นนี้เมื่อระลึกขึ้นได้ ความสนใจสมุนไพรก็ยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น จึงค้นคว้าหาความรู้จากตำราโบราณ และศึกษาจากคำภีร์แพทย์ ซึ่งเข้าใจได้โดยไม่ยากนัก

ต่อมา โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง ได้ขออาศัยสถานที่เพื่ออบรมแลกเปลี่ยนความรู้ ระหว่างหมอยาโบราณและผู้สนใจหลายกลุ่ม ในการอบรมจะต้องเดินดูสมุนไพรในป่า เหตุนี้จึงจำเป็นต้องติดป้ายชื่อต้นไม้ให้ผู้ร่วมอบรมรู้จัก ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในการอบรมครั้งนี้ จากการเดินชมและแลกเปลี่ยนความรู้กัน ประกอบกับการแจกเอกสารยาสมุนไพรให้ด้วย ชาวบ้านได้รับรู้คุณประโยชน์และเริ่มพอใจในป่าไม้ที่เป็นสมุนไพรมากขึ้น ป้ายชื่อต้นไม้ที่ปิดไว้ช่วยให้ชาวบ้านได้รู้จัก เมื่อมีโอกาสเดินผ่านและก็เริ่มพูดคุยเรื่องสมุนไพรมากขึ้น ส่วนเด็กนั้นเริ่มสนใจตามลักษณะของเด็ก มีการเล่านิทานให้เด็กฟังทั้งสนุกและบอกเกร็ดยาตามแนวโบราณทำมา เช่น นิทานยาแก้งูพิษกัด เอายาชื่อ “ลูกเขยตายแม่ยายหักปรก” มาแก้ไขหรือเล่าเรื่องจริงถึงเหตุการณ์ในขณะนั้นเป็นมาอย่างไร เพื่อจำไปเล่าต่อกัน

ขณะเดียวกัน การนำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ ก็เป็นประโยชน์ที่ควรทำ อย่างเช่น การฉายภาพสไลด์ เปิดวิดีโอให้เด็กหรือผู้สนใจดู จะได้ผลดีในแง่การเห็นภาพดีกว่าการพูดเปล่า ๆ เพราะสมุนไพรบางตัว ถ้าบอกลักษณะให้รู้ พอเดินผ่านไปอาจลืม ป้ายอาจหลุดหรืออาจสลับป้ายสลับต้นกันได้ การให้ดูภาพ เด็กสนใจมาก เมื่อใช้สลับกับการทายชื่อภาพ เพื่อแข่งขันความจำกันก็เห็นผลดี

ปัญหาเดิมที่ลึกลบติดไม้เริ่มหมดไป การอบรมสมุนไพรแต่ละปีทำให้ชาวบ้านภาคภูมิใจในป่าสมุนไพรของวัดของเขามากขึ้น ทั้งสภาพที่พระภิกษุได้เข้ามาอยู่อาศัยปฏิบัติธรรมครั้งละมาก ๆ ท่ามกลางความร่มรื่นของป่า ก็เกิดความรักป่าขึ้นตามวิสัยของสมณะ และจากการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันพระภิกษุก็เกิดความคิดในการอนุรักษ์ป่าตามวิสัยพระนักปฏิบัติ หากแต่ยังไม่มีโอกาสกระทำเนื่องด้วยวัยและฐานะยังไม่เอื้ออำนวย แต่อย่างไรก็ดี ชาวบ้านได้เกิดความภาคภูมิใจในป่าของวัดแล้ว (พระสมณีก นาโถ, 2536, น. 379-380)

จากการที่พระสงฆ์ได้ให้ความรู้กับชาวบ้านเกี่ยวกับพืชสมุนไพรผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การติดป้ายชื่อสมุนไพรพร้อมทั้งสรรพคุณทางยาไว้ในบริเวณป่าสมุนไพร การจัดอบรมความรู้เกี่ยวกับสมุนไพร ดังได้กล่าวมา สรุปได้ว่าพระสงฆ์ได้ใช้ความรู้ในเรื่องสมุนไพรและความสามารถของตนเองมาทำประโยชน์ให้กับชุมชน เปลี่ยนทัศนคติคนในชุมชนให้มองเห็นคุณค่าของสมุนไพรเริ่มจากการที่พระสงฆ์ต้องการทำหน้าที่ของพระสงฆ์ในการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนต้องการให้คนในชุมชนได้มีการรับรู้คุณค่าและได้ใช้ประโยชน์จาก

สมุนไพร จึงสร้างศรัทธาและความสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นผ่านกิจกรรมต่าง ๆ คนในชุมชนเกิดความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรจากกิจกรรมที่ได้จัดขึ้น

ดังที่คนในชุมชนกล่าวว่า

“.....แต่ก่อนก็ไม่รู้หรือกว่าอะไรเป็นสมุนไพรบ้าง แต่พอมีการติดป้ายบอกก็ถึงได้รู้ว่ามันเป็นสมุนไพรรักษาโรคได้ จะตัดก็เสียดาย.....”

(สัมภาษณ์, นางสาวสุจิต เปี่ยมคล้า, 21 พ.ย. 2545)

ทุนความรู้เกี่ยวกับสมุนไพรที่เกิดขึ้นแก่คนในชุมชนผ่านพระสงฆ์ จึงเป็น“ทุนของสังคม” ที่คนในชุมชนสามารถเข้าถึงและก่อให้เกิดประโยชน์แก่คนในชุมชนและคนทั่วไปที่มีความสนใจเข้าศึกษาเยี่ยมชม

7.7 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะที่สอง

จากสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเข้ามามีบทบาทสนับสนุนหรือเข้ามาร่วมมือของหน่วยงานภายนอก อาทิ การเข้ามาของโครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองของชมรมแพทย์แผนไทย ทำให้มีการติดป้ายชื่อต้นไม้เพื่อให้ผู้พบเห็นได้รู้จัก มีส่วนทำให้ชาวบ้านที่เข้าร่วมอบรมได้รับความรู้ และเห็นประโยชน์ของสมุนไพรและประโยชน์ในการรักษาป่าเอาไว้มากขึ้น ส่วนป้ายที่ให้ความรู้เกี่ยวกับสรรพคุณของสมุนไพรที่ติดกับต้นไม้ ก็ทำให้ชาวบ้านที่พบเห็นได้รู้ถึงคุณค่าของต้นไม้ และเกิดความเสียดายที่จะตัดเอาไปใช้ประโยชน์อย่างอื่นที่อาจจะไม่คุ้มค่า ประกอบกับมีผู้ป่วยเป็นโรคมะเร็งและสามารถรักษาให้หายด้วยยาสมุนไพรที่วัดนี้ ยิ่งทำให้เกิดความเชื่อมั่นศรัทธาในหมู่ประชาชนที่ชุมชนปลักไม้ลายมากขึ้น สภาพแวดล้อมเหล่านี้ ได้เข้าไปเสริมระบบคิดเดิมที่มีอยู่ ไม่ว่าจะเป็นระบบคิดเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่า ความคิดเอื้ออาทรพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน การมีศรัทธาต่อพระสงฆ์ ระบบคิดที่จะเผยแพร่ความรู้เรื่องสมุนไพรในหมู่ประชาชนด้วยตนเอง และการมองเห็นคุณค่าของการใช้สมุนไพรในการรักษาโรค สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยเสริมทำให้เกิดการปฏิบัติหรือกิจกรรมต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน อาทิ การอบรมเผยแพร่ความรู้เรื่องสมุนไพรในหมู่ประชาชน รวมทั้งการนำเอาสมุนไพรไปใช้ในชีวิตประจำวันมากขึ้น (ส่วนหนึ่งนำไปปรุงเป็นอาหาร) และในที่สุด ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น ทำให้ประชาชนส่วนใหญ่ให้การสนับสนุนโครงการอนุรักษ์ป่าสมุนไพรมากขึ้น ทำให้คนที่ลักลอบมาตัดไม้ทำลายป่าหมดไป ยิ่งไปกว่านั้น ทำให้เกิดการรู้จักและการนำสมุนไพรไปใช้อย่างกว้างขวางมากขึ้นกว่าที่เคยเป็นมา จะเห็นได้ว่า การเข้ามาของหน่วยงานภายนอกได้มีส่วนเป็นอย่างมากในการส่งเสริมให้เกิดความเข้าใจต่อโครงการอนุรักษ์ป่าสมุนไพรของวัดดีขึ้น ทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนปลักไม้ลายมี

ความสามัคคีกันดีขึ้น ให้ความร่วมมือสนับสนุนกิจกรรมของพระสงฆ์ดีขึ้น สิ่งเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดพลังของชุมชนที่หนุนช่วยให้พระสงฆ์สามารถดำเนินโครงการดังกล่าวให้ก้าวหน้าไปได้มากยิ่งขึ้น

กล่าวโดยสรุป ถึงแม้ปัจจัยที่ดูเหมือนจะเป็นอุปสรรคต่อการดำเนินโครงการอนุรักษ์ป่าสมุนไพรจะยังมีอยู่เหมือนเดิม แต่สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ได้นำมาซึ่งปัจจัยที่เอื้อต่อการดำเนินโครงการฯ (การเข้ามาของโครงการป่าสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง) ได้ช่วยเสริมให้ชุมชนปลักไม้ลายมีทุนที่เป็นความรู้ในเรื่องสมุนไพรมากขึ้น ทำให้เกิดความเชื่อมั่นศรัทธาในตัวพระสงฆ์ที่ดำเนินโครงการฯมากขึ้น เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อป่าสมุนไพรมากขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นพลังของชุมชนปลักไม้ลายที่ช่วยผลักดันขับเคลื่อนงานอนุรักษ์ป่าสมุนไพรให้สามารถดำเนินไปได้มากกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต นั้นหมายความว่า ปัจจัยเกื้อหนุนจากภายนอกได้ช่วยสร้างเสริมให้เกิดทุนทางสังคมในชุมชนปลักไม้ลายมากขึ้น

7.8 การทำงานของพระสงฆ์กับหน่วยงานภายนอก

ต่อมาเมื่อมีหน่วยงานจากภายนอกเข้ามาสนับสนุนส่งเสริมในเรื่องของสมุนไพรเพิ่มขึ้น ทำให้ชาวบ้านเกิดความตื่นตัวด้านยาสมุนไพร ทำให้ชาวบ้านใกล้ชิดวัดสุขใจและนำสมุนไพรไปปลูกมากขึ้น จนกลายเป็นคนรักต้นไม้ รวมไปถึงรักป่าของวัดด้วย ทั้งป่าที่อยู่ใกล้บ้านก็นิยมรักษาไว้ด้วย

ชาวบ้านบางคนกล่าวว่า “.....ต่อไปจะส่งเสริมกันปลูกจนเป็นป่าไม้ใหญ่ อันควรค่าแห่งความภูมิใจของบ้านปลักไม้ลาย.....” (สัมภาษณ์, นายทองหล่อ พุ่มพวง, 17 ก.ค. 2545)

โดยหน่วยงานภายนอกที่เข้ามามีบทบาทต่อป่าสมุนไพรวัดปลักไม้ลาย จำแนกเป็นองค์กรจากส่วนราชการ และองค์กรพัฒนาเอกชน ได้แก่

7.8.1 หน่วยราชการ

หน่วยงานราชการภายนอกชุมชนที่มีส่วนร่วมในการส่งเสริมการปลูกสมุนไพร และกระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับสมุนไพร ประกอบด้วย หน่วยงานราชการระดับจังหวัด เช่น สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด หน่วยงานราชการระดับประเทศ เช่น การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (สกศ.) สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ(สวช.) มหาวิทยาลัยศิลปากร

การประสานงานกับจังหวัด โดยมีรองผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐมซึ่งรับผิดชอบดูแลหน่วยงานสาธารณสุขจังหวัด ได้มาชมป่าสมุนไพรที่วัดปลักไม้ลาย เมื่อเดือนสิงหาคม 2542 ได้เห็นความน่าสนใจของป่าสมุนไพรแห่งนี้ จึงได้เปิดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวด้านสุขภาพ โดยได้

กำหนดโครงการเที่ยวป่าสมุนไพรในวันที่ 16 กันยายน พ.ศ. 2542 ได้มีการจัดการเที่ยวป่าสมุนไพรให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวอย่างเป็นทางการ โดยติดป้ายเชิญชวนตรงทางเข้าหน้าถ้ำใหญ่ เพื่อให้ผู้สนใจสามารถเข้าเยี่ยมชมได้ มีการจัดบริเวณร้านค้าใกล้ป่าสมุนไพรเพื่อขายอาหารสมุนไพรและอาหารปลอดสารพิษในช่วงงาน มีการจัดทำแผ่นพับแนะนำป่าสมุนไพร จัดระบบการเดินทางชมป่า และเตรียมมัคคุเทศก์ แนะนำระหว่างเดินป่า ผลจากการเปิดป่าครั้งนี้ทำให้วัดปลักไม้ลายและป่าสมุนไพรเป็นที่รู้จักและถือเป็นแหล่งท่องเที่ยวประจำจังหวัดนครปฐม

สำนักงานสาธารณสุขจังหวัด หน่วยงานสาธารณสุขจังหวัดได้ประสานงานกับสถานีอนามัยตำบลทุ่งขวางให้ส่งคนเข้ารับการอบรมการนวด จำนวน 3 คน ที่กระทรวงสาธารณสุขตามโครงการอบรมวัดช่วยคนจนในปี พ.ศ. 2542 โดยทั่วไปจังหวัดจะให้วัดปลักไม้ลายเป็นแหล่งดูงานด้านสมุนไพรของนักศึกษาเภสัชศาสตร์ที่มาฝึกงาน ซึ่งทางวัดไม่เคยปฏิเสธ และโครงการล่าสุดที่จัดร่วมกับวัดปลักไม้ลาย คือ โครงการเปิดป่าท่องเที่ยว

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย หน่วยงานการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทยภาคกลาง เขต 1 ได้เข้ามาส่งเสริมเทศกาลท่องเที่ยว โดยจัดกิจกรรมเดินชมป่าสมุนไพร จัดงานเปิดป่าในวันที่ 16 กันยายน 2542 และจัดทำแผ่นพับประชาสัมพันธ์ เพื่อให้ประชาชนตื่นตัวในเรื่องการท่องเที่ยวป่าสมุนไพรมากขึ้น

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (สกศ.) ได้ร่วมส่งเสริม สนับสนุนการปลูกสมุนไพร โดยให้ทุนจำนวน 48,000 บาท เพื่อนำมาใช้ในการปลูกสมุนไพรตัวอย่าง โดยได้ใช้เงินจำนวนดังกล่าวเพื่อจัดซื้อ รองปูน วางตามข้างถนนและทางเดินรอบ ๆ วัด และใช้ปลูกต้นไม้ พืชสมุนไพรในรองปูนละ 2 ต้น พร้อมมีป้ายชื่อบอกสรรพคุณต่าง ๆ เพื่อให้ชาวบ้านและเด็ก ๆ ได้เรียนรู้เกี่ยวกับสมุนไพรโดยตรง นอกจากนี้พระครูสุธรรมนาถ ยังได้รับยกย่องให้เป็น ครูภูมิปัญญาไทยด้านสมุนไพร รุ่นที่ 1 ประจำปี 2544 ด้วย

มหาวิทยาลัยศิลปากร มีคณะผู้วิจัยโครงการพัฒนาระบบการเรียนรู้เรื่องสมุนไพรชุมชนปลักไม้ลายฯ โดยได้รับทุนสนับสนุนจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ได้ศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชนในปี พ.ศ. 2542-2543 และในปี พ.ศ. 2544-2545 ได้จัดโครงการเพื่อพัฒนาระบบการเรียนรู้เรื่องสมุนไพรในชุมชนปลักไม้ลายฯ ต่าง ๆ ได้แก่ การพัฒนานวัตกรรมการเรียนการสอนโดยบูรณาการความรู้เรื่องสมุนไพร การพัฒนามัคคุเทศน์ท้องถิ่น การพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพร

7.8.2 องค์การพัฒนาเอกชน และหน่วยงานทางสังคมหรือสาธารณะประโยชน์อื่น ๆ

โครงการสมุนไพร่เพื่อการพึ่งตนเองและชมรมแพทย์แผนไทย ได้เข้ามาสำรวจสมุนไพร่ในป่า จดชื่อแล้วรวบรวมสรรพคุณ ได้จัดกิจกรรมเกี่ยวกับการให้ความรู้เรื่องสมุนไพร่ในรูปแบบการอบรม การเดินป่า และได้มีส่วนช่วยในการทำป้ายบอกชื่อต้นไม้ต่าง ๆ ที่เป็นยาและบอกสรรพคุณ ซึ่งถ้าพึ่งพระภิกษุที่อยู่ในวัดจะไม่สามารถรู้จักต้นไม้ได้มากมายนักแต่ได้จากการที่มีผู้รู้มาประชุมร่วมกันหลายครั้งทำให้สามารถรวบรวมชื่อและสรรพคุณสมุนไพร่ได้มากมาย (เอกสารใบนำส่งผลงาน ประเภทงานบุคคล ภาควิชาการศึกษาณอกโรงเรียน คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

จากการที่องค์กรหลายองค์กรได้เข้ามามีบทบาทด้านต่าง ๆ ต่อป่าสมุนไพร่วัดปลักไม้ลาย ทำให้ป่าสมุนไพร่วัดปลักไม้ลาย เป็นที่รู้จักของสังคมภายนอก ทำให้สังคมภายนอกได้รับรู้ว่า ชุมชนปลักไม้ลายเป็นแหล่งของภูมิปัญญาด้านสมุนไพร่ เป็นแหล่งสำหรับบุคคลทั่วไปมาศึกษาเรื่องสมุนไพร่ ภายใต้การนำของพระสงฆ์คือ พระครูสุธรรมนาถ ที่ได้ประสานความร่วมมือระหว่างองค์กรต่าง ๆ พลิกผืนป่าเบญจพรรณในวัด เป็นสวนป่าสมุนไพร่ พร้อมกุศโลบายที่แยบยล คือ รักษาป่าให้เป็นสมบัติของชุมชน ให้ชุมชนมีความรู้สึกเป็นเจ้าของป่า โดยการเห็นถึงประโยชน์ที่ได้จากการคงอยู่ของป่า แทนการห้ามชาวบ้านตัดไม้เฉย ๆ ซึ่งเป็นวิธีการที่ไม่ได้ผลในระยะยาว

อีกทั้งการเข้ามาขององค์กรต่าง ๆ ดังกล่าวทำให้ชุมชนเกิดการรับรู้เรื่องพืชสมุนไพร่มากขึ้น เช่น มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ร่วมกับวัดและโรงเรียนวัดปลักไม้ลาย อบรมและพัฒนาภาคีเครือข่ายท้องถิ่นเรียกว่า “มัคคุเทศก์น้อย” ขึ้น โดยเบื้องต้นได้อบรมความรู้เกี่ยวกับพืชสมุนไพร่สรรพคุณทางยาพร้อมทั้งประโยชน์อื่น ๆ ให้กับเด็กนักเรียนชั้น ป.5-ป.6 เพื่อให้มัคคุเทศก์น้อยได้นำความรู้ที่ได้รับการอบรมไปบรรยายให้กับผู้ที่มาศึกษาเยี่ยมชมป่าสมุนไพร่

โดยตัวแทนมัคคุเทศก์น้อยบางคนกล่าวว่า

“.....ตั้งแต่ได้เป็นมัคคุเทศก์น้อย ก็ทำให้มีความรู้เรื่องสมุนไพร่มากขึ้นทั้งจากครูสอนที่โรงเรียน พระนำเข้าไปดูของจริงในป่าสมุนไพร่ และถามพ่อแม่ที่บ้านเพิ่มเติม.....”

(สัมภาษณ์, เด็กชายจักรพันธ์ เนตรวงศ์, 18 ก.ค. 2545)

“.....รู้สึกภาคภูมิใจในท้องถิ่นของตนเองที่มีคนมาเยี่ยมชมมาก และอยากที่จะเรียนรู้เรื่องสมุนไพร่ต่อไปอีก.....”(สัมภาษณ์, เด็กชายกฤษฎา อำไพจิตร, 18 ก.ค. 2545)

และจากการสังเกตการบรรยายให้กับผู้ที่มาศึกษาเยี่ยมชมของมัคคุเทศก์น้อย พบว่ามัคคุเทศก์น้อยมีความกระตือรือร้นในการบรรยายมาก แต่ความแคล่วคล่องยังน้อยอยู่ อีกทั้งความรู้เรื่องสมุนไพร่ยังมีไม่ครบถ้วน อาจเป็นเพราะโครงการมัคคุเทศก์น้อยเพิ่งจะเริ่มขึ้นไม่นาน

แต่เมื่อสังเกตบรรยากาศการบรรยายของมัคคุเทศก์น้อย ก็พบความสนุกสนาน ความตั้งใจในการแนะนำให้ความรู้เรื่องสมุนไพรให้กับผู้มาศึกษาเยี่ยมชม ทำให้คาดการณ์ได้ว่าในอนาคตความรู้เรื่องสมุนไพรของมัคคุเทศก์น้อยและความคล่องแคล่วในการอธิบายจะมีเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ด้วยใจรักอย่างแท้จริง

7.9 วิเคราะห์กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนปลักไม้ลายในระยะที่สาม

จากการศึกษาได้พบว่า ยิ่งโครงการอนุรักษ์ป่าสมุนไพรของชุมชนปลักไม้ลายได้รับความช่วยเหลือร่วมมือและการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งทำให้เกิดทุนของชุมชนซึ่งก่อให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนโครงการได้มากยิ่งขึ้นเท่านั้น โดยจะเห็นได้ว่าหน่วยงานภายนอกไม่ว่าจะเป็นการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย กระทรวงสาธารณสุข มหาวิทยาลัยศิลปากร รวมทั้งโรงเรียนในชุมชนล้วนมีส่วนช่วยสร้างระบบความคิดเกี่ยวกับเรื่องการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ความคิดเกี่ยวกับเรื่องสุขภาพ ความคิดเกี่ยวกับเรื่องการเรียนรู้ รวมทั้งเกิดความรักหวงแหนในความเป็นชุมชนของตนเอง ระบบคิดที่เกิดขึ้นในชุมชนปลักไม้ลาย ได้ทำให้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ตามมา อันได้แก่ มีการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์เกิดขึ้นในชุมชน มีการส่งเสริมการผลิตเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์สมุนไพรเพื่อการรักษาโรค มีการบำบัดด้วยวิธีแพทย์แผนโบราณประกอบการใช้สมุนไพร มีการจัดหลักสูตรและเนื้อหาเกี่ยวกับสมุนไพรในการเรียนการสอนของโรงเรียน

กล่าวโดยสรุป จากสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยอันเนื่องมาจากการสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ จากภายนอก ทำให้ทุนที่เป็นความรู้ ทุนที่เป็นเงินทุน ทุนทางด้านกายภาพอันได้แก่วัสดุอุปกรณ์ ได้ถูกแปลงมาเป็นทุนของชุมชนโดยความสัมพันธ์ของคนกลุ่มต่าง ๆ ทั้งที่อยู่ในชุมชนและมาจากภายนอกชุมชน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเอื้ออาทรต่อกัน มุ่งเกื้อกูลช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมอันสำคัญที่ก่อให้เกิดพลังของชุมชนขึ้นมา อย่างไรก็ตาม ถึงแม้เงื่อนไขหรือปัจจัยที่เป็นอุปสรรค ยังคงมีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการมุ่งปลูกพืชเพื่อการค้า ทำให้คนในชุมชนไม่ค่อยมีเวลาให้แกกันมากนัก มีการว่าจ้างแรงงานจากภายนอกมาทดแทนแรงงานภายในชุมชนที่เคยพึ่งพาอาศัยกัน แต่เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของทุนทางสังคมที่เป็นปัจจัยเอื้อต่อโครงการอนุรักษ์ป่าสมุนไพรที่ได้รับจากหน่วยงานภายนอกชุมชนมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จึงทำให้ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคที่ยังคงมีอยู่มีบทบาทน้อยลงไปจนแทบจะไม่มีผลกระทบต่อโครงการอนุรักษ์ป่าสมุนไพรเลย

7.10 กระบวนการทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพร่อดปลักไม้ลาย

จากการศึกษาได้พบว่า กระบวนการทุนทางสังคมของชุมชนวัดปลักไม้ลายที่เกิดขึ้นทั้ง 3 ระยะนั้น สามารถพิจารณาได้ในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นมิติที่แสดงถึงความสัมพันธ์ที่อาจจำแนกได้หลายระดับ อาทิ ระดับครอบครัว เครือญาติ องค์การชุมชน หรือมิติของความเป็นทางการและไม่เป็นทางการอันเกิดจากความสัมพันธ์เหล่านั้น อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นนั้น ได้เอื้อให้ประชาชนในชุมชนเกิดความร่วมมือ เกิดความไว้วางใจ และเกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากยิ่งขึ้น

รูปแบบของกระบวนการทุนทางสังคมที่ปรากฏในกระบวนการจัดการป่าชุมชนไพร่อดปลักไม้ลาย อาจจะถือได้ว่าเป็นการเกิดขึ้นจากความเกาะเกี่ยวเชื่อมโยงสัมพันธ์กันระหว่างพระสงฆ์ หน่วยงานภายใน หน่วยงานภายนอกกับชาวบ้าน และระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้านที่มีต่อกัน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า มีทั้งลักษณะความสัมพันธ์ที่เป็นส่วนตัว ความสัมพันธ์แบบเครือญาติและความสัมพันธ์ในระดับกลุ่ม ความเกาะเกี่ยวเชื่อมโยงกันของกระบวนการทุนทางสังคมเหล่านี้ได้ส่งผลให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนกิจกรรมการจัดการป่าชุมชนไพร่อด และส่งผลให้บุคคล และหน่วยงานต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นผู้ที่ได้รับประโยชน์ร่วมกันทั้งสิ้น

ถึงแม้ว่าตัวอย่างของความสำเร็จในการอนุรักษ์ป่าชุมชนไพร่อดของชุมชนปลักไม้ลายจะไม่ได้เกี่ยวข้องกับเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง แต่ทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนปลักไม้ลายที่ทำให้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์ที่เอื้ออาทรกันมากขึ้น มีความใกล้ชิดสามัคคีกันมากขึ้น จะเป็นพื้นฐานที่ดีต่อการดำเนินวิถีชีวิตและวิถีการผลิตในด้านอื่น ๆ ได้เช่นกัน ไม่ว่าจะเป็นการรวมกลุ่มกันซื้อ หรือรวมกลุ่มกันขายผลผลิตที่จะสร้างอำนาจในการต่อรองในโอกาสต่อไป

สิ่งที่ได้เรียนรู้จากกรณีศึกษาชุมชนปลักไม้ลายก็คือ กระบวนการทุนทางสังคมเป็นกระบวนการที่มีความเป็นพลวัตในการก่อรูปทางสังคม นั้นหมายความว่า ระบบคิดและวิถีปฏิบัติที่เกิดขึ้น เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายใต้สภาพแวดล้อมทั้งที่มาจากภายนอกและภายในชุมชนเอง สภาพแวดล้อมดังกล่าว มีทั้งที่เป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดกระบวนการทุนทางสังคม และปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการเกิดทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม บางปัจจัยอาจเกิดขึ้นและเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา หรือบางปัจจัยอาจจะยังคงมีอยู่ในสภาพแวดล้อมของชุมชน แต่ได้ลดบทบาทที่จะส่งผลกระทบต่อกระบวนการทุนทางสังคมลงไป ดังนั้น ปรากฏการณ์ดังกล่าว จึงเป็นสิ่งที่ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่า การเกิดขึ้น การคงอยู่ และการเสื่อมสลายไปของกระบวนการทุนทางสังคมในชุมชนนั้น จึงอยู่ที่ว่า เราจะทำอย่างไรที่จะส่งเสริมให้เกิดปัจจัยที่เอื้อต่อการเกิดกระบวนการทุนทางสังคม หรือทำให้ปัจจัยที่เอื้อต่อกระบวนการทุนทางสังคมที่มีอยู่สามารถมีบทบาทเข้มแข็งมากขึ้น ในขณะที่เดียวกัน ก็ขึ้นอยู่กับว่า จะทำอย่างไรที่จะกำจัดปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการเกิดกระบวนการทุนทาง

สังคมให้หมดหรือลดน้อยลงไป หรือพยายามที่จะลดบทบาทของปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการเกิดกระบวนการทุนทางสังคมที่ยังคงมีอยู่ในชุมชนให้มีบทบาทน้อยที่สุดเท่าที่จะทำได้

กล่าวโดยสรุป กระบวนการทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่ในชุมชนนั้น ปัจจุบันยังอาจจะซ่อนตัวอยู่ในชุมชน และรอเวลาที่เมื่อใดก็ตามที่ชุมชนจะมีสภาพแวดล้อมที่เหมาะสม เอื้อให้กระบวนการทุนทางสังคมนั้นได้เกิดขึ้น ในทำนองเดียวกัน กระบวนการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนใดชุมชนหนึ่งนั้น ก็พร้อมที่จะลดหรือหมดบทบาทลงอยู่ตลอดเวลาถ้ามีปัจจัยที่เป็นอุปสรรคเกิดขึ้นในชุมชน ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ผู้ที่มีบทบาทในการสร้างให้เกิดกระบวนการทุนทางสังคมหรือดูแลรักษากระบวนการดังกล่าวให้คงไว้ในชุมชนอย่างยั่งยืนก็คือคนในชุมชนนั่นเอง เพราะมีความใกล้ชิดและมีส่วนได้ส่วนเสียกับกระบวนการที่เกิดขึ้นมากที่สุด ส่วนหน่วยงานภายนอกนั้น จะทำหน้าที่เป็นส่วนสนับสนุนเท่านั้น

บทที่ 8

กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม กรณีศึกษาจากงานพัฒนาทั่วไปของประเทศไทยและต่างประเทศ

8.1 บทนำ

จากทั้ง 3 กรณีศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงกระบวนการและความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระบวนการเกิด และการเสื่อมถอยของทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในปัจจุบันนี้ งานวิจัยเกี่ยวกับทุนทางสังคมของไทยยังมีไม่มากนัก ในการติดตามประมวลข้อมูลเพื่อการสังเคราะห์สร้างองค์ความรู้ทางด้านนี้ จึงอาจจะต้องใช้เวลาสักระยะหนึ่ง แต่อย่างไรก็ตาม สิ่งหนึ่งที่น่าสนใจได้แก่งานวิจัยเกี่ยวกับการพัฒนาทั่ว ๆ ไปที่ได้มีการศึกษาอยู่แล้วจำนวนหนึ่งที่จะช่วยสะท้อนให้เห็นถึงภาวะและความเป็นไปของสังคมและชุมชนที่พอจะทำให้เห็นภาพของกระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมได้ แต่เนื่องจากการศึกษาในงานพัฒนาทั่ว ๆ ไปดังกล่าว ผู้ที่ทำการศึกษาในเรื่องนั้น ๆ อาจจะได้มีเป้าหมายที่จะรวบรวมข้อมูลเพื่อนำมาวิเคราะห์หรือสังเคราะห์ในมิติของทุนทางสังคมโดยตรง ดังนั้น ในการนำผลงานดังกล่าวมาใช้เพื่อศึกษาในเรื่องทุนทางสังคม จึงอาจจะมีจุดอ่อนอยู่บ้าง ซึ่งในการศึกษารั้งนี้ จะได้นำเสนอทั้งในส่วนที่เป็นเนื้อหาของงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม พร้อม ๆ กับนำเสนอผลการวิเคราะห์ถึงจุดอ่อนจุดแข็งของการใช้งานวิจัยเหล่านี้ว่า สามารถนำมาใช้ประโยชน์ในการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมได้มากน้อยเพียงใดด้วย

ประโยชน์อีกประการหนึ่งที่ผู้ศึกษาคาดหวังว่าน่าจะเกิดจากการนำเสนอครั้งนี้ ได้แก่ การวิเคราะห์เพื่อที่จะให้เห็นว่างานวิจัยในงานพัฒนาทั่ว ๆ ไปยังขาดอะไรในการมองถึงกระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคม ผลที่ได้จากการวิเคราะห์ในลักษณะนี้ก็น่าจะทำให้นักวิจัยในอนาคตได้ทราบว่า หากต้องการที่จะให้งานวิจัยสามารถอธิบายได้อย่างกว้างขวางครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับทุนทางสังคมแล้วนั้น นักวิจัยจะต้องปรับปรุงเพิ่มเติมกรอบในการศึกษาในส่วนใดเป็นการเพิ่มเติมอีกบ้าง

สำหรับในบทนี้ได้นำเสนอกรณีศึกษาของต่างประเทศบางตัวอย่าง ซึ่งก็คาดว่าน่าจะจะได้ประโยชน์บ้างตามสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จะช่วยให้ผู้สนใจศึกษาทางด้านนี้ได้เห็นว่า การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมของแต่ละประเทศที่มีบริบทแตกต่างกัน อาจนำไปสู่ประเด็นที่จะศึกษาที่แตกต่างกันได้

8.2 กรณีศึกษาชุมชนทุ่งกระเจ็ด ต. ท่าสะท้อน จ.สุราษฎร์ธานี¹

8.2.1 ความเป็นมา

พฤษภาคมในตำบลท่าสะท้อน อำเภอพนมพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี ชาวบ้านรู้จักกันในนามของ “ทุ่งกระเจ็ด” เพราะมีต้นกระเจ็ดงอกงามขึ้นไปทั่วพนาในเนื้อที่ประมาณสองพันไร่ เป็นแหล่งรับน้ำจืดหรือแก้มลิงธรรมชาติของบริเวณใกล้เคียง เพื่อลดความรุนแรงของน้ำท่วมในหน้าฝนตกชุกและสามารถใช้ประโยชน์จากต้นกระเจ็ด เพื่อทำผลิตภัณฑ์หัตถกรรมพื้นบ้าน หรือการแปรรูปสินค้าเกษตรอย่างง่ายหลากหลายชนิด ซึ่งในปัจจุบันชาวบ้านบริเวณใกล้เคียงก็ยังทำกันอยู่ในยามว่างจากการทำสวน แต่เดิมพุดังกล่าวเป็นสมบัติกลางของชาวบ้านและชุมชนใกล้เคียง เพื่อจับสัตว์น้ำจืด เก็บเห็ดเห็ดมาบริโภคในครัวเรือน และยังเป็นที่พักพิงอาศัยของนกและสัตว์ป่าอีกหลายชนิด เป็นที่รวมแหล่งทำมาหากินทั้งของคนและสัตว์ ตั้งแต่ในอดีตสืบเนื่องจนถึงปัจจุบัน

8.2.2 ขบวนการทำลายทรัพยากรส่วนกลางของท้องถิ่น: ปัญหาและบทเรียนของชุมชน

การบุกรุกพฤษภาคมเกิดขึ้นหลังจากมีการสัมปทานป่าในบริเวณที่ใกล้เคียง ทำให้มีการเข้าถึงพฤษภาคมโดยทางรถยนต์ ผลจากการสัมปทานป่าทำให้ระบบนิเวศของพฤษภาคมเปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือ น้ำซับมีระดับที่ลดลงและพฤษภาคมจะแห้งเร็วทำให้น้ำลดลงอย่างต่อเนื่อง บางช่วงขาดน้ำเป็นเวลาหลายๆ เดือนในรอบ 1 ปี และเนื่องจากพฤษภาคมทำให้เกิดสภาพความแห้งแล้ง ผลสุดท้ายทำให้เกิดไฟไหม้พฤษภาคม ซึ่งนำไปสู่การบุกรุกจับจองที่ริมพฤษภาคม และการขุดบ่อล่อปลาของชาวบ้าน จนกระทั่งกลุ่มนายทุนนอกพื้นที่เข้าไปกว้านซื้อที่ดินรอบพฤษภาคมและบุกรุกบริเวณพฤษภาคมเพิ่มเติม เพื่อปลูกปาล์มน้ำมันและพืชอื่น ๆ ทำให้พฤษภาคมเสื่อมโทรมไปมาก ผลผลิตต่าง ๆ ตามธรรมชาติที่ได้จากพฤษภาคมเริ่มหายไป

8.2.3 กระบวนการพลิกฟื้นทรัพยากรและการแสวงหาทางออก

ในปี 2533 ทางสภาตำบลท่าสะท้อนได้งบประมาณจากโครงการ ก.ส.ช. ให้สร้างฝายน้ำล้นกักเก็บน้ำเพื่อให้พฤษภาคมสามารถเก็บกักน้ำได้ในระดับหนึ่ง หลังจากเกิดโครงการดังกล่าว ทำให้ป่าพฤษภาคมเริ่มฟื้นขึ้นอย่างรวดเร็ว ต้นกระเจ็ดเจริญงอกงามและแผ่ขยายออกไปเป็นบริเวณกว้างมากขึ้น

---

¹ โดยสงบ สงเมือง (นักวิจัย)

จากสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการดำรงชีพของสิ่งมีชีวิต ทำให้สัตว์ต่าง ๆ อาทิ ปลาต่าง ๆ กลับมาปรากฏให้เห็นอีกครั้ง รวมทั้งสัตว์ป่าจำพวกนก ตะกวด ชะมด และตะพาบน้ำก็ชุกชุมขึ้น ชาวบ้านผู้ซึ่งได้รับประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้ได้มีความคิดที่จะหาทางรักษาสัตว์แวดล้อมที่ติดังกล่าวเพื่อให้มีการใช้ประโยชน์จากพืชมาน้อยที่สุดถึงเป็นธรรมชาติและยั่งยืน และเพื่อป้องกันไม่ให้ป่าพืชมาน้อยเกินไปอีก ประมาณกลางปี 2534 ชาวบ้านได้ปรึกษากันและร่วมกันวางระเบียบการใช้พืชมาน้อย ดังนี้ คือ

1. ห้ามใช้ขวานหรือแหตาเล็กกว่าสี่เซนติเมตรจับสัตว์น้ำ
2. ห้ามจับปลาในฤดูวางไข่
3. การใช้เผือกไม้ไฟต้องยาวไม่เกินสี่สิบเมตร และให้วางห่างกันประมาณสี่สิบเมตร เพื่อให้ปลาหลุดรอดเหลือไว้ขยายพันธุ์ด้วย
4. ห้ามจับสัตว์น้ำด้วยวิธีการวางยาเบื่อ ระเบิด ส่อง แทะ หรือยิงด้วยปืนฉมวก และห้ามล่าสัตว์อื่น ๆ เด็ดขาด
5. การเก็บกระจุตให้ใช้วิธีถอนอย่างเดียว ห้ามตัดหรือถาง และจะต้องมีความยาวหนึ่งเมตรครึ่งหรือไม่ต่ำกว่าสามศอก
6. ห้ามแผ้วถางป่า ตัดต้นไม้ และบุกรุกที่พืชมาน้อย

โดยในกระบวนการใช้ระเบียบของชุมชนดังกล่าวมีโทษในระดับต่างๆ คือ หากฝ่าฝืนครั้งแรกให้ว่ากล่าวตักเตือน ในครั้งต่อ ๆ ไปให้ยึดเครื่องมือและปรับเป็นเงินเข้ากองทุนหมู่บ้านเป็นจำนวน 100 -1,000 บาท ตามแต่ความผิดจะน้อยหรือมากซึ่งปรากฏว่ายังไม่มีใครฝ่าฝืน

กลางปี 2536 มีการสำรวจหมู่บ้านรอบ ๆ พืชมาน้อย 5 หมู่บ้าน พบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพทำสวนยางพารา เมื่อราคายางพาราตกต่ำติดต่อกันหลายปี ชาวบ้านจำนวนยี่สิบสองครัวเรือนได้ยึดอาชีพถอนกระจุตและสานเสื่อกระจุตขายเป็นอาชีพเสริม มีรายได้จากกิจกรรมดังกล่าวเฉลี่ยของแต่ละครัวเรือนระหว่าง 500 - 2,000 บาท/เดือน ซึ่งเป็นรายได้เสริมที่ช่วยให้พวกเขายังชีพอยู่ได้ในระดับหนึ่ง แต่ผลจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพทั้งภายในและสภาพแวดล้อมรอบ ๆ พืชมาน้อย ทำให้การเก็บเกี่ยวกระจุตจากพืชมาน้อยเกิดความไม่แน่นอนในแต่ละปี ชาวบ้านจึงเกิดความคิดร่วมกันที่จะอนุรักษ์และฟื้นฟูสภาพของพืชมาน้อยให้ยั่งยืนถาวรขึ้นมา เพื่อให้ต้นกระจุตเจริญงอกงาม และชาวบ้านจะได้แสวงหาอาหาร และทำเป็นอาชีพเสริมจากป่ากระจุตได้อย่างยั่งยืน

สิ่งพวกเขาค้นพบ คือ การร่วมกันปรึกษากันหาวิธีการและมาตรการในการปกป้องฐานทรัพยากรร่วมกัน นอกจากระเบียบที่มีอยู่และให้มีมาตรการที่เป็นรูปธรรมเพิ่มเติม ซึ่งส่วนใหญ่ระเบียบจะออกมาในแนวอนุรักษ์และปล่อยให้ธรรมชาติจัดการด้วยตัวมันเอง และให้มนุษย์

รบบกวนน้อยที่สุดเท่าที่จำเป็นจริง ๆ ดังนั้น จึงเกิดกระบวนการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งกลายเป็นภาระกิจสำคัญของแทบทุกหมู่บ้านในพื้นที่รอบพรุกระจุด หลังจากที่มีเพียงบางชุมชนได้ร่วมรักษา ผลจากการดำเนินการของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและความร่วมมือของประชาชนทำให้ป่าพรุกระจุดได้รับการฟื้นฟูและมีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพียงพอที่จะเป็นแหล่งทำมาหากินของชุมชนได้ เพราะฐานคิดที่ว่า ความยั่งยืนของชุมชนตั้งอยู่บนฐานทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณภาพนั่นเอง

8.2.4 บทวิเคราะห์กรณีศึกษาทุ่งกระจุด ต.ท่าสะท้อน

จากกรณีศึกษาของ "ทุ่งกระจุด" ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชาวบ้านจากเดิมเคยพึ่งพิงธรรมชาติ และพึ่งพิงกันเอง (จับปลา หาของป่า) เปลี่ยนมาเป็นการพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น (ทำสวนยาง) อย่างไรก็ตาม ในอดีตชาวบ้านได้พึ่งพิงป่าพรุในหลาย ๆ ด้าน ทำให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นไปในลักษณะที่ช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง (การเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากป่าพรุ) แต่ในเวลาต่อมา เมื่อชุมชนได้รับผลกระทบจากปัจจัยแวดล้อมจากภายนอก อันได้แก่กฎหมายสัมปทานป่าที่เข้ามากระทบกับสิทธิชุมชนในการใช้สอยประโยชน์จากป่าพรุ รวมทั้งเอกชนที่ได้รับสัมปทานป่าได้เข้ามาทำลายทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน จนเป็นเหตุให้ชุมชนไม่สามารถพึ่งพาป่าพรุในการดำเนินชีวิตตามปกติได้ ซึ่งถือได้ว่าการบังคับใช้กฎหมายสัมปทานป่าและการเข้ามาหาประโยชน์และทำลายสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศของชุมชน ถือเป็นผลกระทบที่เกิดจากปัจจัยแวดล้อมที่มีต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง

นอกจากกฎหมายและการเข้ามาทำลายสิ่งแวดล้อมของภาคเอกชนแล้ว การที่สมาชิกได้หันไปทำอาชีพสวนยางเป็นอาชีพหลัก และพึ่งพาตลาดเป็นหลัก ก็ถือได้ว่าเป็นปัจจัยจากภายนอกที่เข้ามามีผลต่อการดำเนินวิถีชีวิตของสมาชิกในชุมชนเช่นกัน ดังนั้น จะเห็นได้ว่า การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับระบบนิเวศและวิถีชีวิตของชุมชนในเรื่องอาชีพ การทำสวนยางล้วนมีผลทำให้ ชุมชนต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ผลก็คือ ชุมชนมีความอ่อนแอมากขึ้น ซึ่งทั้งสองเหตุการณ์ล้วนก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ชาวบ้านทั้งสิ้น (ป่าพรุเสื่อมโทรม ไม่มีปลา หรือของป่าให้บริโภค ราคายางตกต่ำ ชาวบ้านไม่มีรายได้)

อย่างไรก็ตาม แรงกดดันที่เกิดขึ้นกับชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติถูกทำลาย ราคาผลผลิตจากยางตกต่ำ สิ่งเหล่านี้มีผลทำให้ชาวบ้านต้องเปิดใจ หันหน้าเข้าหากัน มีการปรึกษาหารือกัน มีการระดมความคิดเห็นเพื่อหาทางช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ถือ

ว่าเป็นการเกิดของกระบวนการทุนทางสังคม ที่เริ่มจากการเกิดความคิดที่จะแก้ปัญหาทั้งที่เป็นของตนเองและเป็นปัญหาของเพื่อนบ้านหรือของชุมชน ความคิดดังกล่าว ได้ทำให้สมาชิกเปิดใจสร้างความสัมพันธ์กับคนอื่น เพื่อหาทางแก้ปัญหาร่วมกัน

กระบวนการที่ทำให้ชาวบ้านหันมาสร้างความสัมพันธ์ระหว่างกัน บนฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทำให้ความรู้และความฉลาดของแต่ละบุคคล ได้แปรเปลี่ยนไปเป็นความรู้ ความฉลาดของชุมชน เป็นทุนหรือทรัพยากรของชุมชนที่สมาชิกทุกคนสามารถได้รับประโยชน์จากสิ่งเหล่านี้ร่วมกัน ซึ่งความรู้ ความฉลาด ทำให้เกิดพลังในการแก้ไขปัญหาของชุมชน และเป็นผลให้สมาชิกได้ร่วมกันทำกิจกรรมต่าง ๆ ในเวลาต่อมา เพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น อาทิ การสร้างหรือรื้อฟื้นอาชีพที่ได้จากต้นกระจุต การอนุรักษ์ป่าพรุและสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดสภาพแวดล้อมที่ดี มีระบบนิเวศที่ดีและในเวลาต่อมาทำให้มีสัตว์ป่าชุกชุมขึ้น ในน้ำก็มีปลาชุกชุมขึ้น สิ่งเหล่านี้ล้วนช่วยให้การดำเนินวิถีชีวิตของชาวบ้านเป็นไปได้อย่างขึ้นอย่างน้อยการมีอาหารจากธรรมชาติมากขึ้น ซึ่งก็ช่วยลดค่าใช้จ่ายของครัวเรือนลงไปได้

กล่าวโดยสรุป การเกิดกระบวนการทุนทางสังคมดังกล่าว เริ่มต้นจากการที่สมาชิกได้รับแรงกดดันทำให้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดจากที่เคยต่างคนต่างอยู่ มาเป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จากระบบคิดที่จะช่วยเหลือกัน ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทุนมนุษย์ อันได้แก่ ความเฉลียวฉลาด ความรู้ ประสบการณ์ที่มีอยู่ในตัวของแต่ละคน ได้ถูกนำมารวมกัน และกลายเป็นความรู้ ความฉลาดของชุมชนเพื่อใช้ในการแก้ปัญหา และจากความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่นำไปสู่การร่วมคิด ร่วมแรง ร่วมใจ ทำให้แรงงานของแต่ละคนกลายเป็นแรงงานของชุมชน ทำให้เงินทุนที่มีอยู่ของแต่ละคน กลายมาเป็นทุนของกลุ่มหรือของชุมชน และทำให้เกิดพลังชุมชนในการผลักดันโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการทุนทางสังคมดังกล่าว ทำให้ชุมชนมีอาชีพใหม่ที่มีรายได้เพิ่มขึ้น ทำให้ชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น มีอาหารจากธรรมชาติมากขึ้น ทำให้ชุมชนมีรายจ่ายน้อยลง มีสภาพแวดล้อมของชุมชนดีขึ้น และคาดหวังว่า การที่ชุมชนได้รับผลลัพธ์และผลกระทบจากกระบวนการทุนทางสังคมไปในทิศทางที่ดีขึ้น น่าจะก่อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนมากขึ้น โดยเฉพาะการที่คนในชุมชนมีลักษณะความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน และมีความสามัคคี ซึ่งคุณสมบัติเหล่านี้ น่าจะมีส่วนเป็นอย่างมากที่จะทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นได้

8.2.5 จุดเด่นของกรณีศึกษาทุ่งกระจุต ต.ท่าสะท้อน

ในการนำเสนอกรณีศึกษาทุ่ทุ้งกรณีนั้น ผู้ศึกษาสามารถหยิบยกปรากฏการณ์ที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงทุนทางสังคมมานำเสนอได้ทันที เพราะจากข้อมูลทีปรากฏมีความชัดเจนในระดับหนึ่ง ประกอบกับผู้ศึกษาได้ใช้ช่วงเวลาของการเกิดเหตุการณ์เป็นตัวกำหนดในการนำเสนอเรื่องราว จึงทำให้การนำเสนอไม่ต้องกังวลถึงความต่อเนื่องเชื่อมโยงของเหตุการณ์ต่าง ๆ มากนัก

ข้อดีอีกประการหนึ่งของกรณีศึกษาทุ่ทุ้งกรณี ได้แก่การนำเสนอเรื่องราวต่าง ๆ อาศัยข้อเท็จจริงทีปรากฏให้เห็นตามข้อมูลทีมีอยู่ ผู้ศึกษาไม่ต้องกังวลถึงเหตุผลลึกลึซึ่งที่อยู่เบื้องหลังของเหตุการณ์ต่าง ๆ มากนัก (เพราะไม่สามารถหาได้) ดังนั้น การนำเสนอจึงทำได้ค่อนข้างสะดวกรวดเร็ว

ข้อสังเกตจากกรณีศึกษาทุ่ทุ้งกรณี ผู้ศึกษามีความเห็นว่ หากนักวิจัยต้องการทราบถึงปรากฏการณ์ของทุนทางสังคมเป็นเบื้องต้น เพื่อนำไปสู่การศึกษาอย่างละเอียดลึกลึซึ่งอีกครั้งหนึ่ง การนํางานวิจัยในงานพัฒนาทั่ว ๆ ไป หรือแม้แต่งานวิจัยในเชิงมานุษยวิทยามาศึกษาวิเคราะห์ ก็คิดว่ น่าจะเป็นประโยชน์ เพราะอย่างน้อยจะทำให้เห็นภาพ และประเด็นต่าง ๆ ทีน่าสนใจเกี่ยวกับทุนทางสังคม ซึ่งจะทำให้สามารถวางแผนการศึกษาได้รัดกุมมากยิ่งขึ้น

8.2.6 จุดด้อยของกรณีศึกษาทุ่ทุ้งกรณี ต.ทำสะท้อน

สิ่งทีถือว่ เป็นจุดอ่อนของการนำกรณีศึกษาทุ่ทุ้งกรณีมาใช้เป็นกรณีศึกษาเรื่องทุนทางสังคม ได้แก่ ปัจจัยแวดล้อมบางประการทีไม่สามารถหาได้จากข้อมูลทีมีอยู่ อย่างเช่น ปัจจัยทางด้านผู้นำ ซึ่งค่อนข้างมีความสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงระบบความคิดของคนในชุมชน นอกจากนั้น ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม อันได้แก่ความเชื่อ ค่านิยม และเรื่องของศาสนา ศีลธรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้ค่อนข้างมีอิทธิพลมากในสังคมไทย ดังนั้น การศึกษาทีขาดประเด็นทีสำคัญเหล่านี้ อาจทำให้ภาพทีได้เกี่ยวกับทุนทางสังคมขาดความสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การให้ข้อเสนอแนะต่าง ๆ อาจจะต้องทำด้วยความระมัดระวังมากขึ้น

8.3 กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้

8.3.1 ความเป็นมา

หลังจากเกิดวิกฤตภัยแล้งและน้ำท่วมที่ภาคใต้ ปลายทศวรรษ 2510 การเกษตรได้แปรเปลี่ยนไปสู่การผลิตเชิงธุรกิจ แทนการผลิตเพื่อการบริโภค โดยในกระบวนการผลิตของเกษตรกรจำเป็นต้องมีค่าใช้จ่ายในเรื่องปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ค่าเครื่องจักรในการไถ และค่าใช้จ่ายสำหรับการเก็บเกี่ยว ฯลฯ เข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้เกษตรกรมีต้นทุนในการผลิตสูงขึ้น ประกอบกับต้องเผชิญปัญหาราคาสินค้าที่ไม่แน่นอน ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ต้องประสบกับภาวะหนี้สินกันมากขึ้น ซึ่งก็มีทั้งหนี้ในระบบและนอกระบบ จากสถานการณ์ปัญหาดังกล่าว ทำให้ผู้นำชุมชนหลายแห่งเริ่มปรึกษาหารือและพิจารณาว่า ระบบธนาคารพาณิชย์หรือแม้แต่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) ที่มีอยู่นั้น ไม่ได้เอื้อประโยชน์ให้แก่ชาวบ้านแต่อย่างใด โดยผู้นำชุมชนมีความเห็นว่า ธนาคารดังกล่าว เป็นสถาบันการเงินของภาคทุนและรัฐที่รับฝากเงินแล้วปล่อยเงินกู้ให้ชาวบ้าน โดยชาวบ้านจะต้องใช้หลักทรัพย์หรือกลุ่มค้ำประกันเงินกู้ จากนั้นธนาคารเหล่านี้ก็จะเก็บดอกเบี้ยแล้วนำไปสร้างความเติบโตใหญ่ให้แก่ธนาคาร โดยที่ดอกเบี้ยเหล่านั้นไม่ได้ทำประโยชน์ให้แก่ชาวบ้านหรือหมู่บ้านเลย

ผู้นำคนสำคัญ คือ **พ่อกำนันอัมพร ด้วงปาน** ประธานกลุ่มออมทรัพย์และกำนันตำบลคลองเปียง อำเภोजะนะ จังหวัดสงขลา ท่านได้ให้สัมภาษณ์ไว้ในปี 2533 ตอนหนึ่งว่า

“.. แต่ถ้ามีสถาบันการเงินของเราขึ้นมาเอง สมาชิกสามารถมากู้กลุ่มของตัวเองไปใช้ประโยชน์ได้ทุกเรื่อง สิ่งที่ดีที่สุดคือ เราสามารถรักษาดอกเบี้ยให้เป็นของเราเองในที่สุด แทนที่จะเสียให้นายทุนหรือ ธกส. หรือที่อื่น ๆ ก็มาเสียให้พวกเรากันเองมีดีกว่าหรือ พอสิ้นปีก็ได้เงินปันผลอีก.....”

แกนนำและชาวบ้านที่พบปัญหาเหมือนกัน จึงมาร่วมกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นปรึกษาหารือกันด้วยภูมิปัญญาของชาวบ้านเอง และจากประสบการณ์ของพวกเขาที่ยึดมั่นบนพื้นฐานหลักจริยธรรม จึงเกิดความคิดเรื่องกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนขึ้น ที่เน้นความเอื้ออาทรต่อกัน โดยมุ่งที่การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกันในระหว่างสมาชิก ไม่ได้ยึดเอาเงินเป็นใหญ่และก็ได้มุ่งทำกำไร

8.3.2 พัฒนาการและความก้าวหน้าของกลุ่มออมทรัพย์

กลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนหมู่บ้านทั้งหมด ไม่ใช่เป็นเพียงสถานที่ทำธุรกรรมทางการเงินแต่เพียงอย่างเดียว แต่เน้นให้เห็นถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกันเองตั้งแต่เกิดจนตาย เป็นการฟื้นฟูสถาบันบ้านที่เคยใช้จารีตประเพณีและวัฒนธรรมเป็นแกนกลาง มาใช้ทุนหรือเงินออมของกลุ่มเป็นแกนกลางในการรวมกลุ่ม ในการรวมกลุ่มออมทรัพย์คนรวยจะสะสมเงินแต่ไม่กู้ ในขณะที่คนจนสะสมเงินด้วยกู้เงินด้วย ลักษณะการดำเนินงานของกลุ่มออมทรัพย์ดังกล่าวเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความเอื้ออาทร การแบ่งปันกัน และอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ทั้งนี้เพราะการกู้ยืมของสมาชิกไม่ต้องใช้หลักทรัพย์ในการค้ำประกัน ยิ่งนานวันเงินออมของกลุ่มก็เพิ่มพูนมากขึ้นเรื่อย ๆ อย่างไรก็ดีตาม จากการดำเนินงานระยะหนึ่ง กลุ่มออมทรัพย์ในหมู่บ้านต่าง ๆ มีขนาดของธุรกิจแตกต่างกันไป ซึ่งขนาดเล็กใหญ่ของกลุ่มนั้นขึ้นอยู่กับความยาวนานและมีการขยายเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม ที่มักจะมีการสร้างเครือข่ายในเขตปกครองและเขตภูมิศาสตร์เดียวกัน อย่างไรก็ตาม การเติบโตของกลุ่มออมทรัพย์ในพื้นที่ต่าง ๆ นั้นจะมีผลทำให้ขีดความสามารถในการจัดสรรเงินเป็นค่าใช้จ่ายและสวัสดิการต่าง ๆ ของกลุ่มสามารถทำได้ครบวงจรชีวิตมากขึ้น คือ เริ่มตั้งแต่เกิด เรียนหนังสือ เจ็บป่วย แต่งงานไปจนกระทั่งตาย จากการศึกษาพบว่า การดำเนินงานของบางกลุ่มก้าวหน้าไปไกลมากกว่าภาครัฐ โดยกลุ่มจะมีการอุดหนุนการผลิตทางการเกษตร เลี้ยงสัตว์และอื่น ๆ ให้แก่สมาชิกของกลุ่ม หรือมีการจัดตั้งกองทุนเพื่อดำเนินธุรกิจและธุรกรรมต่าง ๆ เป็นต้นว่า กองทุนโรงสีข้าว กองทุนปุ๋ย และกองทุนวัว ตัวอย่างเช่นที่ชุมชนนาหว้า อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา ได้มีการจัดตั้งกองทุนต่าง ๆ เป็นสวัสดิการของสมาชิกถึง 74 กองทุน ครบวงจรชีวิตตั้งแต่แรกเกิดจนกระทั่งแก่เฒ่าและตาย ยิ่งไปกว่านั้นยังมีศูนย์สาธิตการตลาด หรือร้านค้าของกลุ่มออมทรัพย์อีกด้วย ซึ่งหลายชุมชนทำให้ร้านค้าผูกขาดของเอกชนที่เก็งกำไรสูงสุดต้องยกเลิกไปก็มี

กลุ่มออมทรัพย์เหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่ชาวบ้านจัดตั้งกันเอง เรียนรู้กันเอง และผู้นำและสมาชิกของกลุ่มจะมีการแลกเปลี่ยนความรู้หรือการดูงานจากกลุ่มอื่น ๆ ที่ประสบความสำเร็จในการดำเนินงานมาแล้ว โดยที่ผู้นำกลุ่มเหล่านั้นจะนำความรู้ที่ได้กลับไปดำเนินงานภายใต้บริบทของสังคมของแต่ละชุมชนหมู่บ้าน และมีการสร้างตัวแบบของตนเองขึ้นมา ซึ่งจากข้อมูลที่ได้มีการศึกษารวบรวมเอาไว้พบว่า ปัจจุบันมีกลุ่มออมทรัพย์ที่ได้ก่อตั้งขึ้นมากมาย มีจำนวนไม่น้อยกว่าสามหมื่นกลุ่มทั่วประเทศ ซึ่งมีทั้งกลุ่มที่อ่อนบ้างแข็งบ้างตามสภาพและเหตุปัจจัยเกื้อหนุนภายในระบบของกลุ่มเอง นอกจากนั้น กลุ่มออมทรัพย์เหล่านี้ ยังมีการเรียกชื่อกิจกรรมที่ทำแตกต่างกันไปตามแต่แกนนำในแต่ละชุมชนจะร่วมกำหนดกับสมาชิก เป็นต้นว่า ธนาคารหมู่บ้าน กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต เครดิตยูเนียน ธนาคารชีวิต และอื่น ๆ แต่ถึงจะ

มีชื่อเรียกที่แตกต่างกัน ทุกกลุ่มก็มีเป้าประสงค์ในการดำเนินกิจการอย่างเดียวกันคือ สร้างเงินออม โดยสมาชิกและเพื่อสมาชิกในชุมชนหมู่บ้าน ด้วยการสะสมเงินทุกเดือน ตามความสามารถสูงต่ำ ตามที่ได้ตกลงกันไว้ในหมู่สมาชิก สำหรับการให้บริการแก่สมาชิก กลุ่มก็จะพิจารณาจากคนที่มีความจำเป็น โดยคนที่เดือดร้อนมากก็จะได้รับเงินกู้ของกลุ่มไปใช้ก่อน ส่วนกลุ่มก็จะได้ประโยชน์จากดอกเบี้ยเงินกู้ ซึ่งกลุ่มจะมีการจัดสรรผลประโยชน์ที่ได้จากเงินกู้ตามสัดส่วนในรูปของเงินปันผล กองทุน สวัสดิการ หรืออาจจะนำผลประโยชน์ดังกล่าวไปใช้ในการดำเนินธุรกิจชุมชน การพัฒนากิจกรรมของกลุ่ม การพัฒนาหมู่บ้าน อุดหนุนการผลิตและเลี้ยงสัตว์ของสมาชิกในชุมชน

สำหรับชุมชนมุสลิมซึ่งมีข้อห้ามเกี่ยวกับดอกเบี้ย ก็มีวิธีการที่จัดการร่วมกันเพื่อไม่ให้ผิดหลักศาสนาโดยใช้ภูมิปัญญาของกลุ่ม กลุ่มออมทรัพย์จึงกลายเป็นเครื่องมือพื้นฐานเบื้องต้นของชุมชนหมู่บ้าน เพื่อสร้างเงินออมของตนเอง และสามารถใช้จ่ายดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมได้อย่างกว้างขวาง ผลจากการมีกลุ่มออมทรัพย์สามารถช่วยให้สมาชิกลดการเป็นหนี้และพึ่งพิงเงินกู้จากภาครัฐและภาคเอกชน (นายทุน) ลงไป ซึ่งในอดีตที่ผ่านมาได้พบว่า ชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ หลายหมู่บ้านเกือบล้มละลายเพราะมีหนี้สินและรายจ่ายสูงกว่ารายได้มาก แม้แต่เจ้าหน้าที่ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตรก็มองเห็นความสำคัญของการออมเงินของชุมชนชาวบ้านในรูปลักษณะดังกล่าวว่าจะเป็นหนทางที่ช่วยปลดปล่อยปัญหาหนี้สินให้แก่ชาวบ้านได้ เพราะการออมเป็นหนทางเดียวที่จะทำให้ชาวบ้านสามารถหาเงินมาปลดหนี้ธนาคารได้

จากกระบวนการดังกล่าว จะเห็นว่าลักษณะการทำงานของกลุ่มออมทรัพย์จัดได้ว่าเป็นทุนทางสังคม โดยกระบวนการทำงานจะเริ่มจากการร่วมมือกันภายในแต่ละชุมชนก่อน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกกับปัจเจกหรือระหว่างปัจเจกกับชุมชน เมื่อแต่ละกลุ่มออมทรัพย์มีการประสานเชื่อมต่อเครือข่ายกันมีการดูงานกันแลกเปลี่ยนประสบการณ์ และเลียนแบบกลุ่มที่ประสบความสำเร็จ ทำให้กลุ่มออมทรัพย์ทั้งหลายมีความเข้มแข็งขึ้น เป็นการเชื่อมต่อเครือข่ายระหว่างองค์กรกับองค์กร ที่ก่อให้เกิดความร่วมมือและความไว้วางใจซึ่งกันและกัน

อัมพร แก้วหนู บรรณาธิการแลได้ ให้ทัศนะต่อพลังของกลุ่มออมทรัพย์ว่าเป็นการ “ปฏิวัติเงียบ” ของชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ โดยยกเหตุผลประกอบไว้หลายประการ คือ

1. เป็นการฟื้นฟูระบบพึ่งพากันเองของกลุ่มภายในหมู่บ้าน โดยที่สมาชิกทุกคนต่างก็มีสิทธิมีส่วนในการเป็นเจ้าของอย่างเท่าเทียมกัน จึงทำให้มีหนี้สูญน้อยมากและมีความมั่นคงสูง
2. มีความหลากหลายและความยืดหยุ่นในการบริหารจัดการสูง สะท้อนให้เห็นถึงพลังทางพลวัต และทุนทางสังคมของแต่ละหมู่บ้าน อันเป็นทุนพื้นฐานในการสร้างทุนทางเศรษฐกิจของ

กลุ่มและเครือข่ายที่กว้างขวางออกไป การดำเนินงานต่าง ๆ เกิดจากภายในชุมชนเอง ไม่ใช่การสั่งการมาจากภายนอกชุมชน

3. พื้นฟูสถาบันบ้านที่มีกฎระเบียบ กติกาของตนเองที่สร้างขึ้นภายในกลุ่มออมทรัพย์ และทุกคนก็เต็มใจที่จะปฏิบัติตามเพราะเป็นกฎกติกาที่ตนเองมีส่วนในการสร้างขึ้น รวมทั้งตนเองก็ได้ประโยชน์ด้วย จึงทำให้เงินออมของกลุ่มมีความมั่นคงและยั่งยืน เพราะเงินส่วนใหญ่อยู่ในมือสมาชิกที่กู้ยืมไปดำเนินกิจกรรม จึงทำให้มีความรักและหวงแหนกลุ่มของตน พลังของกลุ่มในหมู่บ้านจึงมีความเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

4. เกิดการขยายทุน กล่าวคือ ในทศวรรษแรก ๆ ของกลุ่มออมทรัพย์จะเน้นทางด้านการสะสมเงิน เพื่อเป็นแหล่งเงินกู้ของสมาชิก แต่ในทศวรรษที่สองเริ่มขยายไปทางด้านการให้บริการ และสวัสดิการต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในเรื่องของสวัสดิการนั้น จะสนองความต้องการของสมาชิกตั้งแต่เกิดจนตาย และด้วยเหตุนี้เองจึงเกิดเป็นแรงจูงใจสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านสมัครเป็นสมาชิกด้วยความเต็มใจ โดยไม่ต้องใช้การประชาสัมพันธ์ใด ๆ ทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม จากผลการศึกษาพบว่า การเติบโตขึ้นของกลุ่มออมทรัพย์จะมีความสัมพันธ์กับการจัดสวัสดิการให้แก่สมาชิก หมายความว่ายิ่งกลุ่มออมทรัพย์มีเงินสะสมมากขึ้นเท่าใด กลุ่มก็จะสามารถจ่ายค่าสวัสดิการให้แก่สมาชิกได้หลากหลายและสามารถจ่ายให้แก่สมาชิกในจำนวนเงินที่สูงขึ้น ตัวอย่างเช่น ของตำบลคลองเปี้ยะ ช่วยงานศพศพละ 5,500 บาท และเพิ่มขึ้นปีละ 500 บาท จ่ายค่ารักษาพยาบาลได้เต็มจำนวนเท่าที่มีการจ่ายจริง เป็นต้น หรือมีบางกลุ่มจะจ่ายค่ารักษาพยาบาลในกรณีที่สมาชิกไปรับการรักษาที่นอกหมู่บ้านให้ด้วย

5. นอกจากการบริการในเรื่องสวัสดิการแล้ว พบว่ามีกลุ่มออมทรัพย์หลายกลุ่ม ได้จ่ายเงินเพื่อพัฒนาหมู่บ้านในรูปแบบอื่น ๆ อีกด้วย อาทิ กลุ่มคลองหระ อำเภอนาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ได้ตัดรายได้ปีละ 10,000 บาทเพื่อพัฒนาหมู่บ้าน มีกลุ่มออมทรัพย์หลายกลุ่มได้จ่ายช่วยเหลือศูนย์เด็กเล็ก กลุ่มออมทรัพย์มุสลิมบางกลุ่มจ่ายเงินเพื่อช่วยครูสอนศาสนา หรือเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ชาวประมงพื้นบ้านในทะเลสาบสงขลาตอนกลาง ยี่สิบสองกลุ่มได้ตัดกำไรร้อยละสิบ เป็นกองทุนฟื้นฟูทะเลสาบสงขลา และมีแนวโน้มในอนาคตอันใกล้ว่า กลุ่มออมทรัพย์ที่มีขนาดใหญ่จะมีการตัดกำไรไปใช้สร้างสาธารณูปโภคต่าง ๆ ของชุมชน ตั้งแต่ถ้วยชาม โต๊ะ เก้าอี้ ถนน ประปา ไฟฟ้า อาคารที่ประชุมและอื่น ๆ อีกด้วย

6. สำหรับกลุ่มออมทรัพย์หลายกลุ่มที่มีประสบการณ์ค่อนข้างยาวนาน และได้มีการบริหารจัดการในกิจกรรมเกี่ยวกับออมทรัพย์มากกว่าสองทศวรรษ และมีความสำเร็จในระดับหนึ่งแล้ว ได้เริ่มขยายกิจกรรมไปดำเนินการธุรกิจชุมชนที่แท้จริง ตัวอย่างเช่น กลุ่มออมทรัพย์ที่บ้าน

ป๋อกลุ อ. สิงหนคร จ. สงขลา มีการตัดกำไรร้อยละ 30 เข้ากองทุนธุรกิจ กลุ่มออมทรัพย์ที่ตำบล ขอนคณาน อำเภอกงหรา จ. พัทลุง ตั้งขึ้นเพื่อเป็นเงินทุนรับซื้อสัตว์น้ำจากสมาชิกเพื่อพยุง ราคาโดยเฉพาะ เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่เป็นชาวประมง กลุ่มออมทรัพย์บ้านดอนคา อ. พรหมคีรี จ. นครศรีธรรมราช ได้รื้อคืบไปสู่ธุรกิจชุมชนหลายอย่าง ตั้งแต่โรงงานทำขนมจีน ตลาดกลาง ขยายผลไม้ ตลาดกลางยางพารา และธุรกิจร้านค้าที่รับใบสั่งของจากสมาชิก แล้วซื้อตรงจาก กรุงเทพมหานครครวละรถบรรทุกสิบล้อ กลุ่มออมทรัพย์บ้านแหลมเคียน อำเภอมะนัง จ. พัทลุง ลงทุนสร้างโรงงานผลิตน้ำมะพร้าว น้ำหอมพร้อมดื่ม และโรงงานน้ำปลา กลุ่มออมทรัพย์ ในหมู่บ้านประมงหลายแห่งทำธุรกิจเกี่ยวกับซื้อขายเครื่องมือทำประมง จำพวกแหและอวนต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการทำธุรกิจอุตสาหกรรมชุมชนเป็นของใหม่ ในแง่ของการดำเนินงานจึง ย่อมต้องประสบปัญหาหลายด้าน แต่ทุกชุมชนหมู่บ้านจะใช้วิธีการปรึกษาหารือ วิเคราะห์ปัญหา แก้ปัญหาบนพื้นฐานและสถานะต่าง ๆ ที่เป็นจริง ตามแนวทางที่พวกเขาใช้ตลอดมา และอาศัย ข้อผิดพลาดเป็นบทเรียน อาศัยตัวอย่างธุรกิจที่ทำได้สำเร็จเป็นแบบอย่าง เนื่องจากเงินที่กลุ่มนำ มาลงทุนทำธุรกิจเป็นเงินที่แบ่งมาจากกำไรไม่ใช่เงินออม ดังนั้นแม้ว่าบางครั้งธุรกิจจะประสบกับ การขาดทุนกลุ่มออมทรัพย์ก็ไม่ล้มเพราะเงินออมยังอยู่ เท่าที่ผ่านมา กลุ่มจะแก้ปัญหาเรื่องตลาด โดยเน้นการผลิตเพื่อใช้ในชุมชนเป็นเบื้องต้น และสามารถกำหนดราคาผลิตภัณฑ์ได้เองตาม ความเหมาะสม จึงทำให้ผู้นำกลุ่มออมทรัพย์หลายคนมองเห็นว่าธุรกิจอุตสาหกรรมชุมชนคือ อนาคตของกลุ่ม เพราะในระยะยาวกลุ่มไม่สามารถพึ่งรายได้จากดอกเบี้ยเงินกู้แต่เพียงอย่างเดียว เพราะดอกเบี้ยมีแนวโน้มลดลงเรื่อย ๆ ดังนั้น ข้อได้เปรียบของธุรกิจอุตสาหกรรมชุมชน ก็คือ สามารถใช้สมาชิกเป็นฐานของตลาดภายในได้

8.3.3 บทวิเคราะห์กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้

โดยภาพรวมของโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พบ ว่า จุดกำเนิดของกระบวนการทุนทางสังคมได้เริ่มจากการเรียนรู้การผลิตในเชิงธุรกิจของเกษตรกร ที่ประสบกับการขาดทุนและปัญหานี้สินที่เกิดจากการผลิต แรงกดดันดังกล่าวทำให้แกนนำชุมชน หลายแห่งได้เกิดความคิดที่จะช่วยกันแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนสมาชิกในชุมชน และนี่ก็เป็นจุดเริ่มต้น ของการก่อตั้งกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนขึ้นมา ซึ่งจะเห็นได้ว่า การริเริ่มของกลุ่มออมทรัพย์ใน 4 ชุม ชนภาคใต้ที่เป็นกรณีศึกษานี้ เป็นการเริ่มจากแกนนำ ที่มองเห็นปัญหาของชาวบ้าน ลักษณะเช่นนี้ ได้สะท้อนให้เห็นว่า แม้จะมีระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย แต่ระบบดังกล่าวก็มีความยืดหยุ่นไม่ได้

เป็นอุปสรรคในการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มผู้อุปถัมภ์กับกลุ่มผู้รับการอุปถัมภ์มากนัก เพราะด้วยวัฒนธรรม ประเพณี และอิทธิพลของหลักศาสนาที่ทำให้ผู้ที่เหนือกว่าและผู้ที่ด้อยกว่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสมานฉันท์

จากกรณีที่คลองเปี้ยะ พ่อกำนันอัมพร โดยส่วนตัวอาจจะไม่ได้เดือดร้อนเกี่ยวกับเรื่องนี้สิน แต่ด้วยความเป็นผู้นำและด้วยควมมีหลักของศีลธรรม ทำให้เกิดความเมตตา เห็นใจเอื้ออาทร และอยากจะหาทางช่วยเหลือผู้ที่ด้อยกว่า และจากความคิดดังกล่าว ทำให้นำไปสู่การปรึกษารื้อกับกลุ่มแกนนำชุมชนอื่น ๆ จนได้ข้อสรุปว่า ทางออกสำหรับการแก้ไขปัญหานี้สินของชาวบ้านนั้น ควรจะมีการรวมกลุ่มกันขึ้นเพื่อก่อตั้งกลุ่มออมทรัพย์ที่เป็นของชาวบ้านและเป็นของชุมชนเอง อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ได้สะท้อนให้เห็นความคิดของกลุ่มแกนนำว่า ได้ตั้งกลุ่มออมทรัพย์ขึ้นมาเพื่อช่วยเหลือผู้เดือดร้อนอย่างแท้จริง ได้แก่ การที่ผู้กู้ไม่ต้องใช้หลักทรัพย์มาค้ำประกันเงินกู้ นอกจากนั้น ดอกผลที่ได้จากเงินกู้ ในเวลาต่อมาก็ได้นำไปจัดเป็นเงินสวัสดิการต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเจ็บป่วย การศึกษา การเกิด การตาย การแต่งงาน ฯลฯ รวมทั้งการตั้งเป็นกองทุนเพื่อสนับสนุนการดำเนินธุรกรรมต่าง ๆ อาทิ กองทุนโรงสีข้าว กองทุนปุ๋ย และกองทุนวัว เป็นต้น นอกจากกิจกรรมเหล่านี้แล้ว ก็ยังได้มีการตั้งศูนย์สวัสดิการตลาด หรือร้านค้าของกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งดำเนินการได้ผลจนทำให้ร้านค้าที่เคยผูกขาดในชุมชนต้องเลิกกิจการไป

จากความตั้งใจจริงของกลุ่มแกนนำที่เสียสละ ทำให้กลุ่มสมาชิกเกิดความเชื่อถือศรัทธา ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสามัคคีระหว่างสมาชิก และเกิดความภักดีต่อกันและองค์กรด้วย ดังจะเห็นได้จากกลุ่มสามารถพัฒนาขยายกิจการออกไปได้อย่างหลากหลาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่เป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินงานของเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชนของกลุ่มใน 4 ชุมชนของภาคใต้เกิดพลัง และมีความเข้มแข็งในการดำเนินธุรกิจเพิ่มมากขึ้น

8.3.4 จุดเด่นของกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบล ใน 4 จังหวัดภาคใต้

เช่นเดียวกับการนำเสนอกรณีศึกษาทุกระดับ การนำเสนอกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้นั้น ผู้ศึกษาสามารถหยิบยกปรากฏการณ์ที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงทุนทางสังคมมานำเสนอได้ทันที เพราะจากข้อมูลที่ปรากฏมีความชัดเจนในระดับหนึ่ง สำหรับกรณีของกลุ่มออมทรัพย์ในจังหวัดภาคใต้นั้น พบว่าบทบาทของผู้นำชุมชนค่อนข้างเด่นชัด และข้อมูลส่วนใหญ่ได้มาจากการสัมภาษณ์ตัวผู้นำ (พ่อกำนันอัมพร ด้วงปาน) จึงเท่ากับการเก็บข้อมูลจากผู้รู้โดยตรง (key informant) ทำให้ข้อมูลในหลาย ๆ ส่วนมีความชัดเจนสามารถนำไปใช้ในการวิเคราะห์เพื่ออธิบายเรื่องของทุนทางสังคมได้ในหลายแง่มุมมากยิ่งขึ้น

ข้อสังเกตที่ได้จากกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้ ได้แก่ เรื่องที่เกี่ยวกับลักษณะของเรื่องที่จะศึกษา เนื่องจากประเด็นที่ศึกษาเป็นเรื่องของกลุ่มออมทรัพย์ ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องเฉพาะที่มีความเกี่ยวข้องกับบุคคลอื่นได้แก่คณะกรรมการและสมาชิกที่อยู่ในวงจำกัด ประกอบกับผู้นำที่ให้สัมภาษณ์ก็เป็นผู้ที่อยู่คณะผู้บริหารได้มีการคลุกคลีอยู่กับงานมาโดยตลอด สิ่งเหล่านี้ทำให้ข้อมูลที่ได้มีความน่าเชื่อถือและมีความถูกต้องสูง เพราะผู้ให้ข้อมูลมีความรู้และความชัดเจนในข้อมูลจริง อย่างไรก็ตาม ในกรณีที่มีการศึกษาในประเด็นอื่น ๆ ที่เนื้อหาสาระมีความซับซ้อน และจะต้องเกี่ยวข้องกับผู้คนในวงกว้าง การที่จะใช้ข้อมูลจากบุคคลเพียงคนเดียว หรือกลุ่มเดียวก็อาจจะเป็นข้อจำกัดในการศึกษาได้ โดยเฉพาะในเรื่องของความชัดเจนและถูกต้องของข้อมูลที่ได้รับ

8.3.5 จุดด้อยของกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบล ใน 4 จังหวัดภาคใต้

สิ่งที่ถือว่าเป็นจุดอ่อนของการนำกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้มาใช้เป็นกรณีศึกษาเรื่องทุนทางสังคม ได้แก่ ปัจจัยแวดล้อมบางประการที่ไม่สามารถหาได้จากข้อมูลที่มีอยู่ อย่างเช่น ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม อันได้แก่ความเชื่อ ค่านิยม และเรื่องของศาสนา ศีลธรรม ซึ่งสิ่งเหล่านี้อาจทำให้ภาพที่ได้เกี่ยวกับทุนทางสังคมขาดความสมบูรณ์ได้เช่นกัน

8.4 กรณีศึกษา

ทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย²

(SOCIAL CAPITAL AND ADAPTATION TO SOCIAL CHANGE IN RUSSIAN VILLAGES)

8.4.1 ทุนทางสังคม และ การเปลี่ยนแปลงการผลิตของครัวเรือนในระดับหมู่บ้าน

ในการศึกษาในเรื่องทุนทางสังคมครั้งนี้ ได้มีการกำหนดไว้ว่า ผลผลิตที่เพิ่มขึ้นของครัวเรือนในระดับหมู่บ้านที่ถือได้ว่าเป็นตัวชี้วัด คือจำนวนสัตว์เลี้ยงที่มีในแต่ละครัวเรือน ดังข้อมูลที่ได้ปรากฏอยู่ในบัญชีของครัวเรือนในระดับหมู่บ้าน Latonovo ในระหว่าง ปี 1991-1993

² โดย David J. O'Brien และคณะ

และ 1995 จากหลักฐานที่รวบรวมมาจากครัวเรือนตัวอย่างประมาณ 500 ครัวเรือน พบว่าในปี 1991 ครัวเรือนมีวัวเพิ่มขึ้นจาก 115 ตัว เป็น 280 ตัว ในปี 1993 และปี 1995 ได้พบว่า ครัวเรือนมีวัวเพิ่มขึ้นมากกว่า 500 ตัว. ส่วนตัวชี้วัดที่ 2 เป็นการหาขีดความสามารถของครัวเรือน โดยจะดูว่า ครัวเรือนมีการขยายโรงนา โรงรถ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่น ๆ เพื่อใช้ในการเลี้ยงสัตว์ หรือใช้ในกระบวนการผลิตทางการเกษตร หรือใช้ในการจัดเก็บผลิตผล (ข้าว) หรือวัสดุอื่น ๆ หรือไม่ นอกจากนั้น ตัวชี้วัดจะพิจารณาการเพิ่มขึ้นของจำนวนคนในครอบครัว ประกอบกับการเพิ่มขนาดของบ้านพักอาศัยด้วย สำหรับวัตถุประสงค์ในการใช้ตัวชี้วัดเหล่านี้ ก็เพื่อใช้ประกอบการพิจารณาปรับปรุงคุณภาพชีวิตสำหรับสมาชิกของครัวเรือน รวมทั้งการเพิ่มขีดความสามารถที่แต่ละหมู่บ้านจะสามารถรวบรวมผลผลิตของครัวเรือนได้ อย่างไรก็ตาม จากข้อมูลที่ได้รับ พบว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงที่ชัดเจน กล่าวคือ พบว่ามีจำนวนครัวเรือนที่เป็นเจ้าของกิจการต่าง ๆ เพิ่มขึ้น เช่น มีครัวเรือนที่เป็นเจ้าของกิจการรถยนต์ (14 % ในปี 1991 และ 22% ในปี 1995) เป็นเจ้าของกิจการรถมอเตอร์ไซด์ (38 % ในปี 1991 และ 45% ในปี 1995) เป็นเจ้าของกิจการโทรศัพท์ (9.3 % ในปี 1991 และ 14% ในปี 1995) และ เป็นเจ้าของกิจการวีซีอาร์ (2% ในปี 1991 และ 14% ในปี 1995)

จากข้อมูลในระดับหมู่บ้าน ในปี 1995 พบว่าครัวเรือน (ยกเว้นชาวนาที่ทำนาส่วนตัว) สามารถผลิตเนื้อสัตว์ได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 222 กิโลกรัม, และขายได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 106 กิโลกรัม ครัวเรือนสามารถผลิตนมได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 2,200 กิโลกรัม และขายได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 1,738 กิโลกรัม. นอกจากนั้น ยังพบว่า ครัวเรือนสามารถผลิตมันฝรั่งได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 1,582 กิโลกรัม และขายได้เฉลี่ยครัวเรือนละ 264 กิโลกรัม ซึ่งผลผลิตเหล่านี้ส่วนใหญ่จะถูกขายที่ตลาดในเมือง.

นับว่าเป็นการสร้างโอกาสใหม่ของครัวเรือนชาวไร่ชาวนาที่จะกำหนดเงื่อนไขเพื่อกระตุ้นการเจริญเติบโตของทุนทางสังคมในครัวเรือน ซึ่งได้มีการคาดคะเนว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของครอบครัวกับการเติบโตของทุนทางสังคม ในจุดเริ่มต้นของยุค Post-Soviet

จากหลักฐานและข้อมูล นับตั้งแต่ปี 1991 พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของโครงสร้างครอบครัว กล่าวคือ ได้มีการเพิ่มขึ้นของ “ครอบครัวขยาย” และการลดลงของครอบครัวที่มีพ่อหรือแม่คนเดียว ปรากฏการณ์ดังกล่าวเป็นการปรับเปลี่ยนโครงสร้างของครอบครัว เพื่อรองรับกับเศรษฐกิจระบบตลาด ที่มีสิ่งจูงใจสำหรับครัวเรือนมากขึ้น ทั้งนี้เพื่อช่วยกระตุ้นการผลิตภาคเกษตรส่วนบุคคล

จากการศึกษาพบว่า ในปี 1991 มีรายชื่อครัวเรือนที่เป็น “ครอบครัวขยาย” เพิ่มขึ้นน้อยกว่า 5 % ของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน ครัวเรือนเหล่านี้ มีสมาชิกหลายรุ่น (inter-

generation) เช่น แม่อายุ 80 ปี ลูกชายอายุ 50 ปี หรือมีพี่ชายพี่สาว รวมทั้งมีหลานอยู่ด้วย หรือมีคู่สามีภรรยาวัยกลางคนที่ไม่มีลูกหลาน อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาพบว่า ในปี 1991 สมาชิกของครัวเรือนประเภทนี้มีเพียง 2-3 % แต่ผลการศึกษาในปี 1993 พบว่าครอบครัวขยายได้เพิ่มขึ้นเป็น 12.7 % และเพิ่มมากขึ้นเป็น 17.3 % ในปี 1995

อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาได้พบว่า จำนวนครัวเรือนที่มีพ่อหรือแม่คนเดียวลดลง ลักษณะดังกล่าวได้ของสะท้อนถึงค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นจากการหย่าร้าง มีผู้หญิงจำนวนมากได้หย่าร้างกับสามีตั้งแต่ช่วงแรก ๆ ของการใช้ชีวิตคู่ แต่ตอนนี้พวกเขาก็ยังคงพักอยู่ร่วมกัน เพราะว่าพวกเขาไม่สามารถที่จะมีรายได้หลักจาก collective ฟาร์มได้เพียงอย่างเดียว พวกเขาจึงต้องร่วมมือกันเพื่อช่วยเพิ่มรายได้และการผลิตของครัวเรือน

ขนาดของครัวเรือนในหมู่บ้านหรือเมืองเกือบทั้งหมดได้เพิ่มขึ้นจากการกลับมาของสมาชิกที่ถูกปลดออกจากการเป็นคนงานในโรงงานอุตสาหกรรมและการเป็นทหาร แทนที่จะเป็นการเพิ่มขึ้นจากเด็กที่เกิดใหม่ในหมู่บ้าน จากการศึกษาจำนวนสมาชิกในครัวเรือนของหมู่บ้าน ในปี 1991 พบว่า สมาชิกในครัวเรือนที่มีอายุ 5 ปีและน้อยกว่า มีประมาณ 6.9 % ซึ่งก็เป็นสาเหตุทำให้คนกลุ่มนี้ มีเพียง 5.6 % เท่านั้นในปี 1995 ปัญหาแนวโน้มประชากรที่ลดลงจึงเป็นเรื่องที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไปในรัสเซีย โดยจะพบว่า จะมีจำนวนประชากรลดลงจาก 12.1 คนในปี 1991 เป็น 9.4 คนในปี 1994 จากจำนวนประชากรที่เกิด 1,000 คน (Uroven'gizninaselenia Rossiiskoi Federatsii 1995:10).

8.4.2 ความแตกต่างในการผลิตของครัวเรือนและทุนทางสังคม

แม้ว่าการผลิตของครัวเรือนจะเพิ่มขึ้นติดต่อกันจากปี 1993 ถึงปี 1995 ก็ตาม แต่การเพิ่มขึ้นในแต่ละปีไม่เท่ากัน ซึ่งบางครัวเรือนที่มีทุนทางสังคมที่ดีกว่า ก็จะมีโอกาสมากกว่าในการเพิ่มผลผลิต. จากตารางที่ 3 แสดงถึงครัวเรือนที่มีทุนทางสังคมเข้มแข็ง เปรียบเทียบกับผลรวมของเนื้อสัตว์ที่พวกเขาขาย โดยเปรียบเทียบครัวเรือนที่มีผู้ใหญ่คนเดียว (ครัวเรือนที่มีคนเดียวหรือครัวเรือนที่มีพ่อหรือแม่คนเดียว) ซึ่งพบว่าจำนวนเนื้อสัตว์ที่ขายทั้งหมดลดลงจาก 1993 ถึง 1995 และครอบครัวที่มีผู้ใหญ่ 2 คน (ผู้ใหญ่ 2 คนที่มีเด็กอยู่ด้วย และผู้ใหญ่ 2 คนที่มีเด็กและผู้ใหญ่คนอื่นอยู่ร่วมด้วย) ซึ่งครัวเรือนที่มีลักษณะดังกล่าวจะมีรายได้และผลกำไรจากจำนวนแม่วัวและจำนวนเนื้อสัตว์ที่ขายได้มากขึ้น

ตาราง 1 ผลรวมเฉลี่ยของเนื้อสัตว์ที่ขายจำแนกตามลักษณะของครัวเรือน

ลักษณะของครัวเรือน	1993	1995
	(คิดเป็นหน่วยต่อกิโลกรัม)	
1. ทุนทางสังคมสูง		
-คู่สามีภรรยาที่มีเด็กและบุคคลที่มีความสัมพันธ์แบบอื่น ๆ	57	57
-คู่สามีภรรยาที่มีเด็ก	70	134
-ครอบครัวขยายอื่น ๆ	32	124
-คู่สามีภรรยาที่ทำงานและไม่มีเด็ก	37	104
2. ทุนทางสังคมต่ำ		
-คู่สามีภรรยาที่ปลดเกษียณ	8	54
-ครัวเรือนพ่อแม่เดี่ยว	58	44
-บุคคลเดี่ยว	68	17
เฉลี่ยต่อครัวเรือน	43	106

จากการวิเคราะห์การถดถอย ซึ่งแสดงถึงผลกระทบที่เกิดจากทุนทางสังคมที่มีต่อการขายผลิตผลทางการเกษตรและรายได้รวมของครัวเรือน ที่ได้มาจากการขาย เนื้อสัตว์ ข้าว และผลิตภัณฑ์จากผัก จากการศึกษาค้นคว้า พบว่า รายได้รวมของครัวเรือนจะมีความสัมพันธ์อย่างมากกับการขายผลิตผลทางการเกษตร อย่างไรก็ตาม อาจมีปัจจัยอื่น ๆ ที่สามารถส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ ตัวอย่าง เช่น เบี้ยเลี้ยงชีพ และรายได้ที่ได้จากการขายผลิตภัณฑ์ที่ไม่ใช่ผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร.

ทุนทางสังคมประเภทอื่น ๆ ซึ่งไม่เกี่ยวกับครัวเรือนก็ยังคงมีความสัมพันธ์กับการขายที่สูงกว่า ซึ่งรวมไปถึงการเกี่ยวข้องกับเครือข่ายสังคมของพื้นที่ทั้งหมด ผลการศึกษาพบว่าการมีผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรจะช่วยเพิ่มผลผลิตให้เพิ่มขึ้น เช่น ครีมนเปรี้ยวหรือชีส ซึ่งจะสัมพันธ์กับรายได้ที่รับจากการขายผลิตภัณฑ์ทางการเกษตร

ความสัมพันธ์ที่คล้ายกันระหว่างทุนสังคมกับรายได้รวมของครัวเรือน โดยเฉพาะบุคคลที่อาศัยอยู่คนเดียวและครอบครัวแบบพ่อคนเดียวแม่คนเดียวมักจะเสียเปรียบ ในขณะที่ครอบครัวแบบคู่สามีภรรยาที่มีเด็กและคนอื่นอยู่ด้วย จะมีความได้เปรียบในเรื่องรายได้รวม ส่วนทุนทางสังคมภายนอกของครัวเรือน รวมทั้งสมาชิกของเครือข่ายจะถูกติดและเกี่ยวข้องกับชุมชนเป็นความร่วมมือในเชิงบวกต่อรายได้รวมของครัวเรือน ความสัมพันธ์ที่เข้มแข็งระหว่างการขาย

ผลิตภัณฑ์ทางการเกษตรและรายได้รวมของครัวเรือน ทุนทางสังคมจะเกี่ยวข้องในเชิงบวกกับความสำเร็จทางด้านเศรษฐกิจที่แตกต่างกันของลูกบ้านในชนบทของรัสเซีย ในยุค Post-Soviet.

8.4.3 การกระทบของทุนทางสังคมต่อสุขภาพจิต

ความแตกต่างของทุนทางสังคมจะเกี่ยวข้องกับความสามารถในการผลิตของครัวเรือน และเกี่ยวข้องกับความร่วมมือที่แตกต่างในแต่ละหมู่บ้าน ซึ่งจะมีผลกระทบต่อความเครียดในทางจิตวิทยาที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมอย่างรวดเร็ว ผลจากการวิจัยพบว่า ทุนทางสังคมจะเกี่ยวข้องในเชิงบวกกับสุขภาพจิตเหมือนกับความสำเร็จทางเศรษฐกิจ

ได้มีการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างทุนทางสังคมและอาการเครียด โดยใช้ลักษณะของครัวเรือนที่ต่างกัน เป็นตัวแปรที่ใช้วัดผลกระทบของอาการเก็บกด อาทิ ครอบครัวที่มีสามีภรรยาและลูก ๆ อาศัยอยู่บ้านเดียวกัน ครอบครัวของคนโสดซึ่งอาศัยอยู่คนเดียวและครอบครัวที่พ่อหรือแม่คนเดียว จะมีการเก็บกดสูงกว่าครัวเรือนประเภทอื่น ๆ

หากการช่วยเหลือกันของเครือญาติมีอยู่ในระดับสูง จะทำให้อาการเก็บกดมีในระดับต่ำ หรืออาจกล่าวได้ว่า ความผูกพันกันของเครือญาติที่เหนียวแน่นมีผลลดอาการเก็บกด ซึ่งจะต่างไปจากคู่สามีภรรยาที่ไม่มีความสัมพันธ์ใด ๆ กับญาติ ผลการศึกษาพบว่า ความเข้มแข็งของเครือข่าย (เครือญาติ) จะยังคงมีอิทธิพลมากต่อสุขภาพทางจิตมากกว่าความสำเร็จในทางเศรษฐกิจ

ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นว่า การขยายเครือข่ายทางสังคมที่เหนียวแน่นจะมีผลในทางบวกต่อความสามารถในการผลิตของคนในหมู่บ้าน ซึ่งปกติเต็มไปด้วยความเครียดที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ความเข้มแข็งของเครือข่ายที่ช่วยเหลือกันทั้งหมด จะมีผลในเชิงบวกต่อสุขภาพทางจิต อย่างไรก็ตาม ยังไม่มีหลักฐานเพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าสุขภาพจิตที่ดีจะช่วยให้ประสบผลสำเร็จด้านเศรษฐกิจ และรายได้รวมของครัวเรือนมีผลกระทบด้านลบเพียงเล็กน้อยต่ออาการเครียด

สรุป การศึกษาได้เสนอแนะถึงการขยายตัวของตลาดการเกษตรที่เพิ่มขึ้นในรัสเซีย โดยในอนาคตจะมีความแตกต่างระหว่างครัวเรือนที่มีทุนทางสังคมมากน้อยต่างกัน ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจและจิตวิทยาของครัวเรือน ครัวเรือนที่มีทุนทางสังคมมาก ได้แก่ การมีสมาชิกในครัวเรือนเป็นผู้ใหญ่ การมีเครือข่ายทางสังคม และการช่วยเหลือกันของเพื่อนบ้านในชุมชน (community integration) จะมีส่วนช่วยให้ครัวเรือนประสบความสำเร็จทางด้านเศรษฐกิจ ส่วน

ด้านจิตวิทยา ทุนทางสังคมได้ช่วยลดความเครียดในการเผชิญกับเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ จากยุคไซเบอร์สู่ยุคหลังการล่มสลายของไซเบอร์

8.4.4 บทวิเคราะห์ กรณีศึกษา เรื่อง

ทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย

กรณีศึกษาของสังคมหมู่บ้านในรัสเซียนั้น อาจจะมีบริบทที่แตกต่างไปจาก กรณีศึกษาของประเทศไทยอยู่บ้าง เพราะกรณีของรัสเซีย จะมุ่งเน้นที่ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม ที่เป็นเช่นนี้ อาจจะเนื่องมาจากเมื่อครั้งที่ยังอยู่ในยุคของไซเบอร์นั้น ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคมอาจจะหยุดชะงัก เพราะเป็นยุคที่มีการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง อย่างไรก็ตาม การที่รัสเซียได้หันมาให้ความสนใจและความสำคัญกับความสัมพันธ์ระดับครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม ก็นับว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจ โดยเฉพาะประเด็นที่ได้มีการศึกษา เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกันระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่จะแสดงให้เห็นถึงทุนทางสังคม กับผลผลิตและรายได้รวมถึงสุขภาพจิตของประชาชน

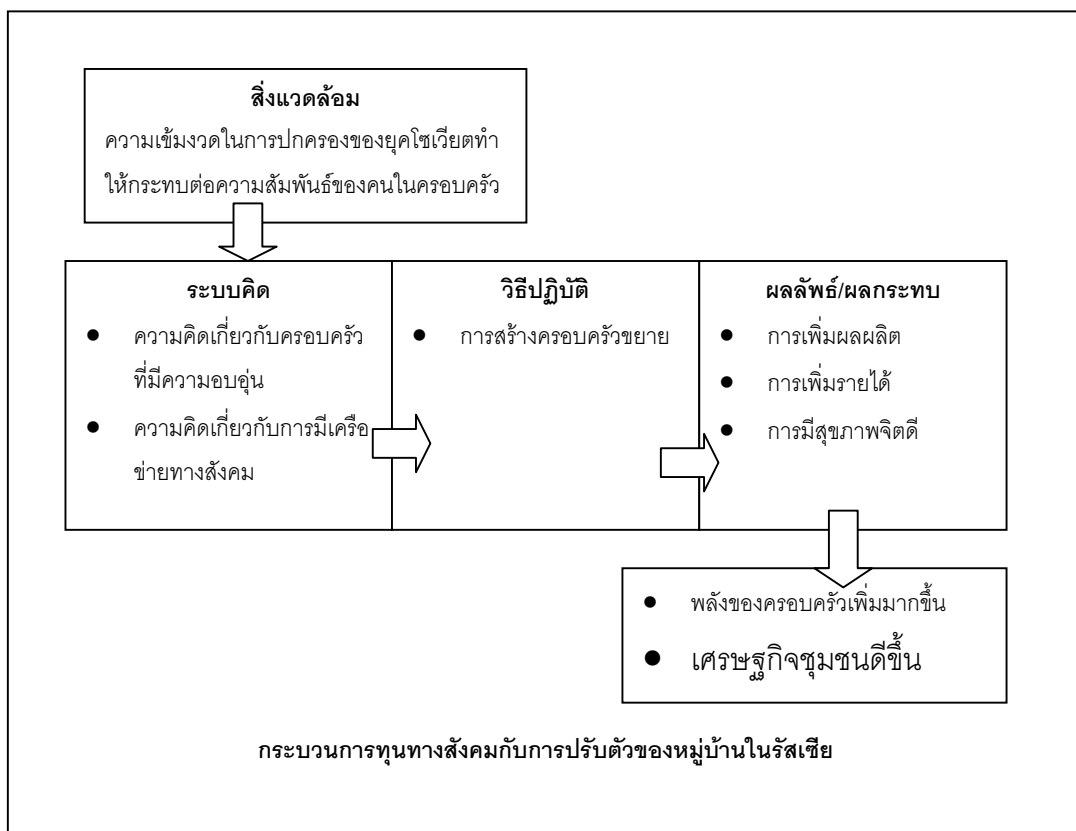
สิ่งที่ผลการศึกษานำเสนอได้แก่ภาพรวมเกี่ยวกับผลผลิตของครัวเรือนในหมู่บ้านของรัสเซีย และได้นำเสนอภาพของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของครัวเรือนในรูปแบบต่าง ๆ โดยชี้ให้เห็นถึงสาเหตุที่ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของครัวเรือน จากนั้นการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกันกับสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย

การศึกษาได้ชี้ให้เห็นถึงกระบวนการทุนทางสังคม ที่เริ่มจากสภาพแวดล้อมอันได้แก่ผลกระทบจากแนวคิดในลัทธิคอมมิวนิสต์ ที่ส่งผลถึงความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม ซึ่งในยุคที่มีการปกครองด้วยลัทธิคอมมิวนิสต์ที่เข้มงวดนั้น ระบบความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว หรือเครือญาติอาจจะห่างเหิน ซึ่งลักษณะเช่นนี้ อาจจะส่งผลทำให้บุคคลเกิดการเก็บกดซึ่งมีผลเสียต่อสุขภาพจิต รวมทั้งมีผลต่อการสร้างผลผลิตในไร่นา เมื่อพ้นยุคไซเบอร์ ประชาชนจึงได้กลับมาทบทวนเรื่องความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวเสียใหม่ จึงเกิดความคิดที่จะสร้างระบบครอบครัวที่ดี นั้นหมายถึงการมีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว อันจะทำให้เกิดทุนทางสังคม และส่งผลดีต่อสุขภาพจิตของสมาชิกในครอบครัวเป็นเบื้องต้น และส่งผลถึงระบบการผลิต และรายได้เป็นอันดับต่อมา ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น อันได้แก่สุขภาพจิตที่ดี ผลผลิตที่เพิ่มขึ้น และรายได้ที่เพิ่มขึ้น จะเป็นฐานที่ก่อให้เกิดพลังทางสังคม ซึ่งก็จะส่งผลย้อนกลับทำให้สมาชิกในครอบครัวสามารถสร้างผลผลิตให้เพิ่มมากขึ้นได้ ในกรณีของรัสเซียนี้ หากนำเอา

ระบบเศรษฐกิจในระดับหมู่บ้านของรัสเซียมาเทียบเคียงกับระบบเศรษฐกิจชุมชนของไทย ก็อาจจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมอันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ที่ดีของสมาชิกในครอบครัว สามารถส่งผลให้ระบบเศรษฐกิจในระดับหมู่บ้านของรัสเซียมีความเข้มแข็งขึ้นเช่นกัน

แผนภาพแสดงกระบวนการทุนทางสังคมในรัสเซีย

8.4.5 จุดเด่นในกรณีศึกษาเรื่องทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย

กรณีศึกษาเรื่องทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซียนั้น พบว่ามีจุดเด่นอยู่ที่บริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของรัสเซียที่มีการเปลี่ยนแปลงจากการปกครองในระบอบสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ มาเป็นระบบการปกครองที่เน้นระบบทุนนิยมมากขึ้น ด้วยบริบทดังกล่าว ทำให้ประเด็นที่ทำการศึกษามีความน่าสนใจติดตาม โดยเฉพาะประเด็นที่เกี่ยวกับระบบครอบครัว และภาวะทางด้านจิตวิทยาที่ได้พูดถึงเรื่องของ

ความกดดันทางจิตใจที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในรัสเซีย ในอันที่จริง ปัญหาที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของระบบครอบครัว และปัญหาทางด้านจิตใจที่ได้รับความกดดันมากขึ้นในประเทศไทยก็มีให้พบเห็นได้เช่นเดียวกัน เพียงแต่ว่า ปัญหาเหล่านี้ได้เกิดขึ้นในประเทศไทยมาช้านาน และดูเหมือนว่ามีลักษณะที่ค่อยเป็นค่อยไป จึงทำให้คนส่วนใหญ่ไม่ได้ให้ความสนใจหรือเห็นความสำคัญในเรื่องเหล่านี้มากนัก ทั้ง ๆ ที่ผลกระทบจากปัญหาเหล่านี้มีไม่น้อย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่มีการพูดถึงการล่มสลายของระบบครอบครัว ระบบชุมชน ที่ทำให้เกิดปัญหาสังคมเยาวชน ปัญหาที่เกิดขึ้นกับระบบเศรษฐกิจที่ทำให้คนส่วนใหญ่อันได้แก่เกษตรกร และผู้ใช้แรงงานตกอยู่ในภาวะการเป็นหนี้สินล้นพ้นตัว อย่างไรก็ตาม หากเปรียบเทียบกับสถานการณ์ในรัสเซีย ปัญหาเหล่านี้ อาจมีการเปลี่ยนแปลงในอัตราที่รวดเร็วกว่า จึงทำให้ปัญหาเหล่านี้ได้รับความสนใจมากเป็นพิเศษ อีกประการหนึ่ง หากพิจารณาถึงแนวคิดของนักคิดคนสำคัญ ๆ ของรัสเซีย อาทิ แนวคิดของชาวยานอฟสกี ที่ได้พูดถึงความสำคัญของระบบครอบครัว และระบบชุมชนว่า เป็นรากฐานสำคัญที่จะทำให้เกิดความมั่นคงในระบบเศรษฐกิจของประเทศแล้ว แนวคิดดังกล่าวนี้ก็อาจจะเป็นแรงกระตุ้นอีกประการหนึ่งที่ทำให้สังคมรัสเซียได้หันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาฟื้นฟูระบบครอบครัว และระบบชุมชนให้มีความเข้มแข็งมากขึ้น

สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งในกรณีศึกษาของรัสเซียได้แก่รูปแบบการนำเสนอ โดยใช้ข้อมูลที่เป็นตัวเลขและสถิติต่าง ๆ ซึ่งทำให้การอธิบาย และการวิเคราะห์ประเด็นต่าง ๆ เป็นไปอย่างกระชับและชัดเจนยิ่งขึ้น

8.4.6 จุดด้อยในกรณีศึกษาเรื่องทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย

กรณีศึกษาเรื่องทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซีย ก็คงจะเป็นเช่นเดียวกับกรณีศึกษาอื่น ๆ ที่ยังขาดความสมบูรณ์ในข้อมูลบางมิติ โดยเฉพาะในมิติทางวัฒนธรรม และความเชื่อต่าง ๆ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากกรณีศึกษาของรัสเซียได้เน้นการวิเคราะห์โดยใช้ตัวเลขและสถิติต่าง ๆ มากกว่าการบรรยายด้วยปรากฏการณ์ จึงทำให้ความอ่อนด้อยในเรื่องของข้อมูลที่อยู่ในรูปของปรากฏการณ์ต่าง ๆ มีไม่มากนัก

8.5 สรุป

จากการศึกษากรณีศึกษาซึ่งมีทั้งของไทยและของต่างประเทศ ซึ่งได้พบว่า ในกรณีของทุ่งกระเจ็ดนั้น ทำให้เห็นว่า การพัฒนาได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและเศรษฐกิจชุมชนที่ทำให้ชาวบ้านมีความเป็นอยู่อย่างลำบากมากขึ้น และก็ทำให้เห็นว่า การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนจำเป็นต้องมีการปรับตัวไปตามกระแสการพัฒนา (กรณีการปลูกสวนยาง) ไม่ว่าจะเป็นพัฒนานั้นจะมีความเหมาะสมต่อตัวชาวบ้านหรือต่อชุมชนหรือไม่ก็น้อยเพียงใด อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาได้พบว่า มีทุนทางสังคมเกิดขึ้นในการทำกิจกรรมของทุ่งกระเจ็ด แต่เป็นการเกิดขึ้นจากแรงกดดันในเรื่องสิ่งแวดล้อม และปัญหาเรื่องรายได้ตกต่ำ ซึ่งกระบวนการทุนทางสังคมได้ทำให้วิถีชีวิตชุมชน และเศรษฐกิจชุมชนมีแนวโน้มที่ดีขึ้น จุดเด่นของการนำกรณีศึกษาทุ่งกระเจ็ดมาใช้ศึกษาเรื่องทุนทางสังคม ได้แก่ ความชัดเจนของข้อมูลที่ปรากฏในการศึกษา แต่ก็มีจุดด้อยบางประการ อาทิ การขาดรายละเอียดของข้อมูลเกี่ยวกับผู้นำ และปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม สำหรับกรณีศึกษาโครงการกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลที่คลองเปี่ยนนั้น พบว่า ได้ถูกริเริ่มโดยแกนนำที่มีความเสียสละต้องการช่วยเหลือสมาชิกในชุมชน ดังนั้นทุนทางสังคมจึงเกิดขึ้นเมื่อแกนนำเกิดความคิดที่จะช่วยเหลือเกื้อกูลสมาชิกในชุมชนในเรื่องหนี้สิน ต้องการสร้างสวัสดิการให้แก่ทุกคนในชุมชน และต้องการขยายกิจการของธุรกิจชุมชนเพื่อให้สมาชิกมีรายได้มากขึ้น เช่นเดียวกันกระบวนการทุนทางสังคมของกลุ่มออมทรัพย์ก็เกิดจากแรงกดดันจากปัญหานี้สิน ราคาผลผลิตตกต่ำ และการผลิตมีต้นทุนสูงขึ้น อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาได้พบว่า เมื่อเกิดกระบวนการทุนทางสังคม ที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ก็ทำให้วิถีชีวิตและเศรษฐกิจชุมชนมีแนวโน้มที่ดีขึ้น จุดเด่นในการนำกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบล ใน 4 จังหวัดภาคใต้มาใช้ในการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องทุนทางสังคม ก็เช่นเดียวกับกรณีศึกษาของทุ่งกระเจ็ด คือข้อมูลมีความชัดเจน โดยเฉพาะข้อมูลที่ได้มาจากผู้นำซึ่งเป็นผู้ที่เกี่ยวข้องใกล้ชิดกับการดำเนินงานกลุ่มออมทรัพย์โดยตรง แต่ผู้ศึกษาก็ได้ให้ข้อสังเกตแก่ผู้ที่จะทำการศึกษาในอนาคตว่า หากประเด็นที่จะศึกษามีความซับซ้อนและเกี่ยวข้องกับบุคคลหรือเหตุการณ์ในวงกว้าง ก็ต้องมีความระมัดระวังในการที่จะใช้ข้อมูลจากบุคคลเพียงคนเดียวหรือกลุ่มเดียว ส่วนจุดอ่อนในการนำกรณีศึกษากลุ่มออมทรัพย์ของ 4 ชุมชนใน 4 จังหวัดภาคใต้นั้น มีเพียงเรื่องการขาดไปสำหรับปัจจัยทางด้านวัฒนธรรมที่ไม่ได้มีข้อมูลที่ชัดเจนเท่าที่ควร สำหรับกรณีศึกษา เรื่อง ทุนทางสังคมและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมของหมู่บ้านในรัสเซียนั้น เป็นการศึกษาในอีกมิติหนึ่งที่มีการนำเสนอเป็นภาพรวมและมีลักษณะที่เป็นเชิงปริมาณ โดยการอาศัยข้อมูลสถิติตัวเลขมาประกอบการอธิบายถึงปรากฏการณ์ทางสังคม ซึ่งจากผลการศึกษาได้พบว่า ทุนทางสังคมที่ถูกนำเสนอในกรณีศึกษานี้ ได้ให้ความสำคัญแก่สถาบันครอบครัวที่มีความสัมพันธ์กับการพัฒนาและการเติบโตของผลผลิตและรายได้

นอกจากนั้น ผลการศึกษายังได้เสนอทุนทางสังคมอันเนื่องมาจากความสัมพันธ์ของสมาชิกในครอบครัวที่มีผลต่อสุขภาพจิตและความเครียด ซึ่งเรื่องนี้มี ความใกล้เคียงกับความสนใจของนักวิชาการไทยกำลังมีการพูดถึงเรื่องของความสุขที่เกิดจากการพัฒนา จุดเด่นในกรณีศึกษาของรัสเซียอยู่ที่เรื่องราวที่น่าเสนอสามารถเชื่อมโยงกับบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปได้เป็นอย่างดี ทำให้เห็นภาพว่า เมื่อบริบทดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลง มีผลกระทบต่อทุนทางสังคมในรัสเซียอย่างไร นอกจากนั้น การนำเสนอด้วยตัวเลขและสถิติต่าง ๆ ทำให้การอธิบายและการวิเคราะห์ผลการศึกษามีความกระชับและชัดเจน ส่วนจุดด้อยของกรณีศึกษาของรัสเซียอยู่ที่ประเด็นทางวัฒนธรรมที่ไม่ได้มีการนำเสนอให้เห็นมากนัก

บทที่ 9

สรุปผลการศึกษา สรุปบทเรียน และข้อเสนอแนะ

9.1 สรุปผลการศึกษา

ในการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ ศึกษาสิ่งที่เป็นรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนกับแนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย และเพื่อศึกษาพลังของทุนทางสังคมในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน โดยมีขอบเขตการศึกษาครอบคลุมเนื้อหาเกี่ยวกับ แนวคิด ทฤษฎี องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของทั้งประเทศไทยและต่างประเทศ รูปธรรมทุนทางสังคมของเศรษฐกิจชุมชน โดยได้ศึกษาจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่ได้มีการดำเนินการโดยชาวบ้าน ซึ่งเป็นการศึกษาโดยการรวบรวมจากเอกสาร และงานวิจัยต่าง ๆ สำหรับในการศึกษาครั้งนี้ ได้มีคำถามในการวิจัยที่มุ่งจะได้คำตอบเกี่ยวกับ นิยาม ความหมายของแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับทุนทางสังคมของประเทศไทยกับต่างประเทศว่า มีความเหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร รูปธรรมทุนทางสังคมในฐานะเป็นปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนในประเทศไทยจะมีลักษณะอย่างไร รวมทั้งต้องการที่จะทราบว่า พลังของทุนทางสังคมสามารถขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชนได้อย่างไร ในการดำเนินการวิจัย ได้ใช้วิธีการ ค้นคว้า สืบค้น เอกสารทั้งภาษาไทย และภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้องกับทุนทางสังคม อันประกอบไปด้วย ตำรา เอกสารทางวิชาการ งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ สารนิพนธ์ และทาง Internet รวมทั้งการลงศึกษาในบางพื้นที่ ซึ่งพื้นที่ที่ได้ดำเนินการศึกษาในครั้งนี้ ได้แก่ ชุมชนบ้านโป่งคำ จังหวัดน่าน ชุมชนคลองกระเจง จังหวัดสุโขทัย และชุมชนปลักไม้ลาย จังหวัดนครปฐม เป็นต้น

ผลการศึกษาได้พบว่า มนุษย์ได้รู้จักกับคำว่า “ทุน” มาเกือบสี่พันปี แต่คำว่าทุนก็ถูกใช้ในความหมายที่แตกต่างกันไป อาจจะด้วยเพราะความเคยชิน มนุษย์จึงมีแนวโน้มที่จะมองคำว่าทุนไปในเชิงมูลค่าที่ช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิตมากกว่าในเชิงคุณค่า อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา ได้มีการนำคำว่า ทุนทางสังคม ออกมาใช้ โดยมีวัตถุประสงค์ให้เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีส่วนช่วยเสริมสร้างในกระบวนการผลิต แต่ไม่ต้องการให้เป็นเรื่องของวัตถุสิ่งของทรัพย์สินเงินทอง

ทุนทางสังคมเป็นทุนประเภทหนึ่ง ที่มาจากความร่วมมือร่วมใจของคน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างคน หรือสถาบันขึ้น โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวตั้งอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจกัน ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทุนทางสังคมเป็นเสมือนสมบัติ

สาธารณะที่สมาชิกทุกคนในชุมชนสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์ได้ตลอดเวลา ที่สำคัญ ทุนทางสังคมเป็นสิ่งที่ยิ่งใช้จะยิ่งมีเพิ่มมากขึ้น

ที่มาของคำว่า ทุนทางสังคมในประเทศที่พัฒนาแล้ว ส่วนหนึ่งเป็นการร้องหาความเป็นชุมชนที่ได้สูญหายไป และอีกส่วนหนึ่งเป็นความพยายามที่จะเชื่อมโยงทุนทางสังคมกับความเข้มแข็งในระบอบประชาธิปไตย อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมา ประเด็นทุนทางสังคมได้ถูกเชื่อมโยงไปสู่เรื่องของการพัฒนาเศรษฐกิจ และการพัฒนาที่ยั่งยืน

ปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “ทุนทางสังคม” ได้ปรากฏให้เห็นในประเทศไทยมาช้านานแล้ว แต่คำ ๆ นี้เพิ่งจะมีการนำมาใช้เมื่อไม่นานมานี้ สำหรับองค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคมของไทยนั้นได้วิวัฒนาการมาจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดที่เกี่ยวกับหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนา แนวคิดการพัฒนาในเชิงพุทธ หรือแม้กระทั่งแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คำ ๆ นี้ เริ่มมีความเป็นรูปธรรมมากขึ้นหลังจากมีโครงการกองทุนเพื่อสังคมเกิดขึ้น และภายใต้โครงการดังกล่าว คำว่าทุนทางสังคมได้ครอบคลุมทุนประเภทต่าง ๆ อาทิ ทุนมนุษย์ ทุนวัฒนธรรม ทุนทางปัญญา ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ฯลฯ เนื่องจากคำว่าทุน และคำว่าทุนทางสังคมมีความหลากหลาย การศึกษาครั้งนี้ได้เสนอให้จัดคำว่าทุนเป็น 2 ประเภท คือ ทุนที่มนุษย์ไม่ได้สร้างขึ้น และทุนที่มนุษย์สร้างขึ้น ซึ่งทุนทางสังคมได้จัดอยู่ในประเภทนี้ด้วย

การที่จะทราบถึงการมีอยู่หรือสูญหายไปของทุนทางสังคม อาจพิจารณาได้จากสถิติตัวเลขที่แสดงถึงคุณภาพชีวิตที่ดีของประชาชน หรือการเติบโตของเครือข่ายทางสังคม และที่สำคัญจะต้องมีความเข้าใจเรื่องของทุนทางสังคมอย่างถ่องแท้ชัดเจน การศึกษาได้นำเสนอรูปแบบที่เหมาะสมเพื่อสร้างความเข้าใจร่วมกัน โดยเสนอในรูปของระบบ (system) หรือรูปของกระบวนการ (process) ในรูปแบบดังกล่าว ทุนทางสังคม จะมีลักษณะที่เป็นทั้งแนวคิดที่มีอยู่เดิมหรือเป็นการเรียนรู้จากสิ่งใหม่บนพื้นฐานความเอื้ออาทร การไว้วางใจซึ่งกันและกัน การพึ่งพาอาศัยกัน และเป็นทั้งวิธีการปฏิบัติที่จะนำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งเป็นผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในรูปของการเพิ่มผลผลิตในการพัฒนาต่างๆ ดังนั้น กรอบแนวคิดในการศึกษาทุนทางสังคมจึงประกอบด้วย 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายใน จะประกอบด้วย ระบบคิด วิธีปฏิบัติ และผลลัพธ์ ส่วนที่เป็นปัจจัยภายนอก หรือปัจจัยแวดล้อม จะประกอบไปด้วยปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม (อาทิ กฎหมาย การปกครอง ฯลฯ) โดยการทำงานของทุนทางสังคมดังกล่าวจะเป็นกระบวนการเปลี่ยนระบบคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลหรือกลุ่มคนบนหลักแห่งศีลธรรม โดยมีเป้าหมายอยู่ที่การจัดสรรและกระจายทรัพยากรในหมู่สมาชิกอย่างเป็นธรรม อันจะนำไปสู่การสร้างพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน

ประโยชน์ของทุนทางสังคม ทำให้เกิดเครือข่ายทางสังคมขึ้น ช่วยให้งานมีประสิทธิภาพรวดเร็วมากขึ้นและลดต้นทุนลง เมื่อสังคมได้รับการพัฒนาอย่างเหมาะสมและถูกวิธีทุนทางสังคมจะเพิ่มมากขึ้น

ได้มีความพยายามที่จะวัดทุนทางสังคมโดยให้มีความครอบคลุมในระดับต่าง ๆ ให้มากที่สุด นับตั้งแต่การสังเกตปรากฏการณ์ทางสังคม การสำรวจ การวัดระดับความร่วมมือของประชาชนและกลุ่มต่าง ๆ ต่อมาการศึกษาที่มีการขยายขอบเขตครอบคลุมในเรื่องจิตวิทยาสุขภาพ ทำให้ข้อมูลที่ได้เป็นผลจากการบูรณาการทางสังคม และทำการวัดโดยการศึกษาเฉพาะรายกรณี ที่มาจากการสำรวจลักษณะภาพรวมของชุมชน เมืองและประเทศ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม และการวัดระดับปัจเจกชน เป็นต้น

ทุนทางสังคมได้ถูกนำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่าง ๆ อาทิ ในบริบททางสังคม ทุนทางสังคมก็ได้ถูกประยุกต์ใช้ในเรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน และพลังของชุมชน บริบททางการเมือง ทุนทางสังคมได้ถูกนำมาอธิบาย เรื่องของประชาสังคม (civil society) การยอมรับและปฏิบัติตามกฎหมาย เรื่องของการบริหารงานอย่างโปร่งใส (transparency) และรับผิดชอบ (accountability) หรือแม้แต่เรื่องของความเป็นประชาธิปไตย และในบริบททางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมถูกประยุกต์ใช้ศึกษาถึง บทบาทของทุนทางสังคมในฐานะที่เป็นปัจจัยการผลิตที่จะช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนเข้มแข็งเติบโต

สำหรับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงและเศรษฐศาสตร์แนวพุทธนั้น พบว่าแนวคิดเหล่านี้เป็นฐานคิดที่สำคัญที่นำไปสู่การอธิบายระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่มีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป “พอมีพอกิน” เน้นการพึ่งพาตนเองและการพัฒนาจากสิ่งที่มีอยู่หรือทุนที่มีอยู่เป็นสำคัญ

เศรษฐกิจชุมชน เป็นการรวมตัวของคนในชุมชน เพื่อร่วมคิด ร่วมทำ และร่วมได้รับประโยชน์ร่วมกัน เป็นเศรษฐกิจที่เน้นกระบวนการผลิตที่ไม่ยุ่งยาก อาศัยฐานทรัพยากรในชุมชน โดยเริ่มต้นที่ครอบครัวซึ่งเป็นหน่วยการผลิตขนาดเล็ก ผลิตบนความพอเพียง เหลือบริโภคล้วนจึงขาย เป็นระบบเศรษฐกิจที่อยู่บนพื้นฐานของคุณธรรมและวัฒนธรรม อันประกอบไปด้วยสัจจะ ความดี ความมีเมตตา การความเอื้ออาทร และมุ่งการสร้างอำนาจต่อรองของธุรกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งขึ้น

ระบบเศรษฐกิจชุมชนสามารถถูกขับเคลื่อนโดยพลังทุนทางสังคม ซึ่งพลังดังกล่าวประกอบด้วย พลังจากภายในชุมชน อันได้แก่ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่อยู่บนฐานของความไว้วางใจกัน มีความเอื้ออาทรกัน มีการพึ่งพาอาศัยกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การรู้จักแบ่งปันของคนในชุมชนจะทำให้เกิดการกระจายทรัพยากรภายในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของแรงงาน เงิน ทุน ทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ในชุมชน และพลังจากภายนอกชุมชน อันได้แก่ ความรู้ในการจัดการ ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ เงินทุนที่มาจากการช่วยเหลือจากภายนอก

วัสดุอุปกรณ์เครื่องมือ เครื่องจักร ฯลฯ รวมทั้งทรัพยากรบุคคล เช่นวิทยากร นักวิชาการ เป็นต้น ทำให้เกิดพลังความรู้หรือพลังความคิด และพลังปัญญาที่ช่วยขับเคลื่อน เนื่องจากกระบวนการทุนทางสังคมทำให้สมาชิกได้คำนึงถึงผู้อื่น คำนึงถึงสังคม มีการแบ่งปันกันในทุก ๆ เรื่อง สิ่งเหล่านี้สามารถสร้าง "ความเป็นชุมชน" ขึ้นมาได้ สภาพการณ์เช่นนี้ ทำให้กระบวนการทุนทางสังคมสามารถช่วยให้เศรษฐกิจชุมชนมีความเข้มแข็งขึ้น และส่งผลให้ชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาด้วย

อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ พบว่ายังมีปัญหาอุปสรรคบางประการ ที่เป็นสาเหตุทำให้เกิดความอ่อนแอของสังคมและเกิดการสูญหายไปของทุนทางสังคมเดิมที่เคยมีในสังคมไทย จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการรื้อฟื้นทุนทางสังคมเดิมที่ได้สูญหายไปให้กลับมาใหม่ รวมทั้งการสร้างให้เกิดทุนทางสังคมใหม่ขึ้นมาด้วย อย่างไรก็ตาม การดำรงอยู่หรือการสูญหายไปของทุนทางสังคมไทย น่าจะเกี่ยวข้องกับเรื่องต่าง ๆ อย่างน้อย 3 ประเด็น อันได้แก่ ระบบอุปถัมภ์ที่เคยมีอยู่ในสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน การรับเอาแนวคิดจากตะวันตกเพื่อเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความทันสมัย รวมทั้งระบบเศรษฐกิจโลกที่เปิดโอกาสให้ทุนขนาดใหญ่เข้าแสวงหาผลประโยชน์ในประเทศไทยอย่างเสรี

ในส่วนที่เกี่ยวกับระบบอุปถัมภ์นั้น การดำรงอยู่ของสังคมไทยในอดีต มีความเกี่ยวข้องกับระบบอุปถัมภ์เป็นอย่างมาก แม้ว่าระบบดังกล่าวจะดูเหมือนจะมีการแลกเปลี่ยนที่ไม่เท่าเทียมกัน แต่ด้วยอิทธิพลจากศาสนาพุทธและมีเรื่องของศีลธรรมที่เข้ามาเกี่ยวข้อง ทำให้สังคมไทยสามารถคงอยู่ได้ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ จึงถือได้ว่า ความสัมพันธ์ภายใต้ระบบอุปถัมภ์ที่มีศีลธรรมเป็นเครื่องกำกับในอดีต เป็นทุนทางสังคมเดิมของไทยที่เคยมีอยู่ วิถีไทยในอดีต จะเห็นได้จากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง สิ่งเหล่านี้ถือเป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้ผู้คนดำรงอยู่ได้บนความแตกต่างด้วยการเติมเต็มซึ่งกันและกัน ทั้งระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ในปัจจุบัน สิ่งดีที่มีอยู่เดิมของไทย อาทิ อิทธิพลที่มาจากคำสอนในพุทธศาสนาได้ลดความสำคัญลง จากการศึกษพบว่า พุทธศาสนาในปัจจุบันมีอิทธิพลต่อระบบคิดและความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยน้อยลงกว่าในอดีต ประกอบกับการเข้ามาของแนวคิดจากประเทศตะวันตกมีมากขึ้น ทำให้แนวคิดใหม่เหล่านี้มีอิทธิพลต่อระบบคิดและระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทย ด้วยเหตุดังกล่าว ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างผู้คนในสังคมไทยจึงลดลง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ใหม่ ระหว่างคนจน และคนที่มีความรู้ดีกว่า ยิ่งไปกว่านั้น การที่สังคมไทยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจโลก ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมากกว่าทุนทางสังคมอันได้แก่ความเอื้ออาทร และการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ระบบเศรษฐกิจโลกทำให้ทุกคนพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองได้น้อยลง และต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น มีการแข่งขัน แย่งชิง และเอารัดเอาเปรียบกัน โดยเฉพาะจากนายทุนข้ามชาติที่มีเงินทุนเหนือกว่า ทำให้เกิด "ต้นทุนทางสังคม" ขึ้นมาในสังคมไทย

การพัฒนาในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ดูเหมือนจะส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนในหลาย ๆ ทาง มีผลทำให้ระบบการผลิตในชุมชนและการผลิตในประเทศมีการแข่งขันกันสูงขึ้น ซึ่งถือเป็นการทำลายระบบการผลิตดั้งเดิมของชุมชนที่เน้นการพออยู่พอกิน การพึ่งตนเอง การพึ่งพาอาศัยกัน ทำให้ทุนทางสังคม ทุนภูมิปัญญาที่ชุมชน สังคม ที่ได้สั่งสมมาสูญหายไป

จากกรณีศึกษาทั้งที่เป็นการศึกษาของไทยและของต่างประเทศ ได้แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมโยงเกี่ยวกับเรื่องของทุนทางสังคมและรูปธรรมของเศรษฐกิจชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาว่า ได้ก่อให้เกิดความสูญเสียภูมิปัญญา และทุนทางสังคมในหลายประเด็น

สำหรับกรณีศึกษาของชุมชนบ้านโป่งคำ ทำให้เห็นภาพของเศรษฐกิจชุมชนในอดีตที่สามารถพึ่งตนเองได้ รวมทั้งการมีอยู่ของทุนทางสังคม อันได้แก่การมีค่านิยมความเชื่อในเรื่องศาสนาเดียวกัน (พุทธ) ความเป็นคนสืบเชื้อสายหรือชาติพันธุ์เดียวกัน (ลาวพวน) ทำให้คนในชุมชนมีความเป็นปึกแผ่น ช่วยเหลือเกื้อกูล เอื้ออาทร สามัคคี รักใคร่ซึ่งกันและกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยเสริมทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง มีพลังในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ และส่งเสริมให้การดำเนินวิถีชีวิตในระบบการผลิตแบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นไปด้วยดียิ่งขึ้น

หลังจากการเข้ามาของความเจริญทางวัตถุ ไม่ว่าจะเป็น ถนน ไฟฟ้า และสินค้าบริการ รวมทั้งข่าวสารที่กระตุ้นให้เกิดการบริโภคของคนในชุมชน ประกอบกับการเข้ามาส่งเสริมอาชีพ การเกษตรโดยภาครัฐ ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ หรือระบบเศรษฐกิจชุมชน เปลี่ยนแปลงไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า สิ่งเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านปรับตัวไม่ทัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการผลิต การบริโภค และการตลาด ทำให้ชาวบ้านต้องเป็นหนี้เป็นสิน จนในที่สุดต้องอพยพออกจากชุมชนเพื่อหาเงินมาใช้หนี้ อาจกล่าวได้ว่า ความเจริญทางด้านวัตถุ และความทันสมัย ทำให้ทุนที่เป็นตัวเงินมีบทบาทมาทำหน้าที่ทดแทนทุนทางสังคมอันได้แก่ความสัมพันธ์ที่อยู่บนความเอื้ออาทรกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจกัน ความสามัคคีกลมเกลียวกันของคนในชุมชน ระบบทุนนิยมทำให้ชาวบ้านลดการพึ่งตนเอง และลดการพึ่งพาภูมิปัญญาท้องถิ่นลง ทำให้ทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่เดิมลดน้อยถอยลง ทำให้ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่เป็นระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองมีความอ่อนแอลง

จากปัญหาภัยแล้ง และปัญหาราคาผลผลิตตกต่ำ และปัญหาหนี้สิน ได้มีแกนนำมากระตุ้นปลุกจิตสำนึก และเป็นผู้จัดทำโครงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติด้วยการใช้โครงการทอดผ้าป่าอนุรักษ์ธรรมชาติเป็นเครื่องมือ ทำให้ชาวบ้านโป่งคำได้รวมตัวกันตั้งกลุ่มเพื่อช่วยกันแก้ไขปัญหา ในการดำเนินโครงการดังกล่าว ได้ช่วยฟื้นฟูวิถีชีวิตดั้งเดิมขึ้นมาใหม่ ทำให้เกิดระบบคิด และวิถีชีวิตที่พอเพียงเรียบง่าย อยู่ร่วมกับธรรมชาติ บนพื้นฐานของความเกื้อกูลกัน เอื้ออาทรต่อกัน พึ่งพาอาศัยกัน และร่วมมือร่วมใจกัน

ถือได้ว่า ความสำเร็จของโครงการทอดผ้าบ้านโป่งคำ เป็นผลมาจากปัจจัยภายใน อันได้แก่แกนนำที่มีความรู้ความสามารถและความเสียสละ เกิดจากความรักใคร่สามัคคีของคนในชุมชนที่เป็นเครือญาติกัน เกิดจากภูมิปัญญาของชาวโป่งคำที่มีทักษะในการทอดผ้ามาก่อน สิ่งเหล่านี้ถือเป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน ประกอบกับปัจจัยภายนอก อันได้แก่การให้การสนับสนุนจากหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในรูปเงินทุนและวิชาการ สิ่งเหล่านี้มีส่วนช่วยให้การดำเนินกิจกรรมของโครงการสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดีมากยิ่งขึ้น

การศึกษาได้พบว่า ได้มีการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่ ด้วยการสร้างนวัตกรรม อาทิ เรื่องของการระดมทุนของชาวบ้าน การพัฒนาสีย้อมผ้าขึ้นมาใหม่ การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ร่วมกัน และเครือข่ายของสมาชิกทอดผ้าย้อมสีธรรมชาติ ซึ่งในเวลาต่อมาได้พบว่า เครือข่ายดังกล่าวได้มีการพัฒนารูปแบบไปทำกิจกรรมอื่น ๆ เพิ่มเติมออกไป อาทิ มีการร่วมกันป้องกันปัญหา ยาเสพติด ร่วมกันซื้อขายสินค้าและวัตถุดิบในการทอดผ้า ร่วมงานประเพณีต่าง ๆ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่าการกลับมาของทุนทางสังคมเดิมที่สูญหายไป และมีการสร้างทุนทางสังคมบางอย่างขึ้นมาใหม่

จึงจะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมในฐานะปัจจัยการผลิตเศรษฐกิจชุมชนที่ปรากฏในหมู่บ้านโป่งคำนั้น ไม่เพียงแต่จะเป็นปัจจัยการผลิตในขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งเท่านั้น แต่ทุนทางสังคม ได้เป็นปัจจัยการผลิตที่สอดแทรกอยู่ในหลาย ๆ ขั้นตอนของการผลิต ไม่ว่าจะเป็นขั้นตอนของการนำเข้า (input) ขั้นตอนกระบวนการ (process) หรือขั้นของผลผลิต (output) รวมทั้งปัจจัยแวดล้อม ที่เป็นตัวสนับสนุนให้การผลิตเป็นไปด้วยความมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

ส่วนกรณีศึกษาของหมู่บ้านคลองกระเจง ทำให้เห็นความเป็นพลวัตของทุนทางสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและสถานการณ์แวดล้อม โดยจะเห็นได้ว่า ในอดีต การที่ระบบเศรษฐกิจชุมชนของหมู่บ้านคลองกระเจงสามารถดำรงอยู่ได้นั้น เป็นผลมาจากปัจจัยทางด้านทุนทางสังคมอันได้แก่ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือเกื้อกูลกันและการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนที่เป็นเครือญาติกัน และการยึดมั่นในศาสนา ประกอบกับปัจจัยแวดล้อมที่เอื้ออำนวยของทรัพยากรธรรมชาติที่มีความอุดมสมบูรณ์ ในเวลาต่อมา เมื่อมีระบบตลาดภายนอกเข้ามา ทำให้ชาวชุมชนต้องแก่งแย่งแข่งขันกันเองและต้องพึ่งพาสภาพภายนอกมากขึ้น ทำให้ทุนทางสังคมในเรื่องความสามัคคีหายไป ส่งผลให้การรวมตัว รวมความคิด และการสร้างอำนาจของสมาชิกเพื่อต่อรองกับพ่อค้าคนกลางหมดไป ระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ชาวบ้านเคยพึ่งพาตนเองได้ ก็พึ่งตนเองได้น้อยลงและต้องพึ่งพาสภาพภายนอกมากขึ้น

หลังจากที่ทุนทางสังคมในชุมชนคลองกระเจงได้ลดลง อันเนื่องมาจากการเข้ามาของระบบตลาด ต่อมาเมื่อแกนนำได้ริเริ่มทำกิจกรรมกลุ่ม และได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภายนอกมากขึ้น ทำให้สมาชิกกลุ่มเริ่มเติบโตขึ้นบนความสามัคคี เอื้ออาทร และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จนในที่สุด

ภายใต้การดำเนินธุรกิจชุมชนเกี่ยวกับการผลิตไวน์และการแปรรูปอาหาร ทำให้ทุนทางสังคมได้รับการสร้างเสริมให้กลับคืนมาอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งได้ช่วยให้การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงสามารถดำเนินการไปได้ด้วยดี อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาค้นพบว่า การดำเนินงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจงจะมีทุนทางสังคมแทรกอยู่ในทุกขั้นตอนของการทำงาน อาทิ ในขั้นตอนของการบริหารจัดการ กลุ่มมีทุนทางสังคมที่อยู่ในรูปแบบของการทำงานแบบไม่เป็นทางการ มีการใช้ความไว้วางใจ ความซื่อสัตย์ และความเข้าใจซึ่งกันและกัน ในขั้นตอนของการผลิตและการใช้วัตถุดิบ กลุ่มได้เน้นการใช้วัตถุดิบที่มีในพื้นที่ในการผลิต จึงทำให้หาวัตถุดิบในการผลิตได้ง่าย ไม่ต้องเสียค่าขนส่ง และเพิ่มอำนาจในการต่อรองให้กับสมาชิกในการขายผลผลิตมากขึ้น ทำให้เกิดการพึ่งพาอาศัยกันระหว่างสมาชิกในชุมชนมากขึ้น ในขั้นการตลาด กลุ่มได้มีการสร้างเครือข่ายกับกลุ่มแม่บ้านกลุ่มอื่น ๆ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เชื่อมโยงกับองค์กรภายนอกชุมชน และในขั้นของการดำเนินงานทางการเงินและบัญชี กลุ่มก็อาศัยความไว้วางใจกันในการทำงาน ทำให้สามารถลดค่าใช้จ่ายในการทำบัญชีได้ จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมทำให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงานของกลุ่มแม่บ้านคลองกระเจง โดยช่วยลดขั้นตอนที่ยุ่งยาก และทำให้ลดค่าใช้จ่ายในการดำเนินธุรกิจชุมชนได้เป็นอย่างดี นอกจากปัจจัยภายในดังกล่าวแล้ว กลุ่มยังต้องอาศัยปัจจัยแวดล้อม อันได้แก่การสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกในเรื่องของเทคโนโลยี เงินทุน วัสดุอุปกรณ์ ข้อมูลข่าวสารและการตลาด รวมทั้งในเรื่องของกฎหมายด้วย

สำหรับกรณีศึกษาความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าสมุนไพร ชุมชนปลักไม้ลาย จะเห็นได้ว่า มีปรากฏการณ์หลายอย่างที่ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนปลักไม้ลายมีทุนทางสังคมเดิมอยู่ อาทิ ความเป็นเครือญาติกันของคนในชุมชน การนับถือศาสนาเดียวกัน (ศาสนาพุทธ) การมีผู้นำทางจิตใจอันได้แก่พระสงฆ์ที่เป็นพระนักปฏิบัติ และเป็นพระนักพัฒนา สิ่งเหล่านี้นำไปสู่ความร่วมมือร่วมใจ ความสามัคคี กลมเกลียวของชาวบ้านในการทำกิจกรรมทางศาสนาหรือกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน

ส่วนความสำเร็จของโครงการป่าสมุนไพรที่ชุมชนปลักไม้ลายนี้ นอกจากจะอาศัยทุนทางสังคมที่เป็นปัจจัยภายในดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ก็ยังได้อาศัยปัจจัยจากภายนอก อันได้แก่การสนับสนุนของหน่วยงานต่าง ๆ ทำให้ทุนที่เป็นความรู้ ทุนที่เป็นเงินทุน ทุนทางด้านกายภาพอันได้แก่วัสดุอุปกรณ์ ได้ถูกแปลงมาเป็นทุนของชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมอันสำคัญที่ก่อให้เกิดพลังของชุมชนขึ้นมา

รูปแบบของกระบวนการทุนทางสังคมที่ปรากฏในกระบวนการจัดการป่าสมุนไพรวัดปลักไม้ลาย อาจจะถือได้ว่าเป็นการเกิดขึ้นจากความเกาะเกี่ยวเชื่อมโยงสัมพันธ์กันระหว่างพระสงฆ์ หน่วยงานภายใน หน่วยงานภายนอกและชาวบ้าน ซึ่งจะเห็นได้ว่า มีทั้งลักษณะความสัมพันธ์ที่เป็นส่วนตัว ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และความสัมพันธ์ในระดับกลุ่ม ความเกาะ

เกี่ยวเชื่อมโยงกันของกระบวนการทุนทางสังคมเหล่านี้ได้ส่งผลให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนกิจกรรมการจัดการป่าชุมชนไพร และส่งผลให้บุคคล และหน่วยงานต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นผู้ที่ได้รับประโยชน์ร่วมกันทั้งสิ้น

กรณีศึกษาของ "ทุ่งกระเจ็ด" ทำให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของวิถีชีวิตชาวบ้าน จากเดิมเคยพึ่งพิงธรรมชาติ และพึ่งพิงกันเอง (จับปลา หาของป่า) เปลี่ยนมาเป็นการพึ่งพิงภายนอกมากขึ้น (ทำสวนยาง) อย่างไรก็ตาม ในอดีตชาวบ้านได้พึ่งพิงป่าพรุในหลาย ๆ ด้าน ทำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนเป็นไปในลักษณะที่ช่วยให้เกิดการกระจายทรัพยากรอย่างทั่วถึง (การเข้าถึงการใช้ประโยชน์จากป่าพรุ) แต่ในเวลาต่อมา เมื่อชุมชนได้รับผลกระทบจากปัจจัยแวดล้อมจากภายนอก อันได้แก่กฎหมายสัมปทานป่าที่เข้ามากระทบกับสิทธิชุมชนในการใช้สอยประโยชน์จากป่าพรุ รวมทั้งเอกชนที่ได้รับสัมปทานป่าได้เข้ามาทำลายทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน จนเป็นเหตุให้ชุมชนไม่สามารถพึ่งพาป่าพรุในการดำเนินชีวิตตามปกติได้ ซึ่งถือได้ว่าการบังคับใช้กฎหมายสัมปทานป่าและการเข้ามาหาประโยชน์และทำลายสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศของชุมชน ถือเป็นผลกระทบที่เกิดจากปัจจัยแวดล้อมที่มีต่อระบบเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง

แรงกดดันที่เกิดขึ้นกับชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติถูกทำลาย ราคาผลผลิตจากยางตกต่ำ ทำให้ชาวบ้านต้องเปิดใจ หันหน้าเข้าหากัน มีการระดมความคิดเห็นเพื่อหาทางช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ ถือว่าเป็นการเกิดของกระบวนการทุนทางสังคม

อาจกล่าวได้ว่า การเกิดกระบวนการทุนทางสังคมที่ทุ่งกระเจ็ด เริ่มต้นจากการที่สมาชิกได้รับแรงกดดันทำให้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดจากที่เคยต่างคนต่างอยู่ มาเป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จากระบบคิดที่จะช่วยเหลือกัน ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทุนมนุษย์ อันได้แก่ ความเฉลียวฉลาด ความรู้ ประสบการณ์ที่มีอยู่ในตัวของแต่ละคน ได้ถูกนำมารวมกัน และกลายเป็นความรู้ ความฉลาดของชุมชนเพื่อใช้ในการแก้ปัญหา และจากความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่นำไปสู่การร่วมคิด ร่วมแรง ร่วมใจ ทำให้แรงงานของแต่ละคนกลายเป็นแรงงานของชุมชน ทำให้เงินทุนที่มีอยู่ของแต่ละคน กลายมาเป็นทุนของกลุ่มหรือของชุมชน และทำให้เกิดพลังชุมชนในการผลักดันโครงการและกิจกรรมต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้ ผลลัพธ์ที่เกิดจากกระบวนการทุนทางสังคมดังกล่าว ทำให้ชุมชนมีอาชีพใหม่ที่มีรายได้เพิ่มขึ้น ทำให้ชุมชนมีทรัพยากรธรรมชาติมากขึ้น มีอาหารจากธรรมชาติมากขึ้น ทำให้ชุมชนมีรายจ่ายน้อยลง มีสภาพแวดล้อมของชุมชนดีขึ้น และคาดหวังว่า การที่ชุมชนได้รับผลลัพธ์และผลกระทบจากกระบวนการทุนทางสังคมไปในทิศทางที่ดีขึ้น น่าจะก่อให้เกิดความเข้มแข็งของชุมชนมากขึ้น

กรณีศึกษาโครงการออมทรัพย์ของชุมชน 4 ตำบลใน 4 จังหวัดภาคใต้ พบว่า จุดกำเนิดของกระบวนการทุนทางสังคมได้เริ่มจากการเรียนรู้การผลิตในเชิงธุรกิจของเกษตรกรที่ประสบกับการขาดทุนและปัญหานี้สืบเนื่องมาจากการผลิต แรงกดดันดังกล่าวทำให้แกนนำชุมชน

หลายแห่งได้เกิดความคิดที่จะช่วยกันแก้ปัญหาให้แก่เพื่อนสมาชิกในชุมชน จะเห็นได้ว่า การริเริ่มของกลุ่มออมทรัพย์ใน 4 ชุมชนภาคใต้ที่เป็นกรณีศึกษานี้ เป็นการเริ่มจากแกนนำ ที่มองเห็นปัญหาของชาวบ้าน ลักษณะเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่า แม้จะมีระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย แต่ระบบดังกล่าวก็มีความยืดหยุ่นไม่ได้เป็นอุปสรรคในการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างกลุ่มผู้อุปถัมภ์กับกลุ่มผู้รับการอุปถัมภ์มากนัก เพราะด้วยวัฒนธรรม ประเพณี และอิทธิพลของหลักศาสนาที่ทำให้ผู้ที่เหนือกว่าและผู้ที่ด้อยกว่าสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสมานฉันท์

กรณีที่คลองเปี้ยะ จากสถานภาพทางเศรษฐกิจของแกนนำ โดยส่วนตัวอาจจะไม่ได้เดือดร้อนเกี่ยวกับเรื่องนี้สิน แต่ด้วยความเป็นผู้นำและด้วยควมมีหลักของศีลธรรม ทำให้เกิดความเมตตา เห็นใจ เอื้ออาทร และอยากจะทำทางช่วยเหลือผู้ที่ด้อยกว่า และจากความคิดดังกล่าว ได้นำไปสู่การปรึกษารื้อกับกลุ่มแกนนำชุมชนอื่น ๆ จนได้ข้อสรุปว่า ทางออกสำหรับการแก้ไขปัญหานี้สินของชาวบ้านนั้น ควรจะมีการรวมกลุ่มกันขึ้นเพื่่อตั้งกลุ่มออมทรัพย์ที่เป็นของชาวบ้านและเป็นของชุมชนเอง

จากความตั้งใจจริงของกลุ่มแกนนำที่เสียสละ ทำให้กลุ่มสมาชิกเกิดความเชื่อถือศรัทธา ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสามัคคีระหว่างสมาชิก และเกิดความภักดีต่อกลุ่มและองค์กรด้วย ดังจะเห็นได้จากกลุ่มสามารถพัฒนาขยายกิจการออกไปได้อย่างหลากหลาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้การดำเนินงานของเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชนของกลุ่มใน 4 ชุมชนของภาคใต้เกิดพลัง และมีความเข้มแข็งในการดำเนินธุรกิจเพิ่มมากขึ้น

กรณีศึกษาของสังคมหมู่บ้านในรัสเซีย มุ่งเน้นที่ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม ทั้งนี้ อาจจะเนื่องมาจากเมื่อครั้งที่ยังอยู่ในยุคของโซเวียตนั้น ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคมอาจจะหยุดชะงัก เพราะเป็นยุคที่มีการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลาง หลังจากสิ้นสุดยุคโซเวียต รัสเซียได้หันมาให้ความสนใจกับความสัมพันธ์ระดับครอบครัว เครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม มากขึ้น โดยเฉพาะประเด็นที่เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างของครัวเรือน ทุนทางสังคม ผลผลิตและรายได้รวมถึงสุขภาพจิตของประชาชน

ผลการศึกษาได้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องระหว่างโครงสร้างของครัวเรือนที่เป็นทุนทางสังคม กับการเพิ่มผลผลิตและรายได้ของครัวเรือน รวมถึงความเกี่ยวข้องกัสุขภาพจิตของสมาชิกในครัวเรือนด้วย

การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสมาชิกในครอบครัว จะทำให้เกิดทุนทางสังคม และส่งผลดีต่อสุขภาพจิตของสมาชิกในครอบครัวเป็นเบื้องต้น และส่งผลถึงระบบการผลิต และรายได้เป็นอันดับต่อมา ซึ่งผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น อันได้แก่สุขภาพจิตที่ดี ผลผลิตที่

เพิ่มขึ้น และรายได้ที่เพิ่มขึ้น จะเป็นฐานที่ก่อให้เกิดพลังทางสังคม ซึ่งก็จะส่งผลย้อนกลับทำให้สมาชิกในครอบครัวสามารถสร้างผลผลิตให้เพิ่มมากขึ้นได้

9.2 สรุปบทเรียน

1. บทเรียนที่ได้จากการศึกษา พบว่า แนวคิด ทฤษฎี หลักการ นิยามความหมายเกี่ยวกับทุนทางสังคมที่พบในประเทศไทยมีจุดเน้นที่แตกต่างไปจากของต่างประเทศ กล่าวคือแนวคิด ทฤษฎี หลักการ และนิยามความหมายที่พบในการศึกษาของไทยนั้น มีการมุ่งเน้นเพื่อแก้ไขปัญหาในเชิงเศรษฐกิจ อันได้แก่เรื่องของความยากจน รายได้ อาชีพ อย่างไรก็ตาม ถึงแม้จะมีการพูดถึงเรื่องของทุนทางสังคมไปในเชิงสังคม อันได้แก่เรื่องของความเข้มแข็งของชุมชน หรือการก่อให้เกิดพลังแก่ชุมชนเพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ แต่ในที่สุดแล้วการพูดถึงปัญหาเหล่านั้นก็มักจะได้รับเชื่อมโยงไปสู่เรื่องของปากท้อง เรื่องของรายได้ และเรื่องอาชีพของประชาชนเป็นหลัก อีกประการหนึ่งที่พิจารณาว่า แนวคิด ทฤษฎี ของไทยมีความแตกต่างไปจากของต่างประเทศได้แก่ การมองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม และเป็นไปในเชิงบูรณาการมากกว่าที่ประเทศตะวันตกมอง ส่วนแนวคิด ทฤษฎี หลักการ และนิยามความหมายของทุนทางสังคมในประเทศตะวันตกจะเน้นในเรื่องสังคมมากกว่าเรื่องอื่น ๆ อาทิ จะพูดถึงความเป็นชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างคนที่อยู่บนความเอื้ออาทร การพึ่งพาต่างตอบแทนกัน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน นอกจากการให้ความสำคัญทางด้านสังคมแล้ว ทุนทางสังคมในประเทศตะวันตกยังเน้นในเรื่องการเมือง อันได้แก่ การบริหารงานด้วยความโปร่งใส และรับผิดชอบ ความเป็นประชาสังคม ความเป็นประชาธิปไตย เหล่านี้เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ความแตกต่างในแนวคิด ทฤษฎี และนิยามความหมาย ระหว่างประเทศที่กำลังพัฒนาซึ่งก็รวมถึงประเทศไทยด้วย กับประเทศที่พัฒนาแล้วนั้น ขึ้นอยู่กับบริบทที่ต่างกัน ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ประเทศที่กำลังพัฒนาส่วนใหญ่กำลังเผชิญปัญหาพื้นฐานคล้าย ๆ กัน คือเรื่องเศรษฐกิจปากท้องของประชาชน ซึ่งในความเป็นจริงก็เป็นเรื่องของการกระจายทรัพยากรภายในสังคมนั่นเอง ดังนั้น ในการแก้ไขปัญหาของประเทศกำลังพัฒนาจึงต้องมุ่งไปสู่เรื่องที่มีความจำเป็นเร่งด่วนเหล่านี้ก่อนเป็นอันดับต้น ๆ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากลักษณะการมองปัญหาของนักคิดตะวันตกออกเป็นแบบองค์รวม ซึ่งในความเป็นจริงก็มีความสอดคล้องกับข้อเท็จจริง กล่าวคือ หากพิจารณาอย่างรอบครอบ ปัญหาเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับเรื่องปากท้องของประชาชน หรือเป็นปัญหาของการกระจายทรัพยากรภายในสังคมนั้น ก็ไม่ใช่ปัญหาทางเศรษฐกิจโดด ๆ แต่มีแง่มุมในทางการเมืองซึ่งเป็นเรื่องของอำนาจ ผล

ประโยชน์ และการแบ่งปันผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้องด้วย รวมทั้งยังมีแง่มุมทางด้านสังคม ซึ่งเป็นเรื่องของการรวมกลุ่มที่จะสร้างพลัง ความเข้มแข็งที่จะให้เกิดอำนาจในการต่อรองเพื่อให้ได้มาซึ่งส่วนแบ่งจากผลประโยชน์อย่างเป็นธรรมด้วย ดังนั้น แม้แนวคิด ทฤษฎีฯ ของทุนทางสังคมของประเทศไทยดูเหมือนจะให้ความสำคัญกับประเด็นทางด้านสังคม อันได้แก่ ความเข้มแข็งของชุมชน หรือการสร้างพลังให้กับชุมชนในการแก้ไขปัญหา แต่ในที่สุด ความเข้มแข็ง และพลังเหล่านี้ก็ได้ถูกเชื่อมโยงไปสู่การแก้ไขปัญหาพื้นฐานอันได้แก่ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจของชุมชนนั่นเอง

ลักษณะเช่นนี้จะแตกต่างไปจากของประเทศที่พัฒนาแล้ว ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากปัญหาของประเทศที่พัฒนาแล้วได้ก้าวล่วงปัญหาพื้นฐานอันได้แก่เรื่องปากท้องของประชาชนไปแล้ว แต่ปัญหาที่ประเทศพัฒนาแล้วกำลังประสบอยู่ได้แก่ผลพวงอันเนื่องมาจากการพัฒนาทำให้สังคมชุมชนเสื่อมสลายไป การเน้นในเรื่องการเติบโตทางด้านวัตถุโดยเฉพาะในเรื่องของเศรษฐกิจมากจนเกินไป การเน้นการบริโภคนิยมมากจนเกินพอดี การเน้นความเป็นปัจเจกนิยมที่ทำให้ความเป็นครอบครัวขยาย ความเป็นกลุ่ม ความเป็นเครือญาติ และความเป็นชุมชนได้สูญหายไป สิ่งเหล่านี้ได้ทำให้สังคมของประเทศที่พัฒนาแล้วเป็นสังคมที่ไร้จิตวิญญาณ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการดำรงชีวิตของผู้คนเป็นอย่างมาก ดังนั้น แนวคิด ทฤษฎีฯ ของประเทศที่พัฒนาแล้ว จึงมุ่งมาแก้ไขปัญหาทางด้านสังคมก่อนเป็นอันดับแรก อย่างไรก็ตาม อาจจะมีแนวคิด ทฤษฎีที่มาจากองค์กรระหว่างประเทศ อาทิ ธนาคารโลก ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องในการดูแลประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก โดยเฉพาะประเทศที่กำลังพัฒนาด้วย ที่มีการมองในภาพกว้าง คือมีการเน้นทั้งทางด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมควบคู่กันไป

2. บทเรียนอีกประการหนึ่งที่ได้จากการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้แก่ แนวทางในการฟื้นฟูทุนสังคมเดิมที่สูญหายไปให้กลับคืนมาและการสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่นั้น จากผลการศึกษาได้พบว่า สิ่งที่สำคัญจะต้องเริ่มต้นจากปัจจัยภายใน อันได้แก่การแสวงหาแกนนำที่มีความรู้ความสามารถ และมีความเสียสละต่อส่วนรวม โดยเฉพาะอย่างยิ่งจะต้องเป็นแกนนำที่ชาวบ้านเคารพศรัทธาด้วย นอกจากนั้น การที่ชุมชนมีระบบเครือญาติที่เหนียวแน่น ก็จะก่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจสามัคคีของคนในชุมชนได้มากขึ้น รวมทั้งการมีค่านิยม ความเชื่อ หรือศาสนาเดียวกัน สิ่งเหล่านี้ก็จะก่อให้เกิดทุนทางสังคมได้ง่าย สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งได้แก่ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่จะเอื้อให้สมาชิกในชุมชนสามารถดำรงชีพอยู่ได้โดยไม่ต้องร่อนเร่จนเกินไป จะเห็นได้ว่า หากชุมชนมีปัจจัยภายในเหล่านี้เป็นเบื้องต้นแล้ว ก็เป็นการง่ายที่จะเข้าไปฟื้นฟูทุนทางสังคมที่เคยมีอยู่และสูญหายไปให้กลับคืนมา ในทำนองเดียวกัน การมีพื้นฐาน

ปัจจัยภายในที่ดีดังที่ได้กล่าวข้างต้น ทำให้การที่จะสร้างให้เกิดทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่โดยการต่อยอดจากสิ่งที่มีอยู่เดิมก็ทำได้ง่ายเช่นกัน

จึงอาจกล่าวได้ว่า หากปัจจัยภายในดังกล่าวมีความพร้อม และได้รับการสนับสนุนจากปัจจัยภายนอกอื่นได้แก่ความรู้ เงินทุน เครื่องมืออุปกรณ์ และบุคลากรอย่างพอเพียงและเหมาะสม ก็จะช่วยให้การฟื้นฟูทุนทางสังคมในชุมชน หรือแม้แต่การสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาใหม่มีความเป็นไปได้มากขึ้น

สิ่งเหล่านี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับเรื่องเศรษฐกิจชุมชนได้เช่นกัน ทั้งนี้เพราะว่า การมีแกนนำที่สมาชิกยอมรับ จะก่อให้เกิดศรัทธาและความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ทำให้สามารถใช้รูปแบบการทำงานแบบไม่เป็นทางการได้ ซึ่งจะมีความสะดวกรวดเร็วประหยัดเวลา และลดต้นทุนไปด้วย นอกจากนี้ ความเป็นเครือข่ายจะนำมาสู่ความเอื้ออาทรต่อกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความร่วมมือร่วมใจกัน ความสามัคคีระหว่างกันจะมีได้ง่าย ทำให้การดำเนินงานเกิดพลังและสามารถแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็ว การมีทรัพยากรในท้องถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ ก็ทำให้เกิดความมั่นคงในปัจจัยการผลิต และเกิดความประหยัด ดังนั้น สิ่งที่เป็นทุนทางสังคมเหล่านี้ จึงสามารถช่วยลดต้นทุน เพิ่มประสิทธิภาพให้แก่การผลิตในระบบเศรษฐกิจชุมชนได้เป็นอย่างดี

3. จากผลการศึกษาสามารถสรุปบทเรียนได้ว่า ทุนมนุษย์ถือเป็นปัจจัยภายในที่สำคัญที่ก่อให้เกิดทุนทางสังคม และก่อให้เกิดพลังในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน หรือธุรกิจชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทุนมนุษย์ที่เป็นแกนนำธรรมชาติที่ชาวบ้านยอมรับเคารพและศรัทธา บุคคลเหล่านี้จะสามารถเข้าถึงจิตใจ และทำให้ชาวบ้านเกิดความไว้วางใจ (trust) และความไว้วางใจดังกล่าว เป็นจุดเริ่มต้นของการรวมพลัง การสร้างความสามัคคี การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ดังนั้น จากผลการศึกษาได้ชี้ว่า หากชุมชนสามารถค้นพบแกนนำดังกล่าวข้างต้น และแกนนำได้เข้ามามีบทบาทในการดำเนินกิจกรรมของชุมชน กิจกรรมเหล่านั้นก็จะได้รับความร่วมมือร่วมใจจากสมาชิกเป็นอย่างดี และทำให้กลุ่มมีความเข้มแข็ง มีพลังที่จะแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนได้

สำหรับประเด็นที่เกี่ยวกับผู้นำนั้น อาจจะเป็นประเด็นที่มีความน่าสนใจในกรณีของประเทศกำลังพัฒนา โดยเฉพาะในประเทศไทย เพราะจากการศึกษากิจกรรมหรือโครงการต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนาในท้องถิ่น มักจะพบว่า กิจกรรมหรือโครงการที่ประสบความสำเร็จด้วยดีนั้น มักจะมีแกนนำที่เข้มแข็ง มีความรู้ความสามารถ และมีความเสียสละ เป็นปัจจัยหลัก ซึ่งเรื่องนี้อาจจะต้องมีการศึกษาให้ลึกซึ้งลงไปว่า จะมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการที่สังคมไทยที่เคยมีระบบอุปถัมภ์มาก่อนหรือไม่ เพราะหากเป็นเช่นนั้นจริง ก็อาจจะเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญในการกำหนดยุทธศาสตร์ หรือยุทธวิธีในการทำงานกับชุมชนให้ประสบความสำเร็จ

สำเร็จมากยิ่งขึ้น (เหมือนดังเช่น มีการค้นพบว่า คนญี่ปุ่นมีวัฒนธรรมการทำงานแบบเป็นกลุ่ม จึงทำให้การพัฒนาประเทศญี่ปุ่นสามารถประสบความสำเร็จได้อย่างรวดเร็ว)

4. เนื่องจากการศึกษาภาคสนามส่วนใหญ่ได้ทำในพื้นที่ชนบท และได้พบว่า ปัจจัยทางด้านวัฒนธรรม อันได้แก่ความเชื่อทางศาสนา ระบบเครือญาติยังมีอิทธิพลต่อการเกิดทุนทางสังคม ในชุมชนชนบทค่อนข้างสูง ทั้งนี้เนื่องจากวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชนบทยังมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของความเชื่อ ศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและธรรมชาติอยู่มาก ดังนั้น การที่คนส่วนใหญ่มีโอกาสได้พบปะกันในการไปวัดเพื่อทำบุญหรือ การมีโอกาสร่วมงานประเพณีต่าง ๆ ในชุมชน รวมทั้ง การมีอาชีพเดียวกัน ต้องมีการพึ่งพาอาศัยกันอยู่เป็นประจำ สิ่งเหล่านี้ ทำให้ความสัมพันธ์ของคนในชนบทมีลักษณะที่เลื้อยอาหารต่อกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน พึ่งพาอาศัยกัน อยู่ค่อนข้างมาก โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับคนในเขตเมือง และสิ่งเหล่านี้ก็มีส่วนช่วยให้การเกิดของทุนทางสังคมเป็นไปได้ง่ายขึ้น

สำหรับประเด็นทางด้านศาสนาก็ถือว่าเป็นประเด็นที่น่าสนใจ เพราะในอดีต พุทธศาสนามีอิทธิพลต่อระบบคิด และวิถีชีวิตของคนในสังคมไทยมาโดยตลอด แม้ในปัจจุบันจะดูเหมือนว่า พุทธศาสนามีอิทธิพลต่อระบบคิดของคนในสังคมไทยน้อยลง แต่ก็เห็นตัวอย่างในบางพื้นที่ที่ได้มีการนำเอาหลักการของพุทธศาสนามาเป็นแนวทางและเครื่องช่วยในการดำเนินงานจนประสบความสำเร็จ ดังนั้น การหารูปแบบแนวทางในการบูรณาการเพื่อที่จะนำหลักธรรมในพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้กับการดำเนินงาน หรือกับเศรษฐกิจชุมชน คิดว่าจะก่อให้เกิดผลดีทั้งในระยะสั้นและระยะยาว

5. การศึกษาพบว่า การสนับสนุนจากปัจจัยภายนอก อันได้แก่ความรู้ เงินทุน อุปกรณ์จากหน่วยงานภายนอกที่กระทำด้วยความเข้าใจ จะมีผลต่อการเกิดทุนทางสังคม ที่กล่าวเช่นนี้ เป็นการย้ำให้เห็นว่า ในอดีตมีชุมชนมากมายที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความรู้วิชาการ เงินทุน หรือเรื่องอื่น ๆ แต่เนื่องจากการเข้าไปสนับสนุนได้กระทำไปด้วยความไม่เข้าใจ อาทิ ไม่ได้ดูความพร้อมของชุมชน หรือมีการเร่งรัด และรวบรัดในการทำงาน จนเป็นการไปครอบงำ สั่งการ หรือลงมือทำให้กับชุมชนทั้งหมด ซึ่งในที่สุด ชุมชนก็ไม่ได้เกิดการ พัฒนา และต้องพึ่งพาหน่วยงานภายนอกตลอดเวลา จากกรณีการศึกษา จะเห็นว่า ชุมชนต่าง ๆ ที่ศึกษา แกนนำและชาวบ้านจะมีความพร้อมในการทำงานค่อนข้างสูง ทุกคนเกิดจิตสำนึกที่ถูกต้องต่องานที่จะทำ ทุกคนมีเป้าหมายที่ชัดเจน ทุกคนรู้สึกเป็นเจ้าของงานที่จะทำ และสิ่งเหล่านี้ก็ถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน ดังนั้น เมื่อได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอกในด้านต่าง ๆ อย่างเหมาะสมและช่วยเหลือด้วยความเข้าใจ จึงทำให้ชุมชนเกิดการ พัฒนาและมีความเข้มแข็งมากขึ้น สามารถพึ่งตนเองได้มากขึ้น

จะเห็นได้ว่า การทำงานด้วยความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องความพร้อมของชุมชน หรือจะเรียกว่า การเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน หรือการพัฒนาไปแล้วแต่ เป็นเรื่องที่มีความสำคัญ และก็เป็นเรื่องที่ทุกฝ่ายทุกระดับจำเป็นต้องตระหนัก และนำไปปฏิบัติให้ได้ เพราะหากการทำงานยังเป็นไปในลักษณะเดิม คือให้นโยบายของหน่วยงานเป็นศูนย์กลางในการทำงาน เจ้าหน้าที่ก็ต้องยึดถือและต้องทำให้เสร็จตามนโยบาย และหากเป็นเช่นนั้น การสนับสนุนจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความรู้วิชาการ เงินทุน หรือเรื่องอื่น ๆ ก็จะประสบกับความสูญเปล่าเหมือนอย่างเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต ดังนั้น หากหน่วยงานในทุกระดับมีความเข้าใจในเรื่องของความพร้อมของชุมชน และยึดถือสิ่งนี้เป็นศูนย์กลางในการทำงาน ก็จะทำให้การสนับสนุนจากภายนอกซึ่งในปัจจุบันนับว่าเป็นเรื่องที่มีความจำเป็นอย่างยิ่ง สามารถก่อให้เกิดผลดีต่อการทำงานของชุมชน หรือสามารถเข้าไปช่วยสร้างเสริมให้เกิดทุนทางสังคมขึ้นในชุมชนได้

6. บทเรียนที่ได้จากการศึกษาพบว่า ปัจจัยภายนอกเป็นต้นเหตุสำคัญของการเสื่อมสลายของทุนทางสังคม ปัจจัยภายนอกดังกล่าวนี้ นับตั้งแต่ แนวความคิดใหม่ ๆ ที่เน้นการเจริญเติบโตทางด้านวัตถุ และรายได้ มากกว่าเรื่องของจิตใจและความดี รวมไปถึงระบบคิดที่เน้นการบริโภคที่เกินความจำเป็น สิ่งเหล่านี้ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบคิดเดิมของชุมชนที่เน้นความพอดีและความพอเพียง ซึ่งจากระบบคิดเดิมทำให้ชาวบ้านมีการแบ่งปัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ไม่สะสมกักตุน หรือเห็นแก่ตัว ดังนั้น เมื่อระบบคิดใหม่เข้ามา ทำให้ชาวบ้านเริ่มสะสม กักตุน เพื่อให้ทรัพย์สิน รายได้ และผลผลิตเพิ่มพูน เติบโต เป็นเหตุให้เกิดความเห็นแก่ตัว แข่งขัน แข่งขัน กดขี่ขูดรีดซึ่งกันและกัน ในที่สุด ก็ทำลายสิ่งที่ดีงามอันได้แก่ทุนทางสังคมของชุมชนไป นอกจากนี้ ปัจจัยภายนอกอาจจะได้แก่วัตถุดิบของ หรือเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่อาจจะไม่เหมาะสมกับสภาพดั้งเดิมของชุมชน ดังนั้น หากหน่วยงานภายนอกได้แนะนำสิ่งใหม่ ๆ เหล่านี้โดยไม่ได้นำถึงถึงความเหมาะสมกับบริบทของท้องถิ่น ก็อาจจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการทำลายทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนลงไปได้

จะเห็นได้ว่า สาเหตุของการเสื่อมสลายของทุนทางสังคมที่สำคัญได้แก่การเปลี่ยนแปลงระบบคิดของคนในสังคมไปในทิศทางที่ไม่เหมาะสม และแนวคิดดังกล่าวก็มาจากสังคมภายนอก ซึ่งสังคมภายนอกในที่นี้ อาจจะมี ความหมายที่กว้างขวางรวมถึงสังคมนอกประเทศด้วย ดังนั้นสิ่งหนึ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงระบบคิดของชุมชนที่สำคัญได้แก่กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งในปัจจุบัน พบว่า สื่อมวลชนต่าง ๆ มีบทบาทและอิทธิพลต่อการเรียนรู้ของชุมชนมาก ในแนวทางการแก้ไข ซึ่งขณะนี้พบว่าหน่วยงานภาครัฐได้เริ่มทำบ้างแล้ว ได้แก่การจัดระเบียบสื่อมวลชนในการนำเสนอเนื้อหาสาระที่เหมาะสม และหากภาครัฐได้มีการขยายการจัดระเบียบสื่อมวลชนให้ครอบคลุมเนื้อหาสาระในแง่มุมต่าง ๆ ให้มากขึ้น

ก็คาดว่าจะสามารถช่วยให้สังคมได้มีการเรียนรู้ในเนื้อหาสาระที่เป็นประโยชน์อันจะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาหรือการเปลี่ยนแปลงระบบคิดที่จะเป็นผลดีต่อสังคมโดยรวม

ในการสรุบบทเรียนดังที่ได้นำเสนอข้างต้น จะเห็นได้ว่าผู้ศึกษาไม่ได้เน้นเฉพาะในเรื่องของเศรษฐกิจชุมชนโดยตรง ทั้งนี้เนื่องจาก สาระของทุนทางสังคมมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับทุกเรื่อง และในขณะเดียวกันก็ส่งผลกระทบต่อเรื่องต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสาระสำคัญของเศรษฐกิจชุมชน เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตในชุมชนที่อยู่บนพื้นฐานของความพอเพียง เป็นเรื่องของความสำนึกในความเป็นชุมชนของคนในท้องถิ่น เป็นเรื่องของแกนนำและสมาชิกที่ต้องร่วมมือช่วยเหลือแบ่งปันกัน และเป็นการพึ่งตนเองและการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชน รวมทั้งเป็นเรื่องของการใช้และรักษาทรัพยากรในท้องถิ่นให้เกิดความยั่งยืน ดังนั้น ในการนำเสนอบทเรียนในแนวกว้าง จึงจะได้ประโยชน์ในแง่ของการครอบคลุมในเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้รวมทั้งยังทำให้มองเห็นถึงความเชื่อมโยงความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในเรื่องต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบมากขึ้น ดังนั้น การประยุกต์ใช้เพื่อนำบทเรียนเหล่านี้ไปอธิบายคำถามว่า ทุนทางสังคมเหล่านี้เป็นปัจจัยการผลิตของเศรษฐกิจชุมชนอย่างไร จึงน่าจะทำได้คำตอบที่เป็นองค์รวมและมีความชัดลึกครอบคลุมและเชื่อมโยงมากขึ้น

9.3 ข้อเสนอแนะ

1. ควรจะมีการศึกษาต่อเนื่องเพื่อทำการเปรียบเทียบให้เกิดความชัดเจนว่า การมองทุนทางสังคมอย่างเป็นองค์รวม หรือการมองแบบแยกส่วน มีข้อดีข้อด้อยต่างกันอย่างไร และการมองทั้งสองแบบดังกล่าว มีความเหมาะสมหรือจำเป็นอย่างไรกับการศึกษาในระดับต่าง ๆ อาทิ การศึกษาในระดับพื้นที่ที่มีขอบเขตระดับชุมชน หรือการศึกษาในระดับที่กว้างออกไปเป็นระดับภูมิภาค และระดับชาติ
2. ควรมีการศึกษาทุนทางสังคมในส่วนที่เกี่ยวกับแกนนำในงานพัฒนา เพราะจากปรากฏการณ์ในสังคมไทย พบว่า แกนนำที่ดีมีบทบาทต่อความสำเร็จในงานพัฒนาเป็นอย่างมาก หรือในทำนองเดียวกัน ได้พบว่า แกนนำที่ดีเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ และขณะเดียวกันก็มีส่วนในการสร้างทุนทางสังคมเป็นอย่างมาก ดังนั้น การที่ได้มีองค์ความรู้เกี่ยวกับแกนนำอย่างลึกซึ้ง อาจจะเป็นคำตอบที่นำไปสู่รูปแบบแนวทางในการพัฒนาทุนทางสังคมไทยที่สำคัญก็ว่าได้

3. ควรจะมีการศึกษาเพื่อรวบรวมและเปรียบเทียบระหว่างปัจจัยภายในที่มีความสำคัญต่อการเริ่มต้นของการเกิดทุนทางสังคม จากผลการศึกษาซึ่งได้พบว่า ปัจจัยภายในที่สำคัญได้แก่ แกนนำ ระบบเครือญาติ ระบบความเชื่อ ศาสนา วัฒนธรรม และทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งในชุมชนที่แตกต่างกัน อาจจะมีปัจจัยภายในที่แตกต่างกัน หรือโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ชุมชนเมืองและชุมชนชนบท ดังนั้น ในการศึกษาในประเด็นดังกล่าว น่าจะนำไปสู่คำตอบที่ว่า ปัจจัยภายในประเภทใด เป็นปัจจัยหลักที่จะนำไปสู่การจุดเริ่มต้นในการเกิดทุนทางสังคมของไทย
4. ควรมีการศึกษาถึงบทบาทของวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะในเรื่องของศาสนาที่ทำหน้าที่เป็นทุนทางสังคม หรือทำให้เกิดทุนทางสังคมทั้งในอดีต และในปัจจุบัน เพราะศาสนาพุทธถือเป็นพื้นฐานที่สำคัญที่มีอิทธิพลต่อระบบคิด และวิถีชีวิตของคนไทยและสังคมไทย และเชื่อกันว่า ความอ่อนแอของสังคมไทยในปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากระบบคิดของคนในสังคมไม่ได้ตั้งอยู่บนฐานคิดของหลักศาสนา
5. ควรมีการศึกษาถึงความเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างระบบคิด ทุนทางสังคม และกระบวนการเรียนรู้ของสังคมไทย ว่ามีความเกี่ยวเนื่องเชื่อมโยงและส่งผลกระทบต่อกันอย่างไร รวมทั้งการหาแนวทางที่จะสร้างความสัมพันธ์ในเชิงเกื้อหนุนระหว่างประเด็นทั้ง 3 อย่างไร
6. ควรมีการศึกษาถึงรูปแบบแนวทางที่จะให้เกิดการทำงานที่สอดคล้องกันระหว่างภาครัฐและภาคประชาชน เพราะที่ผ่านมา ความสำเร็จของการทำงานในภาครัฐอยู่ที่การยึดเอาชุมชนเป็นศูนย์กลางในการทำงาน หรือยึดความพร้อมของชุมชนเป็นหลัก จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจที่จะศึกษาว่า เพื่อให้การปฏิบัติของหน่วยงานภาครัฐที่ยึดชุมชนเป็นศูนย์กลางเป็นไปในทิศทางเดียวกัน บทบาทการทำงานของภาครัฐควรจะต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในเรื่องอะไรบ้าง และอย่างไร

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

หนังสือทั่วไป

กนกศักดิ์ แก้วเทพ. 2542. วิพากษ์ทุนนิยมไทยทัศนะจากกระแสหลัก. กรุงเทพมหานคร, บริษัทเอดิสันเพรส โปรดักส์ จำกัด.

เกรียงศักดิ์ เจริญวงศ์ศักดิ์. 2537 ชุมชนนิยม : ฝ่าวิกฤตชุมชนล่มสลาย. กรุงเทพมหานคร : ส. เอเซียเพลส.

โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณะ. 2545.

วิถีชุมชน คู่มือการเรียนรู้ที่ทำงานให้งานชุมชนง่าย ได้ผล และสนุก.

นนทบุรี : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข.

จันทน์ เจริญศรี. 2544 โพสต์โมเดิร์นกับสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.

เจตน์ เจริญโท. 2533. เศรษฐศาสตร์ทั่วไป: เศรษฐศาสตร์สองระบบ. กรุงเทพมหานคร, บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2539 ประวัติศาสตร์การปฏิวัติอุตสาหกรรมเปรียบเทียบ. กรุงเทพมหานคร, บริษัทสำนักพิมพ์สร้างสรรค์ จำกัด.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา.และคณะ. 2541 ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา. กรุงเทพมหานคร, บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2543 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชัชวรินทร์ ไชยวัฒน์. 2542 ศตวรรษที่ 21 อารยธรรมของอนารยชน.

กรุงเทพฯ: บริษัท วิพริ้นท์ จำกัด.

ชัยวัฒน์ ธีระพันธุ์. 2544 ทฤษฎีไว้ระเบียบกับทางแพร่งของสังคมสยาม.

กรุงเทพฯ: สถาบันการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม.

ชัยอนันต์ สมุทรวณิช. 2541 ทฤษฎีใหม่ : มิติที่ยิ่งใหญ่ทางความคิด. กรุงเทพมหานคร :

มูลนิธิคอนราดอาเดเนา.

ชาติรี เจริญศิริ. 2543 โครงการจัดสวัสดิการชุมชนเร่งด่วน 19 ล้านบาท นานได้เรียนรู้อะไร.

เอกสารสรุปการเรียนรู้ ลำดับที่ 1 นาน : สำนักงานกองทุนชุมชนจังหวัดน่าน

มูลนิธิอีกเมืองน่าน

ชูชัย ศุภวงศ์ และ ยุวดี คาคการณ์ไกล บรรณาธิการ 2540

ประชาสังคมทรรคนะนักคิดในสังคมไทย.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2545 ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่. กรุงเทพมหานคร,

สำนักพิมพ์วิภาษา,

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2545 สัญญาประชาคม, โครงสร้างนิยม, หลังโครงสร้างนิยม.

กับการศึกษารัฐศาสตร์. กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์วิภาษา.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ. 2542 ธุรกิจชุมชนเส้นทางที่เป็นไปได้.

กรุงเทพมหานคร, สำนักงานกองทุนเพื่อการวิจัย.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ บรรณาธิการ. 2542 เศรษฐกิจศาสตร์ทวนกระแส. กรุงเทพมหานคร,

บริษัทเอดิสันเพรส โปรดักส์ จำกัด.

ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐ บรรณาธิการ. 2542 1999 จุดเปลี่ยนแห่งยุคสมัย จากโลกาภิวัตน์..สู่..ชุมชน.

กรุงเทพมหานคร, บริษัทเอดิสันเพรส โปรดักส์ จำกัด.

ทองแถม นาถจำนง. 2541 ค.ศ.2000 เศรษฐกิจโลกพินาศจริงหรือ.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

ทองแถม นาถจำนง. 2544 ทุนนิยมขั้นที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2539 สังคมไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพมหานคร, คณะกรรมการ

เผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา (ผสพ.).

ประเวศ วะสี. 2533 ปัญหาวิกฤตด้านชนบทสู่ทางรอด. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.

ประเวศ วะสี. 2545 วิถีนุชนิยมในศตวรรษที่ 21 สู่พหุภูมิใหม่แห่งการพัฒนา.

กรุงเทพมหานคร,

มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.

ปริญญ์ ปราชญ์พนุ. 2539

การพัฒนาบนรอยต่อแห่งวัฒนธรรม: ภูมิปัญญาตะวันออก-วิทยาการตะวันตก.

กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. 2538 สิ่งแวดล้อมและการพัฒนา.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พงษ์สานต์ พันธฤท. 2546 สังคมชุมชนระหว่างประเทศ. กรุงเทพฯ: ส.เสริมมิตร การพิมพ์.

พจน์ กริชไกรวรรณ บรรณาธิการ. 2542 วิกฤติกระแสโลกาภิวัตน์:

บทวิเคราะห์และสำรวจแม่แบบของการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร, โรงพิมพ์เรือนแก้ว,.

- .พรพิมล สันติมนรัตน์. 2539 เศรษฐศาสตร์ระหว่างประเทศ. กรุงเทพมหานคร,
บริษัท เอเชียแปซิฟิค พรินติ้ง จำกัด.
- พิทยา ว่องกุล บรรณานิการ. 2541 ยุทธศาสตร์ประเทศไทย 1999-2000.
กรุงเทพฯ: โครงการวิถึทรรศน์.
- พิทยา ว่องกุล บรรณานิการ. 2540 กลียุคกับหายนะเศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ: โครงการ
วิถึทรรศน์.
- พิทยา ว่องกุล บรรณานิการ. 2542 วิกฤติเอเชีย. กรุงเทพฯ: โครงการวิถึทรรศน์.
- พิทยา ว่องกุล. 2539 เศรษฐกิจและอภิปไตยชุมชนไทย. กรุงเทพมหานคร,
บริษัท อัมรินทร์พรินติ้งเอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). 2538 เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกลคิมทอง.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). 2542 มองสันติภาพโลกผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์.
กรุงเทพฯ: บริษัท ธรรมสาร จำกัด.
- พระประชา ปสนุณมโม และคณะ (แปล). 2543
จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ 2 ทศนะแม่บทเพื่อการปฏิวัติวัฒนธรรมแบบใหม่.
กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์มูลนิธิโกลคิมทอง.
- พระประชา ปสนุณมโม และคณะ (แปล). 2543
จุดเปลี่ยนแห่งศตวรรษ 3 ทศนะแม่บทเพื่อการปฏิวัติวัฒนธรรมแบบใหม่.
กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์มูลนิธิโกลคิมทอง.
- พระราชวรมนู (ประยุทธ์ ปยุตโต) 2527 พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.
กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มัญญ มุกข์ประดิษฐ์ 2545 มัชฌิมาปฏิปทาในพระไตรปิฎกกับทางสายกลางในแนวคิดเศรษฐกิจ
พอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. ในดุชฎิบัณฑิตอันดับที่ 1 กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ยศ สันตสมบัติ. 2540 มนุษย์กับวัฒนธรรม,
กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ยศ สันตสมบัติ. 2544
ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน,
เชียงใหม่, นพฐิการพิมพ์.
- รังสรรค์ ธนพรพันธุ์. 2539 ทุนวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิไชย่ง ลิมทองกุล.
- รังสรรค์ ธนพรพันธุ์. 2540 ระเบียบเศรษฐกิจระหว่างประเทศกับสงครามการค้า.

- กรุงเทพมหานคร, โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- รังสรรค์ ธนพรพันธุ์. 2544 การศึกษาทุนนิยมและโลกาภิวัตน์.
- กรุงเทพมหานคร, โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- วรเดช จันทรศร. 2544 ปรัชญาของการบริหารภาครัฐ.
- กรุงเทพฯ: ห.จ.ก. สหายบล็อกและการพิมพ์ จำกัด.
- วรวิธ สุวรรณฤทธิ์ และคณะ. 2546 วิถีไทย. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน. 2545 เศรษฐศาสตร์ไม่ยากอย่างที่คิด. กรุงเทพมหานคร,
- สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- วิทยากร เชียงกุล. 2540 เพื่อศตวรรษที่ 21 วิเคราะห์แนวโน้มการเปลี่ยนแปลงสังคมไทย.
- กรุงเทพมหานคร: มิ่งมิตร.
- วิทยากร เชียงกุล. 2542 เศรษฐศาสตร์มิติใหม่. กรุงเทพมหานคร: โครงการวิถีสรรค์.
- ศุภวัตร พลายน้อย บรรณาธิการ. 2545 การตอบสนองต่อภาวะวิกฤตเศรษฐกิจของภาคประชาสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. วศินการพิมพ์.
- ศูนย์ศึกษาเศรษฐศาสตร์การเมือง. 2539 60 ปี จักรพิภพ นาถสุภา. กรุงเทพมหานคร,
- บริษัท พี. เพชร จำกัด,
- สันติสุข โสภณศิริ.บรรณาธิการ. 2544 เศรษฐกิจ-เศรษฐศาสตร์ทางเลือก. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์.
- สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม. 2542 ชุมชนเข้มแข็ง...คือพลังกอบกู้สังคมไทย. กรุงเทพมหานคร :
- สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม
- สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม. 2545 เรียนรู้เพื่อแผ่นดิน. กรุงเทพมหานคร : สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม
- สุกัญญา นิธิกร บรรณาธิการแปล. 2537 กำเนิดทุนนิยมเทียมในเอเชียอาคเนย์.
- กรุงเทพมหานคร, สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุจินดา สุขกำเนิด และ สมพจน์ สมบูรณ์. 2542 ทุนทางสังคม: การก่อกองชุมชนอีสาน.
- ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังน่านวิทยา.
- สุนัย ภรณ์วลัย. 2541 เศรษฐกิจพอเพียง บทเรียนและทางรอด. กรุงเทพมหานคร,
- สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- เสวี พงศ์พิศ. 2544 แนวคิด แนวปฏิบัติ ประสพการณ์ กองทุนหมู่บ้าน สวัสดิการชุมชน.
- กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ภูมิปัญญาไทย.
- อภิชาติ พันธเสน. 2544 พุทธเศรษฐศาสตร์ วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่าง ๆ. กรุงเทพฯ: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

อมรา พงศาพิชญ์ และ ปรีชา คูวินทร์พันธุ์. บรรณานุกรม. 2539 ระบบอุปถัมภ์.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อมรา พงศาพิชญ์. 2545 ความหลากหลายทางวัฒนธรรมกระบวนทัศน์และบทบาทในประชา

สังคม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2541 การระดมทุนเพื่อสังคม. กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ บรรณานุกรม. 2543 พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรกระบวนทัศน์และนโยบาย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อการวิจัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ บรรณานุกรม. 2543 พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากรสถานการณ์ในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนเพื่อการวิจัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์ บรรณานุกรม. 2546 ทะลุกรอบคิดของทฤษฎี. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์. บรรณานุกรม. 2544 พลวัตชุมชนไทยในสมัยโลกาภิวัตน์. กรุงเทพมหานคร: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

“-----”. 2538 วัฒนธรรมกับการพัฒนา: มิติของพลังสร้างสรรค์. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

----- . 2538 วัฒนธรรมคือทุน. กรุงเทพมหานคร : คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เอกสาร

นภาพร หะวานนท์ และคณะ. 2545

“พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 กลุ่มน้ำในประเทศไทย ศึกษากรณีลุ่มน้ำลำพระเพลิง.”

เอกสารประกอบการสัมมนา “พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 กลุ่มน้ำในประเทศไทย.

พรพิไล เลิศวิชา. 2545 “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำโขง.”

เอกสารประกอบการสัมมนา “พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 กลุ่มน้ำในประเทศไทย.

พรพิไล เลิศวิชา และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. 2545 “พลวัตเศรษฐกิจชุมชนลุ่มน้ำขาน.”

เอกสารประกอบการสัมมนา “พลวัตเศรษฐกิจชุมชน 3 กลุ่มน้ำในประเทศไทย.

บทความ

อมรา พงศาพิชญ์. ม ป “ทุนทางสังคมในภาวะวิกฤตเศรษฐกิจในสังคมไทย.”

วารสารวิจัยสังคม ปีที่ 23 ฉบับที่ 1: 34-50.

วิทยานิพนธ์

กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์. 2543 “การจัดการทุนทางสังคมในชุมชนเมือง:

ศึกษากรณีเครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์บางซื่อพัฒนา.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต

สาขาสังคมวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กนกวรรณ จินานุวัฒนา 2546 “กระบวนการทุนทางสังคมในการดำเนินงานธุรกิจชุมชนบ้านคลอง

กระเจงตำบลคลองกระเจง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดสุโขทัย”วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต

ภาควิชาการพัฒนชุมชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ณัฐกานต์ จิตวัฒนา 2546 “กระบวนการและพลวัตของทุนทางสังคมกรณีศึกษากลุ่มทอผ้าย้อมสี

ธรรมชาติบ้านโป่งคำ ตำบลทุ่งพงษ์ อำเภอสันติสุข จังหวัดน่าน”วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต

ภาควิชาการพัฒนชุมชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ธนพล พรหมสูงส์ 2546 “ความสัมพันธ์ของทุนทางสังคมกับการจัดการป่าชุมชนไพรชุมชน

ปลักไม้ลาย ตำบลทุ่งขวาง อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต

ภาควิชาการพัฒนชุมชน มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พีระ ลิ่วลม. 2543 “การศึกษาศักยภาพของ “ทุนทางสังคม” ของชุมชนไซเบอร์.”

วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาการจัดการสารสนเทศสิ่งแวดล้อมและทรัพยากร

มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

Books

Baker, Wayne 2000, Achieving Success through Social Capital: Tapping Hidden

Resource in Your Personal and Business Network. San Francisco: Jersey-Bass,.

Baron, Stephen., Field, John., and Schuller, Tom (ed) 2001 Social Capital: Critical

Perspectives. London: Oxford University Press.

Bourdieu, Pierre 1986, The Forms of Capital. New York: Greenwood.

Bourdieu, Pierre., and Coleman, James 1991 Social Theory for a Changing Society.

Colorado: West view.

- Carroll, Thomas 2001 Social capital, Local Capacity Building and Poverty Reduction.
Manila: Asian Development Bank.
- Coleman, James 1988 Social capital in the Creation of Human Capital. American Journal
of Sociology.
- Dasgupta, Pratha., and Serageidin, Ismail 1999 Social Capital: a Multifaceted Perspective.
Washington D.C.: World Bank.
- Fin., Ben 2001, Social Capital versus Social Theory Political economy and social science
at the turn of the millennium. London: Routledge.
- Isham, Jonathan., Kelly, Thomas. and Ramaswany, Sunder., 2002, Social Capital and
Economic Development Well-being in Developing Countries. Massachusetts:
Edward Elgar Publishing, Inc.
- Gregory, Dees J., Emerson, Jed, and Economy, Peter., 2002
Strategic Tools for Social Entrepreneurs: Enhancing the Performance of Your
Enterprising Nonprofit. New York, America,
- Nederveen Jan P 2000 Social Capital, Migration and Cultural Difference: Beyond Elhnic
Economies. Hague: Institute of Social Studies.
- Montgomery, John., and Inkess, Alex 2001 Social Capital as a Policy Resource.
Boston: Kluwer academic.
- Portes, Alejandro. (Editor). 1995 The Economic Sociology of Immigration: Essays on
Networks, Ethnicity and Entrepreneurship. New York: Russell Sage Foundation.
- Putnam, Robert 1995 Bowling Alone: America's Declining Social Capital.
- Rodriguez, Portilla 1997 Social Capital developing societies: Reconsidering the Link
between Civil Agency, Economy and State in the Development Process. Hague:
Institute of Social Studies.
- Sirianni, Carmen and Friedland, Lewis 1995 Social Capital and Civic Innovation:
Learning and Capacity Building from the 1960s to the 1990s. Washington, D.C
:American Sociological Association Annual Meetings.
- Unger, Danny 1998 Building Social Capital in Thailand: Fiber. Finance and
Infrastructure. New York: Cambridge University Press.
- Van Staveren, Irene 2000 A Conceptualization of Social Capital in Economics:
Commitment and Spill-Over Effect. Hague: Institute of Social Studies,.

Website

- Appendini, Kirsten 1999, "Rural Household Income Strategies and Interactions with the Local Institutional Environment: a Methodological Framework," <<http://www.fao.org/sd/ROdirect/ROan0021.htm>>, October 1999.
- Baas, Stephan and Others 2001 "Guidelines for developing Improved Risk Assessment, Prevention and Management Approaches in Pastoral Areas of Northwestern China," <http://www.fao.org/sd/2001/IN0602a_en.htm>, June 2001.
- Baas, Stephan 1996 "Pastoral Livestock Development in Central Asia," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0009.htm>>, December 1996.
- Baas, Stephan 1998 "Participatory Institutional Development," <<http://fao.org/sd/PpdirectPPan0012.htm>>, February 1998.
- Bejakal, Madhavi and Purdon, Susan 2001 "Social Capital and Social Exclusion: Development of a Condensed Module for the Health Survey For England," March 2001.
- Bonnal, Jean (undated) "Contributor: Food and Agriculture Organization of the United Nations," <<http://www.ciesin.org/decentralization/English/Issues/relating.html>>.
- Bowles, Samuel and Gintis, Herbert 2000 "Social Capital and Community Governance," December 2000.
- Brumberg, Boris F. and Pfann, Gerard A 2001 "Social Capital and the Uncertainty Reduction of Self-Employment," March 2001.
- Bullen, Paul., and Onyx, Jenny 1998 "Measuring Social Capital in Five Communities in NSW", March 1998.
- Burt, Ronald, R 2000 "The Network Structure of Social Capital," May 2000.
- Castillo, M. and Carter, Michael. R 2002 "The Economic Impacts of Altruism, Trust and Reciprocity: An Experimental Approach to Social Capital," January 2002.
- Cracknell, Michael 1996 "Cooperatives in the Context of Globalization and Liberalization," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0001.htm>>, March 1996.

- Dowla, Asif (undated) "In Credit We Trust: Building Social capital by Grameen Bank in Bangladesh," <http://www.sls.wau.nl/law/livelihoodsavingsdebt/abstracts/1405_16-00_dowla.html>.
- Edwards, Michael (undated) "Enthusiasts, Tacticians and Skeptics: The World Bank, Civil Society and Social Capital,"
- Falk, I 1999 <lan.falk@utas.edu.au>, "Situated Leadership: A New Community Leadership model," <<http://www.crlra.utas.edu.au>>, March 1999.
- Falk, Ian. and Kilpatrick, S 1999 <lan.falk@utas.edu.au>, "What Is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community," <<http://www.crlra.utas.edu.au>>, June 1999.
- Flora, Cornelia 1995 "Social Capital and Sustainability: Agriculture and Communities in the Great Plains and Corn Belt," <<http://www.sarep.ucdavis.edu/newsltr/v7n4/sa-7.htm>>, 1995.
- Flora, Cornelia., and Flora, Jan, L (undated) "Measuring and Interpreting Social Capital on the Community Level: The Difference and Similarities between Social Capital Entrepreneurial Social Infrastructure,"
- Glaeser, Edward L. and Others 1999 "What Is Social Capital? Determinants of Trust and Trustworthiness," <<http://www.nber.org/papers/w7216>>, July 1999.
- Graycar, Adam and Nelson, Diana 1999 WCrime and Social Capital," <<http://www.aic.gov.au/conferences/other/acpc99.html#capital>>, October 1999.
- Guiso, Luigi and Others 2001 "The Role of Social Capital Financial Development," May 2001.
- Gustavo Gordillo de Anda 1997 "The State and the Market: the Missing Link," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0010.htm>> April 1997.
- Harms, Bernd 1996 "Toward a New Cooperative System in Viet Nam," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0005.htm>>, May 1996.
- Kim, June Woo and Schweizer, John (undated) <kimjunew@pilot.msu.edu> <schweit1@pilot.msu.edu> "The Cause of, and Perceptions toward Social Capital in a Neighborhood Community Context,"
- Karlan, Dean S 2002 "Social Capital and Group Banking," March 2002.

- Kilpatrick, Sue and Bell, Rowena 2000 "Support Networks and Trust: How Social Capital Facilitates Learning Outcomes for Small Business," 2000.
- Knack, Stephen 1999 "Social Capital, Growth and Poverty: A Survey of Cross-Country Evidence," April 1999.
- Liu Yongong 2001 "Strengthening Pastoral Institutions in North-West China Pastoral Area to Access Improved Extension Services for Risk Management and Poverty Alleviation," <http://www.fao.org/sd/2001/IN0601a_en.htm>, June 2001.
- Lorenz, Edward H 1990 "Trust, Cooperation and Flexibility: International Comparisons," November 1990.
- Lowndes, Vivien and Wilson, David (undated) "Social Capital and Local Governance: Exploring the Institutional Design Variable," <vlowndes@dmu.ac.uk>
<dlwilson@dmu.ac.uk>
- Maluccio, John., Haddad, Lawrence., and May, Julian 1999 "Social Capital and Income Generation in South Africa, 1993-98", May 1999.
- Mernissi, Fatema (undated) "Social Capital In Action: The Case of the Ait Iktel Village Association,"
- Miguel, Edward and Others 2001 "Did Industrialization Destroy Social in Indonesia." November 2001.
- Miguel, Edward., Gerther, Paul., and Levine, David I. 2001 "Did Industrialization Destroy Social Capital in Indonesia?," November 2001
- Morris, Matthew (undated) "Social Capital and Poverty in India,
- Narayan, Deepa 1999 "Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty," July 1999.
- Norton, Andrew 1998 "The Market for Social Capital," 1998.
- Nuijten, Monique 1999 "Institutions and Organising Practices: Conceptual Discussion," <<http://www.fao.org/sd/ROdirect/ROan0020.htm>>, September 1999.
- O'Brien, David J. (undated) <obriendj@missouri.edu>,
"Social Capital and Community Development in Rural Russia",
- O'Brien, David J. and Others 1995 "Social Capital and Adal Change in Russia Villages," < HYPERLINK http://www.andes.missouri.edu/Rural_Transitions/socap.htm ↑ http://www.andes.missouri.edu/Rural_Transitions/socap.htm ↑ >, October 1995.

- Pischke, J.D. V.n. 1996 "Capital Formation in Agricultural Cooperatives in Developing Countries: Research Issues, Finarch Issues, Findings and Policy Implications for Cooperatives and Donors,"
<<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0003.htm>>, March 1996.
- Putnam, Robert D. 1994 "Tuning In, Tuning Out:: The Strange Disappearance of Social Capital in America," <<http://apsanet.org/ps/dec95/putnam.cfm>>. December 1994.
- Rose, Richard and Weller, Craig (undated) "Coping with Organizations: Network of Russian Social Capital,"
<http://www.socialcapital.strath.ac.uk/catalog31_0.html> ,
- Rose, Richard 1997 "Measures of Social Capital in Africa Surveys,"
<http://www.socialcapital.strath.ac.uk/catalog20_0.html>, November 1997.
- Rouse, John 1999 "Financing Economic Self-reliance and Member Participation in Farmer Organizations in Kenya,"
<<http://www.fao.org/sd/ROdirect/ROan0017.htm>>, May 1999.
- Rouse, John 1996 "Rural People's Organizations in a Liberalized Market Economy: Recent FAO Experience," < <http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0002.htm>> ,
March 1996.
- "SD Cooperation with Civil Society Organizations," 1997
<<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROre0009.htm>>, October 1997.
- Sik, Endre 1995 "Network Capital in Capitalist, Communist and Post-Communist Societies," February 1995.
- "....."(undated) "Social Capital Formation: The Rebuilding of the Family and the Ethnic Community," <(http://eric-web.tc.columbia.edu/monographs/uds111/social.html)>.
- Sudarsky, John (undated) <johnsudy@openway.com.co>,"Colombia's Social Capital the National Measurement with the Barcas",
- Swinton, Scott M 2000 "More Social capital, Less Erosion: Evidence from Peru=s Altiplano," May 2000.

- Szekelyi, Maria and others 2001 "The Interpretation of Trust in Empirical Research –Two Examples: Trust in Ethnic and Social Conflicts in Eastern and Central Europe," <<http://www.colbud.hu/honesty-trust/orkeny/pub01.htm>>, May 2001.
- Taimni, Krishan K 1998 "Cooperatives in the new environments: Role of the Registrar of Cooperative Societies in South Asia," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROre0010.htm>>, February 1998
- Taimni, Krishan K 1998 "Challenges before Cooperatives in South Asia: Building a Comparative Advantage," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0013.htm>>, February 1998.
- Taube, Voker and Joye, Dominique 2001 "Social Capital and Internet Use in Switzerland: Structure Disparities and New Technology," 2001.
- "....." 1996 "The Gender Dimension in Rural Cooperatives," <<http://www.fao.org/sd/rodirect/ROan0008.htm>>, September 1996.
- Tuchfarber, Alfred J. and Others (undated) "Social Capital in Greater Cincinnati," <<http://www.ipr.uc.edu>>.
- Woolcock, Micheal 1999 <mwoolcock@worldbank.org>, "Managing Risk, Shock, and Opportunity in Developing Economies: The Role of Social Capital," 1999.